

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

ETNIKAI IDENTITÁS, POLITIKAI LOJALITÁS

Nemzeti és állampolgári kötelezettségek

BALASSI KIADÓ

ETNIKAI IDENTITÁS, POLITIKAI LOJALITÁS

4.

Szerkeszti
SZARKA LÁSZLÓ

ETNIKAI IDENTITÁS, POLITIKAI LOJALITÁS

Nemzeti és állampolgári kötődések

Szerkesztette

KOVÁCS NÓRA

OSVÁT ANNA

SZARKA LÁSZLÓ

BALASSI KIADÓ · BUDAPEST

© Szerkesztők, szerzők, 2005

ISBN 963 506 654 6
ISSN 1588-8525

Balassi Kiadó
Felelős kiadó Kőszeghy Péter igazgató
Felelős szerkesztő Hradeczky Móni
Műszaki szerkesztő Harcsár Magda
Tördelte Busi Ágnes
A borítót tervezte Szák András
A nyomdai munkálatok
az ETO-Print Nyomdaipari Kft.-ben készültek
Felelős vezető Balogh Mihály

Tartalom

Elméleti megközelítések

SALAT LEVENTE: A politikaelmélet néhány sarkalatos fogalma és a kulturális megosztottság körülményei között uralkodó identitásszerkezetek közötti feszültség	9
NIEDERMÜLLER PÉTER: Transznacionalizmus: elméletek, mítoszok, valóságok	52
KOVÁCS ANDRÁS: Identitások és lojalitások	67
MAJTÉNYI BALÁZS: Struccpolitika? Kisebbségmeghatározás és a magyarországi jogi szabályozás	73
A. GERGELY ANDRÁS: Nemzeti vagy etnikulturális kisebbség? Megfontolások a kisebbségek kezelés- és megértésmódjához	87
SZARKA LÁSZLÓ: Identitás és lojalitás nemzetállami konfliktushelyzetei	93

Kötődések, identitás, szolidaritás

TÓTH ÁGNES–VÉKÁS JÁNOS: Lojalitás és szolidaritás Államhatalmi homogenizálás vagy a keresztkötődések erősödése?	123
KÁLLAI ERNŐ: Első kísérlet egy konfliktusmodell alkotására a roma–nem roma együttélésben	150
BINDORFFER GYÖRGYI: Migráció, identitás, lojalitás Az identitásstruktúrák változásai a magyarországi németeknél	163
SZARVAS ZSUZSA: Kötelékek A többes identitás kérdései mai magyarországi zsidó közösségek példáján	182
ILYÉS ZOLTÁN: „A Szepesség a szepesieké” Szepesi német autonómiatörekvések és lojalitáskényszerek a két világháború között	193

EILER FERENC: Nemzeti kisebbségek és az állammal szembeni lojalitás a két világháború között Elvek és gyakorlat az Európai Nemzetiségi Kongresszus tevékenységében 1925–1938	204
---	-----

Státustörvény

KÁNTOR ZOLTÁN: Nemzet és legitimitás – a státustörvény és a kettős állampolgárság kapcsán	223
DOBOS FERENC: Adalékok a magyarigazolvány-igénylők rétegződéséhez	235
BAKÓ BOGLÁRKA: A hatalom határán – egy erdélyi roma közösség lojális kötődései	283
PAPP RICHÁRD: A „déli végek” népe Nemzettudat és többes kötődések a Vajdaságban élő magyarok körében december 5-e tükrében	296

Dokumentáció

BÁNYAI VIKTÓRIA: A rabbinikus responzumirodalomból nyerhető történeti adalékok Néhány 18. századi példa	317
A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek Kronológia, 2004. Összeállította: MLECSENKOV László	331
Magyarország és a határon túli magyarok Kronológia, 2004. Összeállította: VÉKÁS János	373
SUMMARY	409

Elméleti megközelítések

Kötődések, identitás, szolidaritás

Státustörvény

IV.

Dokumentáció

A politikaelmélet néhány sarkalatos fogalma és a kulturális megosztottság körülményei között uralkodó identitászerkezetek közötti feszültség

Olyan világban élünk, amelyben a földkerekség etnopolitikai elrendezettsége és az emberiség kulturális megosztottságának gyors iramban tudatosuló tényei között mély szakadék tátong. A *tények* – a világot jellemző kulturális sokféleség – és a megosztottság következményeit kezelni hivatott politikai *konstruktumok* – a nemzetállamok és azok nemzetközi rendszere – közötti inadekváció következményeire ma már nemcsak a szakértők népes tábora vagy olyan befolyásos kormányközi szervezetek hívják fel a figyelmet, mint például az UNESCO vagy az UNDP, hanem a sorjázó erőszakos cselekmények, a terrorizmus aggasztó terjedése a világ szinte valamennyi térségében. A társas emberi lét megszervezésének széles körben elterjedt politikai eszközeiről fokozatosan derül ki, hogy azok egy jelentős része alkalmatlan a kulturális megosztottság következményeinek hatékony kezelésére, és hogy a stabilitást a többkultúrájú politikai közösségek esetében csak komoly demokráciadeficit, illetve szabadság- és/vagy egyenlőségkorlátozó intézkedések árán képesek csak biztosítani.

Jelen dolgozat ennek az összetett tünetegyüttesnek egyik aspektusával kapcsolatban próbál meg hipotézist megfogalmazni, illetve a hipotézis konzekvenciáit egy konkrét esetben, a *romániai magyarság* viszonylatában kísérli meg végiggondolni.

A hipotézis röviden úgy fogalmazható meg, hogy a politikaelmélet fennforgó fogalmai, amelyek megalapozzák legfontosabb politikai intézményeinket, illetve értelmezési keretet kínálnak azok tevékenységének elbírálására, a *kulturális és etnikai megosztottság körülményei között* alkalmatlanok arra, hogy a nem domináns kultúrákhoz tartozó közösségek körében uralkodó identitászerkezetek számára lehetővé tegyék az újratermelődés intézményi feltételeinek huzamos fennmaradását. A feltételezés konzekvenciáinak a romániai magyarság jelenlegi helyzete viszonylatában való végiggondolása pedig azt az újabb, származtatott hipotézist fogja eredményezni, hogy ahhoz, hogy a romániai magyarok közösségként való

megmaradásának intézményi feltételeiről beszélni lehessen, *vagy* a politikai intézményeket megalapozó fogalmak jelentésszerkezetének, *vagy* az uralkodó identitásszerkezeteknek *kellene megváltozniuk*.

A hipotézis kifejtését és annak az említett esetre való alkalmazását a következő módszer szerint fogjuk elvégezni: előbb röviden áttekintjük azoknak a fogalmaknak az eredettörténetét, illetve hatásmechanizmusait, amelyek a vázolt jelenségkör összefüggésében a legsúlyosabb konzekvenciákat eredményezik; ezt követően ismertetünk néhány adatot a világ kulturális megosztottságának globális dimenzióival kapcsolatosan; azután kitérünk a kulturális megosztottság és a világ etnopolitikai elrendezettsége közötti, az előzőekben jelzett inadekváció néhány látványosabb következményére és a velük kapcsolatosan alkalmazott korrekciókra; végül pedig rátérünk a romániai magyarság helyzetével kapcsolatos elemzésre. Ez utóbbira 1994–1996, illetve 2000–2002 között, Románia lakosságára nézve reprezentatív mintákon elvégzett felmérések adatsorait értelmező tanulmányok következtetéseit felhasználva kerítünk sort.

A soron következő elemzésre – noha az empirikus adatok értelmezését is magában foglalja – a normatív politika-filozófiai megközelítés behatároltságai nyomják rá meghatározó módon a bélyegüket. Tekintettel arra, hogy a normativitás és a tudományosság viszonya a pozitívizmus módszertani egyeduralma alól még nem emancipálódott társadalomtudományok esetében rendszerint problematikus, fontosnak tűnik itt előrebocsátani két önreflexív megjegyzést.

E sorok írója úgy gondolja egyfelől, hogy a társadalomtudományok – és azon belül a politikatudomány – folyamatosan paradigmaközi állapotában a normatív elmélet többek között azt a szerepet látja el, amelyet a természettudományok történetében, a 20. század első felével bezárólag, az egymást váltó normáltudományos szakaszok közötti átmenet idején a tudományos forradalmak töltöttek be: a jelentésszerkezeteikben megmerevedett fogalmak újraértelmezését, az értelmezési keretek orientációjának megváltoztatását, a figyelem ráirányítását olyan kérdésekre, amelyeket addig elé anomáliákként, szigorúan tudományos eszközökkel megközelíthetetlen jelenségekként zárt ki a vizsgálódások köréből a tudósközösség.

Figyelemre méltó másfelől, hogy a konstruktivista episztemológia és a kvalitatív kutatómódszertan két nagy tekintélyű képviselője, Egon G. Guba és T. Lincoln, a társadalomtudományi kutatás minőségének az elbírálása kontextusában olyan kritériumokat javasolt, amelyek a tudományos ismeretek érvényességének és megbízhatóságának – tegyük hozzá: pozitívista ihletettségű – ismérveiről az autenticitás szempontjaira helyezik át a hangsúlyt: a tudományos kutatás minőségét olyan társadalmilag releváns ismeretek előállításától teszik függővé, amelyek emancipatorikus hatást képesek kifejteni, és hozzásegítik az ismeretek „fogyasztóit” ahhoz, hogy – viszonyaik alaposabb megismerését és megértését követően – jobbítani legyenek képesek saját helyzetükön.¹

¹ Lásd erről Bryman 2001: 274–276.

A bajt okozó fogalmak és azok jelentésvilágának rövid története

A politikaelmélet néhány sarkalatos fogalmának a kulturális megosztottság körülményei között bajt okozó természete abból adódik, hogy azok magukba építik a politikai közösségek, és azokon belül a politikai intézmények működésével kapcsolatosan a *homogenitás* előfeltevését. A politikai közösség belső egységének az előfeltevése nem új keletű produktum az eszmetörténetben: némelyek úgy gondolják, hogy annak gyökerei a görög *polis*ig, illetve Platón és Arisztotelész politikafilozófiájáig nyúlnak vissza.²

Kétségtelen, hogy az emberi lény azzal kapcsolatos szükséglete, hogy kiszámítható világ vegye körül, amelyben különösebb erőfeszítés nélkül el lehet igazodni, elkerülhetők a cselekedetek nemkívánatos következményei, tudni lehet, hogy hol vannak az embertársak részéről elvárható szolidaritás határai, és honnan számítva kell az önvédelem érdekében folyamatos készenléti állapotba átlendülni, fontos szerepet játszott az emberiség történelme során a kulturális homogenitás kisebb-nagyobb terjedelmű spáciumainak a létrehozásában.

² Arisztotelész például, az általa eszményinek tekintett politikai közösség, a városállam stabilitását veszélyeztető körülményekről értekezvén a következőket írja a *Politika* ötödik könyvében: „Forradalmi ok a törzsi különbség is, mindaddig, amíg teljesen össze nem olvadnak, mert miként egy véletlenül összeverődött tömegből még nem lesz városállam, ugyanúgy nem alakulhat az ki egy tetszőleges időtartam alatt sem: hiszen ahány városállam eddig még más néppel társult és későbbi bevándorlókat fogadott sorai közé, legnagyobbbrészt összetűzött velük, például a troizéniek az akhaiokkal együtt alapították Szübariszt, de azután az akhaiok elszaporodván, kiűzték a troizénieket, s ebből származott a szübariszi átok; ugyanez történt Thurioiban is, ahol a szübarisziek szintén másokkal egyesülve alapítottak államot, és amikor telhetetlenségükben a terület nagyobb részét akarták elfoglalni, mintha bizony az övék lett volna, elűzték őket. Büzantionban is kiderítették, hogy a bevándoroltak lázadást készítettek elő, s harccal verték ki őket; az antisszaiak khioszi menekülteket fogadtak be maguk közé, és utána fegyverrel kellett őket kikergetniök; viszont a zankléiek, akik a szamosziakat beengedték, maguk lettek földönfutókká, az Euxeinosz-tenger melletti Apollónia lakói azzal, hogy újabb bevándorlóknak nyitották meg kapuikat, forradalmat idéztek elő; a szürakuszaiak a türannisz megszüntetése után az idegeneknek és a zsoldosoknak is polgárjogot adva, ugyancsak forradalmi állapotokat teremtettek, és harcra került sor, amikor pedig az amphipolisziak khalkiszi bevándorlókat engedtek be, többségükben menekülniök kellett előlük.” Arisztotelész 1984: 217–218.

A kérdés jelentősége számunkra mindazonáltal a modernitás korának kezdetével adódik, amikor a mai értelemben vett politikaelméleti fogalmak, illetve az azokra alapozott intézmények megjelentek és egyre szélesebb körben elterjedtek. A *nemzetállam*, *képviselési demokrácia*, *önrendelkezés*, *állampolgárság*, egy állam *belső jogrendje*, az *egyetemes emberi jogok* egész fogalomköre és számos további fogalom arra a – rendszerint implicit, nem tudatosított – előfeltevésre alapoz a kapitalizmus kialakulása és elterjedése óta, hogy az emberi közösségek normálállapota a kulturális homogenitás, maga a politikai közösség pedig, és az említett intézmények hasznélvezőinek a köre etnikulturális szempontból egyenemű.

A homogenitás kényszerének és az arra való törekvésnek a megjelenésére plauzibilis magyarázatot nyújt többek között E. Gellner³ és W. Kymlicka,⁴ az utóbbi a *szocietális kultúra* fogalmának a kidolgozásával illusztrálta azt a folyamatot, amely során a kapitalizmus társadalmi teljesítményét megalapozó verseny a munkaerő egyre nagyobb mértékű mobilitását követelte meg, ennek pedig legkézenfekvőbb útjaként a nyelvi homogenizáció, a közoktatás standardizálása, a hivatalos ünnepek és a nemzeti szimboliztika egységesítése adódott. Az ily módon kibontakozó modernizációs minta homogenizációs következményeit tovább fokozta, hogy a nemzeti mítoszok összemosódása az államszervezés elveivel – és ennek eredményeként a *nemzetállamok* megjelenése – nagymértékben hozzájárult a politikai közösségek hatékonyságának a növeléséhez: megalapozta egyfelől a kölcsönös segélynyújtás elvére alapozott szolidaritás készségét, másfelől a külső veszély elleni mobilizációt, ha a helyzet úgy kívánta. Mindezek alapján nem nehéz megérteni, hogy K. W. Deutsch⁵ a kulturális megosztottságot végső soron reziduális jelenségnek tekintette, és a *modernizációs kudarc*ként értelmezte.

Történeti szempontból bármennyire is legitim az uralkodó modernizációs minta, a kulturálisan megosztott társadalmakban a homogenitás előfeltevése komoly konzekvenciákkal jár együtt: demokráciadeficiteket és kizsorulást, marginalizációt és a hátrányos megkülönböztetés megannyi formáját feltételezi, illetve eredményezi.

A *képviselési demokráciával* kapcsolatosan például nem kisebb tekintélyek, mint R. Dahl,⁶ Al. Stepan és J. Linz⁷ – külön-külön – megállapították, hogy amennyiben a politikai közösség maga nem legitim – abban az értelemben, hogy

³ Gellner 1984 (1999), vagy Gellner 1996: 32–55.

⁴ Kymlicka 1995a: 76–80.

⁵ Deutsch 1961: 493–514.

⁶ Dahl 1989.

⁷ Linz–Stepan 1996, vagy Al. STEPAN, „Federalism, Multi-National States, and Democracy: A Theoretical Framework, The Indian Model and a Tamil Case Study”, az APSA 98. közgyűlésén, 2002. augusztus 29-én bemutatott dolgozat.

nem tekintheti magát közösségnek tagjai beleegyezése nélkül –, akkor az illető politikai közösség esetében a demokrácia nem biztosítható kizárólag intézményi vagy pusztán procedurális úton.⁸ Az olyan esetekben tehát, amikor a politikai közösség egy részének a viszonya az államhoz problematikus és rendezetlen, a demokráciának csupán mondvacsinált változatai képzelhetők el.

Az *önrendelkezéssel* kapcsolatban pedig – amely Bibó klasszikus meghatározása szerint nem feltételez kevesebbet, mint hogy egy közösség (rendszerint nép) képes önmaga (és ezzel együtt egy állam) politikai birtokbavételére⁹ – W. Connor azt jegyzi meg egy helyen, hogy nem ismeretesek olyan példák, amelyek során az önmagát politikailag birtokba vevő, és ezzel nemzetté előlépő politikai közösség az önálló állam megalapítását követően elismerte volna az általa birtokba vett területeken élő közösségek jogát ahhoz, hogy maguk is hasonló módon cselekedjenek. Ellenkezőleg, állapítja meg Connor, azoknak, akik hasonló igényeket fogalmaznak meg, a köztörvényes bűnözőket sújtó ítéleteknél jóval szigorúbb következményekkel kell számolniuk.¹⁰

Az *állampolgárság* fogalmának gyakorlatban előforduló értelmezései egyszerre egyesítenek és elválasztanak, nem csupán a más államok polgáraihoz képest, hanem egyazon állam belső viszonyait tekintve is: amennyiben a fogalom nem képes differenciált alakzatokat öltetni – márpedig ritkán képes –, akkor maga is nehezen kivédhető asszimilációs nyomást gyakorol a domináns kultúrától eltérő kultúrájú polgárokra.¹¹

A *belső jogrendekkel* kapcsolatban egyre többen állapítják meg, hogy azok képtelenek alkalmazkodni a társadalmak plurális szerkezetéhez, és ebből fakadóan a jogi sajátosságokat is magukba építő hagyományos kisebbségi életformák kiszorításának, a kulturális dominancia újratermelődésének eszközeivé válnak maguk is.¹²

Az *egyetemes emberi jogokról* pedig, amelyek az uralkodó szemlélet szerint kizárólag egyéni jogok, többek között W. Kymlicka mutatta ki, hogy azok intézményesítése a belső állami jogrendek keretében nem azonos következményeket eredményeznek a kisebbségi közösségek tagjai és a domináns kultúrához tartozó állampolgárok esetében: míg a többségi állampolgárok esetében az egyetemes emberi jogok legtöbbször valóban az egyéni szabadság és döntéshozói autonó-

⁸ S. P. Huntington például Ivor Jennings-t idézi ezzel kapcsolatban: „a nép nem tud dönteni, amíg valaki el nem dönti, hogy kik a nép”. Huntington 2005: 44.

⁹ Bibó 1990: 317, 347, 352.

¹⁰ Connor 1994a. Lásd még ezzel kapcsolatban Cassese 1995, valamint Tomuschat 1993.

¹¹ Lásd erről Kymlicka–Norman 2000, valamint Harty–Murphy 2005.

¹² Lásd erről a Max Planck Institute for Social Anthropology Franz és Keebet von Benda-Beckman által irányított „Legal Pluralism” kutatási programot, illetve azon belül Schlee 2000.

mia szavatolói, addig a kisebbségi közösségek tagjai esetében ez a szabadság nem érvényesül, amennyiben a közösséget foglalkoztató, fennmaradásának intézményi feltételeire vonatkozó kérdésekre a többség adja meg a válaszokat – rendszerint saját érdekeinek megfelelően.¹³

Fontos itt röviden megfogalmazni, hogy a fentebb elemzett fogalmak többsége – mind a demokrácia, mind az állampolgárság intézménye, mind azok az önkorlátozó kötelezettségek, amelyeket az államok az egyetemes emberi jogok szellemében vállalnak tulajdon polgáraikkal szemben – az egyetemes emancipációtörténet fontos vívmányai. A baj nem ezekkel a fogalmakkal van, hanem azzal a hallgatólagos előfeltevéssel, amelyet ezek a fogalmak a politikai közösségek eszményi homogén állapotával kapcsolatban magukba építenek. Feltételezőleg az egyetemes emberi emancipációtörténet egy soron következő fejezetének feladata, hogy a fogalmakat fölszabadítsa ennek az előfeltevésnek az uralma alól, és alkalmassá tegye őket a kulturális megosztottság fokozottabb figyelembevételére, konzekvenciáinak kezelésére.

A kulturális megosztottság jelenségének globális dimenziói

A jelenség dimenzióira nézve különböző források különböző adatokat említenek. Az UNESCO kezdeményezésére 1993–1995 között elvégzett kutatás konklúzióit összegező jelentés például azt említi egy helyen, hogy a világ közel 200 államában nem kevesebb mint 10 000 kultúra ismert.¹⁴ Az UNDP egy 2004-ben közzéadott jelentése 5000 etnikumról tesz említést,¹⁵ a világ nyelvi megosztottságát tükröző adatok szerint pedig 4000-6000-re tehető a jelenleg beszélt nyelvek száma.¹⁶

¹³ Kymlicka 1995a, valamint Kymlicka 1995b.

¹⁴ ENSZ-adatok szerint az államok nemzetközi közössége 191 *de jure* és 10 *de facto* államot tart számon ez idő szerint (<http://www.un.org/overview/growth.htm>). A *de facto* államok Abkházia, Taiwan, Koszovó, Nagorno-Karabakh, Észak-Ciprusi Török Köztársaság, Dél-Osszétia, Szomáliföld, Transznisztria, valamint a részben elismert Palesztin Állam és Nyugat-Szahara (forrás: http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=List_of_unrecognized_countries). A 10 000 kultúrára vonatkozó adat forrása: UNESCO 1995.

¹⁵ UNDP 2004.

¹⁶ Crystal 1998. Crystal a két Voegelin *Classification and Index of the World's Languages* című műve alapján a következő adatokat közli a különböző nyelveket éltető közösségek lélekszámáról: 138 olyan nyelv van, amelyet 1 milliót meghaladó lélekszámú közösségek beszélnek; 258 nyelvet éltet 100 000 tagnál többet számláló közösség; 597 nyelv esetében a megfelelő közösségek lélekszáma 10 000 fölött van; 708 nyelvet beszél 1000 embernél több tagot számláló közösség; 409 olyan nyelvet tartanak számon, amelyeket 100-nál több lelket számláló közösség éltet; és 2269 ismert nyelv esetében nincs adat az illető nyelveket beszélő közösségek lélekszámára vonatkozóan. Vö. Crystal 1998: 360.

A nemzetközi közösség által elismert államok népességének etnokulturális összetételével kapcsolatosan érdekes adatok találhatók W. Connor egy 1971-ben közreadott tanulmányában. Connor szerint az akkoriban létező 132 államalakulat közül csupán 12 (az összlétszám 9,1%-a) volt etnokulturális szempontból gyakorlatilag homogénnek tekinthető; 25 állam esetében (18,9%) a domináns kultúrához tartozó egyének az összlakosság több mint 90%-át tették ki; újabb 25 állam esetében a domináns kultúrájú többség a lakosság 75-89%-át képezte; 31 (23,5%) olyan állam létezett, amelynek keretében a domináns többség részaránya az össznépességhez viszonyítva 50-74%-ra volt tehető; míg 39 állam esetében (29,5%) ez az arány 50% alatt volt.¹⁷

1971 és 2004 között a hivatalosan elismert államok száma több mint 30%-kal megnövekedett, amiből arra következtethetnénk, hogy az etnokulturális szempontból homogénnek tekinthető államok száma növekedő tendenciát mutat. Az UNDP már említett jelentésében található adatok szerint azonban nem ez a helyzet. Továbbra is kevesebb mint 30 olyan állam ismert világszerte, amelyben a kisebbségnek számító közösségek tagjai a népesség kevesebb mint 10%-át teszik ki; 42 államban ez az arány 12-25% között helyezkedik el, és 110-re tehető azoknak az államoknak a száma, amelyekben ez az arány 25% fölött van. Az etnikai, nyelvi és kulturális szempontból homogénnek tekinthető államok száma tehát ma sem haladja meg a 20-at.¹⁸

Európában a helyzet a következő: a kontinens 45 államában – amelyek közül 36 rendelkezik egymillió főt meghaladó lakossággal – 87 különböző kultúrát élő népet/etnikumot tartanak számon. A 45 állam közül 36 területén él legalább egy számottevő kisebbség, 26 etnikum tagjai legalább 5 országban vannak jelen és alkotnak az illető államok keretei között kultúrájuk fennmaradása érdekében mobilizált közösségeket. A hivatalosan elismert kisebbségek száma Európa-szerre 337. A legtöbb elismert kisebbség – 45 – az Orosz Föderáció területén él, ezt követi Ukrajna 23 hivatalosan elismert nemzeti közösséggel, Románia 19-cel, Horvátország, Lengyelország és Törökország 14-gyel, a legkevesebbet – egyetlen etnokulturális szempontból önmagát megkülönböztető közösséget – Írországban regisztrálnak. A 337 kisebbség közül a legnagyobb lélekszámú a több mint 10 millió tagot számláló ukrain orosz kisebbség, 4 kisebbségi közösség (a törökországi kurdok, a belgiumi flamandok, a franciaországi okszitánok és az oroszországi tatárok) tagjainak száma 5-10 millió között van, 5 nemzeti közösség lélekszáma pedig 2-5 millióra tehető (az oroszországi ukránok, a spanyolországi katalánok, a svájci németek, a vallonok Belgiumban, illetve a spanyolországi valenciaiak). 12 további kisebbség 1-2 millió lelket számlál; 23 közösség tagjainak száma 500 000 és 1 millió között mozog; 11 közösség tagjainak száma

¹⁷ Connor 1994b: 89–117.

¹⁸ UNDP 2004: 28.

400 000-500 000-re tehető, a többi esetében a lélekszám 400 000 alatt van. Ami a nyelvi megosztottságot illeti, Európa 45 államában 90 nyelvet beszélnek ez idő szerint. Ezek közül csupán 6 nyelv korlátozódik kizárólag egyetlen állam területére, 53 nyelv nem hivatalos nyelve egyetlen államnak sem (ezeket a nyelveket Európa összlakosságának 5%-a beszéli anyanyelveként), 31 nyelvet pedig legalább két országban beszélnek, vagy hivatalos, vagy kisebbségi nyelvként.¹⁹

A tények és konstruktumok közötti inadekváció következményei

Ha összevetjük ezeket az adatokat azokkal a korábbi megállapításainkkal, amelyek az uralkodó politikai intézmények által magukba épített, többé-kevésbé hallgatólagos előfeltevésekre vonatkoztak a politikai közösségek etnokulturális homogenitásával kapcsolatban, akkor joggal vonhatjuk le azt a következtetést, hogy az államok, mint a kulturális megosztottság tényeit kezelni hivatott politikai konstruktumok, meglehetősen pontatlanul képezik le, illetve tükrözik a bolygót benépesítő emberiséget tagoló etnikai, nyelvi és kulturális határokat. Ennek az inadekvációnak a következménye különösen a vesztfáliai államrendszerben súlyos, amely – 1648-tól gyakorlatilag napjainkig – arra a széles körben elfogadott meggyőződésre alapoz, hogy a világ egyértelműen körülhatárolható *területi egységekből* áll, amelyeket külön-külön egy-egy szuverén hatalom kormányoz, teljes, kizárólagos és korlátlan ellenőrzést gyakorolván mind a terület, mind annak lakosai fölött.

A világ etnopolitikai elrendezettségéről alkotott eme felfogást tovább erősítette konzekvenciáiban a nyugati típusú modernizáció és annak egyik fontos hozadéka, a nemzetállamok megjelenése. A nemzetállamok a társas emberi lét megszervezését biztosítani hivatott konstruktumok eszmétörténetében annak a folyamatnak az eredményeként jöttek létre, amely – I. Napóleon történelmi szerepének lezárultával – a politikai közösségek imperiális szemléletét a nemzeti közösségekre jellemző szolidaritás eszméjével helyettesítette. Ez a 19. századra markánsan jellemző szemléletváltás olyan értelemben fejlesztette tovább a vesztfáliai rendszert megalapozó elgondolást, hogy a világ etnopolitikai elrendezettségével kapcsolatos meggyőződést nem a területre, hanem a fölötte ellenőrzést gyakorló nemzetre összpontosító szemléletből vezette le. Ennek megfelelően a világ, amelyben élünk, a nemzetek sajátos mozaikja, a nemzetek pedig a társas emberi lét magától értetődő, természetes alapegységei, amelyek organikus fejlődés eredményeként jöttek létre. A nemzetek fő jellegzetessége a kulturális és nyelvi homogenitás, amely éppen ennek a közös eredetnek és fejlődéstörténetnek az eredménye. Az egyének ezen elgondolás szerint egy és csakis egy nemzethez tartozhatnak,

¹⁹ Pan–Pfeil 2003: 11–37.

számukra a nemzet eleve adott és magától értetődő keret, amelyen belül a szabadságnak értelme van, és gyakorolható. Az egyéneknek következésképpen morális kötelességük, hogy lojálisak legyenek ahhoz a nemzethez, amelynek tagjai, a világ stabilitása és belső harmóniája pedig megköveteli, hogy a nemzeteket mint az egyéni szabadság intézményes feltételeit létrehozó és fenntartó szerveződések megfelelő eszközök védelmezzék: minden nemzetnek joga van ennek megfelelően egy államhoz, amelyet szuverén módon, saját érdekeinek megfelelően kormányozhat. Nem nehéz belátni, hogy a modernizáció végső soron azt a széles körben elterjedt, ám a világ etnokulturális jellegzetességeit fölöttébb pontatlanul leképező meggyőződést segítette diadalra, hogy minden állam egy nemzet, és minden nemzet ugyanakkor egy állam.²⁰

Ennek a sajátos eszmetörténeti fejleménynek, mint láttuk az előzőekben, mindenekelőtt praktikus okai voltak: az államszervezés gyakorlatának a nemzetépítés elveivel való ötvöződése az államalakulatok addigi történetében ismeretlen hatékonyságot kölcsönzött a nemzetállami kereteknek. A belső hatékonyság szempontjai mellett, az államok és a nemzetek közötti kongruenciát tételező beállítódás a nemzetközi politikában is kamatoztathatónak bizonyult. Az a meggyőződés, hogy a nemzetközi politika nem más, mint az államok közötti interakció folyamata, és hogy az államok egyszerre szereplői és végső céljai ennek a folyamatnak, szilárd elvi alapot és közös kiindulópontot biztosított a nemzetközi politika természetét magyarázni próbáló valamennyi rivális elmélet és paradigma számára. Hogy ezek a szereplők elvileg egymás között egyenlők és szuverének, egyik sem alárendeltje a másiknak vagy valamilyen felsőbb hatalomnak, illetve, hogy valamennyi jól körülhatárolható területtel és egyértelműen azonosítható, homogénként kezelt lakossággal és homogén politikai rendszerrel rendelkezik, olyan további hipotézisek, amelyeket egybehangzóan vallanak realisták és liberálisok, az őket elválasztó szemléleti különbségek ellenére.²¹

Az ár, amelyet ezért a rendhagyó – egyszerre elméleti és gyakorlati – hatékonyságért fizetni kellett, mindazonáltal nem volt csekély. Az etnikai, nyelvi és kulturális megosztottság tényeinek ignorálása az államépítés folyamatában, valamint azok elkendőzése nemzeti mítoszok révén a demokráciadeficit és a társadalmi marginalizáció, illetve kizorulás változatos formáit eredményezték, eredményezik napjainkban is folyamatosan.

A nemzetállamok hatékonyságát lehetővé tevő kulturális dominancia következményeit a legmódszeresebben és a legátfogóbban a *Minorities at Risk* (Veszélyeztetett kisebbségek) kutatás tárta fel, amelyet Ted Robert Gurr kezdeményezett 1986-ban, és amely 1988-cal kezdődőleg a Marylandi Egyetem keretében

²⁰ Lásd erre vonatkozóan Kántor 2004, különös tekintettel M. Mann, J. Breuilly és J. Linz szövegeire.

²¹ Lásd ezzel kapcsolatban Bíró 2003, különös tekintettel a II., VI. és VII. fejezeteket.

tevékenykedő Center for International Development and Conflict Management égisze alatt bontakozott ki. A kutatás olyan etnokulturális közösségekre összpontosít, amelyek 1945-től napjainkig a politikai mobilizáció állapotában találhatók. A mobilizáció okai egyfelől a diszkrimináció, amelyet az illető közösségek tagjai elszenvednek – illetve, ritkább esetekben, élveznek – a társadalom vagy a politikai közösség más rétegeihez képest, másfelől a közösség érdekeinek védelme és képviselése (érvényre juttatása) a más kultúrájú közösségek dominanciájának a kontextusában. A kutatásnak négy szakasza zárult le eddig. Az első szakasz 227 olyan közösséget azonosított, illetve tárt fel a vizsgálat céljára kidolgozott módszer segítségével, amelyek az 1945–1990 közötti intervallum viszonylatában feleltek meg a kulturális dominancia általi veszélyeztetettség kritériumainak. A második és harmadik szakasz az 1990–1996, illetve az 1996–1999 közötti periódusra összpontosítva tárt fel újabb etnopolitikailag mobilizált közösségeket, amelyek száma ennek eredményeként 275-re emelkedett. A legutóbbi, az 1999–2003 közötti intervallumot tanulmányozó szakasz lezárultával, amelynek eredményeit 2005 februárjában adták közre, a kutatás kezdeményezői 284 etnopolitikailag mobilizált, a veszélyeztetettség kritériumait kimerítő közösségre vonatkozóan rendelkeznek részletes adatokkal. A kutatás eredményeinek relevanciáját jól illusztrálja, hogy az 1998-as év viszonylatában rendelkezésre álló adatok alapján tudni lehet, hogy a 116 országban addig azonosított 275 veszélyeztetett közösség a világ összlakosságának 17,5%-át tette ki.²²

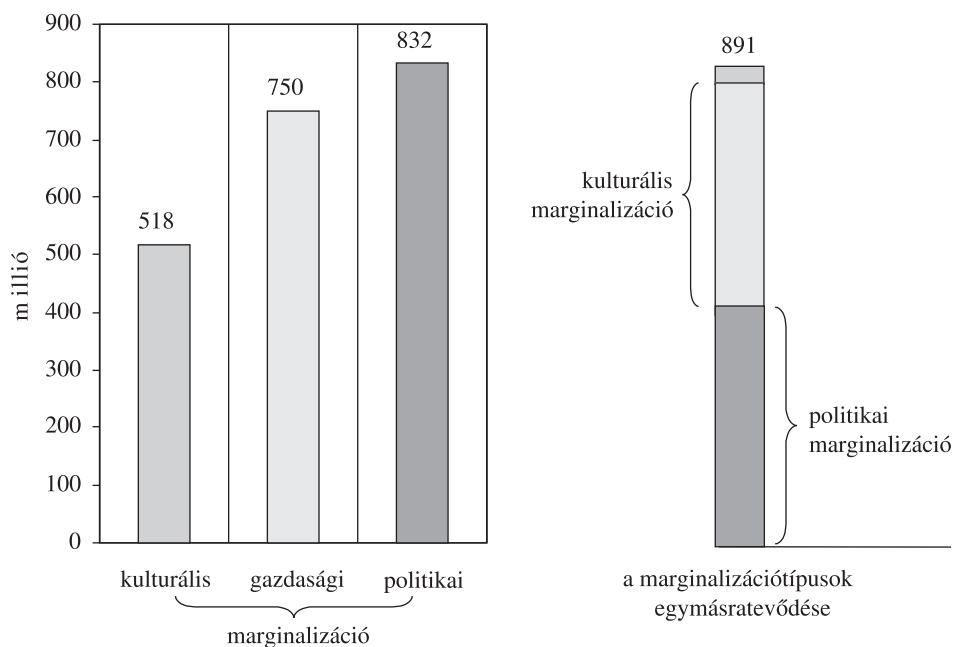
²² Érdemes megemlíteni, hogy a „veszélyeztetett közösségek” azonosításakor a kutatók csak olyan államok eseteit vették figyelembe, amelyek a vizsgálat évében 500 000 lélekszámot meghaladó lakossággal rendelkeztek, és csak olyan közösségeket vettek fel a feltárt esetek közé, amelyek legalább 100 000 tagot számláltak. Ez utóbbi kritériumnak csak azon közösségeknek nem kellett megfelelniük, amelyek tagsága az illető állam népességének több mint 1%-át tette ki. A kutatás ugyanakkor külön esetként kezelte a különböző államok keretei között élő, azonos nyelvű és kultúrájú közösségeket (a kurdokat és a különböző magyar kisebbségeket például), de egy esetként vette számításba az egy állam területén élő azonos nyelvű és kultúrájú közösségeket (az egyesült államokbeli spanyolokat például), tekintet nélkül azok belső tagoltságára. A kutatás etnopolitikailag mobilizált közösségekként írja le ugyanakkor a privilegizált, előjogaik megőrzésére törekvő domináns kisebbségeket is, például a Saddam-rezsim megdöntéséig előjogokat élvező iraki szunnitákat vagy a politikai, nyelvi és kulturális jogokkal nem rendelkező, de gazdaságilag domináns kínai kisebbségeket Kelet-Ázsia több országában. A kutatás által azonosított 284 veszélyeztetett közösség nem tartalmaz ezzel szemben egyetlen demográfiai értelemben többségnek számító közösséget sem, illetve a bevándorlók által létrehozott közösségek is csak azzal a feltétellel kerültek be az adatbázisba, ha a domináns többség több generációra visszamenőleg letelepedettként tartja őket számon. A kutatás a 284 azonosított közösséget hat különböző

Az UNDP korábban már hivatkozott jelentése – a *Minorities at Risk* kutatás adatait felhasználva – a nem domináns kultúrákhoz tartozó közösségek tagjait sújtó kiszorulás három szélesebb körben elterjedt változatát említi (1. ábra). Több mint 518 millió – 129 különböző etnokulturális közösséghez tartozó – egyénről lehet tudni világszerte, hogy *kulturális marginalizáció* áldozata: az illető közösségek nyelvi és/vagy vallásos diszkriminációnak vannak kitéve, és kulturális szokásaik nyilvános térben való gyakorlása nem megengedett. Több mint 750 millió, 189 különböző etnokulturális közösséghez tartozó embert sújt *gazdasági diszkrimináció*, és 191 közösség összesen 832 millió tagja él *politikai természetű marginalizáció* körülményei között. Esetükben törvények vagy más politikai eszközök teszik lehetetlenné az ország politikai életében való részvételt, politikai jogaik gyakorlását vagy tisztségek elfoglalását az állami intézményekben. A marginalizáció eme válfajai természetesen egyazon közösségek esetében egyidejűleg, halmozott formában is előfordulhatnak: azon egyének lélekszáma, akik a marginalizáció legalább egyik változata miatt szenvednek hátrányos megkülönböztetést, 891 millióra tehető világszerte az UNDP jelentésének becslése szerint.

Az uralkodó modernizációs minták által létrehozott és fenntartott kulturális dominancia egyik következménye, hogy a nem hivatalos, illetve a nyilvánosságból kiszoruló nyelvek fennmaradását biztosítani hivatott intézményi háttér fokozatosan elsorvad. A kisebbségi nyelvek használóira nemcsak kulturális, hanem

kategóriába sorolja: 1. *etnonacionalista közösségek*: területileg koncentrált, környezetüktől nyelvükben és kultúrájukban különböző közösségek, amelyekre a politikai autonómia hagyományának a táplálása a jellemző, és amelyek képviselői az 1945-től napjainkig terjedő intervallumban valamikor politikai mozgalmakat hoztak létre az autonómia kivívására; 2. *nemzeti kisebbségek*: abban különböznek az előbbiektől, hogy határok választják el a nemzettársaik által benépesített anyaországtól, amely rendszerint szomszédos azzal a más kultúrájú többség által dominált állammal, amelynek keretei között élnek; 3. *őslakosok*: bennszülött népek leszármazottai, akik ragaszkodnak hagyományos életmódjukhoz és ahhoz a kultúrához, amely őket környezetüktől markánsan megkülönbözteti; 4. *etnoosztályok*: rabszolgák vagy bevándorlók leszármazottai által fenntartott közösségek, amelyeket sajátos kultúrájuk mellett generációról generációra hagyományozódó szociális és/vagy gazdasági helyzetük is megkülönböztet környezetüktől; 5. *közösségek nevében fellépő elitek* (communal contenders): kulturálisan jól körülhatárolható csoportok, törzsek, klánok, amelyek egy etnikai, nyelvi vagy kulturális szempontból megosztott politikai környezetben a hatalom megszerzésére vagy az abból való részesedésre törekednek; 6. *vallásos szekták*: olyan közösségek, amelyeket vallásos szokásaik különböztetnek meg környezetüktől, és amelyek politikai mozgalmai ezen szokások védelmét hivatottak biztosítani.

Forrás: <http://www.cidcm.umd.edu/inscr/mar/definition.asp>.

Forrás: UNDP 2004

1. ábra

gazdasági és politikai nyomás is nehezedik rendszerint: amennyiben a gazdasági vagy politikai érvényesülés útját kívánják járni, ahhoz elengedhetetlen a domináns többség nyelvének, illetve a hivatalos nyelvnek a használata. Afrika Szaharától délre eső térségeinek több mint 30 államában élő össznépesség – 518 millió ember, a térség lakosainak közel 80%-a – esetében például a hivatalos nyelv nem azonos a legelterjedtebb nyelvekkel.²³ A nyelvi diszkrimináció egyik fontos dimenziójának – az anyanyelvi képzésben való részvétel lehetőségének – adatait a világ különböző térségeire lebontva az 1. táblázat összegezi.

A modernizáció által a nyelvi sokféleség viszonylatában okozott károk már eddig is tetemesek, az előrejelzések pedig hasonló trendek érvényesülését jósolják. UNESCO-adatok szerint a modernizációt megelőző korokban több mint 10 000 nyelvet beszéltek világszerte – csak Ausztrália területén több mint 500 nyelv veszett ki az európaiak betelepődését követően –, a jelenleg beszélt 6000 nyelv vi-

²³ UNESCO 2000.

szonylatában pedig azzal kell számolni, hogy a következő száz év során azok száma újabb 50-90%-kal csökkenhet.²⁴ BBC-bebecslések szerint minden két hétben egy-egy újabb nyelv merül feledésbe.²⁵

1. táblázat

Térség	Az élő nyelvek száma	Az összlakosság lélekszáma	Az összlakosság részaránya, amely anyanyelvén tanul
Afrika Szaharától délre eső területei	2632	641 millió	13%
Kelet-Ázsia és Óceánia	2815	1918 millió	62%
Dél-Ázsia	811	1480 millió	66%
Kelet-Európa és a FÁK	625	409 millió	74%
OECD-országok	1299	912 millió	87%
Latin-Amerika	1086	530 millió	91%

Forrás: UNDP 2004

Vizsgálódásunk tárgya szempontjából megkülönböztetett jelentősége van a ténynek, hogy a marginalizáció, a társadalmi folyamatok fő áramából való kiszorulás és a kulturális leépülés fent említett jelenségeit – amelyek, mint láttuk, az emberiség közel egyötödét érintik – a nemzetállamok által előszeretettel alkalmazott, és a nemzetközi államközösség által fenntartások nélkül tolerált módszerek és közpolitikai eljárások eredményezik. Az UNDP hivatkozott jelentése ezeket a széles körben elterjedt politikai eszközöket a következőképpen foglalja össze:

1. a *hatalom centralizációja*, a helyi szuverenitás vagy a kisebbségi autonómia történelmi hagyományokkal rendelkező alakzatainak az elfojtása révén, annak érdekében, hogy minden lényeges politikai döntés olyan testület keretei között szülessen, amelyben domináns kultúrájú közösség tagjai vannak többségben;

2. olyan *jogi és igazságszolgáltatási rendszerek* kialakítása, amelyek kizárólag a domináns közösség jogi hagyományaira épülnek, annak nyelvét használják, és fől számolják a kisebbségek jogi hagyományainak minden elemét, amelyek a jelenlegi politikai berendezkedés előtti időkből maradtak fenn;

²⁴ Vö. „Language Vitality and Endangerment”. Az *International Expert Meeting on the UNESCO Programme: Safeguarding Languages* keretében, Párizsban, 2003. március 10-én bemutatott dokumentum.

http://portal.unesco.org/culture/en/ev.php@URL_ID=9105&URL_DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

²⁵ <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/1/hi/magazine/4172085.stm>

3. olyan *nyelvpolitikák* fogantatása, amelyek a domináns közösség nyelvét kiáltják ki egyedüli hivatalos nyelvvé, amelyet kötelező és kizárólagos módon kell használni az államigazgatásban, az igazságszolgáltatásban, a helyi közigazgatásban, a hadseregben, a felsőoktatásban és az állam valamennyi intézményével való kommunikáció során;

4. *nemzeti alaptantervek* kötelezővé tétele, amelyek a domináns közösség nyelvét, irodalmát és történelmét „nemzeti” nyelvként, irodalomként és történelemként definiálják és írják elő a nem domináns közösségek tagjai számára;

5. a domináns közösség nyelvének és kultúrájának támogatása az állam olyan intézményei révén, mint a *közszolgálati rádió- és tv-adók, múzeumok* stb.;

6. a domináns közösség kultúrájának és történelmének kizárólagos tükröződése a *hivatalos ünnepek* kijelölésében, illetve az *utcák és közterületek, középületek és földrajzi elemek neveinek* a megválasztásában;

7. az őshonos vagy bennszülött közösségek által birtokolt földterületek, erdők, hagyományos halászerőterek *kisajátítása* és „nemzeti” vagyonná való nyilvánítása;

8. a domináns többség tagjainak a kisebbségi közösségek által hagyományosan benépesített területeken való *megtelepedésének az elősegítése* különböző közpolitikai eszközök révén;

9. olyan *bevándorlási politikák* fogantatása, amelyek a domináns közösség kultúrájához tartozó és annak nyelvét beszélő bevándorlókat részesítik előnyben.²⁶

Nem nehéz belátni, hogy ezek az eljárások kitüntetett módon támogatják a domináns közösség nyelvét, kultúráját és identitását, a felsorolt módszerek alkalmazása során ugyanis az állam intézményei – eredendő funkcióikon túl – arra is föl vannak használva, hogy a domináns közösség legalapvetőbb identitáselemeinek a fennmaradásához intézményes háttérrel biztosítsanak. S míg a homogén népességű államok esetében ezeknek az eljárásoknak nincsenek kárvallottjai, s ilyenként az említett módszerek ellen nincs semmilyen elvi alap kifogást emelni, addig az etnikai, nyelvi, vallási és kulturális szempontból megosztott országok viszonylatában – amelyek, mint láttuk, a jelenleg létező államok túlnyomó többségét képezik – ezek a praktikák a társadalmak jelentős szegmenseit érintik hátrányosan. Ezekben az esetekben az UNDP jelentése által számba vett eljárások tulajdonképpen úgy is felfoghatók, mint olyan módszerek, amelyek a politikai közösségek eszményinek tekintett, nyelvi és kulturális szempontból homogén állapotához elvezető utat egyengetik. Ami nem kevesebbet jelent, mint hogy hallgatólagosan ugyan, ám annál célratörőbben arra törekszenek, hogy olyan nyelveket, kultúrákat, identitásokat számoljanak fel és utaljanak a történelem

²⁶ UNDP 2004: 48.

süllyesztőjébe, amelyeket a történelem nem tüntetett ki azzal a kegygel, hogy államalkotó közösségek tartozékai lehessenek.²⁷

Említettük, hogy a nemzetállami logika ezen megnyilvánulásait a nemzetközi politika uralkodó alapelvei is messzemenően bátorítják, az általuk feltételezett állami viselkedés bizonyos elemeit pedig egyenesen elvárják az államok nemzetközi közösségének a tagjaitól. És valóban, számos olyan eset ismeretes, amikor egyes államok arra irányuló erőfeszítéseit, hogy a politikai közösség kohézióját mindenáron, bármilyen eszközzel biztosítsák, tolerálta vagy egyenesen bátorította a nemzetközi államközösség, a belső és regionális stabilitás, valamint az állam hatékonyságának szavatolása érdekében, akkor is, ha ezek az erőfeszítések az etnocídium, tömeges deportálás vagy az erőszakos asszimiláció formáját öltötték, tetemes mennyiségű emberi szenvedést okozván az elszenvedőknek. Figyelemre méltó ebben az összefüggésben, hogy a nemzetközi beavatkozást is akkor tekinti – többek között – indokoltnak, illetve morális szempontból elfogadhatónak a nemzetközi kapcsolatok uralkodó szemlélete, ha az érintett állam intézményei összeomlással fenyegetnek, veszélyeztetvén ezáltal az illető terület – vagy, a konfliktus áttérjedése révén, egy egész térség – stabilitását. A kudarcot vallott államok – *failed states* – eseteit úgy is felfoghatjuk következőképpen, hogy valamely etnokulturális közösség, amelyet államalkotó tényezőként fogadott el korábban az államok nemzetközi közössége, sikertelennek, eredménytelennek bizonyult arra irányuló igyekezetében, hogy a rá bízott területen a stabilitást szavatolja, a területet benépesítő lakosságból pedig politikai közösséget kovácsoljon.

Érdemes végiggondolni továbbá, hogy a nemzetközi politikát megalapozó konszenzus, miszerint az államok egyszerre szereplői és végső céljai az emberi tevékenység eme szektorának, két szempontból is sajátos megvilágításba helyezi az államiság problematikáját.

Egyrészt morálisan meg nem alapozható, ennek ellenére súlyos konzekvenciákkal járó különbséget tételez egyfelől az államalkotó etnokulturális közösségek – amelyeket a közösségi teljesítőképesség, valamely vizionárius vezető személyiség, kooperatív elitek és a regionális erőviszonyok, illetve a nemzetközi hely-

²⁷ A fizikai megsemmisítéssel nem járó népiirtásnak ezt a formáját *etnocídium*ként emlegeti a szakirodalom. Lásd például Charny 1994. UNESCO-dokumentumok a „kulturális etnocídium” változatában is használják a fogalmat: „A kulturális etnocídium az a folyamat, amely eredményeként a kulturálisan önmagukat megkülönböztető népek elvesztik identitásukat, földjeik és más erőforrás-tartalékaik kisajátítását követően, illetve annak számlájára írhatóan, hogy nem használhatják nyelvüket a társas lét és a politika intézményeiben, hagyományaik, művészeti önkifejezésük, vallási szokásaik és kulturális értékeik gyakorlása pedig akadályoztatva van. Mindezt nem csupán a céltudatos kormányzati politikák, hanem a gazdasági fejlődés személytelen erői is eredményezhetik.” UNESCO 1995: 69–70.

zet szerencsés összjátéka juttatott ebbe a helyzetbe²⁸ –, másfelől az olyan közösségek között, amelyeket a történelmi körülmények megfosztottak ettől a lehetőségtől. Mint láttuk: az előbbieknél nemcsak egy-egy állam teljes apparátusa áll rendelkezésükre nyelvük, kultúrájuk, hagyományaik, életmódbeli sajátosságaik fenntartására irányuló igyekezetük tekintetében, hanem az állami viselkedés kölcsönösségre alapozott nemzetközi normái is lehetővé teszik számukra, hogy az utóbbiak – az állammal nem rendelkező, de a közösségi autonómia vagy a korlátozott önrendelkezés valamely formája iránti jogigényt megfogalmazó kisebbségek – módszeres felszámolására törekedjenek, vagy legalábbis megtagadják azoktól a jogot a kultúrájuk fennmaradását szavatolni képes intézményrendszerhez.

Figyelemre méltó másrészt a nemzetközi viszonyokat megalapozó konszenzus arra vonatkozó implicit üzenete, hogy a közösségi céljaik elérésében akadályoztatott kisebbségek vagy más, etnopolitikailag mobilizált közösségek kizárólag erőszak révén hívhatják fel a nemzetközi közvélemény figyelmét helyzetük tartathatatlanságaira, illetve indulhatnak el a nemzetközi viszonyok szereplőjévé való előrelépés útján.²⁹

Feltételezhető ugyanakkor, hogy a nemzetállami logika és az azt megalapozó, kitermelő nemzetközi politika által megkövetelt emberi szenvedéseket – a *Minorities at Risk* kutatás által feltárt jogfosztottságokat, a kulturális esélyegyenlőtlenség széles körben elterjedt eseteit, amelyekre az UNESCO dokumentumai hívják fel visszatérően a figyelmet, valamint a kulturális, gazdasági és politikai marginalizációnak az UNDP 2004-es jelentése által is exponált dimenzióit – úgy is fel lehet fogni, mint azt az árat, amelyet az adott politikai közösségeknek kell megfizetniük későbbi modernizációs sikereik fejében, illetve, amelyet a nemzetállami keretek követelnek meg teljesítményeik, hatékonyságuk ellenértékéért. E logika szerint a francia jakobinizmus intranzigenciája, vagy az 1928-as törökországi kíméletlen nyelvreform legitim nemzet- és nemzetállam-építő törekvésként fogható fel, hiszen mindkettő – az általuk okozott emberi szenvedések ellenére – kétségbevonhatatlan későbbi modernizációs sikerek kiindulópontja volt. (Innen nézve válik érthetővé, hogy mire alapoznak azok a teoretikusok, akik a kulturális megosztottságot reziduális jelenséggé, modernizációs kudarcként értelmezik.)

Kétségtelen mindazonáltal, hogy bármennyire is legitimként és az államigazgatási hatékonyság evidenciái által visszaigazoltként fogható fel a nemzetállami

²⁸ Lásd erről Mann 1993; Tilly 1992, illetve Rokkan 1970, különös tekintettel a „Nation-building, citizenship and political mobilization: approaches and models” című első fejezetre. Tanulságos továbbá Flora 1999.

²⁹ Lásd ezzel kapcsolatban a „számon tartott szereplő” fogalmát: Bíró 2003: 250–256. Egyes nemzetközi szervezetek konfliktusmegelőző és konfliktuskezelő mandátumának „perverz”, konfliktusra invitáló jellegéről pedig lásd Kymlicka 2001: 378–381.

mok – mint láttuk: kitüntetett identitásokat favorizáló – politikai gyakorlata, az emberiség jelenlegi nyelvi, kulturális és vallási állapota, amelyre utaltunk röviden az előzőekben, nem alaptalanul eredményezi az etnopolitikai mobilizáció és az erőszaktól sem visszariadó identitáspolitikák, vagy a közösségi emancipáció érdekében síkraszálló politikai mozgalmak bő kazuisztikáját. A *Minorities at Risk* összefüggésében már említett, a Marylandi Egyetem keretében tevékenykedő Center for International Development and Conflict Management egy másik, *Integrated Network for Societal Conflict Research* címet viselő kutatási programjának 2003-as jelentése például megállapítja, hogy 1950-től napjainkig nem kevesebb mint 70, területileg koncentrált – potenciálisan államalkotó – közösség indított fegyveres harcot az autonómia vagy az önrendelkezés valamilyen formájának a kivívása érdekében (ez az adat nem tartalmazza az egykori gyarmatok függetlenségi mozgalmait). A kutatás további 76, területileg koncentrált közösséget azonosított, amely politikai eszközökhöz folyamodva próbálja kivívni az autonómiához való jogát. A jelentés szerint a *Minorities at Risk* kutatás által leltárba vett 285 veszélyeztetett közösség közel 60%-a – szám szerint 161 közösség – esetében az etnopolitikai mobilizáció okai 1998–2000 között közvetlenül összefüggtek az autonómia valamely formája vagy a fokozottabb mértékű önrendelkezés célkitűzésével.³⁰

Elméleti adaptációs kísérletek, gyakorlati korrekciók

A nemzetállami keretek létrehozatalára, illetve azok konszolidálására irányuló erőfeszítések okozta károk és emberi szenvedések felelősetelése mellett hiba volna nem észrevenni, hogy a társas emberi lét megszervezésének ez a történelmi alakzata, amely az államigazgatás gyakorlatát a nemzeti mítoszokkal ötvözve ért el eddig páratlan sikereket, a kulturális megosztottság politikai következményeinek a kezelése tekintetében is rendkívüli adaptációs képességről tesz tanúbizonyságot. A hátrányos megkülönböztetés, a társadalom fő áramából való kiszorulás vagy az identitás számlájára írható jogfosztottság esetei mellett tekintélyes kazuisztikája van immár azoknak az állampolitikai innovációknak is, amelyek révén a nemzetállamok kezelni próbálják a nyelvi, kulturális és vallási megosztottság következményeit. Ezek az innovációk rendszerint sikerrel számolják föl a belső konfliktusok potencialitását, és eredménnyel helyezik új alapokra a politikai közösség belső kohézióját – ám az ár, amit ezért fizetniük kell, nemritkán éppen a nemzetállami jegyek némelyikének a feladása, vagy a képviseleti demokrácia hagyományos modelljétől való eltávolodás.

³⁰ Marshall–Gurr 2003.

Az adaptációs kísérletek elméleti alapjainak, illetve a gyakorlatban előforduló korrekciók eseteinek értékeléséhez szükségesnek látszik két – David Brown által javasolt – értelmezési keret ismertetése. Az első a nemzeti identitással kapcsolatosan fennforgó elképzeléseket foglalja szuggesztív relációrendszerbe, a második a kulturális megosztottság tényeihez viszonyuló állampolitikai alternatívákkal – a nemzet- és államépítő nacionalizmusok leggyakrabban előforduló típusaival – teszi ugyanezt.

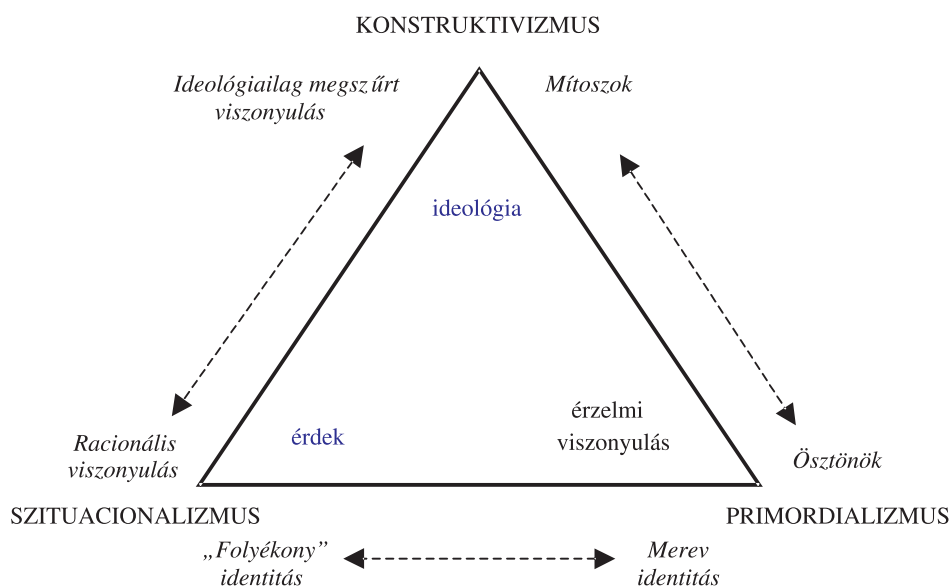
Brown szerint a nemzeti identitással kapcsolatos legelterjedtebb elgondolások – a primordializmus, konstruktivizmus és szituacionalizmus – a 2. ábrába foglaltak szerint viszonyulnak egymáshoz.

Amint az az ábráról leolvasható, mind a szituacionalizmus, mind a konstruktivizmus különböző logikák által vezérelt elmozdulást képvisel a primordializmus által feltételezett, reflektálatlan „őszállapothoz” képest. Míg a szituacionalizmus érdek által vezérelt, racionális viszonyulást tételez az identitás kérdéseire, és ennek megfelelően „folyékony”, a körülményekhez alkalmazkodni képes identitástípust eredményez,³¹ addig a konstruktivizmus a mítoszok és közösségi ideológiák szerepét, az identitás *par excellence* konstruktum jellegét hangsúlyozza, és ideológiailag felülbírált viszonyulást tételez az identitás kérdéseinek a kezelésében.

Az az érdekes ebben a relációrendszerben, hogy a szituacionalizmus által az identitás elgondolások másik két változata elé állított tükörben láthatóvá válik, hogy a konstruktivizmus és a primordializmus között nincs olyan nagy különbség, mint ahogyan azt a primordializmus-konstruktivizmus hagyományos szembeállításai tételezik.

Mindkettő bizonyos értelemben merev – egyértelműen azonosítható és a szimultaneitás lehetőségét kizáró – identitást feltételez, és a kettő közötti látszólagos különbség tulajdonképpen abból adódik, hogy különböző idősíkokhoz tartoznak. Az identitásképzés konstruktív jellege főleg a nagy modernizációs közösségi projektumok idején válik nyilvánvalóvá, amikor is az elitek az idők szavára hallgatva fogalmazzák újra, a változó körülményekhez alkalmazkodva, énképükkel, eredetmagyarázatukkal és közösségi céljaikkal kapcsolatos mítoszait és ideológiájukat. Az adott körülmények között primordiálisnak tűnő identi-

³¹ A szituacionalizmus érdekes példáját ismertette Bakó Boglárka ürmösi kutatásairól szóló, az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézetének 2005. évi konferenciáján elhangzott előadása. Ürmös románok, magyarok és romák által lakott romániai település, ahol az 1989-es fordulatot követően a helyhatósági választások egyaránt eredményeztek már román és magyar polgármestert, illetve román vagy magyar befolyást a helyi tanácsban. A romák – a kutatás egyik interjúalanyának a vallomása szerint – annak megfelelően vallották magukat románoknak, illetve magyaroknak, hogy mit kívánt meg az érdekük.

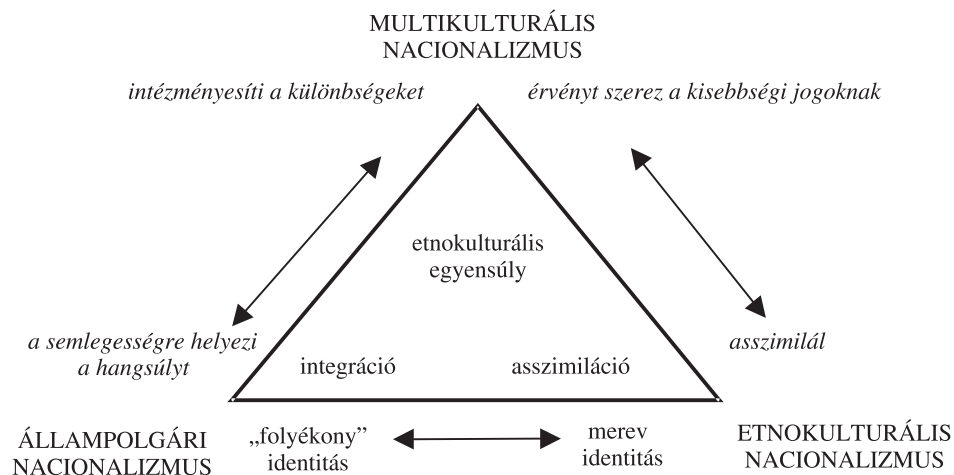
Forrás: Brown 2000

2. ábra

táselemek pedig maguk is egy korábbi modernizációs hullám produktumai rendszerint, amelyeknek ilyenkénti természetére fátylat borít a történelem.

A kettő közötti összefonódás egy másik érdekes aspektusára világít rá az a körülmény, hogy a nemzetállamok, amelyeket egyszerre lehet a 19. századi modernizáció produktumainak és legfőbb felvonulási területének tekinteni, maguk is – mint utaltunk rá korábban – primordialista nemzeti identitásképzettel operálnak, *megkonstruálva* mintegy, az adott társadalmakat jellemző megosztottság kulturális jegyeit ignorálva és azoktól függetlenül, a kulturális és nyelvi homogenitás képzetét, amely a „közös eredetnek és fejlődéstörténetnek” az eredményeképpen „jellemzi” az államalkotó nemzeteket. A primordialista közösségi énképek sikerét ebben a kontextusban a konstruktivizmus azzal magyarázza, hogy a hagyományos közösségi létforma lokalitásából a modernizáció által kiszakított embereknek szükségük volt olyan magyarázatokra, illetve támpontokra, amelyek lehetővé tették számukra a fokozott társadalmi mobilitással jellemzett, kitágult horizontú világban való eligazodást.

A konstruktivizmus és primordializmus egyneműségét a szituacionalizmushoz képest az is alátámasztani látszik, hogy míg az utóbbi – kivételes esetektől eltekintve – főként egyénileg választható stratégia az identitással kapcsolatos kérdésekhez való viszonyulásban, addig ennek a viszonyulásnak a közösségi változatai rendszerint a primordializmus-konstruktivizmus kontinuumon helyezkednek el.

Forrás: Brown 2000

3. ábra

A David Brown által javasolt másik értelmezési keret, mint említettük, a kulturális megosztottság következményeinek az állampolitikai eszközökkel való kezelését célzó alternatívák értelmezéséhez kínál támpontokat.

Amint az a 3. ábrából kikövetkeztethető, a nemzetállami logika által tételezett „őszállapot” – és a nemzetállami lét végső célja egyben – az *etnokulturális nacionalizmus*, amely a nemzetállami ideológia által hiposztázált homogenitás állapotát egyfelől valóságként tételezi, másfelől mindannak a felszámolására törekszik, ami ezt az eszményinek tekintett állapotot realizációjában akadályozza. Az etnokulturális nacionalizmus következőképpen a kulturális megosztottság tényét csak közvetve, azon erőfeszítések révén ismeri el, amelyek annak felszámolására irányulnak. A kulturális megosztottság kihívásaihoz való állampolitikai viszonyulásnak ez a változata rendszerint a vegyes népességű, fiatal nemzetállamokat jellemzi, amelyek a domináns közösség helyzetének a konszolidálása érdekében folyamodnak a különféle homogenizációs praktikákhoz.

Az *állampolgári nacionalizmus* ehhez képest annyiban jelent – megközelítésünk szempontjából legalábbis – előrelépést, hogy az ebbe a kategóriába sorolható állampolitikák a kulturális megosztottság tényét elismerik, és annak kezelésére sajátos kompromisszumot ajánlanak. Annak fejében, hogy biztosítják a nem domináns kultúrájú közösségek tagjainak a jogát ahhoz, hogy magánéletükben szabadon gyakorolják szokásaikat és használják nyelvüket, elvárják azoktól, hogy a közéletben és az állam intézményeihez való viszonyukban állampolgárokként, az állam hivatalos nyelvét használva nyilvánuljanak meg. Ebben a kompromisszumban a nem domináns identitás – két különböző összetevőre, egy a magánéletre korlátozódó kulturális, és egy nyilvános, a politikai jogokat megtes-

tesítő komponensre esik szét.³² A kulturális megosztottság politikai következményeinek ez a kezelési módja főként a bevándorló országokra jellemző, az Egyesült Államokra és Ausztráliára jelesül, ezenkívül pedig a republikánus hagyományokat éltető Franciaországra. Ezek a példák külön-külön, össze nem téveszthető tapasztalatok alapján, de végső soron egybehangzóan azt bizonyítják, hogy az állampolgári identitás etnokulturális semlegessége mondvasínált, az említett esetek mindegyikében érvényesül a kulturális dominancia, és a magánéletre korlátozott, intézményi háttérétől megfosztott nyelv és kultúra két, legfennebb háromgenerációs ideig képes fennmaradni.

A kulturális megosztottság konzekvenciának a Brown által azonosított harmadik kezelési módozata, a *multikulturális nacionalizmus* még tovább megy egy lépéssel: a nyelvi, vallási és kulturális sokféleség által támasztott kihívásra a nyilvánosság és az állami intézményrendszer megfelelő, a társadalom etnokulturális szerkezetét valamilyen, rendszerint megosztásos módon leképező megtervezése révén keresi a megoldást. A megosztás lehet területelvű – amikor is a területileg koncentrált etnokulturális közösségek hagyományos szállásterületeiken alakíthatják ki a kulturális dominancia korlátozott és kizárólag az illető területekre szorítkozó intézményrendszerét –, vagy nem territoriális jellegű, amely esetekben a politikai rendszerek az arányos képviselő elvét érvényesítve tükrözik az adott társadalom etnikai, nyelvi és vallási szerkezetét.³³

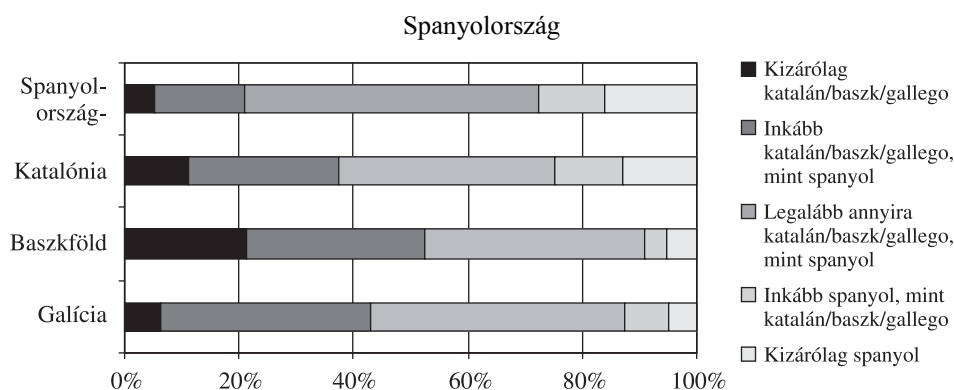
A David Brown által imígyen relációrendszerbe állított fogalmak alapján láthatóvá válik, hogy a nemzetállami logikát sajátos belső ellentmondások terhelik. A kitüntetett, szinguláris identitásokat állami intézményrendszerek révén, a primordializmus elgondolásainak megfelelően a „közös eredetre és fejlődéstörténetre” hivatkozva támogató politikai gyakorlat gyökereinél, mint láttuk, *par excellence* konstruktivista elemek találhatók, az állampolgárok szituacionalista viszonyulását a kollektív identitás kérdéseire pedig a nemzetállami ideológia

³² J. Rawls késői, a liberális-kommunitárius vitát követő munkáiban (például Rawls 1993) vallott nézetei, vagy J. Habermas „alkotmányos patriotizmus” fogalma állanak a legközelebb ehhez az elgondoláshoz. Lásd erről Habermas 1998.

³³ Brown modellje baszk, szingapúri, ghánai, észak-ír, ausztráliai, ruandai és koszovói esettanulmányokra alapoz. Újabb kutatások eredményei alapján ez a modell kiegészítésre szorul: az etnokulturális nacionalizmusnak az állampolgári és multikulturális nacionalizmusok mellett van egy harmadik alternatívája is, az *etnikai demokrácia*. Az etnikai demokráciát intézményesítő államok elismerik ugyan a kulturális megosztottság tényét, azt azonban a domináns kulturális közösségre nézve veszélyforrásként fogják fel, és annak ellensúlyozása érdekében a domináns közösség tagjait a folyamatos mobilizáció állapotában tartva szervezik, illetve adminisztrálják az állami intézményeket. Lásd erről Smooha 2002: 475–503.

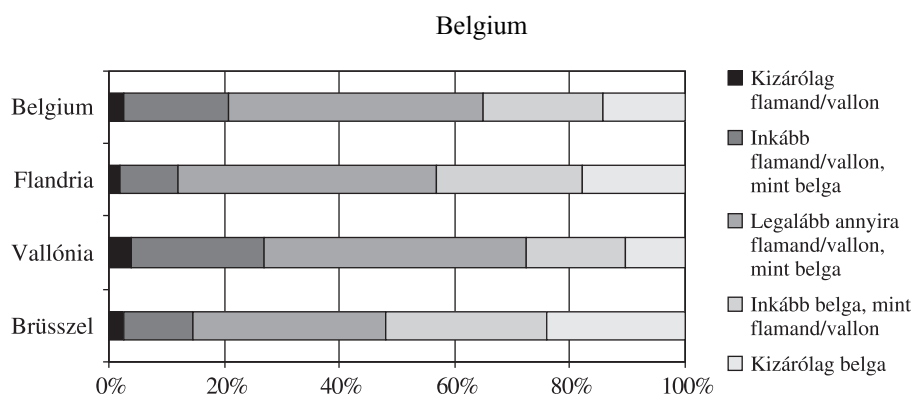
nem képes beépíteni saját diskurzusába. Érdekes felidézni ezzel kapcsolatban azokat az adatokat, amelyeket a kulturális megosztottság politikai következményeit taglaló UNDP-jelentés Belgium és Spanyolország összefüggésében említ az uralkodó identitásstruktúrák vonatkozásán (4–5. ábra).

Mint látható, mind a primordialista – kizárólag katalán, baszk, gallego, flamand vagy vallon –, mind a konstruktivista – kizárólag spanyol vagy belga – identitás hívei mindkét esetben 20% alatti értékeket regisztrálnak (a legmagasabb értékek, érthető módon, a primordializmus viszonylatában a baszkok, illetve a konstruktivista identitás esetében a brüsszeliak esetében fordulnak elő), míg a magukat összetett identitásúaknak vallók – legalább annyira spanyol, illetve belga, mint amennyire katalán/baszk/gallego, illetve flamand vagy vallon – részaránya mindkét esetben a legmagasabb (30–40% között mozog). Az UNDP-jelentés szerzői az

Forrás: UNDP 2004

4. ábra

Forrás: UNDP 2004

5. ábra

uralkodó identitászerkezetek ezen eloszlását azoknak az állampolitikai innovációknak tulajdonítják, amelyeket Belgium az 1830-as évekkel kezdődően, Spanyolország pedig az 1978-as alkotmány elfogadását követően fogatosított.

A nemzetállami logikát terhelő belső ellentmondások egy másik rétegét a Brown által azonosított állampolitikai viszonyulások tipológiája segítségével lehet láthatóvá tenni. Miközben a nemzetállam ideológiáját a kulturális megosztottság tényéhez való viszonyulás kérdésében az etnokulturális nacionalizmus jellemzi a legtalálóbban, és – mint láttuk az előzőekben – széles körben elterjedt, a nemzetközi közösség által a legteljesebb mértékben legitimnek tekintett közpolitikai eszközök állnak a nemzetállamok rendelkezésére e logika érvényesítése tekintetében, a tényleges politikai gyakorlat ehhez az elvi beállítottsághoz képest két irányban is jelentős elmozdulást mutat. A nemzetállamok, amikor képtelenek kitérni a kulturális megosztottság tényének elismerése és az ahhoz való viszonyulás kényszere elől, egyfelől előszeretettel építik be diskurzusukba az állampolgári nacionalizmus nyelvezetét, másfelől sűrűn folyamodnak olyan – a multikulturális nacionalizmus fogalmkörébe tartozó – korrekciók alkalmazásához, amelyek a nemzetállami logikát alapjaiban kezdik ki.

Megközelítésünk szempontjából kardinális jelentőségű ezen a ponton annak az előzetes konklúciónak a rögzítése, hogy ezeknek a korrekcióknak gyakorlatilag semmilyen következményük nincs a nemzetállami keretek között érvényesülő kulturális dominancia ellensúlyozására nézve. Az állampolgári nacionalizmus nyelvezetének alkalmazása, egyrészt, az etnokulturális nacionalizmus által szorgalmazott nyílt és erőszakos asszimiláció helyett a kulturális dominancia közvetített formáit helyezi előtérbe: a politikai autonómia kisajátítása és centralizációja révén vagy a kiszorulás és a marginalizáció, vagy az önkéntes asszimiláció alternatívája elé állítva a nem domináns kultúrákhoz tartozó állampolgárokat. A multikulturális nacionalizmus szellemében fogatosított korrekciók alkalmazására pedig a hivatalos diskurzus ellenében kerül többnyire sor, olyan körülmények között, amelyeket rendszerint nagyvonalúan ignorál, gyakorlatilag nem létezőknek, átmeneti anomáliáknak tekint a közgondolkodás, olyanoknak, amelyeket csak a kulturális megosztottság elkerülhetetlen felszámolódásának pillanatáig kell tolerálni.

Ezeket az uralkodó eszmék és a domináns politikai diskurzus viszonylatában nem tükröződő, többnyire a multikulturális nacionalizmus fogalmkörébe tartozó korrekciókat és állampolitikai innovációkat a 2004-es UNDP-jelentés a következők szerint rendszerezi:

1. *A nem domináns kultúrájú csoportok politikai részvételét biztosítani hivatott politikák:* a hatalommegosztás különböző eljárásai tartoznak ide, azokon belül a területelvű föderális berendezkedések, és a területi elvet mellőző, ún. konszociatív politikai rendszerek, illetve a fenntartott helyeket biztosító és kvótarendszerekkel jellemzett választási rendszerek.

A föderatív berendezkedések a területileg koncentrált, őshonos, önkormányzati hagyományaikhoz ragaszkodó közösségek esetében bizonyulnak célravezetőnek, annak köszönhetően, hogy az állam megfelelően kijelölt alegységeiben lehetővé teszik a nem domináns kultúrák számára a korlátozott önrendelkezés bizonyos változatait.³⁴

A konszociatív politikai rendszerek a területileg nem koncentrált, kulturális szempontból nem domináns közösségek politikai integrációját lehetővé tevő berendezkedések, amelyek az arányosság elve szerint törekednek a társadalom nyelvi, kulturális és vallásos szerkezetének a tükröztetésére az állam intézményeiben. A konszociatív rendszerek négy vonatkozásban érvényesítik rendszerint az arányosság elvét: a végrehajtó hatalom megosztásában, a választási rendszerek arányossági alapon való megszervezésében, a kulturális autonómia biztosításában, illetve a kölcsönös vétőjog valamilyen formájának az intézményesítése révén. A kulturális megosztottság politikai következményeinek a kezelésében ennek a módszernek az elemeit különböző mértékű sikerrel alkalmazták az idők során többek között Belgiumban, Hollandiában, Libanonban, Észak-Írországbán, Kanadában, Indiában, valamint olyan harmadik világbeli államokban, mint Belize, Guyana, Suriname, Trinidad és Tobago.

A kulturális okokra visszavezethető politikai marginalizáció részleges kompenzálásának eszköze lehet továbbá a politikai képviselőt biztosítása a törvényhozásban fenntartott helyek, illetve különféle kvótarendszerek révén (például Új-Zéland, India vagy Horvátország esetében),³⁵ ám amint azt Kanada és India esetei bizonyítják, adott esetekben az egyszerű többségi – westminsteri típusú – rendszerek is eredményezhetnek célravezető alkalmazkodást a kulturális megosztottság politikai következményeihez.

³⁴ Az UNDP jelentése kitér arra is, hogy a föderatív rendszereket több szempont szerint lehet osztályozni. Létrejöttük körülményeire nézve például meg lehet különböztetni önkéntes (*coming together*) és koercitív (*holding together*) föderatív berendezkedéseket. Az előbbi esetben az állam a föderatív alegységek önkéntes egyesülése révén jött létre (mint Svájc és Ausztrália esetében), a második kategóriát olyan esetek példázzák – Belgium, Spanyolország vagy Kanada például –, amelyekben a cél az ország egységének a megőrzése. A föderatív berendezkedés által hivatalosan támogatott identitások szempontjából meg lehet különböztetni a szinguláris identitással jellemezhető rendszereket (Ausztrália, Ausztria, Németország például), és a több identitást hivatalosan elismerő föderatív rendszereket (például Malajzia és Svájc). Léteznek továbbá szimmetrikus és aszimmetrikus föderatív berendezkedések: az előbbiekre az jellemző, hogy valamennyi alegység ugyanolyan viszonyban áll a központi állami hatalommal, az utóbbi esetekben ezek a viszonyok különbözőek, az egyes alegységek helyzetének, hagyományainak megfelelően. Vö. UNDP 2004: 50.

³⁵ Noha az UNDP-jelentés nem említi, ebben a tekintetben a román választási rendszert is példaként lehet fölhozni.

Mind a föderatív, mind a konszociatív politikai rendszerek egyaránt eredményezhetnek stabil és politikai értelemben ingatag berendezkedéseket. A stabilitás rendszerint azon múlik, hogy milyen mértékben sikerül kialakítani, illetve fenntartani a korlátozott önrendelkezés és a központi állam iránti lojalitás egyensúlyát. Az UNDP jelentését megfogalmazó szakértők véleménye szerint a hatalommegosztásos rendszerek összeomlására rendszerint akkor kerül sor, ha nem sikerül biztosítani a belső demokrácia érvényesülését az alegységeken belül, illetve a dominanciára való törekvés tendenciái jelennek meg az azok közötti relációkban.

2. *A vallásszabadságot szavatolni hivatott politikák* az állami intézmények és a vallási autoritások viszonyát célozzák oly módon megrendszabályozni, hogy az elejét vegye a vallási dominancia állampolitikai eszközök segítségével bekövetkező intézményesülésének. A dominancia ez esetben nem csupán az állam intézményei és bizonyos egyházak közötti megkülönböztető viszonyokra vonatkozik, hanem arra is, hogy az államnak a különböző vallásokat nem diszkriminatív alapon, egyenlő módon kell az értelmezésre, a külső és belső mértéktartó kritikára, illetve az egyházból való kilépés szabadsága viszonylatában nyitottaknak tekintenie.

A vallásszabadság kérdésében valamilyen módon állást foglalo állampolitikák viszonylatában az UNDP szakértői a következő típusokat különböztetik meg:

2.1. Nem szekuláris államok, amelyek bizonyos egyházakkal megkülönböztetett viszonyokat intézményesítenek. E kategórián belül meg lehet különböztetni az isteni törvény előírásai szerint megszervezett államot (például Irán, vagy Afganisztán a Talibán-uralom idején); egyes államvallások egyértelmű dominanciája által jellemzett országokat, amelyek kormányai formális vagy hallgatólagos egyezségek alapján tekintik legfőbb szövetségesüknek valamely kitüntetett egyházat (ilyen például az iszlám Líbia, Banglades vagy Malajzia esetében, a hinduizmus Nepálban, a katolicizmus Argentínában, Bolíviában és Costa Ricában, vagy a buddhizmus olyan államokban, mint Thaiföld, Burma vagy Bhután); és végül olyan államokat, amelyekben ugyan nem lehet államvallásról beszélni, de amelyek esetében a több, hivatalosan elismert vallás között létezik egy, amely megkülönböztetett kapcsolatokat ápol az állam intézményeivel (Dánia, Izland és Norvégia például, vagy a gyakorlatilag szekuláris államnak tekinthető Svédország és Egyesült Királyság).

2.2. Vallásellenes szekuláris államokat, amelyek kizárnak minden kapcsolatot az állam és a különböző vallások intézményei között. Ezekben az államokban a vallásellenesség intézményesítése gyakorlatilag a vallási szabadság korlátozását eredményezi (napjaink Kínáján kívül a volt kelet-európai kommunista rezsimek többsége említhető példaként).

2.3. Semleges, illetve vallási értelemben el nem kötelezett államok, amelyek esetében az állam intézményei a semlegesség elvét tiszteletben tartva viszonyulnak minden valláshoz. Ezekben az esetekben az állam és az egyházak kölcsönöségi alapon tartják magukat az egymás belügyeibe való be nem avatkozás elvéhez

(példaként az Egyesült Államok említhető az alkotmány első, 1791-es módosítását követően, illetve Franciaország az 1905-ös szekularizációs törvény elfogadása nyomán).

2.4. Olyan szekuláris államok, amelyek az azonos tisztelet és az elvszerű, egyenlő távolság elvei alapján szervezik meg viszonyukat a területükön elterjedt valamennyi vallással. Hasonló esetekben az állam egyenlő mértékű támogatást nyújthat valamennyi egyháznak, illetve olyan értelemben avatkozhat be az egyes egyházak belügyeibe, hogy az a vallásszabadság fokozottabb érvényesülését eredményezze (az alkalmazás nyilvánvaló nehézségei ellenére, beszédes pozitív példaként az indiai alkotmány említhető – ugyanaz az alkotmány egyébként, amely az állam hivatalos nyelvére és a jogi pluralizmust elutasító artikulusai-ban meglehetősen intoleráns módon próbálja a hindu identitást és a hindi nyelvet India egész népességére kiterjeszteni³⁶).

Nem nehéz megállapítani, hogy míg az első két államtípusra a kulturális/val-lási dominancia állampolitikai eszközökkel való intézményesítése a jellemző, az utóbbi két esetben e dominancia ellensúlyozására és felszámolására történik kísérlet. Fölismerhető továbbá a 2.3. pontban leírt államtípus és az állampolgári nacionalizmus, illetve a 2.4.-ben ismertetett kategória és a multikulturális nacionalizmus közötti analógia.

3. *Olyan politikák, amelyek a jogi pluralitás elvének érvényesítésére törekszenek*, rendszerint őshonos, évszázadokra visszatekintő jogi hagyományokkal rendelkező közösségek esetében. Ezek az állampolitikai innovációk beemelik a hivatalos állami jogrendbe az őshonos közösségek sajátos jogi hagyományait, lehetővé téve ezáltal számukra, hogy az egyes közösségeken belül a bünvádi eseteket azonos kultúrájú személyek mérleljék és hozzanak azokkal kapcsolatban ítéleteket. A kulturális marginalizációt hatékonyan ellensúlyozó jogi pluralizmusra többek között Ausztrália, Kanada, Guatemala és – az 1994-es alkotmány elfogadását követően – Dél-Afrika szolgált példákat.

4. *Plurális nyelvi politikák*, amelyek a világ számos országában az oktatás mellett a nyilvánosságban és az állami intézményekben is lehetővé teszik a nem domináns, regionális nyelvek használatát. Ezek a politikák meghatározzák egy-

³⁶ Lásd erről Sharma 2005: II, 1041–1313. Érdekes megemlíteni, hogy az indiai alkotmányhoz fűzött kommentárjában G. Sharma, aki tapasztalt indiai alkotmányjogász, a magukat „elsősorban moszlimnak és csak azt követően indiainak” valló muzulmán közösség tagjainak jogi pluralizmust és a muzulmán kultúra hivatalos, állampolitikai elismerését követelő álláspontját azzal utasítja el, hogy azok a moszlimok, akik India 1947-es, Pakisztán létrejöttét eredményező partícióját követően nem telepedtek át Pakisztánba, nem követelhetik identitásuk hivatalos tükröződését az állam intézményeiben. „Csak azt áll jogukban követelni, hogy ugyanolyan elbánásban legyen részük, mint minden más indiainak” – szögezi le Sharma. *I. m.*, 1318.

felől, hogy a regionális kisebbségi nyelveket az állami nyilvánosság milyen szegmenseiben – például az oktatásban, a törvényértékesítés folyamatában, a helyi és központi adminisztráció intézményeiben stb. – milyen feltételek mellett lehet szabadon használni, és intézkedéseket fogantatni másfelől annak érdekében, hogy a kisebbségi nyelveket beszélő közösségek tagjai érdekeltté váljanak a hivatalos államnyelv elsajátításának a tekintetében is. Az egykori gyarmatok térségeiben szép számmal fordulnak elő példák arra, amit az UNESCO a nyelvi szempontból megosztott országok számára kidolgozott, a globalizáció körülményeivel számot vető egyik ajánlása a „három nyelv formulájaként” említ: egyes országok különböző változatokban nyilvánítják azonos vagy differenciált státussal rendelkező hivatalos nyelvű azt a világnyelvet, amely a gyarmati hagyományok következtében jelenleg is az állami adminisztráció nyelve, a térségben legelterjedtebb *lingua francát* (a kelet-afrikai államok esetében például a swahilit), illetve az egyes helyi közösségek anyanyelvét.

5. *A társadalmi és gazdasági marginalizáció ellensúlyozását célzó politikák az állami beruházások egyenlőtlen eloszlásának a leleplezése és az esélyegyenlőség feltételeinek a biztosítása, a hagyományos életterek birtoklásával és a földtulajdonon kizárólagos használatával kapcsolatos közösségi igények legitimként való elismerése és a hátrányos helyzetű közösségek tagjainak nyújtott közvetlen, pozitív diszkriminációt alkalmazó segítség (affirmative action) révén töreksenek a nyelvi, kulturális vagy vallási okokra visszavezethető kulturális és gazdasági kizáródás következményeinek az enyhítésére. Ezek a politikák széles körben elterjedtek Közép- és Dél-Amerika több államában, Afrika Szaharától délre eső térségeiben, de az Egyesült Államokban, Indiában és Malajziában is. Ritkább esetekben a gazdasági marginalizáció ellensúlyozását célzó közpolitikai intézkedések a kulturális értelemben domináns többség tagjait hivatottak kárpótolni hátrányos helyzetükért: a Burmában, Indonéziában, Malajziában, a Fülöp-szigeteken és Thaiföldön a gazdaság jelentős részét ellenőrzésük alatt tartó, kulturális értelemben nem domináns kínai közösségek, vagy a nagy kiterjedésű földterületeket birtokló dél-afrikai fehér telepesek esetei kínálnak erre példát.*³⁷

Ha összevetjük a nemzetállami ideológiák által a politikai közösségek homogenitására vonatkozóan fenntartott hipotézist a gyakorlatban előforduló állampolitikai korrekcióknak az UNDP jelentése által feldolgozott bő kazuisztikájával, két következtetést áll módunkban megfogalmazni.

Nyilvánvaló mindenekelőtt, hogy a hagyományos, többségelvű demokrácia szükséges, de nem elégséges feltétele a kulturális megosztottság politikai következményeinek demokratikus és igazságos kezeléséhez.³⁸ A fentiekben ismertett, a világ valamennyi térségének számos államában fellelhető állampolitikai

³⁷ UNDP 2004: 47–72.

³⁸ Lásd erről bővebben Salat 2003.

innovációk azt bizonyítják, hogy a nyelvi, vallási és kulturális okokra visszavezethető politikai kizorulás, illetve társadalmi-gazdasági marginalizáció ellen csak olyan demokráciakorrekciók fogantatása árán lehet fellépni, amelyek az állam intézményeinek megfelelő megtervezéstől, a kulturális realitásokhoz igazodó választási rendszerektől, plurális jogrendektől, a több hivatalos nyelvet megengedő nyelvi politikáktól, az egyenlő tisztelet és az azonos távolság elveire alapozott egyházpolitikáktól és a pozitív diszkriminációt alkalmazó szociál- és egyéb szektorális politikáktól sem riadnak vissza.

Feltételezhető továbbá, hogy ahhoz, hogy a nemzetállami keretek valóban az egyéni szabadság intézményes feltételeit létrehozó és fenntartó szerveződéseké váljanak, amint azt az elmélet és annak nyomán a nemzetközi közvélemény tartja róluk, szükséges, hogy ezek a gyakorlatban sűrűn előforduló korrekciók ne csupán átmeneti, az egyes államokon belüli kulturális megosztottság tényének az elkerülhetetlen felszámolódásáig megtűrt anomáliákként legyenek számon tartva, hanem, hogy azok bekerüljenek a közgondolkodás és politikai diskurzus fő áramába is. Ami nem kevesebbet jelentene – vagy legalábbis eredményezne idővel –, mint *a politikai közösségek homogenitásának előfeltevését magukba építő fennforgó fogalmak jelentésvilágának fokozatos adaptációját a kulturális megosztottság következményeihez*. Ellenkező esetben azzal kell számolni, hogy a politikaelmélet uralkodó fogalmai, amelyek megalapozzák legfontosabb politikai intézményeinket, illetve értelmezési keretet kínálnak azok tevékenységének elbírálására, a kulturális, nyelvi és etnikai megosztottság körülményei között alkalmazatlannak bizonyulnak arra, hogy a nem domináns kultúrákhoz tartozó közösségek körében a jelenleg még mérvadónak számító identitás-szerkezetek számára lehetővé tegyék az újratermelődés intézményi feltételeinek huzamos fennmaradását. Hiszen, mint láttuk, ezek a fogalmak arra jogosítják fel a nemzetállami keretek között domináns közösségek tagjait, hogy a nem domináns kultúrák, nyelvek és életformák módszeres felszámolására törekedjenek a nemzetközi államközösség által rájuk bízott területek stabilitásának biztosítása érdekében.

A romániai magyarság példája

Azokat a körülményeket, amelyek etnopolitikai természetű, közösséggént való fennmaradásukkal kapcsolatos kihívásokat állítanak az erdélyi magyarság elé, nem nehéz összefüggésbe hozni a nemzetállami logika következményeivel. Ennek a logikának a számlájára írható többek között, hogy a dualizmus kori Magyarországon nem sikerült az erdélyi etnokulturális viszonyokhoz eredményesebben igazodó nemzetpolitikát érvényesíteni, olyat, amely elejét vehette volna az 1918-as összeomlásnak, és ez a logika tette drámaivá az erdélyi magyarság helyzetét a trianoni békeszerződés aláírását követően, a megnövekedett területű Románia állami

keretei között is. Az 1989-es fordulatot követően pedig, a politikai innovációkat fokozottabb mértékben lehetővé tevő politikai kontextusban, az erdélyi magyarsághoz való viszonyulás tekintetében mind a román állam viselkedésére, mind arra a gondoskodásra, amelyről az anyaország tesz tanúbizonyságot, a nemzetállami reflexek nyomják rá hangsúlyosan a bélyegüket. S noha talán a legfurcsább eleme ennek a történetnek, az adott körülmények között aligha lehet csodálkozni azon, hogy maga az erdélyi magyarság is, közvélemény-formáló elitje és politikai érdekképviselője révén, kizárólag a nemzetállami logikát érvényesítő politikai projektekben tud csak gondolkodni sorsának megnyugtató rendezéséről.

A román állam viszonyulásában nem nehéz felfedezni azokat az elemeket, amelyeket – az UNDP-jelentés nyomán – az identitásukhoz és kultúrájukhoz ragaszkodó kisebbségi közösségek esetében a társadalmi folyamatok fő áramából való kiszorulást és a fokozatos kulturális leépülést eredményező politikai eszközökként vettünk számba az előzőekben. Ilyen például a hatalom centralizációja annak érdekében, hogy minden lényeges döntést a többség képviselői által uralt testületek hozzanak meg, saját érdekeiknek megfelelően, és amelyekben a kisebbségi képviselet, amennyiben létezik, szimbolikus és kizárólag legitimáló funkciókat lát el; olyan nyelvi, média- és oktatáspolitikák foganatosítása, amelyek a román nyelvet és kultúrát favorizálják; vagy ilyenek az ortodox egyházat eszközként felhasználó olyan intézkedések, amelyek a hagyományosan magyarok által lakott területek etnikai jellegének a megváltoztatását célozzák. S noha ezek az eljárások közép- és hosszú távon súlyos következményekkel járnak az erdélyi magyarság közösségként való fennmaradásának az esélyeire nézve, azok ellen – az érintett magyar kisebbséget és esetleg Magyarországot leszámítva – senki nem emelhet kifogást, hiszen, mint láttuk korábban, ez az állami viselkedés tökéletes összhangban van a nemzetközi politikát megalapozó alapelvekkel. A nemzeti kérdésekkel kapcsolatos román politikai diskurzus és közgondolkodás eredményesen aknázza ki ezt a konjunktúrát, folyamatosan fenntartva azt a látszatot, hogy a magyar kisebbség – főként autonómiával kapcsolatos – követeléseinek tett engedmények aláásnák a román állam autoritását, és lehetetlenné tennék számára a belső kohézió és stabilitás biztosítását azokon a területeken, amelyek ellenőrzésére felelősséget vállalt az államok nemzetközi közösségével szemben.

Ezen intézkedések és alapvető beállítódás mellett a román állam jó érzékkel foganatosít több olyan demokráciakorrekciót, amely az etnopolitikailag mobilizált kisebbségek léte által kiváltott demokráciadeficitet hivatott – többnyire tünetileg – kezelni. A pozitív diszkrimináció elvét érvényesítve, parlamenti képviseletet biztosít például olyan nemzeti kisebbségeknek, amelyek szervezetei indulnak a választásokon, de amelyek, csekély lélekszámuk folytán, az arányos képviseleti rendszerben nem volnának esélyesek parlamenti helyek megszerzésére. S noha az ár, amit ezért fizetni kell – a képviseleti demokrácia egyik, a leadott szavazatok egyenlőségére vonatkozó alapelvének a megsértése, illetve

olyan perverz következmények kiprovokálása, mint az ún. „etnobiznisz”, amelyet a parlamentbe bejutott kisebbségek szervezeteinek járó állami szubvenció tesz lehetővé³⁹ –, nem csekély, Románia jó érzékkel kamatoztatja azt a politikai nyereséget, amelyet ez az állampolitikai innováció eredményez számára: gyakorlatilag erre alapozza azt a nemzetközi fórumokon sűrűn hangoztatott megállapítást, hogy az ország kisebbségpolitikája messze túlszárnyalja azt, amit a kisebbségekkel szembeni állami viselkedés nemzetközi standardjai írnak elő számára.

Ami a közel 1,5 millió lelket számláló magyar kisebbséget illeti, az elmúlt másfél évtized során maga is jelentős, főleg nyelvpolitikai természetű kedvezmények haszonélvezője volt, és a legutóbbi három parlamenti ciklus idején – 1996-tal kezdődőleg – a politikai érdekképviselő szerepét betöltő szervezet, az RMDSZ révén nem területi alapú hatalommegosztásos politikai konstrukciókban is részt vett. S noha a román államnak ezek a kisebbségpolitikai megnyilvánulásai rendkívül látványosak, azok semmiben nem csorbítják a nemzetállami logika maradéktalan érvényesülését. Annak ellenére ugyanis, hogy az RMDSZ – 1989 óta romániai viszonylatban egyedülállónak számító módon – közel tíz éve vesz részt, közvetlen vagy közvetett módon, a hatalom gyakorlásában, az erdélyi magyarság érdekképviselői szervezetének mindeddig nem sikerült kivívnia több olyan célkitűzést, amelyeket politikai programja ír elő számára: például az alkotmány első, Romániát nemzetállamként meghatározó paragrafusának a megváltoztatását, a különböző autonómiaformák törvény által való elismertetését, vagy az állami magyar egyetem visszaállítását. A politikai alkuk eredményeként elfogadott, kisebbségpolitikai szempontból jelentőséggel bíró törvények (például a helyi közigazgatási vagy az oktatási törvény) kisebbségvédelemmel kapcsolatos előírásai pedig gyakran alkalmazhatatlanok maradnak a központi vagy helyi adminisztráció képviselőinek – a vonatkozó előírások vélt alkotmányellenességére hivatkozó – ellenkezése miatt. Mi több, ezek a hatályos törvényekben szereplő előírások és az azok alkalmazására irányuló erőfeszítések – mint például a közigazgatási törvény kisebbségi nyelvhasználattal kapcsolatos artikulussai esetén – a többségi polgárok mobilizációját váltja ki, amelyet eredményesen lehet kamatoztatni a további kisebbségi követelések elutasításának a viszonylatában. Összességében megállapítható tehát, hogy a román állam kiváló érzékkel használja ki a nemzetállami logikában rejlő lehetőségeket, látványos kisebbségvédelmi korrekciókat foganatosítva egyfelől, és eredményesen fenntartva, másfelől, a többségi mobilizáció szükségességének a látszatát azokkal a veszélyekkel szemben, amelyeket a kisebbségek – jelesül a magyar közösség – követelései jelenthetnek az ország egységére és stabilitására nézve.

³⁹ Lásd ezzel kapcsolatban Alionescu 2004.

Az az elbánásmód, amelyben az erdélyi magyarságnak az anyaország tekintetében van része, maga sem mentes a nemzetállami logika jellegzetes reflexeitől. Noha a magyar állam alkotmányának előírásai szellemében „érez felelősséget” a határon túl élő nemzettársak iránt, és külpolitikájának egyik sarkalatos prioritásként törekszik arra, hogy a kisebbségi magyar közösségeket a szülőföldjükön való boldogulás céljával összhangban részesítse anyagi és más természetű segítségben, a legegységesebb eredménye eddig ennek a gondoskodásnak az erdélyi magyarok tömeges áttelepedése Magyarországra. A jelentős demográfiai deficit hatására a magyar állam egyre több intézménye – semmibe véve az alkotmányt és a külpolitika prioritásként kezelt alapelveit – egyre nyíltabban folyamosodik olyan rekrutációs eljárásokhoz, amelyek magyarul beszélő, megfelelő szinten képzett munkaerőt csalogatnak Magyarországra, különösen azokban a tevékenységi szektorokban, amelyekben a Nyugatra távozott magyar munkaerő űrt hagyott maga mögött. Egyre gyakrabban fordul az is elő, hogy a gyerekhiány miatt a felszámolás kilátásai által fenyegetett anyaországi oktatási intézmények, gimnáziumok és középiskolák rekrutálnak határon túli magyar tanulókat. Az anyaországi egyetemek számos kihelyezett erdélyi tagozatát, vagy a magyar állam által a Sapientia Egyetemnek nyújtott jelentős támogatást sem lehet a segítség önzetlen formáinak tekinteni, amennyiben azok végzőseinek egy jelentős része a magyar munkaerőpiacon kíván elhelyezkedni. Az anyaország ily módon érvényesülő befolyásán nem nehéz felismerni a nemzetállami logikának érvényt szerző, az UNDP jelentése nyomán korábban elemzett eljárások azon elemét, amely az állam nyelvét beszélő és kulturális szempontból könnyen integrálható bevándorlókat befogadó immigrációs politikákat részesíti előnyben.

A magyar állam kisebbségi ügyekben illetékes képviselőinek a viszonyulásán újabban annak a jelei is felfedezhetők, különösen az anyaország Európai Unió tagországgá való előrelépését követően, hogy a külpolitikai prioritások átértékelődőben vannak. Mintha egyre többen gondolnák úgy ma Magyarországon, hogy ha az erdélyi magyarságnak a román politikai nemzetbe való eredményes közösségi integrációja akadályokba ütközik, akkor át kell értékelni a szomszédságpolitikát, azon belül a határon túli magyarok támogatására fogatosított intézkedéseket, és a szülőföldön való boldogulás helyett a hazai munkaerőpiac szempontjából értékes, képzett és aktív rétegek áttelepedését kell szorgalmazni. Ennek a hallgatlagos lemondásnak és az egyre nyíltabban fogatosított bevándorlási politikának a következményeit az súlyosbítja rendkívüli módon, hogy a nemzetpolitikát ilyen értelemben átértékelő magyar állam érdekei Trianon óta első ízben látszanak megegyezni a román állam arra irányuló érdekelttségével, hogy mielőbb megszabaduljon a kulturális megosztottság politikai következményeinek a kezelésével járó bonyodalmaktól és kötelezettségektől.⁴⁰

⁴⁰ Lásd erről Salat 2004: 455–471.

A magyar állam meghatározó politikai erőinek 1989 utáni két leglátványosabb, a nemzet határok fölötti egyesítésének az ígérését hordozó nemzetpolitikai kezdeményezésére – a kedvezménytörvényre (amelytől nem kisebb dolgot reméltek megfogalmazói, mint a magyar identitás felértékelődését a Kárpát-medencében), illetve a 2004. december 5-i népszavazás kezdeményezői és támogatói által szorgalmazott kettős állampolgárság intézményére – is a nemzetállami logika nyomta rá meghatározó módon a bélyegét. Mindkét kezdeményezés azt az üzenetet továbbította ugyanis a határon túlra szakadt magyar közösségek tagjainak, hogy helyzetük jobbra fordulása kizárólag a magyar államtól várható, annak egyoldalú, akár a szomszédos államok kormányainak beleegyezése nélkül foganatosított intézkedései révén. S noha ennek az üzenetnek természetesen megvan a maga valóságalapja, nem nehéz belátni, hogy abban a határok politikai realitásával és tulajdon teljesítőképességével számot vetni képtelen nemzetállami ambíció feszül, és hogy ennek az ambíciónak a kritikátlan táplálása könnyen eredményezheti maga is a kulturális értelemben vett nemzet Magyarország jelenlegi határain *belüli* egyesítését, a határon túli magyarok lakta területek fokozatos kiürítése révén.⁴¹

Ami a nemzetállami logikák keresztútjában található erdélyi magyarságot illeti, esetében egyfelől természetes, másfelől érthetetlen, hogy maga is csak a nemzetállami kereteknek megfelelő autonómiaformákhoz kötötten tudja elgondolni közösségi fennmaradásának intézményes feltételeit.

Egyfelől természetes, mert ott, ahol a nemzetállami logika ennyire maradéktalanul uralja a közgondolkodást, egy közösségnek csak akkor van esélye a fennmaradásra, ha sikerül biztosítania saját kultúrájának és nyelvének viszonylagos dominanciáját egy adott területen. És valóban, a világ gyakorlatilag valamennyi térségében előforduló autonómiaalakzatoknak éppen az a funkciójuk, hogy a törvény által megszabott keretek között a nemzetállam bizonyos hatásköreit átutalják egy területileg koncentrált, arra igényt tartó közösségnek. Ezek a delegált kompetenciák ugyanis épp azt teszik lehetővé, hogy a politikai döntések egy részét – rendszerint azokat, amelyek közvetlenül érintik a csoportra jellemző nyelv és kultúra fennmaradásának intézményes feltételeit – az illető közösség képviselőinek a testületei hozzák meg, azokat a döntéseket is beleértve, amelyek lehetővé teszik a védekezést a piaci mechanizmusok ellen, amelyek hosszú távon alááshatják a közösség dominanciáját az illető területen.

A romániai magyarság nemzetállami logikához való igazodása és az alternatívákban való gondolkodás határozott elutasítása másfelől érthetetlen, hiszen a közösségi érdekek egy másik regiszterében a helyzete azt kívánná meg, hogy

⁴¹ Érdekes itt megjegyezni, hogy Orbán Viktor 2005-ös tusnádi szabadegyetem keretében elmondott beszédének a nemzetegyesítésre való utalásait akár így is lehet érteni. Forrás: <http://erdely.ma/hirek.php?id=11746&year=2005&month=07&day=24&what=archivum>.

minden eszközzel szembeszegüljön a nemzetállami gondolkodásmóddal, és alternatívákat, innovatív megoldásokat keresve próbálja meg rendezni egyrészt a román államhoz, másrészt az anyaországhoz fűződő viszonyát. Noha a romániai magyar közgondolkodásban nem alaptalan például a multikulturalizmussal kapcsolatosan széles körben elterjedt előítélet – hiszen ismereteseek olyan példák, amelyek során a kulturális megosztottság következményeinek az ilyen szellemű kezelésével kapcsolatos, román részről megfogalmazott deklaratív állásfoglalásokat nem követte azoknak a konzekvenciáknak a gyakorlati föl vállalása is, amelyek egyes nyugati országokra jellemzőek – joggal tekinthető mégis aggasztónak, hogy a romániai magyarság elitje, annak legbefolyásosabb képviselői a multikulturalizmust a kulturális önfeladással, az asszimilációhoz vezető megoldással tekintik egyenlőnek. Holott, mint láttuk, annak fogalomkörébe olyan megoldások is beletartoznak, amelyek a világ több térségében eredménnyel igazítják hozzá az állam intézményeinek a szerkezetét a politikai közösségek etnikai, kulturális, nyelvi és vallásos jellemzőihez, és nemritkán tartalmaznak maguk is különféle autonómiaalakzatokat.

Ha a fentiekre az uralkodó identitásszerkezetek és a román, illetve magyar közösségekre jellemző etnopolitikai opciók elemzése útján próbálunk magyarázatot találni, hamar kiderül, hogy az, ahogyan a két közösség tagjai kölcsönösen látják egymást és vélekednek önmagukról, illetve az, ahogy megítélik egymás etnopolitikai opcióit, fontos szerepet tölt be az etnikumközi viszonyok alakításában: a román közösség esetében megalapozza a magyar kisebbség léte, identitása és politikai célkitűzései által kiváltott mobilizációt, magyar részről pedig alátámasztja a románokkal szembeni bizalmatlanságot, ami még indokoltabbá teszi az autonómia célkitűzését, annak kivívása esetén ugyanis az interakciók egy jelentős részét meg lehet spórolni.

A romániai etnikumközi viszonyok dinamikáját tükröző, 1994–1996, majd 2000–2002 között, Románia lakosságára nézve reprezentatív mintákon, nagyjából azonos módszertannal végzett felmérések adatsorait feldolgozó elemzésekből⁴² például a következők szűrhetők le.

Raluca Soreanu, az „Az ön véleménye szerint melyik az a legfontosabb három dolog, amelynek alapján valaki románként/magyarként könyvelhető el? – első-, másod- és harmadsorban” kérdésre adott válaszok megoszlását elemezve és azokból kiszűrve a legnagyobb gyakorisággal előforduló választípusokat etnikumonként, a 2. táblázatban összefoglalt hasonlóságokat és különbségeket tapasztalta a románok és magyarok identitásukat meghatározó körülményekről alkotott elgondolásaiban (a zárójelben feltüntetett értékek a mindhárom opció százalékban kifejezett értékének az összegét teszik ki).⁴³

⁴² Bădescu–Kivu–Robotin 2005.

⁴³ Soreanu 2005: 65–88.

2. táblázat

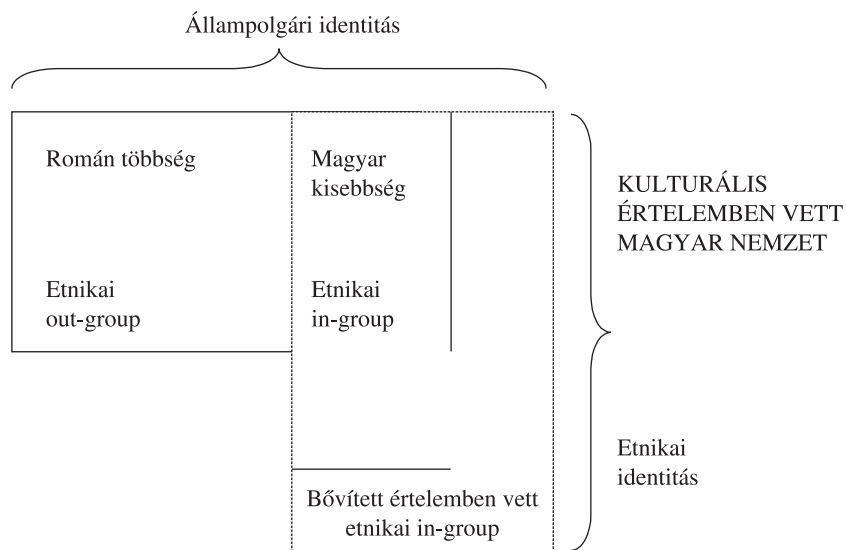
	Autoidentifikáció	Egyezések/ különbségek	Heteroidentifikáció
Uralkodó identifikációs jegyek a románság körében (román – aktív, magyar – passzív)	születési helye Románia (63,7%)	<i>Teljesnek mondható egyezés</i>	születési helye Magyarország (54,5%)
	román állampolgár (36,8%)		magyar állampolgár (40,9%)
	anyanyelve román (41,9%)		anyanyelve magyar (44,1%)
	román érzelmű (31,5%)		magyar érzelmű (30,5%)
Egyezések/ különbségek	<i>Jelentős egyezés</i>		<i>Részleges különbségek</i>
Uralkodó identifikációs jegyek a magyarság körében (magyar – aktív, román – passzív)	születési helye Románia (36,3%)	<i>Részleges különbségek</i>	anyanyelve magyar (75,4%)
	román állampolgár (32,2%)		magyar egyházban keresztelkedett (35,5%)
	anyanyelve román (60%)		magyar érzelmű (51,9%)
	szülei románok (34,2%)		szülei magyarok (43,3%)
	román érzelmű (34,5%)		
	Heteroidentifikáció	Egyezések/ különbségek	Autoidentifikáció

Soreanu 2005

Mint látható, a legnagyobb eltérést a magyarok saját identitásuk meghatározó elemeiről alkotott felfogása mutatja, amely különbözik mind a magyarokban a román identitással kapcsolatban élő képzetektől, mind a románok által a magyarok identitásával kapcsolatban kialakított elgondolásoktól. Figyelemre méltó továbbá, hogy a románok körében uralkodó identitásképzetek alapján a romániai magyarok nem minősülnek magyarnak. Az uralkodó identitás szerkezetek ugyanakkor meglehetősen egyneműek mindkét etnikum viszonylatában, nem tükrözik a többes identitás elfogadásának a lehetőségét.

Ennek és további adatoknak az alapján R. Soreanu úgy látja, hogy a román és romániai magyar identitás viszonyát a 6. ábra szerint lehet szemléltetni.

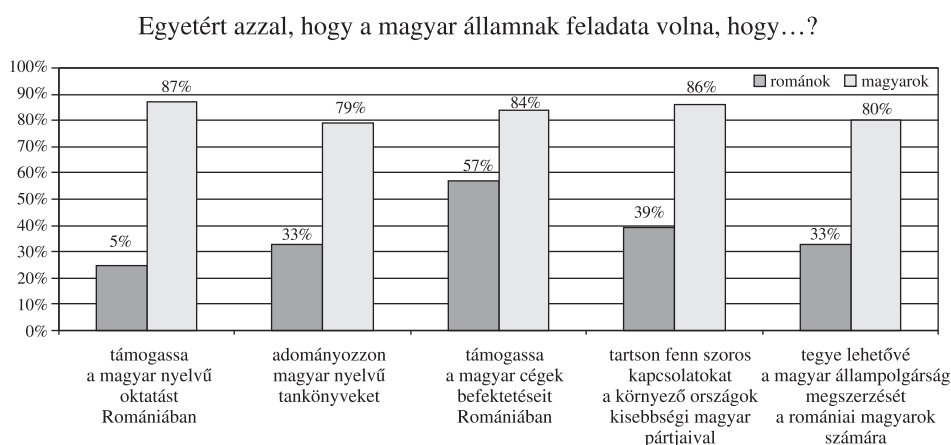
Összevetve a fentieket, látható, hogy a román állampolgári identitás a gyakorlatban üres kategória: a románok csak akkor tekintik az erdélyi magyarokat az állampolgári in-group részeként, ha azok nem számítanak magyarnak, ami gyakorlatilag ugyanazt jelenti, amit a romániai magyar kisebbség gondol magáról, hogy

Soreanu 2005

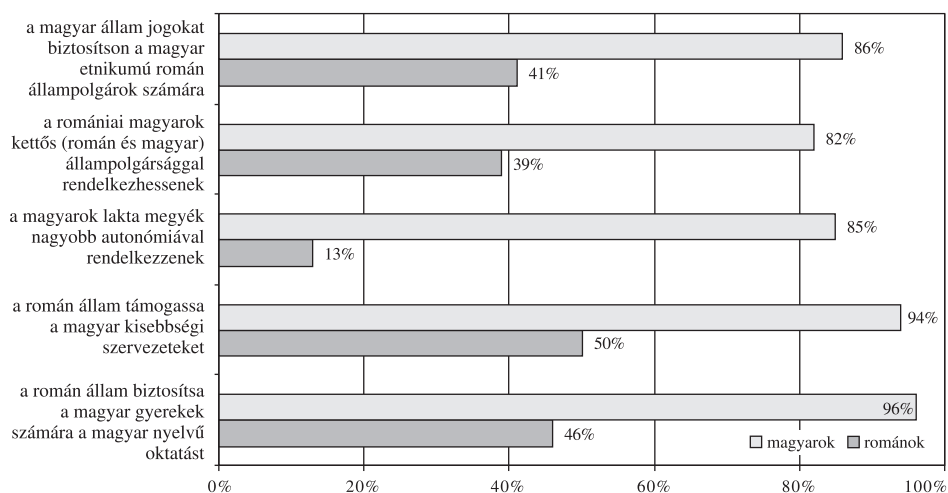
6. ábra

közösségük elsősorban és mindenekfölött a magyar kulturális nemzet részeként határozható meg. Ennek alapján joggal vethető fel a kérdés, hogy van-e valóság-alapja az erdélyi magyarokat is magában foglaló román politikai közösség fogalmának, illetve hogy lehet-e eséllyel beszélni az identitásához ragaszkodó romániai magyar közösség eredményes integrációjáról a román politikai nemzetbe.

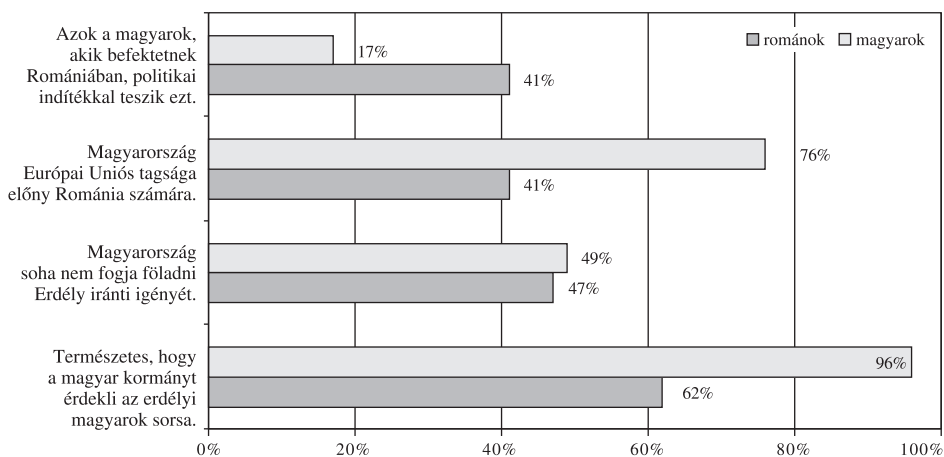
7. ábra

Egyetért azzal, hogy...?

8. ábra

Egyetért az alábbi megállapításokkal?

9. ábra

A kérdés további vonatkozásaira nyílik rálátásunk, ha összevetjük a románok és a magyarok fontosabb etnopolitikai opcióit. A 2001-es és 2002-es felmérések által a román, illetve magyar állam szerepével kapcsolatos kérdések viszonylatában rögzített válaszokból például a következő kép bontakozik ki (7–9. ábra).

Látható, hogy a legtöbb kérdésben a románok és a magyarok opciói jelentős mértékben eltérnek, leginkább az anyanyelvi oktatással és az autonómiával kapcsolatos kérdésekben. Egyetértést a két fél között csak arra vonatkozóan regisztráltak a felmérések, hogy „Magyarország soha nem fogja feladni Erdély iránti igényét”.

A 2001-es és 2002-es felmérések által szolgáltatott adatsorokat elemezve, Ioana Paul, Mirela Tudoran és Luiza Chilariu elkülönítették, az in-group, illetve az out-group megítélésében tapasztalható különbségek alapján, a román és magyar identitásstruktúrákban az opciókban etnocentrizmusra való hajlamot tükrözők részarányát.⁴⁴ Ennek alapján az uralkodó identitásstruktúrák a következő rétegzettségek mutatják (3. táblázat):

Amint az a 3. táblázatból kiolvasható, a románok valamivel hajlamosabbak az etnocentrizmusra, mint a magyarok, a két közösségen belül pedig érzékelhető az etnocentrikus románok túlsúlya az Erdélyen kívüli területeken, illetve az etno-

3. táblázat

	Románok összesen (%)	Románok az Erdélyen kívüli területekről (%)	Erdélyi románok (%)	Magyarok összesen (%)	Székelyföldi magyarok (%)	Magyarok a Székelyföldön kívüli területeken (%)
e: azonos számú pozitív attribútum az in-group és out-group megítélésében	35,9	31,7	43,3	46,9	42,0	51,1
ETNOr: kettővel több pozitív attribútum a románok megítélésében	30,4	33,7	21,7	2,2	2,1	2,3
ETNOM: kettővel több pozitív attribútum a magyarok megítélésében	4,2	4,9	2,6	21,0	24,0	18,5
További kategóriák	29,5	29,7	32,4	29,9	32,0	28,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Paul–Tudoran–Chilariu 2005

⁴⁴ Paul–Tudoran–Chilariu 2005: 89–117.

4. táblázat

		Románok az Erdélyen ki- vüli területekről		Erdélyi románok		Székelyföldi magyarok		Magyarok a Székelyföldön kívüli területe- ken	
		e	ETNO _r	e	ETNO _r	e	ETNO _m	e	ETNO _m
Életkor	18–32 év	19%	18%	26%	19%	21%	24%	15%	18%
	33–45 év	23%	20%	24%	27%	25%	26%	15%	37%
	46–60 év	26%	23%	28%	25%	32%	26%	32%	27%
	60 év fölött	32%	40%	22%	30%	22%	24%	38%	18%
Iskolázottság	iskolázatlan	2%	3%	0%	3%	0%	0%	1%	0%
	4 elemi	14%	22%	12%	15%	11%	5%	13%	7%
	általános iskola	27%	24%	23%	27%	25%	26%	35%	15%
	szakiskola vagy inasiskola	14%	16%	15%	23%	28%	32%	16%	38%
	középiskola	20%	15%	30%	23%	23%	22%	20%	21%
	középiskola utáni kép- zés	9%	9%	9%	4%	6%	12%	9%	11%
	egyetemi és egyetem utáni képzés	13%	12%	11%	6%	8%	3%	6%	

Paul–Tudoran–Chilariu 2005

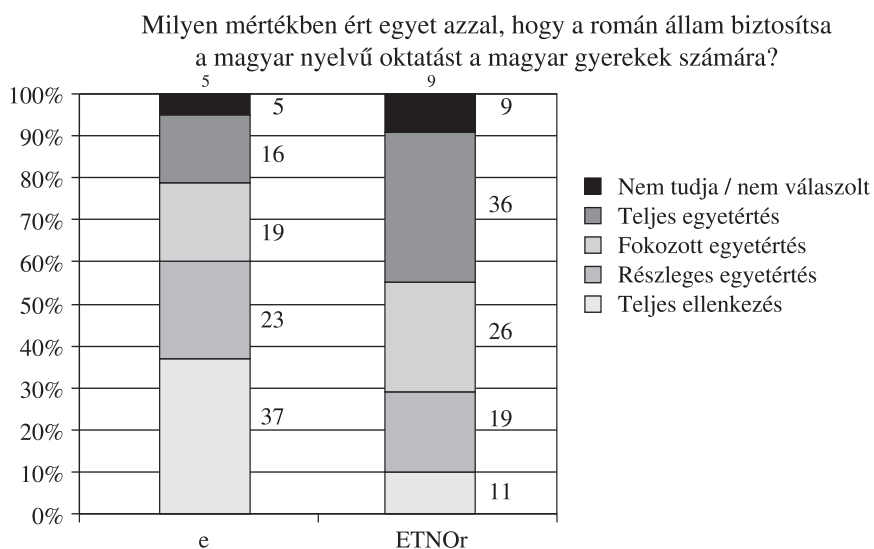
centrizmus fokozottabb jelenléte a Székelyföldön. Az etnocentrizmusra való hajlam életkor és iskolázottság szerinti megoszlását a 4. táblázat tükrözi.

Tanulságos megfigyelni, hogy az ennek megfelelően értelmezett etnocentrizmus miként befolyásolja az etnopolitikai opciók alakulását. Az alábbi grafikonok (10–12. ábra) azt ábrázolják, hogy az etnocentrizmusra hajló románok véleménye milyen mértékben tér el a kiegyensúlyozottabban vélekedőektől, két, a romániai magyarok számára fontos etnopolitikai célkitűzés megítélése, illetve a kulturális megosztottság következményeinek vállalása tekintetében.

Noha az adatok nem mentesek a belső ellentmondásoktól, és az etnocentrikus, illetve a kiegyensúlyozottabb vélekedések közötti különbségtétel lényegesen árnyalja az összképet, összességében véve megállapítható, hogy az uralkodó identitásstruktúrák mellett az etnopolitikai opciók tekintetében a románok és magyarok között tapasztalható különbségek is kérdésessé teszik a romániai magyar közösség esélyeit a román politikai nemzetbe való harmonikus integrációra. Az opciók eloszlása tükrözi egyrészt a román közvélemény mobilizáltsági fokát az erdélyi magyarok célkitűzéseivel kapcsolatban, visszaigazolja másrészt azt a

bizalmatlanságot, amelyet a román állam a legutóbbi időkig intézményesített a magyar közösség tagjaival szemben,⁴⁵ harmadsorban pedig egyértelművé teszi, hogy miközben az erdélyi magyarok a multikulturális democráciákra jellemző korrekciókat látnának szükségesnek helyzetük megnyugtató rendezése érdekében, addig a román többség az etnikai demokrácia reflexeivel válaszol a magyar kisebbség által képviselt etnopolitikai kihívásra.

A sikertelen integráció, az állam által a többségi polgárok körében fenntartott mobilizáció és a magyarokkal szemben intézményesített kollektív bizalmatlanság, a közvéleményt terhelő előítéletek, a kitűzött kisebbségpolitikai célkitűzések kivitelezhetetlensége és az ennek okán elhatalmasodó közösségi kudarc érzete mind olyan vektorok, amelyek Magyarország elszívó hatásával azonos következményeket helyeznek kilátásba. Megállapítható konklúzióképpen, hogy elegendő érv áll rendelkezésünkre annak feltételezéséhez, hogy a romániai magyarok közösségként való megmaradásának intézményi feltételeiről, azok újratermelődési esélyeiről csak akkor lehet beszélni, ha kritikai átértékelődésekre kerülhet sor *vagy* a román politikai rendszert megalapozó fogalmak jelentésszerkezetében, *vagy* az uralkodó identitászerkezetek viszonylatában. Az előbbi nem kevesebbet feltételezne, mint az állammal, a demokráciával és a kulturális megosztottság következményeivel kapcsolatos elképzelések fölülbírálását a román politikai közgondolkodásban, és azok hozzáigazítását a világ különböző térségeiben előforduló

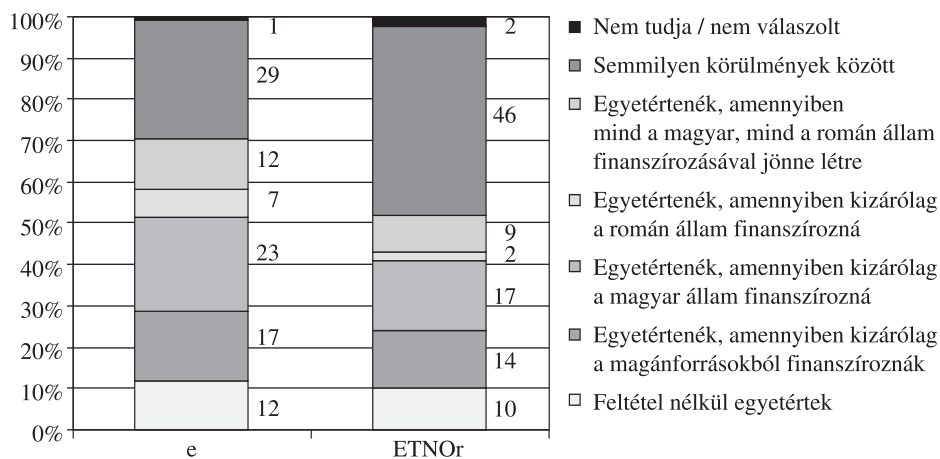

Paul-Tudoran-Chilariu 2005

10. ábra

⁴⁵ Lásd erről Salat 2005: 155–174.

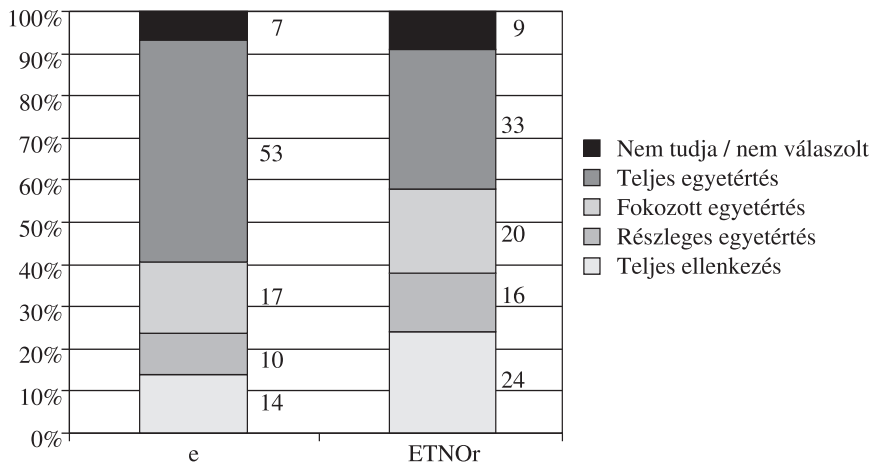
Milyen feltételek mellett értene egyet magyar nyelvű állami egyetem létrehozásával Romániában?

Paul–Tudoran–Chilariu 2005

11. ábra

Milyen mértékben ért egyet a következő kijelentéssel:
„Zavar, ha magyarul beszélnek a környezetemben”?

Paul–Tudoran–Chilariu 2005

12. ábra

demokráciakorrekciók és állampolitikai innovációk szellemiségéhez. Az utóbbinak egyik lehetséges realizációja pedig az lehetne, hogy az erdélyi magyarság a román és a magyar államhoz fűződő kiegyensúlyozottabb viszony talaján fogalmazná újra saját identitását, és az újabb közösségi kudarcoknak elejét veendő alkotna magának jövőképet. Ennek a jövőképnek egyenlő mértékben kellene függetlenítenie magát a román és magyar nemzetállami logikáktól, az adottságokkal fokozottabb mértékben kellene számot vetnie és a rövid-, illetve középtávon nagyobb eséllyel sikerre vihető célkitűzésekből kellene kiindulnia.

Amennyiben ezeknek az elmozdulásoknak az esélye – együtt vagy külön-külön – csekély, és a romániai etnikumközi viszonyok relációrendszerében a felek radikalizációja, illetve az erőszak tényezőjének a megjelenése kizárható, akkor számolni kell azzal, hogy az erdélyi magyarok – a zsidók és a szászok példáját követve – tömegesen fogják elhagyni szülőföldjüket (illetve egy nem elhanyagolható töredék esetében: asszimilálódni a domináns kultúrába), a romániai magyar közösség pedig befolyásos politikai tényezőből etnográfiai színtellettá zsugorodva fogja fölmenteni a román államot a kulturális megosztottság következményeinek a kezelésével kapcsolatos kötelezettségeinek egy újabb összetevője alól.

Irodalom

- ALIONESCU, C. 2004. Parliamentary Representation of Minorities in Romania, *Southeast European Politics*, Vol. V, No. 1, 2004. július
- ARISZTOTELÉSZ 1984. *Politika*, Bp., Gondolat Kiadó
- BĂDESCU, G.–KIVU, M.–ROBOTIN M. (eds.) 2005. *Barometrul relațiilor etnice 1994–2002. O perspectivă asupra climatului interetnic din România*, Cluj, CRDE
- BIBÓ István 1990. *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás*, in Uő, *Válogatott tanulmányok 1935–1979*, Bp., Magvető Kiadó
- BÍRÓ Gáspár 2003. *Bevezetés a nemzetközi politikai viszonyok tanulmányozásába*, Bp., Osiris Kiadó
- BRYMAN, A. 2001. *Social Research Methods*, Oxford, Oxford University Press
- CASSESE, A. 1995. *Self-Determination of Peoples. A Legal Reappraisal*, Cambridge, Cambridge University Press
- CHARNY, I. W. 1994. *Toward a Generic Definition of Genocide*, in G. J. ANDREOPOULOS (ed.), *Genocide: Conceptual and Historical Dimensions*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press
- CONNOR, Walker 1994a. *Self-Determination: The New Phase*, in Uő, *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*, Princeton, NJ, Princeton University Press

- CONNOR, Walker 1994b. *A Nation Is a Nation, Is a State, Is an Ethnic Group, Is a...*, in Uó, *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 89–117.
- CRYSTAL, D. 1998. *A nyelv enciklopédiája*, Bp., Osiris Kiadó
- DAHL, Robert A. 1989. *Democracy and Its Critics*, New Haven–London, Yale University Press
- DEUTSCH, K. W. 1961. Social Mobilization and Political Development, *American Political Science Review*, Vol. 55, 493–514.
- FLORA, P. (ed.) 1999. *State Formation, Nation-Building and Mass-Politics in Europe. The Theory of Stein Rokkan*, Oxford, Oxford University Press
- GELLNER, E. 1984 (1999). *Nations and Nationalism*, Oxford, Blackwell
- GELLNER, E. 1996. *The Importance of Being Modular*, in J. A. HALL (ed.), *Civil Society. Theory, History, Comparison*, Cambridge, Polity Press
- HABERMAS, J. 1998. *The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory*, Cambridge, MA, The MIT Press
- HARTY, S.–MURPHY, M. 2005. *In defence of multinational citizenship*, Cardiff, University of Wales Press
- HUNTINGTON, S. P. 2005. *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái*, Bp., Európa Könyvkiadó
- KÁNTOR Zoltán (szerk.) 2004. *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*, Bp., Rejtjel Kiadó
- KYMLICKA, Will 1995a. *Multicultural Citizenship*, Oxford, Oxford University Press
- KYMLICKA, Will (eds.) 1995b. *The Rights of Minority Cultures*, Oxford, Oxford University Press
- KYMLICKA, W.–NORMAN, W. (ed.) 2000. *Citizenship in Diverse Societies*, Oxford, Oxford University Press
- KYMLICKA, Will 2001. *Reply and Conclusion*, in Will KYMLICKA, Magda OPALSKI (eds.), *Can Liberal Pluralism be Exported?*, Oxford, Oxford University Press, 378–381.
- LINZ, J.–STEPAN, Al. 1996. *Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South Africa and Post-Communist Europe*, Baltimore–London, The Johns Hopkins University Press
- MANN, M. 1993. *The Sources of Social Power, II. The rise of classes and nation-states, 1760–1914*, Cambridge, Cambridge University Press
- MARSHALL, Monty G.–GURR, Ted Robert 2003. *Peace and Conflict 2003. A Global Survey of Armed Conflicts, Self-Determination Movements and Democracy*, CIDCM, Department of Government and Politics, University of Maryland.
Forrás: <http://www.cidcm.umd.edu>
- PAN, Ch.–PFEIL, B. S. 2003. *National Minorities in Europe. Handbook*, Wien, Braumüller
- PAUL, I.–TUDORAN, M.–CHILARIU L. 2005. *Românii și maghiarii. Reprezentări in-group, ou-group în cazul grupurilor etnice din România*, in G. BĂDESCU, M. KIVU, M. ROBOTIN (eds.), *Barometrul relațiilor etnice 1994–2002. O perspectivă asupra climatului interetnic din România*, Cluj, CRDE, 89–117.
- RAWLS, J. 1993. *Political Liberalism*, New York, Columbia University Press

- ROKKAN, S. et al. 1970. *Citizens, Elections, Parties. Approaches to the Comparative Study of the Process of Development*, New York, David McKay Company Inc.–Oslo, Universitetsforlaget
- SALAT, Levente 2003. *Southeast European Challenges to Representative Democracy*, in M. ROBOTIN, L. SALAT (eds.), *A New Balance: Democracy and Minorities in Post-Communist Europe*, Bp., LGI Books–Cluj, EDRC
- SALAT Levente 2004. *A román–magyar kapcsolatok alakulásának kilátásai és a francia–német megbékélési modell*, in SALAT L., S. ENACHE (szerk.), *A román–magyar kapcsolatok és a francia–német megbékélési modell*, Kolozsvár, EDRC, 455–471.
- SALAT Levente 2005. *Perspectivă minorităţii maghiare din România în lumina studiilor elaborate pe baza rezultatelor Barometrului Relaţiilor Etnice, ediţiile 1994–1996 şi 2000–2002*, in G. BĂDESCU, M. KIVU, M. ROBOTIN (eds.), *Barometrul relaţiilor etnice 1994–2002. O perspectivă asupra climatului interetnic din România*, Cluj, CRDE, 155–174.
- SCHLEE, G. 2000. *Collective Identities, Property Relations, and Legal Pluralism*, *Max Planck Institute for Social Anthropology Working Paper 1*, Halle/Saale
- SHARMA, Gokulesh 2005. *Selected World Constitutions*, New Delhi, Deep & Deep Publications PVT.LTD.
- SMOOHA, S. 2002. The model of ethnic democracy: Israel as a Jewish and democratic state, *Nations and Nationalism*, Vol. 8, No. 4, 475–503.
- SOREANU, R. 2005. *Autodefinirea şi heterodefinirea românilor şi maghiarilor din România. O analiză empirică a stereotipurilor etnice şi a fundamentelor diferite de definire a identităţii etnice*, in G. BĂDESCU, M. KIVU, M. ROBOTIN (eds.), *Barometrul relaţiilor etnice 1994–2002. O perspectivă asupra climatului interetnic din România*, Cluj, CRDE, 65–88.
- TILLY, Ch. 1992. *Coercion, Capital and European States AD 1990–1992*, Cambridge MA– Oxford UK, Blackwell
- TOMUSCHAT, Ch. (ed.) 1993. *Modern Law of Self-Determination*, Dordrecht–Boston–London, Martinus Nijhoff Publishers
- UNDP 2004. *Human Development Report 2004. Cultural liberty in today's diverse world*, New York, UNDP, 2004 (<http://hdr.undp.org>).
- UNESCO 1995. *Our Creative Diversity. Report of the World Commission on Culture and Development*, UNESCO, Paris, 1995
- UNESCO 2000. *World Culture Report: Cultural Diversity, Conflict and Pluralism*, Paris, UNESCO Publishing, 2000

NIEDERMÜLLER PÉTER

Transznacionalizmus: elméletek, mítoszok, valóságok¹

A transznacionalizmus fogalma a kilencvenes évek elején bukkant fel a társadalomtudományokban – egyrészt a migráció új formáival, másrészt a globalizáció egyes jelenségeivel kapcsolatban. Mára a transznacionalizmus tanulmányozása (*transnational studies*) – mindenekelőtt a kulturális antropológiában, de más társadalomtudományi diszciplínákban is – meghatározó fontosságú kutatási területté, illetve elméleti megközelítéssé vált. Az ide tartozó különböző jellegű kutatások arra mutatnak rá, hogy az 1980-as évek második felétől kezdődően világszerte lényegi módon változott meg az az elméleti és politikai viszony, amely a territóriumot (a helyet, a lokalitást), a kultúrát és a csoportot egymással összekötötte, s amely a klasszikus modernitás, illetve a nemzetállam elméleti, koncepció-nális alapját jelentette. E két kategória – a klasszikus vagy első modernitás, illetve a nemzetállam – Európában, az európai történelemben elválaszthatatlan egymástól, hiszen a nemzetállam a vesztfáliai béke (1648) óta a gazdasági, társadalmi modernizáció politikai keretét, a társadalmiasodás (*sociation*) uralkodó formáját, a társadalmi viszonyok tér- és időbeli szerveződésének kizárólagos keretét, a kollektív identitás meghatározó modelljét jelentette. Ugyanakkor a nemzetállam nemcsak egy elvont politikafilozófiai fogalom volt, hanem az az „elsődleges kulturális konténer, amelyen belül az idő zajlott és a dolgok történtek, amelyben az emberek szerettek és éltek, dolgoztak és meghaltak”², azaz a mindennapi élet, a „kulturális intimitás”³ helyszíne is. A globalizáció, illetve a gazdaság és a kultúra transznacionalizálódásának folyamatai azonban lényegileg kérdőjelezték meg a nemzetállam szerepét, s ezzel megindították azt a máig tartó, le nem zárt, de ma

¹ Jelen tanulmány az MTA Kisebbségkutató Intézetében 2005. május 25-én tartott előadás átdolgozott változata.

² Wallerstein 1996: 92.

³ A kulturális intimitás kategóriájához lásd Herzfeld 1997.

már feltartóztathatatlan folyamatot, amely a nemzet jelentésének és jelentőségének, politikai, gazdasági érdekérvényesítő képességének egyre határozottabb csökkenését eredményezi.⁴

I.

A globalizáció, illetve a transznacionális életformák elterjedése jelentős mértékben befolyásolta, illetve átalakította a modern társadalomtudományok, így a kulturális antropológia elméletképzését is. A modern társadalomtudományok egyik alapvető fontosságú elméleti és metodológiai alapelve a kultúra területiális fel-fogása volt. Ennek az elméleti konstrukciónak jelen tanulmány szempontjából három különösen fontos sajátossága volt (és van). Egyrészt ez az elmélet abból indult ki, hogy valamely földrajzi terület, az azon élő társadalom és annak kultúrája között elszakíthatatlan és lényegi megfelelés létezik. Ennek a tételnek megfelelően a társadalomtudományok a társadalom-, illetve csoportképződés konstitutív elvének az egy jól körülhatárolható földrajzi helyen, egy adott területen belüli együttélést tekintették. A modernitás – és persze a modern társadalomtudományok – a földrajzi közelséget, az együttélést a társadalmi közelség és összetartozás meghatározó fontosságú előfeltételének tekintették. A nemzet, a nemzetállam ebből a szempontból is paradigmaticus értékkel bírt, hiszen a modern nemzet meghatározó sajátosságát a földrajzi és társadalmi tér kizárólagos egymásba ágyazottsága jelentette.⁵ Másrészt ebben az elméleti kontextusban – s e tekintetben a kulturális, de főleg a szociálanropológia elmélettörténete különösen gazdag hagyományokkal bír – a kultúra csak területiálisan volt értelmezhető, azaz nem egyszerűen valamely helyhez kötődött, hanem mindig világos, jól felismerhető és egyértelműen definiált határokkal rendelkezett. Ez az a szemlélet, amely a kultúrát, a kulturális folyamatokat a határok és érintkezések, az interkulturális kommunikáció, az asszimiláció vagy éppen a diaszpórák kategóriáiban írta le – hogy csupán néhány példát említsek. Ez a megközelítés a legszorosabb kapcsolatban áll azzal a modern társadalomtudományokkal mélyen jellemző elméleti szemlélettel, amelyet a *transnational studies* képviselői metodológiai nacionalizmusnak neveznek.⁶ Ennek lényege, hogy a társadalom- és humántudományok úgy tekintettek a nemzetállamokra, mint ezeknek a kutatásoknak az egyedüli természetes egységeire, adott kereteire. Azaz a nemzetállam jelentette azt az elméleti és történeti főtér, amelyen keresztül a modern társadalomtudományok a társadalmat, annak különböző tartományait és szeleteit kutatni gondol-

⁴ Ezeknek a folyamatoknak a leírásához és átfogó elemzéséhez vö. Hannerz 1996.

⁵ Vö. Pries 2002: 4.

⁶ Vö. Wimmer–Glick-Schiller 2002.

ták: a gazdaságot mint nemzeti gazdaságot, a társadalmat mint nemzetet, a politikát mint nemzetállami aktivitást.⁷ Így a kutatott társadalom határai mindig egybeestek az adott nemzetállam határaival, amiből következett, hogy a társadalmi akcióknak csak a nemzetállami kereteken belül lehetett értelmet és jelentést tulajdonítani. Végül arról sem lehet elfeledkezni, hogy ez a megközelítés – a metodológiai nacionalizmus elvéből következően is – a csoportokat, társadalmakat és kultúrákat jellemző módon homogén alakzatoknak tekintette, azaz a belső differenciálódást a kifelé való elhatárolódással szemben másodlagosnak tartja. A hangsúlyt azokra a földrajzi és szimbolikus határookra helyezi, amelyek az adott csoport vagy közösség tagjait a többiektől megkülönböztetik és elválasztják. Ez a világot „mi”-re és „ők”-re, a csoporthoz tartozókra és kívülállókra, a „sajátira” és az „idegenre” való esszenciális felosztás az, ami a közösség modern fogalmát jellemzi.⁸ Mindez pontosan reprezentálja a modern nemzetállam logikáját, az európai modernitásnak azt a központi mítoszát – vagy ahogy Marilyn Strathern nevezte, kulturális fikcióját – amely szerint az individuumok, illetve az egyes csoportok társadalmi és kulturális identitása *egy* helyből, *egy* szociokulturális környezetből nő ki. Ennek megfelelően az individuumok folyamatosan és megváltoztathatatlanul *egy* társadalmi csoporthoz, ezen keresztül *egy* kultúrához tartoznak, s ez a tény jelenti a társadalmi integráció és inklúzió alapját.⁹ A helynek, a csoportnak és a kultúrának ez az elválaszthatatlan összetartozása, a közöttük lévő szükségszerű megfelelés azonban nemcsak a társadalmi integráció alapvető előfeltétele, hanem ez az összefüggés, amely az individuumok társadalmi státusát és presztízsét is kitermeli és biztosítja, s amely egyben a társadalmi bizalom és a társadalmi kapcsolatháló, a társadalmi tőke kiépülésének az előfeltétele. Ez a felfogás aztán közvetlenül vezet a szinguláris identitás elméletéhez, ahhoz az értelmezéshez, amely a kulturális, illetve társadalmi identitást egy helyhez és szociokulturális környezethez kötődő, abban gyökerező, illetve abból kinövő szinguláris konstrukciónak tekinti. A kultúrának ezen a territoriális felfogásán alapszik a modern nemzetállamnak az a logikája, amely nem egyszerűen a nemzethez tartozó individuumok és csoportok meg- és kijelölésére törekszik, hanem azoknak a csoportoknak a meghatározására is, amelyek kulturálisan és ebből következően politikailag nem a nemzethez tartoznak, annak kulturális és szimbolikus – de nem feltétlenül territoriális – határain kívül helyezkednek el. A „kulturális idegenek” jelölésére szolgáló olyan fogalmak, illetve kulturális és politikai koncepciók, mint például a migráns, a bevándorló, a kisebbség azonban éppen azt teszik nyilvánvalóvá, hogy a modern nemzetállamnak egyáltalán nem egyszerűen ezeknek a csoportoknak a kizárása, hanem sokkal inkább a nemzetállam-

⁷ Vö. Brenner 1999.

⁸ Vö. Cohen 1985.

⁹ Strathern 1992; Eriksen 1993: 147–162.

mon belüli különállásuk jelölése, illetve ennek a státusnak az újratermelése a célja, hiszen a nemzetállam, a többség csak ily módon képes kulturális uralmát fenntartani és politikai hatalmát gyakorolni. A kulturális idegenek „termelése” a nemzeti ideológiák szempontjából tehát meghatározó jelentőségű, hiszen ha nem lennének olyan individuumok és csoportok, akik és amelyek kulturálisan nem tartoznak a nemzethez, s ezáltal a nemzetállamnak a politikai rendszeréből is ki-rekednek, a nemzeti ideológiának nem lenne értelme (Bauman 1999: 35–65). Ugyanakkor a kulturálisan máshova tartozók szimbolikus (meg)jelölése elősegíti a társadalom politikai és társadalmi rendjének megőrzését és fenntartását. Jól látható, hogy az első modernitás a kultúrának a társadalom működésében, valamint a társadalmi integráció folyamatában döntő szerepet tulajdonított. S éppen ezért a kultúráról mindig egyes számban beszélt, arra úgy tekintett, mint hagyományra, örökségre, mint valamire, amit meg kell védeni – azaz a kultúrát olyan entitásnak tekintette, amelyet nem annyira a változás, mint sokkal inkább egyfajta állandóság, folyamatosság, változatlanság jellemez. S pontosan ez az az elméleti modell, amelyet a transznacionalizmusra irányuló kutatások alapvetően megkérdőjeleztek.

II.

Hogy a metodológiai nacionalizmus mint elméleti modell valóban működött, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a migrációval, etnikai csoportokkal, etnikai identitással, illetve kisebbségekkel kapcsolatos kulturális antropológiai kutatások.¹⁰ Noha ez a kutatási terület jóval tagoltabb és sokrétűbb annál, semhogy azt ebben a tanulmányban össze lehetne foglalni, egyetlen, de annál jellemzőbb sajátosságára mégis utalnom kell. Nevezetesen arra a tényre, hogy az antropológiai kutatások szinte kizárólagos jelleggel a migránsoknak, a bevándorlóknak, az etnikai csoportoknak új társadalmi környezetükbe való beilleszkedését vizsgálta. A vizsgálatok elsősorban arra kérdeztek rá, hogy mi történik a bevándorlók, a migránsok magukkal hozott kultúrájával, milyen stratégiák alakulnak ki annak megőrzésére; hogyan zajlik az asszimilációnak, illetve az integrációnak a folyamata; hogy a különböző generációk milyen viszonyokat alakítanak ki „eredeti” kultúrájukhoz és kulturális hagyományaikhoz, hogy miképpen internalizálják a befogadó társadalom kultúráját, értékeit, normáit; hogy megváltozik-e, s ha igen, miképpen etnikai identitásuk; hogy a különböző etnikai csoportok hogyan, miképpen

¹⁰ Ezek a kutatások elméleti tájékozódásukban és kérdésfelvetéseikben, de politikai, társadalomtörténeti kontextusaikat tekintve is jelentős mértékben eltérnek a kisebbségek kutatásának magyarországi hagyományaitól. Az antropológiai kutatások történetéhez vö. tájékoztató jelleggel Ackermann 1997; Hirschman 1999.

reprezentálják „eredeti” kultúrájukat, kulturális hovatartozásukat. Ezek a kérdések jól látható módon tükrözik azt a felfogást, amely szerint a helyváltoztatás szükségszerűen egyet jelent a kultúra, sőt az identitás változásával. A hagyományos antropológiai migrációkutatás a migrációt ennek megfelelően egy olyan politikai és társadalmi konfliktusokban gazdag folyamatként írja le, amelyben individuumok és csoportok az egyik nemzeti társadalomból átkerülnek a másikba, ebből következően el kell hagyniuk magukkal hozott, „eredeti” kultúrájukat, s fel vagy át kell venniük az őket befogadó társadalom, új lakóhelyük kultúráját, miközben azonban harcolnak magukkal hozott, „hagyományos” kultúrájuk megőrzéséért. Ennek az elméleti tételnek legalább két lényeges, politikai, társadalmi következménye volt. Az egyik, hogy az európai modernitás a migránsokra mint olyan emberekre tekint, akik a helyváltoztatás nyomán elvesztették kulturális gyökereiket, gyökértelenné váltak (*displacement, rootlessness, uprootedness*), s ezen a megjelenítésen keresztül marginalizálja, sőt stigmatizálja őket. Másrészt az a szimbolikus és nemritkán politikai harc, amely az eredetinek tekintett kultúra megőrzéséért – s ennyiben a kulturális változások ellen folyik – törvényszerűen jár együtt az etnikai kisebbség státusának a fenntartásával, illetve újratermelésével, hiszen a bevándorlók e harc jegyében olyan kulturális praxisokat követnek, olyan kulturális hagyományokhoz ragaszkodnak, amelyek az adott territóriumon, helyen, társadalmon belül ismeretlenek, vagy legalábbis nem elfogadottak. Sarkítottabban fogalmazva, a kulturális különállás, a kulturális különбözőség megőrzésének a joga a nemzetállami logikának megfelelően szükségképpen vezet a társadalmi, politikai kirekesztettség folyamatos újratermeléséhez. Ez a tény, valamint ennek az a következménye, hogy a migránsoknak – individuálisan, de a csoportstratégiák tekintetében is – kizárólagos értelemben választaniuk kell az asszimiláció vagy a különállás között, alig jelenik meg a hagyományos antropológiai migrációkutatásban. Ez a megközelítés „természetesnek” tekinti, hogy az ember vagy ide tartozik, vagy oda; hogy a kultúrák mint etnikusan meghatározott, lokális, helyhez kötött entitások jelennek meg, s hogy a kultúrák közötti különbségek eredendők, lényeginek és feloldhatatlannak tűnnek.

Ez a szemlélet tovább élt a multikulturalizmus ideológiájában is, amely pedig éppen a nemzetállami gondolkodással szemben fogalmazódott meg. Ez az ideológia, illetve társadalompolitikai, kulturális mozgalom az 1970-es évektől kezdődően, az európai nemzetállamok politikai, ideológiai hagyományaitól elhatárolódva arra a régi kérdésre keresett pozitív és előremutató, vagy legalábbis új választ, hogy mi történjen azokkal a kulturális, etnikai csoportokkal – mindenekelelt az európai nagyvárosok bevándorlóival –, akik nem a saját, hanem valamilyen más, számukra idegen kulturális környezetekben élnek.¹¹ A multikulturaliz-

¹¹ A multikulturalizmus kérdésköréhez lásd Bennett 1998; Modood–Werbner 1997; Kelly–Kelly 2002.

mus – egyébként nagyon sokféle és itt nem részletezendő – filozófiája szerint nem a nemzetállami ideológia által erőltetett asszimiláció, illetve akkulturáció jelenti a megoldást, hanem sokkal inkább ennek az ellentettje. Éppen ezért a multikulturális társadalom arra az elvre épült, hogy mindenki számára biztosítani kell saját kultúrája gyakorlásának jogát és lehetőségét, hogy mindenki ott követhesse saját kulturális hagyományait, ahol éppen él. Ennek a felfogásnak megfelelően a multikulturalizmus társadalomképe egyfajta mozaikként írható le, illetve képzelhető el, amelyben a különböző kultúrákból érkezett és saját kulturális hagyományait új lakóhelyükön tovább ápoló csoportok élnek *együtt*. Ez a társadalomfilozófia azonban minden jó szándéka ellenére – elméleti és politikai következményeiben egyaránt – igencsak problematikus volt. Nemcsak azért, mert a kulturális különbségeket kollektivizálta, hanem azért is, mert az etnikai csoportokat zárt és homogén, sőt változatlan egységeknek tekintette. Sőt a kultúrát ugyanúgy a hagyomány és az örökség összefüggésében értelmezte, amint azt a nemzetállami ideológia tette, s ennyiben nem állt messze a kulturális különbségek esszencialista értelmezésétől sem. Hiszen a multikulturalizmus is abból indult ki, hogy etnikai csoportok *vannak*, hogy az etnikai, kulturális identitás szinguláris, hogy a kulturális hagyományok változatlan formában megőrzendők, hiszen a változás mindig valaminek – jelen esetben az „eredeti”, az autentikus kultúrának – a pusztulását jelenti. S ami a legfontosabb, a multikulturalizmus ideológiája is egy, sőt egyetlen kultúrához kötötte az individuumokat.

III.

A transznacionalizmus elmélete, a transznacionális életformák kutatása mindez az elméleti és ideológiai hagyománnyal szemben, illetve az attól való elhatárolódás jegyében fogalmazódott és szerveződött meg.¹² A *transnational studies* kialakulásában és intézményesülésében meghatározó szerepet játszottak azok az etnográfiai megfigyelések, kulturális antropológiai kutatások, amelyek azt mutatták, hogy a modernitás mélyreható változása nemcsak a társadalomtudományi elméletalkotás találmánya, hanem jelentős mértékben átalakítja, illetve visszatükrözi az emberek gondolkodásmódját, koncepcióit, mindennapi gyakorlatát. Anélkül, hogy ezt a ma már szinte áttekinthetetlenül nagy kutatási területet jelen tanulmányban akár csak érinteni tudnám,¹³ meg kell említenem néhány olyan fo-

¹² A transznacionalizmus kutatásához vö. tájékoztató jelleggel Smith–Guarnizo 1998; Vertovec–Cohen 1999; Portes 1999; Glick-Schiller 1992.

¹³ A modernitás változásához, transzformációjához, illetve e változások elméleti értelmezéséhez a legjobb bevezetés még mindig Beck–Giddens–Lash 1994. Vö. még Kumar 1995; Mitchell 2000; Taylor 2002.

lyamatot, amelynek különös jelentősége van a transznacionalizmus kutatása és elmélete szempontjából. Mindenekelőtt a mobilitásnak az utóbbi egy-két évtizedben kialakuló új formáira kell utalni.¹⁴ S itt egyáltalán nemcsak a migrációról vagy a menekültekről van szó, hanem az embereknek globális gazdasággal, pénzügyi világgal, a globális médiával összefüggő, egyre növekvő mértékű mobilitásáról is. Az a fajta mobilitás azonban, amely a mai globális vagy globalizálódó világot jellemzi, lényegesen más mintákat mutat, mint a migráció vagy a nemzetközi munkavállalás korábbi formái. Amíg ugyanis az emberek korábban lakóhelyet változtattak, azaz az egyik országból a másikba költöztek, s ezzel kulturális környezetet váltottak, azaz vagy ide, vagy oda tartoztak, addig a mobilitás ma nem feltétlenül ugyanezt, hanem sokkal inkább a több hely közötti állandó mozgást, s ennek megfelelően az egyidejűleg több helyhez való tartozást is jelent(het)i.¹⁵ Ennek a mobilitásnak a különböző formáit nevezi a kutatás felülről, illetve alulról érkező transznacionalizmusnak, utalva ezzel a mobilitáson belül megfigyelhető társadalmi különbségekre és differenciálódásra. A felülről érkező transznacionalizmus (*transnationalism from above*) kifejezés a mobilitásnak a globális gazdasággal, az utazással, a turizmussal összefüggő formáit jelöli; míg az alulról érkező transznacionalizmus (*transnationalism from below*) fogalma a migránsokat és menekülteket foglalja magában, azokat, akiket külső okok – szegénység, üldöztetés, háború, etnikai vagy vallási konfliktusok – kényszerítenek helyváltásra.¹⁶ A transznacionalizmus akármelyik formájáról legyen is szó, a mobilitásnak ezek a globális formái jelentős mértékben korlátozzák a nemzetállamok politikai szerepét és kulturális jelentőségét. Az emberek mobilitásához hasonló – vagy talán még annál is nagyobb – jelentőséggel bír a kulturális jelentések, képek, elvárások, imaginációk mobilitása és globalizálódása. Ezek nyomán transznacionális szimbolikus univerzumok, globális méretekben közösen birtokolt ízlések, aspirációk, meghatározott kulturális érzések transznacionális, azaz deterritorializált közösségei és identitásmodelljei jönnek létre. Ezek a folyamatok pedig mindenekelőtt a nemzetállamnak a kulturális jelentések, illetve az identitás termelésében betöltött eddigi kizárólagos uralmát, monopol szerepét kérdőjelezi meg.¹⁷ Mindez azt eredményezi – és ez a harmadik tényező, amit itt meg kell említeni –, hogy a kulturális, társadalmi hovatartozásnak és identitásnak új formái és modelljei jönnek létre. Ezek közös sajátossága az, amit deterritorizációnak (*deterritorialization*) nevez a kutatás. Ez a kifejezés arra utal, hogy a késő modern társadalomban, a globális világban a tér koncepciója megszabadul a territóriumhoz való kötöttségétől. Ami nem azt jelenti,

¹⁴ Vö. Hannerz 2004; Friedman–Randeria 2004.

¹⁵ Vö. Appadurai 1996a: 10; Berling 2003: 253–255; Kennedy–Roudometof 2001.

¹⁶ Vö. Appadurai 1996b; Portes 2000.

¹⁷ Vö. Santos 2002: 21; vö. még összefoglaló jelleggel Hannerz 1996.

hogy a territórium, a tér territoriális felfogása teljességgel jelentését veszti, hanem azt, hogy egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a kulturális áramlatokon (*cultural flows*) belül, illetve azok által létrehozott terek (*space of flows*).¹⁸ Ebből pedig nyilvánvalóan következik a territorialitás elvén alapuló, azt reprezentáló identitáskonstrukcióknak a visszaszorulása. Ehelyett kialakul az identitásoknak egy új, nem territoriális geográfiája, ami aztán a transznacionális – és nem a nemzeti – lojalitások alapjává válik.¹⁹

IV.

Mindez – s erre röviden utaltam már az előzőekben – nemcsak elméleti felvetés, hanem sokakat jellemző, tényleges társadalmi praxis. S ezt semmi sem bizonyítja jobban, mint azok az etnográfiai, kulturális antropológiai esettanulmányok, amelyek azt mutatják meg, hogy miképpen jönnek létre és működnek nemzetállami határokon túllépő transznacionális közösségek, hálózatok, kapcsolatrendszerek, illetve, hogy a transznacionális kapcsolatok, a transznacionális társadalmi mezők milyen szerepet játszanak az etnikai, a nemzeti identitás, a kulturális hovatartozás új formáinak kialakulásában. Hogy mit jelent a transznacionalizmus mint társadalmi praxis, azt röviden leginkább néhány példán keresztül lehet megvilágítani.

Az első példa Lisszabonból származik, ahol az utóbbi évtizedben jelentős mértékben megnőtt azoknak az ukrán nőknek és asszonyoknak a száma, akik ugyan egyetemi vagy főiskolai végzettséggel rendelkeznek, de miután Ukrajnában nem találnak munkát, a portugál fővárosban vállalnak takarítást, jobb esetben egy jobb módú család háztartását vezetik. Ezeknek az asszonyoknak az esetében nem a migráció megszokott formáiról van szó, hiszen nem akarnak Portugáliában letelepedni, csupán egy előre nem meghatározható időszakra jöttek. Annyi időre, amíg a további otthoni életük megalapozásához szükséges vagy elégséges pénz össze tudják spórolni. Jellemző módon családtagjaikat – férjüket, gyerekeiket – sem viszik magukkal, hanem keresetük egy részét hazaküldve, anyagilag támogatják őket. Mindebből természetesen az is következik, hogy az ukrán asszonyok nem akarnak tartósan integrálódni, illetve asszimilálódni a számukra teljesen ismeretlen portugál városi társadalomba, hiszen inkább előbb, mint utóbb mindannyian „haza akarnak menni”. Ugyanakkor megértették, hogy a gazdasági sikerességnek, s így a mielőbbi hazatérésnek az az alapvető feltétele, hogy gyorsan elsajátítsák és alkalmazni tudják azt a kulturális tudást, amely elengedhetetlen a munkájukhoz, a velük szemben támasztott elvárások megértéséhez, a helyiekkel

¹⁸ Vö. Castells 1996: 378; Hannerz 2002.

¹⁹ Appadurai 1996b: 49.

való konfliktusmentes kommunikációhoz. E tekintetben nem a nyelvtudás a legfontosabb, hanem sokkal inkább annak a mindennapi viselkedésen, a kommunikációs szabályokon keresztül való reprezentálása, hogy ismerik és nem sértik meg a helyiek viselkedési mintáit, társadalmi normáit és értékeit. Ez a kulturális tudás azonban az otthoniakkal való kapcsolattartásban teljességgel használhatatlan, az itteni viselkedési minták, értékek és normák az otthon maradottak számára legtöbbször érthetetlenek és értelmezhetetlenek. Éppen ezért az asszonyok meg sem kísérlik az otthoniakat ebbe az új tudásukba bevezetni, hanem lisszaboni életüket megpróbálják olyan kulturális kategóriákra lefordítani, amelyek az otthon maradottak számára a portugáliai munkavállalást legitimálják, amelyek elfogadják, sőt pozitív jelentésekkel látják el azt a tényt, hogy családjuktól távol, idegenben, egyedül élnek és dolgoznak. Azaz ez a helyzet azt követeli meg az asszonyoktól, hogy állandóan és folyamatosan egyensúlyozzanak a két kulturális tudás- és jelentérendszer között, hiszen ennek a metaforikus értelemben vett egyensúlyozásnak az eredményétől függ sikerességük mindkét szociokulturális környezetben.²⁰

A másik példa személyes megfigyelésem a moldvai Klézseről, egy olyan faluból, ahol sokan és sokszor vizsgálták már a magyar kisebbséget, annak helyzetét. Magam április második felének egyik hosszú hétvégéjén jártam ott. Vasárnap – mint általában mindig, amikor ezt az időjárás megengedi – a mise után a falu egyik központi helyén nagy kirakodóvásár volt. Itt azonban nem „népművészeti tárgyakat” árultak – hadd használjam most ezt a pontatlan megjelölést –, hanem számos, gyakorlati értékkel bíró tárgy mellett elsősorban kínai „Adidas” és „Puma” sportcipőket és futóruhákat, ki tudja hol készített „indiaiak” nevezett szőnyegeket, vietnami karórákat és hongkongi CD-lejátszókat. S persze az árusok sem helyiek voltak, hanem részben Ukrajnából és Moldáviából, részben pedig Románia más vidékeiről érkeztek – ez utóbbiak jellemző módon spanyol és olasz rendszámú autókban, amelyekben az ezekben a dél-európai országokban dolgozó román vendégmunkások hozták az eladni szánt árut. Ennek a vásárnak a kínálata tartalmában, árukészletében és jellegében semmiben sem tért el attól, ami például a józsefvárosi piacot jellemzi. Persze a klézsei piac kisebb, nincsenek kínaiak, arabok – mégis ezt a kis falusi kirakodóvásárt a globalizációnak, a globális kultúrának ugyanazok a mintái irányítják és tartják életben, mint a nagyvárosi piacokat. A klézsei fiatalok ugyanazokat a „márkákat” keresik, mint az európai nagyvárosokban élő társaik. Persze az, amihez ők hozzájutnak, nem eredeti márka, hanem hamisítvány, de számukra mégis ugyanazt a kulturális jelentést hordozza, mint az eredeti. Éppen ezért, amíg az előbbi példa azt mutatta, hogy a migránsok miképpen mozognak két kulturális tudás- és jelentérendszer között létrejövő transznacionális térben, s ennek során milyen szituatív használatok jön-

²⁰ Vö. Hellermann 2005.

nek létre, a klézsei kirakodóvásárok azt példázzák, hogy egy, látszólag a „világ végén” lévő helyi társadalomban hogyan, milyen tárgyasult formákban vannak jelen, illetve miképpen hatolnak be a mindennapi életbe transznacionális jelentések és globális imaginációk.

S végül még egy példa, amely az ugyancsak moldvai Trunk faluból származik, ahol egy harminc év körüli fiatalember egy fél délelőttön keresztül mesélt nekem a józsefvárosi kínai piacon átélt kalandjairól, ahol időről időre néhány hetet vagy hónapot egy kínai árusnál szokott dolgozni. Történetei magyarul nem tudó munkaadójáról, a kínai étkezésről és ünnepekről, az ottani kínai közösségen belüli marginális pozíciójáról, a józsefvárosi piac szokásairól, az eladók és vásárlók közötti kommunikációról azt mutatják, hogy az egyéni élettörténetbe, a személyes identitásba, a szociokulturális környezet individuális értelmezésébe, illetve az egyes emberek társadalmi státusába miképpen épülnek bele, illetve milyen szerepet játszanak az ilyen jellegű transznacionális tapasztalatok.²¹

V.

Míg a transznacionalizmus etnográfia empirikus eszközökkel igyekszik a globális mobilitás új mintáit és annak társadalmi, kulturális következményeit leírni, addig a transznacionális antropológia (*transnational anthropology*) érdeklődése a késő modern társadalmat jellemző szociokulturális makroösszefüggésekre, a kulturális jelentések és imaginációk globális termelésének logikájára, ezeknek a plurális és hibrid identitások kialakulásában játszott szerepére, a transznacionális kulturális áramlatokra, az imaginárius lokalitásokra és hovatartozásokra, illetve ezek konstrukciójára irányul. Ez a megközelítés, elméleti horizont ma egyre kiterjedtebb, amit egyetlen, rövid írás keretein belül nem lehet áttekinteni. Éppen ezért a következőkben csupán négy olyan elméleti felvetésre utalok, amelyek külön-külön is, de még inkább egymás összefüggésében szemléletesen világítják meg a transznacionalizmus néhány fontos sajátosságát.

Az első és igen gyakran tárgyalt elméleti probléma a transznacionális társadalmi tér fogalmával kapcsolatos. Ahogyan arra az előzőekben már utaltam, az első vagy klasszikus modernitás elsősorban lokális, regionális és nemzeti terekben gondolkodott. Ezek a terek azonban nemcsak földrajzi területek, hanem társadalmi terek voltak, amelyeken belül kulturális és társadalmi jelentések szerveződtek és termelődtek, interakciók bonyolódtak le, társadalmi kapcsolathálóok jöttek létre – s mindez bizonyos mértékig így van ma is. Ugyanakkor azonban az empirikus vizsgálatok azt mutatják, hogy a késő modern társadalomban egyre nő

²¹ A romániai transznacionalizmus szociológiai sajátosságairól általában lásd Sandu 2005.

azoknak az intézményeknek, mozgalmaknak, csoportoknak és individuumoknak a száma, amelyek és akik tevékenységüket nem tudják vagy nem akarják a nemzeti keretekben szerveződő társadalmi térre korlátozni. Ezeknek a csoportoknak, intézményeknek és individuumoknak a politikai, gazdasági és szociokulturális aktivitása hozza létre a transznacionális társadalmi tere(ke)t, amely(ek)nek legfőbb sajátossága, hogy területileg nem kötött, azaz nem valamely földrajzi vagy politikai territóriumnak felel(nek) meg. E kifejezés legalább két, de még inkább három értelemben használatos. Egyrészt kialakulhat a transznacionális tér két nemzet között, a két kultúra közötti folyamatos és reflexív mozgáson keresztül, amint azt a Lisszabonban dolgozó ukrán asszonyok példája mutatja. Másrészt létrejöhetnek transznacionális terek olyan módon is, hogy egyre nő azoknak az individuumoknak a száma, akik egyidejűleg a több, egymástól gyakran nagyon távol eső társadalom politikai, gazdasági vagy kulturális életében vesznek – különböző módokon – részt. A Chicagóban dolgozó taxisofőr, aki az autójába szerelt vevőberendezéssel a calcuttai rádiót hallgatja; a Németországban született, ott felnövekedett, ott él, törökül alig beszélő hivatásos „török” labdarúgók, akik azonban mégis a török válogatottat erősítik; a londoni kínai éttermekben dolgozó kínaiak, akik nemcsak pénzt küldenek rendszeresen haza, hanem azt is meghatározzák, hogy az otthoniak mire költsek azt, mind olyan példák, amelyek azt mutatják, miképpen lehet az egyik helyen élni, de egyidejűleg egy másik helyen is jelen lenni és ezáltal transznacionális társadalmi tereket létrehozni. Harmadrészt azáltal is teremthetnek transznacionális társadalmi terek, hogy egyetlen földrajzi, fizikai téren belül olyan sűrű a különböző kultúrák közötti érintkezés, hogy ezáltal a nemzeti és kulturális hovatartozások háttérbe szorulnak. Ezekben a transznacionális társadalmi terekben a legkülönbözőbb kulturális jelentések, eszmék, elképzelések, kulturális produktumok, értékek és normák áramlanak, s épp ez a kulturális keveredés, illetve áramlás hoz létre transznacionális csoportokat és kapcsolathálókat.²²

Mindez azonban nem jelenti azt – és ez a második tétel, amit hangsúlyozni szeretnék –, hogy az ezekben a transznacionális társadalmi terekben élő csoportok és individuumok minden lokális, helyi kötődéstől függetlenül léteznének. A már többször említett empirikus esettanulmányok ugyanis éppen azt mutatták meg, hogy a transznacionális kapcsolatok elsősorban különböző lokalitások, különböző lokális kontextusok, nem pedig nemzetek vagy nemzeti kultúrák között jönnek létre. Másként fogalmazva, a transznacionalizmus nem szünteti meg sem a lokalitásokat, sem pedig a helyhez kötődést, hanem csupán a helyek, illetve a lokális identitások termelésének egy másik módját, új logikáját alakítja ki. A késő modern társadalomban azonban a lokalitás nem egy olyan, a társadalmi, kulturá-

²² A transznacionális társadalmi tér fogalmához vö. Pries 2002; Rapport–Dawson 1998; Kennedy–Roudometof 2002.

lis változásokkal szembenálló helyként jelenik meg, „ahol nem mozdul az idő”, hanem sokkal inkább egy dinamikus folyamatként artikulálódik, amely mindig az adott környezethez illeszkedően hoz létre változó társadalmi és kulturális értelemmel bíró helyeket. Azaz a transznacionális életformákat követő individuumok – és erre az előbbiekben már utaltam – nem légüres terekben vagy metaforikus határvidékeken, hanem egyszerre több, különböző és egymástól távol eső lokalitáson belül élnek, miközben ezekhez a lokalitásokhoz eltérő viszonyokat alakítanak ki. Ami azt jelenti, hogy az emberek élhetnek egy adott földrajzi helyen, el is fogadhatják annak a helynek a kulturális és társadalmi rendjét, mégis társadalmilag és kulturálisan magukhoz jóval közelebb állónak érezhetnek egy másik, az adott lakóhelytől akár több ezer kilométer távolságban lévő lokalitást.²³ Ez az a késő modern társadalmakat mélyen jellemző folyamat, amelyben elválik egymástól a lakóhely mint a közvetlen társadalmi kapcsolatok, a mindennapi élet színtere, illetve a kulturális identifikáció és identitás imaginárius helye. Ennek megfelelően az előbb említett transznacionális társadalmi térnek két dimenzióját lehet, illetve kell megkülönböztetni. Egyrészt a társadalmi létezésnek azt a terét, a társadalmi kapcsolatoknak és gyakorlatoknak azt az aktuális hálóját, amelyben az egyes individuumok működnek. Az a hely azonban, ahol valaki él, nem jelenti szükségszerűen azt a társadalmi teret, azt a lokalitást is, amellyel kulturálisan vagy társadalmilag azonosul. S pontosan ezért jön, illetve jöhet létre a transznacionális társadalmi tér másik dimenziója, a kulturális hovatartozás választható, opcionális és ennyiben imaginárius lokalitása.²⁴ Éppen ezért érvelnek nem kevesen amellett, hogy tulajdonképpen nem transznacionális, hanem sokkal inkább transzlokális kapcsolatokról kellene beszélnünk, hiszen az egyes individuumok nem annyira valamely nemzettel, hanem sokkal inkább azokkal a lokalitásokkal azonosítják magukat, amelyhez társadalmi, családi, rokoni kapcsolataik, emlékeik, élettörténetük köti.²⁵

S éppen ez a tény, azaz a különböző kulturális környezetekhez kapcsolódó lokalitások közötti mozgás okán tette a transznacionalizmus kutatása nyilvánvalóvá, hogy a kultúrának az a territoriális és gyakran esszencialista felfogása, amely a hagyományos antropológiai szemlélet egyik alapvető összetevőjét jelentette, soha nem volt más, mint egy, az antropológiai kutatás céljait hasznosan szolgáló ideológia. A késő modern társadalomban azonban végképp nem lehet arról beszélni, hogy *egy* helyhez *egy* kultúra kötődik – éppen ezért célravezető a transzkulturalitás különböző kulturális jelentések és áramlatok egyidejű jelenlétét jelölő fogalmának a használata.²⁶ A transzkulturalitás, a kultúra szituatív haszná-

²³ Beck 2000: 29.

²⁴ Vö. Appadurai 1995.

²⁵ A transzlokalitás kérdésköréhez vö. Ma 2002; Mandaville 2000.

²⁶ Vö. Welsch 1999.

lata, a különböző kulturális lokalitások közötti mozgás azonban nem jelenti azt, hogy a kulturális identitás minden strukturális tényezőtől és kényszerszertől független szabad választás kérdése lenne. Az identitás ugyan választható és opcionális, de ugyanakkor be van ágyazva társadalmi struktúrák és politikai folyamatok feszültségi terébe. A transznacionális társadalmi téren belül formálódó kulturális identitás legfőbb sajátossága, hogy alapvetően kontextuális jellegű, azaz a különböző szituációkba való beágyazottságon, illetve az azokból való kiválásokon, kiszakadásokon keresztül konstituálódik – s ez a felismerés szoros összefüggésben áll a társadalmi létezés és a kulturális hovatartozás kettősségével.

E rövid áttekintés természetesen nem tart, nem is tarthat igényt a transznacionalizmus kutatásának bemutatására. Mindössze arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy a modernitás, a modern társadalmi rend mélyreható változásai megkövetelik annak az elméleti, módszertani apparátusnak a kritikai felülvizsgálatát is, amelynek a segítségével eddig kultúráról, társadalomról és identitásról gondolkodtunk. S a *transnational studies* ebben a tekintetben számos elgondolkoztató javaslatot tett, amelyek a magyarországi kutatások számára is hasznosak lehetnek.

Irodalom

- ACKERMANN, Andreas 1997. Ethnologische Migrationsforschung: Ein Überblick, *KEA*, 10. 1–28.
- APPADURAI, Arjun 1995. *The production of locality*, in Robert FARDON (ed.), *Counterworks: Managing the Diversity of Knowledge*, London, Routledge
- APPADURAI, Arjun 1996a. *Modernity at Large*, Minneapolis, University of Minnesota Press
- APPADURAI, Arjun 1996b. *Sovereignty without territoriality: notes for a postnational geography*, in Patricia YAEGER (ed.), *The Geography of Identity*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 40–58.
- BAUMAN, Zygmunt 1999. *Unbehagen in der Postmoderne*, Hamburg, Edition Verlag
- BECK, Ulrich–GIDDENS, Anthony–LASH, Scott 1994. *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Cambridge, Cambridge University Press
- BECK, Ulrich 2000. *Freiheit oder Kapitalismus. Gesellschaft neu denken. Ulrich Beck im Gespräch mit Johannes Willms*, Frankfurt am Main, Suhrkamp
- BENNETT, David (ed.) 1998. *Multicultural States. Rethinking Difference and Identity*, London, Routledge
- BERLING, Helmuth 2003. “Ethnicity is everywhere”. On globalization and the transformation of cultural identity, *Current Sociology*, 51: 248–264.
- BRENNER, Norman 1999. Beyond state-centrism? Space, territoriality, and geographic scale in globalization studies, *Theory and Society*, 28: 39–78.
- CASTELLS, Manuel 1996. *The Rise of the Network Society*, Cambridge, MA., Blackwell

- COHEN, Abram 1985. *The Symbolic Construction of Community*, London, Tavistock Publication
- ERIKSEN, Thomas Hylland 1993. *Ethnicity & Nationalism. Anthropological Perspectives*, London, Blackwell
- FRIEDMAN, Jonathan–RANDERIA, Shalini (eds.) 2004. *Worlds on the Move. Globalization, Migration, and Cultural Security*, London, Toda Institute Book Series on Global Peace and Policy
- GLICK-SCHILLER, Nina and others (eds.) 1992. *Towards a Transnational Perspectives on Migration. Race, Class, Ethnicity, and Nationalism Reconsidered*, New York, The New York Academy of Sciences
- HANNERZ, Ulf 1996. *Transnational Connections. Culture, People, Places*, London–New York, Routledge
- HANNERZ, Ulf 2002. Flows, boundaries and hybrids: keywords in transnational anthropology, *Working Paper Series* for the ESRC Transnational Communities Programme at Oxford University WPTC-2K-02
- HANNERZ, Ulf 2004. *Foreign News. Exploring the World of Foreign Correspondents*, Chicago, University Press of Chicago
- HELLERMANN, Christiane 2005. *Gendered Margins: Immigrant Women in Portugal* (unpublished PhD dissertation, Humboldt University, Berlin)
- HERZFELD, Michael 1997. *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State*. London–New York, Routledge
- HIRSCHMAN, Charles and others (eds.) 1999. *The Handbook of International Migration*, New York, The Russell Sage Foundation
- KELLY, Paul–KELLY, John (eds.) 2002. *Multiculturalism Reconsidered: Culture and Equality and Its Critics*, Oxford, Blackwell
- KENNEDY, Paul–ROUDOMETOF, Victor 2001. Communities across borders under globalizing conditions: new immigrants and transnational cultures, *Working Paper Series* for the ESRC Transnational Communities Programme at Oxford University WPTC-01-17
- KENNEDY, Paul–ROUDOMETOF, Victor (eds.) 2002. *Communities Across Borders: New Immigrants and Transnational Cultures*, London, Routledge
- KUMAR, Krishan 1995. *From Post-Industrial to Post-Modern Society. New Theories of the Contemporary World*, Oxford, Oxford University Press
- MA, Eric Kit-wai 2002. Translocal spatiality, *International Journal of Cultural Studies*, 5: 131–152.
- MANDAVILLE, Peter 2000. Territory and translocality: discrepant idioms of political identity, *Papers presented at the 41st Annual Convention of the International Studies Association, March 14–18, 2000*, Los Angeles
- MITCHELL, Timothy (ed.) 2000. *Questions of Modernity*, Minneapolis, University of Minnesota Press
- MODOOD, Tariq–WERBNER, Pnina (eds.) 1997. *The Politics of Multiculturalism in the New Europe: Racism, Identity and Community*, London, Blackwell
- PORTES, Alejandro and others 1999. The study of transnationalism: pitfalls and promise of an emergent research field, *Ethnic and Racial Studies*, 22: 217–237.

- PORTES, Alejandro 2000. *Globalization from below: the rise of transnational communities*, in Don KALB and others (eds.), *The Ends of Globalization: Bringing Society Back In*, Boulder–New York, Rowman and Littlefield, 253–270.
- PRIES, Ludger 2002. The spatial spanning of the social. Transnationalism as a challenge and chance for social sciences, *Paper presented at the international workshop “Transnationalism: New Configurations of the Social and the Space”*, Ruhr-Universität Bochum, 6th and 7th of September 2002
- RAPPORT, Neal–DAWSON, Anthony (eds.) 1998. *Migrants of Identity: Perceptions of Home in a World of Movement*, Oxford, Berg
- SANDU, Dumitru 2005. Emerging transnational migration from Romanian villages, *Current Sociology*, 53: 555–582.
- SANTOS, Boaventura de Sousa 2002. *The processes of globalization*. www.eurozine.com
- SMITH, Michael Peter–GUARNIZO, Luis E. (eds.) 1998. *Transnationalism from Below*, New Brunswick, Transaction Publishers
- STRATHERN, Marylin 1992. *After Nature. English Kinship in the Late Twentieth Century*, Cambridge, Cambridge University Press
- TAYLOR, Charles 2002. Modern social imaginaries, *Public Culture*, 14: 91–124.
- VERTOVEC, Steven–COHEN, Robin (eds.) 1999. *Migration, Diasporas, and Transnationalism*, London, Edward Elgar
- WALLERSTEIN, Immanuel 1996. *The national and the universal: can there be such a thing as world culture?*, in Anthony KING (ed.), *Culture, Globalization, and the World System*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 91–106.
- WELSCH, Wolfgang 1999. *Transculturality – the changing form of cultures today*, in Bundesministerium für Wissenschaft und Verkehr (Hg.), *The Contemporary Study of Culture*, Wien, Turia & Kant, 217–244.
- WIMMER, Andreas–GLICK-SCHILLER, Nina 2002. Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences, *Global Networks*, 24: 301–334.

KOVÁCS ANDRÁS

Identitások és lojalitások

Ez a tanulmány alapjában egy ortográfiai vállalkozás. Célja egy írásjel – mégpedig egy idézőjel – kirakása két fogalom: az identitás és a lojalitás elé és mögé. Ezzel a kis szimbólummal azokra a veszélyekre szeretnék utalni, amelyek e fogalmak óvatlan analitikus használatával járnak.

Egy sok évvel ezelőtt készült interjúban beszélgetőpartnerem a többnapos beszélgetés összegzéseként az alábbiakban foglalta össze életútjának egyik legfontosabb tanulságát:

„Hát igen, én ettől az országtól szinte mindent megkaptam. Egyetemi tanár vagyok egy nagy, neves egyetemen, megjelennek a könyveim, tanítványok vesznek körül. Házam van, családom, autóm. Mielőtt idejöttem, senki voltam, nyomorult, meghúzódom egy könyvtári sarokban, óvatosan takargatva a könyvet, amit olvasok. Tengődtem napról napra, fogalmam sem volt, mi lesz velem másnap, szabadon leszek-e vagy börtönben. Bármikor bármi megtörténhetett. [...] Ez, ami nekem itt megadatott, egy romániai magyarnak több mint álom. Látom a rendszer visszasságait is, amiben élek, de nem hiszem, hogy lenne jobb. Igen. Németországtól megkaptam mindent: sikeres pályát, megbecsülést, szolid jólétet. A feleségem német, a gyermekeimmel németül beszélek. Ha írok, előadást tartok, többnyire németül teszem. Német állampolgár vagyok, készséggel teljesítem állampolgári kötelességeimet, ez a minimum, amivel tartozom.

[...]

A környezet is barátságos. Itt, a faluban, jóban vagyok a szomszédokkal, megállunk, elbeszélgetünk, hogy a gyerekek meg a kocsi, a szokásos. Ha eltörik a vízcső, jönnek, segítenek. De este, ha kimegyek a kertbe, és végignézek a kis házakon, amikor az egész falu már alszik, mindig elfog egy kis borzongás. Úgy érzem, minden kert alján hullák vannak eltemetve. De érezheti-e ezt egy zsidó másképp Bajorországban? [...] Persze, nem tudják rólam, erről nem beszélek.

És mindig ott bujkál bennem a kérdés: Mit szólnának, ha tudnák? Nem mintha azt gondolnám, hogy antiszemiták, a fiatalabbja biztos nem az. Ők csak élnek gyanakodva, hogy van valahol valami nagy családi titok, beszorulva a szülők hallgatása meg aközé, amit az iskolában hallanak. De a korombeliek – hol voltak akkor, mit csináltak, amikor a szüleim eltűntek a füstben? Akár ott is lehetek, a vagon mellett, vagy Auschwitzban a rámpán, vagy az országúton. Ők is hallgatnak, meg én is. A fal közöttünk sosem fog leomlani. És azzal kell élnem, hogy a jóhoz, amit itt kaptam, a háború utáni Németországhoz, bizony az ő hallgatásuk is hozzájárult, hozzátartozik.

[...]

Valahogy ez az egész a fordítottja annak, amit a szüleim generációja meg részben én is megéltünk Erdélyben, Trianon és '45 között. Míg apám nagyon vallásos volt, addig én már serdülőkorban elhagytam a zsidóságot, ateista lettem, taszítottam a vallási ortodoxia, és nem rokonszenveztem a cionizmussal sem – ami sok erdélyi magyar zsidó számára volt kiút. Én a magyar nyelvben, kultúrában nőttem fel, értem be, abban a világban, amiben akkor éltem, az új határ valami perverz ideiglenesség, anomália volt. [...] Mi, ha valamik, hát magyarok voltunk. És amikor visszatérhettünk oda, ahová mindig is tartozónak éreztük magunkat, a visszacsatolás után, na akkor lettünk igazán kitaszítottak, üldözöttek. Szóval belülről odatartoztunk egy kultúrához, de a saját kultúránk, nyelvünk országának nem kellettünk.

[...]

És a háború után kísérteties volt a folytatás – ez igazából a történelem egyik oly mértékben ördögi fordulata, hogy már az abszurd humor területére tartozik. Az új, kommunista Romániában éppen e miatt a kultúra miatt lengett körül mindenhol és állandóan a gyanú: magyar voltam meg zsidó is, tehát változtathatatlanul, lényegileg, úgymond gyanús. És mindebben a legnevetesegebb az volt, hogy közben megtaláltam a román kultúrának is azt a szeletét, odúját, ami az enyém is volt, amiben megint otthon éreztem magam: mégpedig a szintiszta román Bukarestben, ennek a művelt és dekadens, minden politikai piszka és aljassága ellenére nagy emberi melegséget sugárzó városnak értelmiségi és rendszerellenes alvilágában, amelyben kifinomult intellektuelek, formalista művészek, szürrealista költők, művelt és poliglott arisztokraták, antropozófusok, hiperkulturált és elegáns nők, helyi próféták és excentrikus balerinák éltek együtt. Nos, innen, ebből kellett menekülnöm oda, ahol most vagyok.

Hogyan lehetett ezt végigcsinálni? A recept látszólag szimpla: mindig nyitottnak kell belépni a következő élethelyzetbe. Számomra az identitás nem volt probléma, egyszerűen nem érdekelt. Amire mindig tudatosan törekedtem, az az volt: hűnek maradni önmagamhoz...”

Hogyan kellene jellemezni ezt az ént, aki e sokféle identitás és lojalitás rengetegében járja életútját? Olyasvalaki beszél-e itt, akit a 20. század szörnyűsége

fordulatai megfosztottak attól, hogy stabil kötődést alakítson ki a nagy identitás-hordozó entitásokhoz, országhoz, nemzethez, kultúrához, gyenge énként lebegve világok felett, vagy épp ellenkezőleg: a történet azt bizonyítja, hogy az erős én a legszélsőségesebb körülmények között is fel tudja építeni a pozitív önbecsüléshez és az életút egységének megteremtéséhez nélkülözhetetlen társadalmi identifikációkat?

A kvalitatív interjúelemzés egyik módszere szerint egy interjú szövegszekvenciái rendszerint tartalmazzák azt a kulcsmondatot, amely az egész szekvencia jelentését megadja. Nos, a fenti szövegben ez a mondat valószínűleg az, amelyik az élethelyzetekbe való nyitott belépésre szólít fel. Mit jelent ez a nyitottság – analitikus értelemben?

Identitás és lojalitás normatív fogalmak. A társadalmi cselekvésekkel kapcsolatos normatív fogalmak általában a *státus* terminusához kötődnek: azt írják le, hogy egy tisztán ideáltipikusan konstruált társadalmi pozícióhoz milyen, ugyancsak tisztán ideáltipikus elvárások fűződnek. A normák szerepét általában a csoportkonszenzus, sőt a társadalmi kohézió megteremtésében szokták látni (Cicourel 1984: 246). Nyilvánvaló azonban, hogy a konkrét interakciók során nem teljesülhetnek ezek a státushoz fűződő ideáltipikus elvárások. Ezért a társadalmi aktorok sosem valósítják meg azokat a tiszta szerepeket, amelyeket ezek a normák körülírnak, hanem csak megközelítőleg teljesítik őket. A megközelítő szerepmegvalósítás a szerep *tipikus* megjelenítése, ami megint csak nem azonos azzal, ahogy az egyes személyek viselkednek az adott státusokban: a tipikus szerepmegvalósításokat mintegy az egyéni szerepteljesítmények közös magjának tekinthetjük, amelytől aztán az individuális variációk kisebb vagy nagyobb mértékben eltérnek, különböznek (Goffman 1981: 9–17).

De milyen mértékben térhet el a cselekvő a szerepmegvalósítás során a státus-normától? Mi az a távolság a konkrét cselekvésaktus és az ideáltipikus norma között, amely még a szerep megvalósításának, és nem a szerepből való kilépésnek minősül? Amint azt számos szociológiai elmélet leírja, az egyén a szocializáció során egy életrajzilag halmozódó nómikus apparátusra tesz szert (Berger–Kellner 1984: 433). Ez többek között annyit jelent, hogy a társadalmilag definiált típusosság-készletek részeként tipikus fogalmai lesznek a társadalom által még eltűrt normaszegésről, és ezeket mozgósítva érzékeli, hogy mekkora eltéréseket tart még elfogadhatónak a társadalmi közmegegyezés norma és szerepmegvalósítás között. „Effajta közmegegyezés nélkül elképzelhetetlen lenne a társadalom kohéziója, mivel nélkülöznék azokat a rendezőelveket, amelyek interszubjektívvá teszik a tapasztalatokat, és kölcsönösen érthetővé a különféle magatartásokat” (Berger–Kellner 1984: 433). Ezek szerint lojalitásról akkor beszélhetünk, ha a társadalmi cselekvő az identitásnorma interaktív, illetve interkommunikatív megvalósítása során az ideáltipikus normától való, konszenzuálisnak feltételezett

elfogadható távolságon belül marad, azaz a cselekvés még a tipikus szerepmegvalósítás életrajzilag színezett, individuális elaborációjának tekinthető.

A lojalitás megvalósulásának igazolásához tehát több társadalmi aktor pecsétje szükséges: azoké, akik nagy szerepet játszanak az identitásnorma definíciójának folyamatos *karbantartásában*, azoké, akiknek a normától való eltérés „normálértékének” *meghatározásában* van szavuk, és azoké, akik az individuális szerepteljesítményt, azaz a norma interaktív megvalósítását *értékelik*. A lojalitás konstrukciója tehát egy többszereplős, folyamatos társadalmi kommunikációs folyamat során jön létre, ráadásul – az interpretációk szituáció- és kontextusfüggőségének következményeképpen – állandó megújításra szorul.

De hogyan szerezhet bizonyosságot az egyén arról, hogy viselkedése belül marad-e a lojalitás konstrukciója szabta határokon? Miként a konstrukció létrejötté, a szerepteljesítmény validálása, hitelesítése is interaktív folyamat, amely a fenti pozíciókat betöltő, a normakarbantartást és a szerepteljesítmény értékelését elvégző, több „jelentős Másikkal” való folytonos kommunikációban zajlik. A „jelentős Másik” szerepe a társadalmi integráció fenntartásában és állandó újrateremtésében alapvető: ahogy Berger és Kellner írja (*i. m.*, 434), a „jelentős Másik” pusztja jelenlétének érzékelése is már kohézióteremtő, a vele való kapcsolat tartós hiánya viszont anómiához vezet.

De ki a „jelentős Másik” az identitáskonstrukció és a lojalitásvalidálás szüntelenül zajló folyamatában? Rogers Brubaker és Frederic Cooper (Brubaker–Cooper 2000: 13 skk.), az identitáskategória analitikus használatának problémáit tárgyaló tanulmányában azt javasolja, hogy a csoporttal való azonosulás finomelemzésére az azonosulás analitikus szempontból fontos mozzanatait elfedő identitás terminus helyett célravezető három másik kategória használata: ezek a „közös jelleg”, a „kapcsolatba szőtttség” és a „csoport mivolt” (commonality, connectedness, groupness). A „közös jelleg” annyit jelent, hogy az egyének valamely halmaza, azáltal, hogy azonos társadalmi kategóriához tartozik, bizonyos számú közös attribútummal rendelkezik. Ez az attribútum lehet a közös állampolgárság, az azonos felekezethez tartozás, a közös lakóhely, de valamely antropológiai jegy is. A „kapcsolatba szőtttség” annyit jelent, hogy az individuumok adott köre rendszeres interaktív kapcsolatban áll egymással: például azonos párthoz, szervezethez tartoznak, közös nyelvet (is) beszélnek, közös kulturális dialógusban vesznek részt. Brubaker és Cooper szerint – kivételes esetektől eltekintve – sem a „közös jelleg”, sem a „kapcsolatba szőtttség” önmagában nem hozza létre a „csoport mivoltot” – a „groupness”-t –, azaz egy jól megkülönböztethető, elkülönülő és szolidáris csoporthoz való tartozás érzését, de a két integráns – a „catness” és a „netness” – együtt már igen.

Nos, ha jól belegondolunk, mind a „közös jelleg”, mind a „kapcsolatba szőtttség” – tehát a catness és a netness – által meghatározott interakciós rendszer erőteljes identitásnorma-teremtő és lojalitásvalidáló potenciállal rendelkezik – és

ehhez valóban nincs szükség arra, hogy létrejöjjön az érzelmi azonosulásnak az a foka, amely a „csoport mivoltot” jellemzi. Állampolgári kötelezettségek és pártfegyelem, nyelvhelyesség és a kulturális kánon ismerete, lakóhelyválasztás és illem meg sok minden más – megannyi normatív elvárás, amelynek súlya és szerepe van a lojalitás konstrukciójában, de ez a szerep az egyik interakciós rendszerben alapvető, a másokban jelentéktelen. Az interakciós helyzet és a „jelentős Másik”, amelyben és akivel folytatott interakcióban a normainterpretáció és a lojalitásvalidálás folyamata végbemegy, más és más a catness és a netness rendszerében – ezért a normakonfliktus és a lojalitásszegés a rendszerek közötti mozgás esetében csak látszólagos, ugyanúgy, ahogy csak látszólagosan gyenge identitású az az individuum, aki képes szabadon mozogni a rendszerek között, és fáradhatatlan interpretációs erőfeszítésekkel újra és újra felépíteni társadalmi énjét a különféle interakciós rendszerekben.

Interjúalanyunk erre az utóbbira a példa. Életútja, ahogy ebben az interjúrészletben felépíti, nem identitásvesztések folyamata, hanem különböző – kívülről és belülről, más és más „jelentős Másikkal” folytatott kommunikációban definiált – catness- és netness-identitások és -lojalitások permanens konfliktusa. Az identitásmonológ mögötti dramaturgiai feszültség a Trianon utáni korszakban a román catness és a magyar-zsidó netness, a visszacsatolás után a zsidó catness és a magyar netness, a háború után a magyar catness és a román netness konfliktusából, míg az emigrációban a német catness elfogadása, de a német netnessre való képtelenség élményéből fakad. A csoport mivoltból felépülő groupness-identitás időleges oázisába ez az életút sosem érkezett meg. De ettől még a szövegből egy erős identifikációkkal bíró, robusztus én bontakozik ki. Az interjúalany számára az identitás éppen azért nem probléma, mert élethelyzetei megtanították, hogy énjét minden interakciós szférában az éppen adott szféra szabályai szerint kell felépíteni, és az egyik szférában a kontextuálisan „jelentős Másik” által validált lojalitása a másokban esetleg érvénytelen, sőt normaszegés. A „nyitottan belépni minden élethelyzetbe” kulcsmondat jelentése az, hogy az identitások és lojalitások konstrukciója csak akkor lesz sikeres, ha az egyén felkészül arra, hogy ez a konstrukció egy sokdimenziójú térben zajlik, amelynek különféle dimenzióiban – időben, azaz az élettörténeti dimenzióban, térben, azaz a földrajzi dimenzióban és a strukturális, azaz a társadalmi dimenzióban – eltérő feladatokat kell megoldania ahhoz, hogy megteremtse személyiségének folytonosságát. A társadalomtudománynak az a feladata, hogy olyan analitikus kategóriákkal ragadja meg a kollektívumok konstrukcióját és az identitásteremtések életrajzi folyamatait, amelyek nem tüntetik el az énnel ezeket a heroikus erőfeszítéseit.

Irodalom

- BERGER, Peter L.–KELLNER, Hansfried 1984. *Valóságfelépítés a házasságban*, in HERNÁDI Miklós (szerk.), *Fenomenológia a társadalomtudományban*, Bp., Gondolat Kiadó, 431–453.
- BRUBAKER, Rogers–COOPER, Frederic 2000. *Beyond Identity, Theory and Society*, 29. évf., 1. sz., 1–47.
- CICOUREL, Aaron 1984. *Interpretatív eljárások és normatív szabályok a státussal és szereppel való megbirkózásban*, in HERNÁDI Miklós (szerk.), *Fenomenológia a társadalomtudományban*, Bp., Gondolat Kiadó, 246–265.
- GOFFMAN, Erving 1981. *Szereptávolítás*, in *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*, Bp., Gondolat Kiadó, 9–102.

MAJTÉNYI BALÁZS

Struccpolitika?

Kisebbségmeghatározás és a magyarországi jogi szabályozás

Szükséges-e meghatározni a nemzeti és etnikai kisebbség fogalmát?

A Magyar Köztársaság Alkotmánya 68. § (1) bekezdésének eredeti megfogalmazása – az 1989. évi XXXI. törvény – a kisebbségi különjogok alanyait még „*nemzeti és nyelvi kisebbségekként*” nevesítette.¹ (Ezzel a nemzetközi szabályozáshoz igazodva szakított az alaptörvény rendszerváltás előtti szóhasználatával, amely a jogtörténeti hagyományoknak megfelelően a kisebbség helyett a nemzetiség elnevezést használta.) A nemzeti és nyelvi jelzők együttes szerepeltetésekor vélhetően az akkoriban létező – egyetlenegy normatív jelleggel bíró kisebbségvédelmi rendelkezés –, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának² 27. cikkét, azaz pontosabban az azt kihirdető magyar jogszabályt használhatták fel. Ez utóbbi cikk jelentősége, hogy annak megfogalmazásával a nemzetközi jogközösség elsőként lépett túl a mindenkire, vagy a polgárokat megillető általános emberi jogi védelem keretein, s az *etnikai, vallási vagy nyelvi* kisebbségekhez tartozó személyek különjogait említve elismerte egy új, csak a kisebbségeket megillető jogi státusz létezését. E jelzők közül az egyezségokmányt kihirdető 1976-os törvényerejű rendelet az etnikait a nemzetivel cserélte fel. A vallási szó feltehetően tudatos döntés eredményeképpen maradt ki a 68. § első szövegváltozatából, mivel az szerepeltetése esetén elsősorban a magyarországi zsidóságra utalhatott volna. Az viszont nem teljesen egyértelmű, hogy milyen szempontok alapján szándékozott Magyarországon a jogalkotó különbséget tenni nyelvi és nemzeti kisebbségek között. Így feltehetőleg e két jelző együttes használata az alkotmányban egy fordítási hiba végeredményeképpen született meg.

¹ Megállapította az 1989. évi XXXI. tv. 34. §-a, hatályos 1989. X. 23-tól.

² Az egyezségokmányt 1966. december 16-án fogadták el, s az 1976. március 23-án lépett hatályba. Kihirdette az 1976. évi 8. törvényerejű rendelet. U. N. T. S. No. 14668, Vol. 999, 1966, 172–186.

Később az alkotmány egy 1990-es módosítása³ nyomán, a 68. § (1) bekezdése már nemzeti és etnikai kisebbségekről tett említést. E két jelző között a szakirodalom jobbra azon az alapon tesz különbséget, hogy az etnikai kisebbség, szemben a nemzetivel, nem rendelkezik anyaországgal. (Mégis e megkülönböztetés használata, azaz a két jelző együttes szerepeltetése az alkotmányos szabályozásban nem volt szükségszerű – hiszen azokhoz később a magyar kisebbségi törvény⁴ egyenlő jogokat társított –, így az alaptörvény megtehetette volna, hogy csupán a nemzeti kisebbségek létezésére utal.) Etnikai kisebbségnek – a már említett különbségtétel alapján – a kisebbségi törvény által felsorolt 13 nemzeti és etnikai kisebbség közül ma a roma és a ruszin kisebbség tekinthető.⁵

A jogalkotónak arról a kérdésről hozott döntését, hogy mely személyeket lehet egy adott kisebbséghez tartozónak tekinteni, nem szabad összetéveszteni a kisebbség meghatározásával. Míg a kisebbségi különjogok biztosításához az államnak elengedhetetlenül szüksége van a kisebbséghez tartozó személyek körének behatárolására, addig a kisebbségfogalom meghatározására nem feltétlenül kell erőfeszítéseket tennie. Az általános meghatározás hiábavalóságát jelzi, hogy a (nemzeti) kisebbség egy a jogon túlmutató fogalom, s nehéz is lenne egyetlen, minden léthelyzetben alkalmazható közös definíciót találni, hiszen a kisebbségi léthelyzetek is olyannyira különbözőek. A kisebbségi jogokat kodifikálók mégis időről időre jogszabályokban, tervezetekben tesznek nagyszabású kísérleteket egy univerzálisan vagy legalábbis országos szinten alkalmazható kisebbségfogalom megalkotására. Kovács Péter meglátása szerint: „Ha valaki a kisebbségek definíciójának taglalásába fog, akkor alapos okkal feltételezhető, hogy vagy disszertációt ír, vagy pedig valamely kisebbségvédelmi kodifikációs kísérlet előrehaladását készül lelassítani.”⁶ Azzal szokás érvelni a kisebbségfogalom meghatározásának szükségessége mellett, hogy ha nincs definíció, akkor a kötelezettségek alóli kibúvás mindjárt könnyebbé válik.

Ezzel kapcsolatban viszont megállapítható: az államok – nemzetközi jogi kötelezettség nélkül – akár meghatározzák a kisebbségek fogalmát, akár nem, gyakorlatilag politikájuk függvényében, teljesen szabadon alakítják, hogy kiket tekintenek a kisebbséghez tartozóknak. E kérdésben a nemzetközi dokumentumok sem egységesek: bár az ENSZ-dokumentumok értelmében a jogokat a kisebbségek valamennyi tagjának biztosítani kell, és azok nem pusztán az adott állam

³ Megállapította: 1190. évi XL. törvény 45. §-a. Hatályos: 1990. VI. 25-től.

⁴ A nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény.

⁵ A kisebbségi törvény 61. § (1) bekezdése értelmében Magyarországon honos népcsoportnak minősül: a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán.

⁶ Kovács 1996: 36.

polgárait illetik meg,⁷ e jogokat az európai államok többsége inkább csak a kisebbségekhez tartozó állampolgárookra alkalmazza, s a bevándorlókra, letelepedettek, menekültek, hontalanokra nem terjed ki a hatályuk.⁸ Ez utóbbi megközelítés jelenik meg az Európa Tanács dokumentumaiban is, az ENSZ engedékenyebb álláspontját jól jelzi, hogy az Emberi Jogok Bizottsága szerint a második bevándorló generáció például már jobban kötődhet az új országhoz, mint a származásihoz, s így a kisebbségi jogvédelmet az objektív definíciós elemek megléte esetén számukra is biztosítani kell.⁹ (A helyzetet tovább bonyolítja, hogy, mint láttuk, a kisebbségek védelme nem csupán alapjogi, hanem egyben államszervezési kérdés is, s ebből adódóan a kisebbségi különjogok megadását gyakran az állampolgári státustól teszik függővé.) A jelenlegi gyakorlat szerint a kisebbségek létét elismerő államok egy része az állampolgársági kritérium mellett – gyakorlatilag tetszése szerint – további különbséget tesz „őshonos” és később bevándorolt kisebbségi csoportok között.

A nemzetközi szintén jelenleg csupán tervezetekben és jogi kötőerővel nem rendelkező dokumentumokban találkozhatunk a kisebbségek fogalmának meghatározásával,¹⁰ és a nemzeti jogi szabályozásokban is csak kevés példát találunk rá. A nemzetközi jogászok számára a két legismertebb megfogalmazás a Capotorti által megalkotott és azóta a szakirodalom által dédelgetett kisebbségfogalom és az Európa Tanács 1201-es ajánlásában elfogadott definíció. A Capotorti-féle meghatározás szerint „Kisebbség az a csoport, amely számát tekintve kisebb, mint az állam lakosságának többi része, nincs domináns helyzetben, és amelynek tagjai olyan etnikai, vallási vagy nyelvi sajátosságokkal rendelkeznek, amelyek megkülönböztetik őket a lakosság többi részének sajátosságaitól, és összeköti őket a kultúrájuk, hagyományaik, vallásuk és nyelvük megőrzésére irányuló összetartozás érzése.” Az 1201-es ajánlás értelmében pedig „nemzeti kisebbségen az emberek egy államon belüli olyan csoportja értendő, amelynek tagjai: a) ennek az államnak a területén laknak és annak állampolgárai, b) hosszasan tartó, szilárd és tartós kapcsolatot tartanak fenn ezzel az állammal, c) sajátos etnikai, kulturális, vallási vagy nyelvi jellegzetességekkel rendelkeznek, d) kellően reprezentatívak, bár számszerűleg kisebbségben vannak az állam vagy az

⁷ Ez a felfogás az Európán kívüli helyzetet is tükrözi, Kanadában például a bevándorolt, nem asszimilálódott népcsoportokat is kisebbségnek tekintik.

⁸ Néhány EU-tagállam pedig – köztük Franciaország és Görögország – még a kisebbségek létét sem ismeri el.

⁹ 1994/23. General Comment of UNHCR, 5.2.

¹⁰ Lásd a meghatározásokat Francesco CAPOTORTI, *Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, Un Doc E/CN.4/Sub. 2/384/Rev. 1., illetve 1201 (1993) Ajánlás Az Emberi jogok Európai Egyezményének a kisebbségi jogokra vonatkozó kiegészítő jegyzőkönyvével kapcsolatban, 1. cikk. A dokumentumot lásd Majtényi–Vizi 2003: 150–156.

állam egy régiójának lakossága körében, e) arra törekednek, hogy közösen megőrizték azt, amiből közös identitásuk fakad, beleértve kultúrájukat, hagyományait, vallásukat vagy nyelvüket.”

A nemzeti jogszabályok általában megelégednek azzal, hogy felsorolják a kisebbségi különjogokban részesülő kisebbségeket. A magyarországi kisebbségi törvény azon kivételek közé tartozik, amelyek meghatározzák a „nemzeti és etnikai kisebbségek” fogalmát, sőt emellett felsorolja az ország területén élő honos kisebbségeket is. Igaz, a felsorolás és a fogalom meghatározás között csak némi erőfeszítés árán fedezhető fel összhang. A kisebbségi törvény meghatározása szerint: „nemzeti és etnikai kisebbség minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul.” A törvény értelmében honos népcsoportnak minősülnek a következő kisebbségek: a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán. A törvény személyi hatálya így a jogszabály által felsorolt (ős)honos kisebbséghez tartozó magyar állampolgárokra és az általuk alkotott közösségekre terjed ki, a közösség számarányától függetlenül. Hatálya nem terjed ki a menekültekre, bevándorlókra, letelepedett külföldi állampolgárokra és hontalanokra, bármilyen nemzetiséghez tartozzanak is. (Minden a nemzeti és etnikai kisebbségekre vonatkozó jogi szabályozás, így a magyarországi is, az állam és a kisebbséghez tartozó egyén közötti viszonyt szabályozza, de a szabályozás ebből adódóan érinti a kisebbséghez és a többséghez tartozó egyének kapcsolatát is.)

A magyar alkotmányos szabályozás annak idején, s ezt követve a kisebbségi törvény az állampolgársághoz kötötte a kisebbségi státus megszerzését. Az akkori döntést az is magyarázza, hogy a tartósan az ország területén élő külföldiek jogállásának kialakulása az utóbbi évtizedben alakult ki, így az alkotmány elfogadásakor az ő helyzetük figyelembe vétele nemigen merülhetett fel. A magyarországi szabályozás későbbi alakulásáról annyit azonban érdemes elmondani, hogy 1993–2002 között a huzamosan az ország területén tartózkodó külföldieket a magyar jogalkotó bevándorlónak, azt megelőzően és utána pedig letelepedettnek nevezte/nevezi.¹¹ Esetükben a foglalkoztatás, a szociális és egészségügyi ellátás és más területeken is a jogok gyors bővülése volt tapasztalható. Jelenleg az a tendencia, hogy az állampolgárok a legtöbb jogosultságukban osztoznak a letelepedettekkel és a bevándorlókkal. Sokáig a letelepedési, bevándorlási engedélyek megszerzőinek a túlnyomó többsége határon túli magyar volt, s így a ki-

¹¹ Lásd a kérdéskörrel Tóth 2005: 303–306.

sebbségi jogok részükre való biztosításával kapcsolatos vita nemigen folyhatott.¹² Ez a vita Tóth Judit meglátása szerint akkor válna igazán élessé, ha túlnyomórészt már nem a határon túli magyarok kerülnének ebbe a jogállásba. Mindenesetre a módosítás után sem szűnik meg a jogi szabályozásnak az a már korábban is meglévő hiányossága, hogy nem képes reflektálni a bevándorló kisebbségek megjelenésével kialakuló új helyzetre, amikor: „egyfelől megjelennek markáns kulturális attribútumokkal bíró bevándorolt kisebbségi csoportok (kínaiak, afgánok), másfelől a jogszabályok által definiált etnikai-nemzeti kisebbségi közösségek töltődnek fel bevándoroltakkal (szerbek, ukránok, örmények).”¹³

A 2005. évi módosítás meghatározása értelmében a kisebbségi önkormányzat létrehozásakor választó és választható lesz az a magyar állampolgár, aki valamely „taxált” kisebbséghez tartozik, identitását vállalja és kinyilvánítja, valamint a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásán választójoggal rendelkezik, továbbá a kisebbségi választói névjegyzékben szerepel. A törvény módosuló 1. § (1) bekezdésének értelmében a jogalkotó ennek megfelelően a szavazáson való részvétel korábban előírt feltételeihez (taxált kisebbséghez tartozás, állampolgárság) hozzátoldotta még a lakóhellyel rendelkezés követelményét is. Ezt a módosítást a települési és a megyei szintnek a nagy önkormányzati struktúrával való összekapcsolása magyarázza. Az, hogy a képviselőket – a választásra jogosultak meghatározásakor a lakóhellyel rendelkezés követelményén keresztül – az önkormányzati rendszerhez kötik, nyilvánvalóan indokolt volt, hiszen a kisebbségi önkormányzati rendszer a nagy önkormányzat mellett, azzal párhuzamosan szerveződik. A szavazói kör leszűkítése az állampolgárookra – ez, mint említettük, elvben korábban is létezett – ugyanakkor nehezen igazolható. (Korábban az állampolgársággal nem, de a helyi választójoggal rendelkezők is szavazhattak – a jogszabályi megfogalmazás ellenére –, hiszen nem létezett olyan külön kisebbségi választói névjegyzék, amelyben csupán a magyar állampolgársággal rendelkező kisebbséghez tartozók szerepeltek volna.)

A kisebbségi különjogok újraszabályozásakor emellett nyilvánvalóan felmerül az uniós polgárok helyzete is, őket státusuk alapján megilleti a képviselő – helyi és európai szintjének a tagállamok határától független, osztatlan – gyakorlása, így elviekben, helyi szinten a kisebbségi képviselő gyakorlására is jogosultak lennének. Ráadásul a luxemburgi bíróság joggyakorlata értelmében a kisebbségi különjogokat taglaló jogszabályok, amennyiben azokat nem biztosítják valamennyi, az adott kisebbséghez tartozó uniós polgár számára, sértik az állampolgárság szerinti megkülönböztetés tilalmát,¹⁴ amelyet az Európai Közösség

¹² Tóth 2005: 304.

¹³ Kováts 2005: 308–321.

¹⁴ Lásd például a bíróság joggyakorlatából Case C-274/96, *Criminal Proceedings against Bickel/Franz* 24. November 1998 [1998] ECR 7637.

Létrehozásáról szóló Szerződés 12. cikke tartalmaz. (E szerződés értelmezése és alkalmazása során a jog tiszteletben tartása feletti őrködést annak 220. cikke a luxemburgi bíróság hatáskörébe utalja.) Az alkotmány 7. § (1) bekezdése pedig kimondja, hogy „a Magyar Köztársaság jogrendszere biztosítja a nemzetközi jogi kötelezettségek és a belső jog összhangját”, s ez a kisebbségi joganyagnak az EK-szerződés 12. cikkével ellentétes módosításakor aligha történt meg.

Általánosságban is elmondható, hogy igazolhatóbb lenne egy olyan szabályozás, amely a kisebbségi jogosultságokat a különböző státusok (uniós polgárok, bevándorlók, letelepedettek, menekültek) tartalmának megfelelően osztaná szét. Például a magyar jogban a helyi képviselő megválasztásában a bevándorlók, letelepedettek is részt vehetnek, ennek kapcsán a jogalkotónak nem ártott volna elgondolkodnia azon, hogy akkor miért nem illeti meg őket a helyi kisebbségi képviselő megválasztásának a joga. A magyarországi, az önkormányzatokra vonatkozó szabályozásból – szemben a jelenlegi gyakorlattal – inkább az következne, hogy valamennyi nem állampolgár helyi választópolgár legyen jogosult szavazni helyi szinten a kisebbségi önkormányzatok megválasztásakor. Az alkotmány 44. § (2)–(3) bekezdése szerint a helyi önkormányzati választásokon fő szabályként aktív választójoggal rendelkeznek a Magyar Köztársaság területén lakóhellyel rendelkező nagykorú magyar állampolgárok, az Európai Unió más tagállamának a Magyar Köztársaság területén lakóhellyel rendelkező nagykorú állampolgárai,¹⁵ valamint a menekültként, bevándoroltként vagy letelepedettként elismert nagykorú személyek, ha a választás napján az ország területén tartózkodnak. A módosításnak így a helyi, valamint a fővárosi és a megyei¹⁶ szintű kisebbségi képviselő választóinak meghatározásakor elviekben ehhez a szabályozási módhoz kellett volna igazodnia, hiszen ez a két szint a nagy önkormányzati rendszer mellett, azzal párhuzamosan szerveződik. Ha pedig elfogadjuk azt az állítást, hogy a helyi önkormányzás a kisebbségek helyi önkormányzáshoz való jogának egy megnyilvánulási formája, akkor a 2005. évi módosítás által meghatározott választói kör (továbbra is) sértheti az alkotmány 44. §-ának említett bekezdéseit.

¹⁵ Az Európai Közösség Létrehozásáról szóló Szerződés 19. cikke (1) szerint „Minden uniós polgár, akinek lakóhelye olyan tagállamban van, amelynek nem állampolgára, a lakóhelye szerinti tagállam helyhatósági választásain választójoggal rendelkezik és választható ugyanolyan feltételekkel, mint az adott tagállam állampolgárai. E jog gyakorlásának részletes szabályait a Tanács a Bizottság javaslata alapján és az Európai Parlamenttel folytatott konzultációt követően egyhangú határozattal fogadja el; ezek a szabályok eltérést állapíthatnak meg, amennyiben valamely tagállam sajátos problémái ezt indokolják.”

¹⁶ A megyei szintű képviselő létrehozására ad lehetőséget a 2005. évi módosítás.

Természetesen a kisebbségi jogok megadásánál az egyes jogállások közötti különbségtétel egyes elemei ettől függetlenül igazolhatók lehetnének. Igaz viszont az is, hogy a magyar alkotmány elviekben csupán az állampolgársággal rendelkező kisebbséghez tartozókat kívánja helyzetbe hozni a különjogok megadásával. Ez abból adódik, hogy annak a célja a politikai nemzethez tartozó (azaz állampolgár), de nem a névadó kulturális nemzethez tartozók helyzetbe hozása és a többkultúrájú politikai közösség modelljének megvalósítása volt. Ez következik abból is, hogy a 68. § (1) bekezdése visszaül a népszuverenitást megfogalmazó 2. § (2) bekezdésre. De ettől még elviekben az alkotmány módosítása esetén elképzelhető lenne egy többszintű kisebbségi jogállás bevezetése, úgy, hogy a kisebbségi különjogok teljes körű megadása nem szakadna el teljes mértékben az állampolgárságtól. Azaz az egyes jogállásoknak az állampolgársághoz való viszonya alapján lehetne meghatározni, hogy mely kisebbségi jogosultságok illessék meg őket. Az összes jogosultságot pedig csupán az állampolgárok gyakorolhatnák, például elképzelhető, hogy a jelenleg – a gyakorlatban maig nem létező – parlamenti képviselőkhöz való jog csak őket illesse meg.

A magyar kisebbségi törvény – mint említettük – további különbséget tesz a történelem viharai által megkínzott őshonos és a kisebbségi sorsot – legalábbis a jogalkotó meglátása szerint – „önként választó” kisebbségek között. A törvény által meghatározott kritériumok között így például szerepel a saját nyelv és a százéves honosság is, amelynek a törvény által felsorolt kisebbségek egy része csak jóindulatú jogértelmezéssel feleltethető meg. A magyarországi görögök többsége például nem az évszázadokkal ezelőtt az ország területén élt, mára asszimilálódott görög kisebbség leszármazottja, hanem zömében görög kommunista partizánok és utódaik, akik egy vesztes polgárháború után érkeztek Magyarország területére.¹⁷ De megemlíthetnénk az örmény nyelvet beszélő magyarországi örményeket is, akik nem a 19. században Magyarországon élt örmény kisebbség leszármazottjai, hanem az örményvándorlások elől 1916-ban Magyarországra menekültek és utódaik. Természetesen a jogalkotó ezekben az esetekben is érvelhet akként, hogy az egykor Magyarországon élt s mára asszimilálódott örmény, illetőleg görög kisebbségi csoportok szereztek jogot a törvényi elismerésre. A százéves kategória jogossága amiatt is kétséges, mivel a jogalkotó által kisebbségi mivoltukban elismert közösségek is általában több csoportban érkeztek az ország területére, s azok minden csoportja sem felel meg ennek a követelménynek. E kritériumot illetően a törvény azzal kapcsolatosan sem nyújt fogódzót, hogy azt mikortól kell számítani, s kétséges az is, hogy a jogalkotó miért pont száz évben határozta meg a honosság kritériumát. Bár kétségtelen, hogy kerek szám, és egy csoport többgenerációs jelenlétére utal. Ugyanakkor megkérdőjelezhető, hogy a jogalkotó milyen alapon tesz különbséget például egy görög és egy kínai etnikumú

¹⁷ A példát lásd Küpper 1998: 96.

magyar állampolgárságot szerzett személy jogállása között. Igaz, ez Európa-szerte bevett gyakorlat. De ettől még elméletileg meglehetősen problémás marad a kisebbségi jogok „kárpótlás” jelleggel történő osztogatása.

A kisebbségi törvény továbbá meglehetősen részletességgel felsorolja a kisebbségek által beszélt nyelveket. Kisebbségek által használt nyelvnek számít Magyarországon a kisebbségi törvény értelmében a bolgár, a cigány (romani, illetve beás), a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán nyelv. A felsorolás tovább szűkíti a törvény személyi hatályát, hiszen a kisebbségek törvényi fogalmának egyik meghatározó eleme a kisebbségek által beszélt nyelv. Kisebbségként – egyébként elviekben helyesen – így a törvény csak azt a tizenhárom honos népcsoportot ismeri el, amely a kisebbségi nyelvek legalább egyikét beszéli.¹⁸ A törvény a roma nyelveket az említett „cigány (romani, illetve beás)” elnevezés alatt tárgyalja. Ugyanakkor Magyarországon – a nyelvi meghatározókat tekintve – „a cigányoknak három nagy csoportját különböztethetjük meg: cigányul beszélőket, románul beszélőket és magyarul beszélőket, ezek a csoportok azonban nem egységesek, részben mert tagjaik különböző időben érkeztek Magyarországra”.¹⁹ Így például „a Szabolcs-Szatmár megyében beszélt több kisebb, cerhári, csurári stb. névvel jelölt nyelvjárás beszélői oláh cigánynak tartják magukat, noha nyelvük csak új környezetében vett át számos oláh cigány elemet”.²⁰

Ha a jogalkotó a kisebbségek fogalmának meghatározására vagy az ország területén élő kisebbségek felsorolására vállalkozik, akkor nem árt figyelembe vennie az érintett közösségek vagy azok egy részének akaratát sem. (Ezt az akaratnyilvánítást minden további új kisebbség elismerése előtt is ki kell kérni.) Magyarországon például még a kisebbségi törvény megfogalmazásakor felmerült az a javaslat, hogy az etnikai és nemzeti kisebbségek között szerepeltessék a zsidó kisebbséget. A magyarországi zsidóság többsége akkor ezt elutasította, így ők kikerültek a törvény hatálya alól. A kisebbségi törvény elfogadásakor a jogalkotó viszont kisebbségként ismerte el a magyarországi romákat. E döntés meghozatalában kétségtől szerezpet játszhatott a korábbi időszak hivatalos – a romák kisebbségi státusát el nem ismerő – politikájával történő szembefordulás,²¹

¹⁸ Ha a törvényben felsoroltakon kívül más kisebbség is tanúbizonyságot kíván arról tenni, hogy megfelel a törvény által a kisebbségi léttel szemben támasztott kritériumoknak, akkor e tárgykörben legalább ezer, magát a kisebbséghez tartozó személy népi kezdeményezést nyújthat be az országgyűlésnek. Érdekes módon viszont a taxált 13 kisebbségnek nem kellett bizonyítást tennie arról, hogy eléri az ezerfős lélekszámot.

¹⁹ Stewart 1993: 29.

²⁰ *Uo.*

²¹ A hivatalos politika 1961 júniusában foglalkozott behatóbban a roma lakosság helyzetével. Az MSZMP KB (Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága) Politikai Bizottsága adott ki határozatot, amelynek hosszan ható következményei lettek. A doku-

valamint az, hogy a rendszerváltás után a szociális támogatások rendszere kártyavárként omlott össze. A törvény elfogadása óta mégis fel-felvetik szakmai körökben is – bár több mint tíz év távlatából a döntést szinte mindenki megmáshatatlannak tartja –, hogy szerencsés volt-e annak idején a cigányságot a nemzeti és etnikai kisebbségek között szerepeltetni. Kemény István és Janky Béla egy tanulmányában például párhuzamot von a magyarországi romungrok és a magyarországi zsidóság között, kiemelve, hogy mindkét csoportnak magyar az anyanyelve, s a két csoporthoz tartozók többsége a 2001-es népszámlálás idején magyar nemzetiségűnek vallotta magát.²² A szerzők az 1993-as és a 2003-as szociológiai felmérések adatait összevetve azonban arra a következtetésre jutnak, hogy a romungrok jelentős része az elmúlt esztendőik során – nem kis részben az elkülönítés és a kirekesztés hatására – eltávolodott az asszimiláció gondolatától.²³ (Az oláh és a beás roma csoportoknál ezzel ellentétes folyamat ment végbe, körükben növekedett a magyar nemzetiséget választók aránya.) Ebből következően is felvetődik az a kérdés, hogy egyáltalán helyes-e egy etnikumként kezelni a különböző roma csoportokat. A társadalmi integráció két útjához (kisebbségi jogok vagy asszimiláció) hozzáfűzhető, ha egy nemzeti jogrendszer garantálja a szabad identitásválasztás elvét és a kisebbségi jogokat, akkor elméletileg az egyének szabadon, minden külső befolyástól mentesen dönthetnek a két út valamelyikének elfogadása mellett. A gyakorlatban azonban – még egy demokratikus jogrendszerben is – jelentősége van annak, hogy az állam milyen mértékben avatkozik be e folyamatokba, melyik lehetőség mellett kötelezi el magát, és preferenciáihoz milyen anyagi eszközöket társít. A kisebbségi különjogok választásának a lehetősége mellett nagyobb támogatást lehetne nyújtani a pozitív diszkrimináció már említett más formáival az asszimilációt választóknak. (A jelenlegi kisebbségi önkormányzati rendszer alternatíváiról vagy kiegészítőiről kétséggkívvül lehet beszélni. Ilyen lehetőségként vetik fel újabban a kvótarendszert, amely a pozitív diszkrimináció vagy az ún. „megerősítő intézkedések” egyik fajtája. Azt azonban nem szabad elfeledni, hogy a kvótarendszer is egyfajta azonosítást feltételez, s az etnobiznisz jelenlegi gyakorlatának ismeretében nem állítható bizton, hogy annak akár egy, az önbevalláson alapuló változata

mentum deklarálta, hogy a cigányság „bizonyos néprajzi sajátása ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot”, s társadalompolitikai kérdésnek minősítette a „cigánykérdést”, megnevezve egyúttal azokat a szociálpolitikai intézkedéseket, amelyek révén a helyzet „megoldható”.

²² Az anyanyelv tekintetében a romáknak három csoportját különböztetjük meg: magyarul beszélő romungro, magyarul és cigányul beszélő oláh-cigány, valamint magyarul és románul beszélő beás cigány. A népszámlálások alkalmával a cigány és a beás nyelvet egy kategóriaként tartják számon.

²³ Kemény–Janky 2003: 24–25.

(amilyen az Egyesült Államokban is létezik) működőképes lehet. Gondoljunk arra az esetre, ha valaki pusztán azon az alapon juthat egyetemi felvételhez, hogy magát romának vallja. Elvileg a kvótarendszer bevezetése a jelenlegi önkormányzati rendszer mellett is lehetséges, s attól függetlenül is működhet, sőt ilyen irányba mutató megfogalmazások ma is fellelhetők a hivatalos dokumentumokban.)

A magyarországi romakutatások és a romák meghatározása

E kérdéskör elemzésekor érdemes utalni a Kemény István vezette 1971-es reprezentatív cigányvizsgálatra, amely a többségi társadalom véleményét vette alapul, s a felméréseknél azt tekintette cigánynak, akit környezete annak tartott.²⁴ (E meghatározás azt sugallta, hogy a romáknak a többségi társadalomhoz való viszonyát, a romák „különállását” elsősorban nem az etnikus kultúra léte, nem az identitásválasztás, hanem a többségi társadalom tagjainak kirekesztő magatartása határozza meg.)²⁵ A szóba jöhető definíciók közül ez a meghatározás volt az egyetlen, amelynek alapján „országos reprezentatív vizsgálatot” lehetett végezni. A felmérés eredményeit összegző tanulmányukban a kutatók általánosságban a romák hátrányos társadalmi helyzetét hangsúlyozták, amivel egyúttal a pártállam szociálpolitikáját is bírálták. Már a kilencvenes években élénk vita bontakozott ki a szociológiai kutatások részben kényszerűségből alkalmazott roma (cigány) fogalmáról, aminek az alapján megállapított adatokat – gyakorlatilag függetlenül attól, hogy azokat mire használják fel – szinte minden területen figyelembe vettek.²⁶ S jóllehet az előítéletek méréséhez, a szegénység kutatásához valóban ez a módszer lehet a leginkább használható, más esetben viszont annak alkalmazása legalábbis nem nevezhető szerencsésnek, sőt néha annak felhasználása kimondottan veszélyes is lehet. Alapvető tévedés például, amikor a roma nemzetiségűek számát is ez alapján becsülik meg. Hiszen gondoljuk meg, hova

²⁴ Kemény 1976. Az 1993–1994-ben végzett országos reprezentatív romakutatás ugyan-ezen az alapelven nyugodott. Havas–Kemény 1995: 3–20. A Szelényi–Treiman-kutatás empirikusan is igazolta azt, hogy a romák lélekszáma Magyarországon jóval kisebbnek mutatkozik akkor, amikor a megkérdezettek maguk nyilatkoznak etnikai hovatartozásukról, és nagyobbak, amikor a környezet (ebben az esetben a kérdezőbiztos) minősíti őket.

²⁵ Kemény István összefoglaló tanulmányában kifejtette: „nem beszélhetünk cigánykultúráról vagy szubkultúráról, hanem az alsó rétegek szubkultúrájáról, amelyen belül a cigányság életformacsoportjai különböző színeket jelentenek.” Kemény 1996: 42. A kérdéskörrel részletesen: Szuhay 1999.

²⁶ Havas 1999: 21–44. Lásd még Ladányi–Szelényi 2000a: 179–191; Havas–Kemény–Kertesi 2000: 193–201; Ladányi–Szelényi 2000b: 203–209; Kertesi 2000: 211–238; Ladányi–Szelényi 2000c: 239–241. Dupcsik [2003].

vezetne, ha mondjuk ilyen alapon, ezt vennénk alapul a magyarországi zsidóság vagy a magyarországi németek lélekszámának megbecsülésekor, és azt tekintenénk e kisebbségekhez tartozónak, akit a többség annak tart. Továbbá ennek az adatnak a korlátlan használata, adott esetben még az előítéleteket is szíthatja, felerősíthet például jó néhány a többségi lakosság körében a romákról élő sztereotípiát is. Ráadásul ez még ahhoz is elvezethet, hogy elzárja a környezetük által a roma kisebbséghez sorolt emberek elől az identitás megválasztásának a szabadságát, s így az asszimilációt választók törekvéseinek a sikerességét gátolhatja. Az etnicitás és a szegénység összekapcsolása további veszélyeket is rejt, így – ahogy Neményi megállapítja – inkább „olyan politikát kell folytatni, amelyben csak azok a programok kapnának roma címkét, melyek a kulturális önazonosság fenntartását szolgálják, ha nem akarjuk, hogy a magyar társadalom etnikai alapon is radikálisan kettéváljék”.²⁷

Természetesen a romák önmeghatározása, azonosságtudata a többségi társadalom vagy az állam magatartásától nem független. Alapvető kérdés ugyanakkor, hogy ők maguk hogyan látják saját közösségüket, kultúrájukat és azt a társadalmat s annak kultúráját, amellyel szemben különállásukat megfogalmazzák. E különállás, csak az érintett csoportok, tehát a romák és a többségi társadalom viszonyának változásán keresztül definiálható, így időben és az eseti példák kapcsán is változó jelentéseket hordoz. Minden olyan esetben viszont, amikor arra keressük a választ, hogy ki tekinthető roma nemzetiségűnek, akkor első szempontként minden más előtt a szabad identitásválasztásból kiindulva azt kell figyelembe venni, hogy az illető magát a kisebbséghez tartozónak vallja-e.

Az „új” kisebbségek elismerése

A magyar kisebbségi törvény jelenleg elismeri annak a lehetőségét is, hogy új kisebbség kérje az országgyűléstől jogi elismerését. Ezt a kisebbségi törvény egy az országgyűlés elnökéhez – ezer, magát a kisebbséghez tartozónak valló személy által – benyújtott népi kezdeményezés fogadtatásától teszi függővé. (A jelenlegi szabályozás szerint egy újabb kisebbség elismerésekor az országgyűlés rákényszerülne a kétharmados kisebbségi törvény szövegszerű módosítására.) Az utóbbi idők egyik közjogi gyöngyszeme volt, amikor nemrégiben a hun kisebbség fordult 2381 hiteles aláírást összegyűjtve az országgyűléshez, kérve, hogy etnikai kisebbségi létükből adódó hátrányaikat a jövőben a kisebbségi státus elismerésével kompenzálják. 2005. február 14-én, az aláírásgyűjtés hitelességének bejelentése után, továbbították az ügyet a Parlament Emberi Jogi, Kisebbségi

²⁷ Neményi 2005: 196–203.

és Vallásügyi Bizottságának. 2005. április 12-én, miután a bizottság meghallgatta a hunok négytagú küldöttségét, 4 tartózkodással és 17 nem szavazat mellett nem javasolta a parlamentnek a kérdés részletes vitára bocsátását. A bizottság elutasító álláspontja a nyelvi kritérium meglétének tagadására irányuló szakvéleményen alapult. (Az MTA Nyelvtudományi Intézetének állásfoglalása szerint a Kárpát-medencében egykor élő hunoknak nemhogy a nyelvük ismeretlen, de még a nyelvük típusa – török vagy mongol – sem állapítható meg.) Ezt követően 2005. április 25-én a képviselők 14 igen, 92 tartózkodás, 178 nem szavazat mellett a magukat hunokként meghatározók kérelmének elutasításáról döntöttek.²⁸ A 2005-ös módosítás – feltehetően az Akadémiától e konkrét ügyben kapott segítségen felbuzdulva – a kisebbségi törvénynek az új kisebbségek elismerésével foglalkozó 61. § (2) bekezdéséhez hozzáfűzi a következőt: „Az eljárás során az országos népszavazásra és népi kezdeményezésre vonatkozó törvény rendelkezéseit kell alkalmazni azzal, hogy az Országos Választási Bizottság az eljárás során köteles kikérni a Magyar Tudományos Akadémia elnökének állásfoglalását a törvényi feltételek fennállásáról.”

Mindenesetre ahhoz, hogy ne minden társadalmi csoport kérhesse nemzeti és etnikai kisebbségként történő elismerését, a jogalkotónak a kisebbségfogalom helyett talán inkább az elismerés feltételeit kellett volna meghatározni. (Ezek meghatározásánál nyilvánvalóan az a legcélravezetőbb, ha a kisebbségeket más társadalmi csoportokkal hasonlítjuk össze, például a filatelisták szövetségével, a szépirodalom olvasóközönségével, vagy éppen a Fradi-szurkolókkal.²⁹) Az elismerés kritériumainak nézetem szerint a következők együttesének kell lennie: a névadó kulturális nemzetétől eltérő (még élő) nyelvük, kultúrájuk, történelmi hagyományaik, esetleg vallásuk. A nyelvi kritérium szükségességét azzal lehet alátámasztani, hogy ennek révén lehet a legkönnyebben a nemzetet meghatározó identitáselemeket kevésbé magukon hordozó társadalmi csoportokat kizárni. Valamint ahol nincs saját nyelv, ott nem biztos, hogy szükség van a kisebbségi önkormányzat által kínált kulturális autonómiára, hiszen a csoport számára elegendőek lehetnek a civil szféra nyújtotta keretek, például egy hagyományőrző kör.

Összegzőképpen elmondható, hogy kétséges, vajon a növekvő migrációs folyamatok hatása miatt egyáltalán fenntartható lesz-e az őshonos és a bevándorló kisebbségek közötti különbségtétel. S milyen következményei lehetnek annak a magyarországi kisebbségi (strucc)politikának, amely egészen kis létszámú közösségekkel foglalkozik, a jóval nagyobb létszámú bevándorló közösségek problémáival viszont egyáltalán nem törődik. Ezek a kérdések rákényszerítik-e valaha a jog-

²⁸ Ezt követően a kérelmezők kijelentették, hogy tiltakoznak „az antihunita megnyilvánulások és a Parlament jogtalan szavazásai miatt”. Forrás: <http://netudki.tar.hu/hunkisebbsseg>

²⁹ Lásd erről a kérdéstről Margalit–Raz 1994: 111–123.

alkotót az alkotmány 68. §-ában is használt nemzeti és etnikai kisebbség fogalmának újragondolására, esetleg a kisebbségi jogokat a különböző státusokhoz (állampolgár, uniós polgár, letelepedett, menekült stb.) kötő olyan új szabályozás bevezetésére, ahol az összes jogosultság csak az állampolgárokat illeti meg.

Irodalom

- DUPCSIK Csaba [2003]. *A magyarországi cigány-vizsgálatok cigányképe* (kézirat)
- HAVAS Gábor–KEMÉNY István 1995. „A magyarországi romákról”, *Szociológiai Szemle*, 3. sz., 3–20.
- HAVAS Gábor 1999. *Cigányok a szociológiai kutatások tükrében*, in GLATZ Ferenc (szerk.), *A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón – Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián*, Bp., MTA
- HAVAS Gábor–KEMÉNY István–KERTESI Gábor 2000. *A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren*, in HORVÁTH Ágota, LANDAU Edit, SZALAI Júlia (szerk.), *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*, Bp., Új Mandátum, 193–201.
- KEMÉNY István 1976. *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról* (a kutatást Kemény István vezette), Bp., MTA Szociológiai Kutató Intézetének Kiadványai, 1976. (A kötet Kemény István, Rupp Kálmán, Csalog Zsolt és Havas Gábor tanulmányait tartalmazza.)
- KEMÉNY István–JANKY Béla 2003. *A 2003. évi cigány felmérésről*, in KÁLLAI Ernő (szerk.), *A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején*, Bp., MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet
- KERTESI Gábor 2000. *Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről*, in HORVÁTH Ágota, LANDAU Edit, SZALAI Júlia (szerk.), *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*, Bp., Új Mandátum, 211–238.
- KOVÁCS Péter 1996. *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*, Bp., Osiris Kiadó (Pro Minoritate Könyvek)
- KOVÁTS András 2005. *A magyarországi bevándorlás-politika problémái*, in TAMÁS Pál, ERŐSS Gábor, TIBORI Tímea (szerk.), *Nemzetfelfogások (Kisebbség – többség)*, Bp., ÚMK–MTA SZKI
- KÜPPER, Herbert 1998. *Das neue Minderheitenrecht in Ungarn*, München, R. Oldenbourg Verlag
- LADÁNYI János–SZELÉNYI Iván 2000a. *Ki a cigány?*, in HORVÁTH Ágota, LANDAU Edit, SZALAI Júlia (szerk.), *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*, Bp., Új Mandátum, 179–191.
- LADÁNYI János–SZELÉNYI Iván 2000b. *Az etnikai besorolás objektivitásáról*, in HORVÁTH Ágota, LANDAU Edit, SZALAI Júlia (szerk.), *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*, Bp., Új Mandátum, 203–209.
- LADÁNYI János–SZELÉNYI Iván 2000c. *Még egyszer az etnikai besorolás objektivitásáról*, in HORVÁTH Ágota, LANDAU Edit, SZALAI Júlia (szerk.), *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*, Bp., Új Mandátum

- MAJTÉNYI Balázs–VIZI BALÁZS (szerk.) 2003. *A kisebbségi jogok nemzetközi okmányai*, Bp., Gondolat Kiadó
- MARGALIT, Avishai–RAZ, Joseph 1994. *A nemzeti önrendelkezés*, in BRETTER Zoltán, DEÁK Ágnes (szerk.), *Eszmék a politikában. A nacionalizmus*, Pécs, Tanulmány Kiadó, 111–123.
- NEMÉNYI Mária 2005. *Méltányosság és méltóság*, in TAMÁS Pál, ERŐSS Gábor, TIBORI Tímea (szerk.), *Nemzetfelfogások (Kisebbség – többség)*, Bp., ÚMK–MTA SZKI
- STEWART, Michael Sinclair 1993. *Daltestvérek*, Bp., T-Twins
- SZUHAY Péter 1999. *A magyarországi cigányok kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*, Bp., Panoráma
- TÓTH Judit 2005. *Státuszjogok*, Bp., Lucidus Kiadó

A. GERGELY ANDRÁS

Nemzeti vagy etnokulturális kisebbség?

Megfontolások a kisebbségek kezelés- és megértésmódjához

Szűkre szabott a keret, ezért – talán túlegyszerűsítetten, tézisszerűen – rövidre fogom mondanivalómat. Annál is inkább, mert Salat Levente, Niedermüller Péter, Kovács András, Szarka László vagy Bárdi Nándor mellett megszólalni nemcsak a fecsegés érzetét kelti, de építeni is lehet arra, amit elmondtak, leírtak, üzentek...

A továbbiakban *nemzeti kisebbséget* említve egy *valóságos* társadalmi csoportozatról fogok beszélni, amelyet ugyanakkor egy *virtuálisegység-képzet*, közösségi univerzum atmoszférája határol körül. Nem vitatom, ki tartozik a nemzettel vagy anyaországgal rendelkező kisebbséghez (az-e, akit oda sorolnak, oda löknek, vagy az, aki oda vágyik), ugyanakkor nem kívánom konszenzusos elven és kiegyező magatartások révén, látszólag egyeztetett normák alapján egzisztáló vagy önmagát reprezentáló közösségek egyikét sem nemzetinek nevezni, amely más (például vallási vagy kulturális, esetleg szubkulturális kisebbségi) besorolást igényel önmaga számára.

Etnokulturális kisebbségnek következőleg azt a társadalmi összefüggésrendszerbe és történeti kontextusba ágyazott, egzisztáló társadalmi egységet nevezem, amely érzelmi és tradicionális kötődésekkel ellátva (Clifford Geertz megközelítését idézve: primordiális kötelékekbe illeszkedő, vérségi leszármazásban, vallásban, nyelvhasználatban és konvenciókövetésben egységesnek tekintett összefüggésrendszerben, vö. Geertz 1998) olyan kollektívnek látszó elvet követ, amelyet természeti, szellemi-kulturális és élethelyzeti rokonságélmény köt össze.

Felfogásmódomban azonban nemcsak a geertzi etnikai összetartozás-tudatokra építek, hanem olyan interpretációkra is, amelyek e kollektívák önmegjelenítését, veszélyérzetét, térkeresését ugyancsak meghatározzák, határokat építenek és lépnek át (a Fredrik Barth-i értelemben), kulturális énképeket forgalmaznak, szereptudatokat termelnek és örökítenek tovább. E tekintetben Kovács Éva szociológiainak nevezett, de antropológiainak is beillő okfejtéseit helyeslem, aki

az etnikai közösség koncepciójának felülvizsgálatát szorgalmazva nem csak arra késztet: válasszuk külön az etnicitást és a közösségiséget (s ugyanezt teszi Niedermüller Péter is egy már jó néhány évvel ezelőtti koncepciójában), hogy ezzel a diaszpórák, kettős kötődések, multikulturális identitások konstrukciójához közelebb kerülhessünk.

A felsorolt szerzők korántsem közös, de jellegadó értelmezése alapján kívánok válaszolni egy interjúm közben nekem fölített kérdésre és nekünk (!) küldött üzenetre, amelyet egy kolozsvári magyar hozott tudomásomra: „Mit tettetek velünk!? Hogyan vagytok képesek tovább élni, létezni a decemberi szégyenletes népszavazás után? Hát magyarok vagytok ti?! Vagy hát talán az a baj, hogy igen...! Magyarok vagytok, de olyanok, hogy hat éve élek köztetek, mindmáig azért küzdöttem, hogy befogadjatok, ezt nem kaptam meg hivatalosan, de most már nem kívánok kötétek tartozni, elhúzó innen a nyűbe, nem vagytok ránk kíváncsiak, ezért már mi sem vagyunk rátok kíváncsiak...!”

Az indulatos okfejtés során elsősorban annyi lett világos, hogy „az” a helyzet elfogadhatatlan immár, „ez” a helyzet nem vágyott immár, holott mindkettő korszályokat és korszakokat meghatározóan fontosnak bizonyult korábban. Most azonban a határok fölött, alatt és között, kettős identitással, anyaországi kapcsolatokkal és reményekkel, de felsült identitásválasztási törekvésekkel együtt a sehollét, a messzelét, a kontinuussá vált átmenetiség vagy diaszpórába menekülés válik követhetővé inkább, mint a nemzeti kisebbségként befogadtatás, a hovatartozás legitim megvallása, a személyiség és a csoportidentitás egyszerre vállalhatósága.

Többpólusú, polifonikus lett ez a menekülő identitás, a benne rejlő etnikai azonosságtudattal együtt, vagy annak ellenére is. Egy etnikai határkijelölés, miként ezt Bodó Julianna, Bíró A. Zoltán, Gagyí József, vagy más kontextusban Fosztó László, Salat Levente, Bodó Barna, Bakk Miklós, Bárdi Nándor, Mirnics Károly, Hódi Sándor, Papp Richárd és Hajnal Virág munkáiban is láthatjuk, éppen nem a konfliktus-narratívák kimondását igényli, hanem ellenkezőleg, legalább annyira az etnikai identitások olyasfajta felmutatását, amelynek fő karakterjegyét nem a konfrontációk kialakítása, párt-beszédek követése, etnopolitikai hangosan beszélés adja, hanem a közösségek közötti átjárások és kölcsönhatások, relációk és diverziók természete. Barth a földrajzi és társadalmi izoláció fenntartásában lát kiemelkedő kulturális különbség-fennmaradást (Barth 1996: 3–7), Salat Levente konfliktus- és méltányosságelméleti okfejtése ebben Will Kymlickára támaszkodó lehetőségként a kulturális beágyazottság mellett a személyi autonómia jegyeit látta meghatározónak (Salat 2001: 213–217), Kovács Éva pedig kifejezetten szorgalmazza az identitás újraértelmezésének, partikuláris megjelenésmódjainak magatartás-konstruáló szerepét is (Kovács 2003: 45–52).

Nemzeti kisebbségek eseteiben sokkal több eligazodási képletünk, kusza paradigmánk, sanyarú korszakunk és elkeseredett kibontakozáskeresésünk van már,

semhogyan megelégedhetnénk az eddig összeállított „kataszterrel”, a normatív jegyek listázásával, az intézményesített vagy jogiasított folyamatok sűrű leírásával. Nem próbálnék itt most elkalandozni a népszavazásos kisebbségkezelés csálóka megoldásai felé, sem a határon túli nemzeti identitások eróziója irányába; az ebben a kérdéskörben fölmerülő vitaszempontok ismertetését meghagyom azoknak, akik ehhez értenek, s akiknek tipológiai immár ismeretesek. Lakonikus rövidséggel inkább annyit sugallnék: félrevezetjük magunkat s mellesleg Őket is, akik a kisebbségiség lehetetlenségének megértését várják vagy követelik tőlünk. Ugyanis, akik elsősorban annyit forgalmaznak a maguk csoportidentitásából, hogy *közösségként tételezik és etnikumként reprezentálják* mindazt, ami létfelfogásukat jellemzi, eközben feledni látszanak azt az élményuniverzumot és egzisztenciális normarendet, amely adott esetben nem etnikai csoportlázással fenyeget, hanem migrációs mozgással, amely már nem támaszt „testvériséget”, befogadó közeget, nem keres támogatást, hanem távolságot, idegenséget, kizártságot konstruál azért, hogy ne kelljen méltatlan bezártsággal megelégednie.

Külsők, etnikaiak vagy belsők, kulturálisak-e ezek az elkülönítésmódok? Nézzük közelebbről! Magát az „etnikait” vagy két évtizede (s korábban már vagy fél évszázada is) úgy építették meg, hogy annak elemi tartozéka, szinte örökölt készlete volt az identitások mássága, e másság újrajelentkezése és érvényesítési jogának követelése. Az etnikai- vagy etnopolitikamátság-forgalmazás azonban, vélem én, egy jellegzetesen 19. századi virtuális közösséget tételez, amely ama bizonyos primordialitás alapján átadott és átvett kötöttség- és szerepegyütteshez ragaszkodásból származik, amelyet az a korszak nem volt hajlamos sem territoriális önállóság, sem kulturális autonómia, sem szomszédsági partnerség alapján kezelni, hanem egységesíteni-egyneműsíteni akarta azt. Az etnikai narratíva, amely erre a nemzeti és/vagy kisebbségi létfeltételre hivatkozik, s követeli önállóságát, jogi és intézményes szervezethez való tartozását, nem másra, mint a konszenzusos és kollektív szereptudatra játszik, amelyet a generációk egymásnak adnak át elsődleges kulturális örökség címen. Az etnikai csoportok politikai és gazdasági függetlenségére építő hagyomány egyfajta régi lojalitásra, csoportminőségű és családi-rokonsági kiterjedésű networkre támaszkodik, úgy mond a „hagyományos” vagy hagyománytartó társadalmak szintjére gondol, s benne rejlő feltételként kezeli a változásokkal szembeni védekezést, a modernizálódás elleni szerepviselkedést, a térben elkülönülten létező kultúrák túlélési esélyeit.

Itt és most pedig egy alapvető késztetésben érjük tetten ezt a felfogásmódot. A primordialista interpretációk nemcsak egységesként tételezik (részben talán *konstruálják* is) az etnikumot, de erre a feltételre építik egész jogosultsági, önérvényesítési igényüket, ezzel állítják szembe a változást, ezt vetik ellene mindazon befolyásoknak, amelyek akár a másféle identitások létét vagy az etnicitás sebezhetőségét eredményezik. Az egységtételezés odáig is eljut, hogy aki kilép belőle, azt kíméletlenül kitagadja, aki vegyesházasságra „vetemedik”, azt elve-

szett báránynak bélyegzi, aki nyelvváltozási kihívásokra új nyelv tanulásával és kettős vagy többes kultúra építésével válaszol, azt szinte identitásvesztőnek és morális hullának nyilvánítja. E felfogásmódokban és értelmezési felületeken könnyen észrevehető annak jele, hogyan tételeződik egy *közösség*, amely nem szükségképpen émikus kategóriák szerint definiálja önmagát, hanem definiálja inkább a külső, az idegen, a másik ellenében, s ezáltal maga is megerősíti a konfliktus helyett a konszenzus keresését, az önkifejezés helyett a kapott meghatározás tudomásulvételét – egyszóval adaptálódik és lojalításra hajlik. A modernizációs, városfejlesztési, térségfejlődési, munkamigrációs és egyéb gyors, a társadalmi tagozódás átrendeződését szorgalmazó hatalmi törekvések azonban korántsem maradtak hatástalanok, így a területileg behatárolható, lokálisan intaktnak tetsző szubkultúrák nagyon is erőteljesen szakadtak rá a modernizációt elkerülő kollektívák egyes szigeteire, s tették a korábbi harmóniát (vagy annak látszatát) konfliktusossá, veszélyessé és durvaságában eredményessé. Szertefoszlani látszanak immár azok a szép és nosztalgikus közösségek, amelyekről még a vágyképek szólnak, versengővé váltak azok a lokális identitások, amelyek kisebbségi indítatásban gyökereztek, sőt maguk az öndefiníciók váltak etnikai vagy kulturális diskurzussá, politikai piaci „termékké”. S ebben a tranzícióban a közös lét, a közösségi kötelékek az etnikum zárt és moccanatlan természetének nem kedveztek, s a versengő identitások, az ellentétes etnopolitikák vagy nemzetkonstruáló törekvések sem. Az etnikai vagy etnopolitikai szerepjátékok hiába is jelenítenek meg etnikumközi kulturális különbségeket, amelyek azután helykereső identitások, kibillent biztonságok formájában kerülnek a kisebbségi közérzetbe. E szerepjátékok rejtik azt is, hogy az etnikai csoportkommunikációk nem foghatók föl tisztán mint entitások, mert hiszen köztük interaktív viszony is van. Vagyis a kulturális tartalmak és különbségek elkülönülnek abból a szempontból, hogy amennyiben *holisztikusan* fogják fel őket, akkor éppen az etnikus sajátosságok átélésében nem kínálják az egyén számára a saját kultúra kinyilvánítását. Az etnikai csoportfüggések és -hatások tehát jobban járnak, ha nem teljességgel a nemzeti kisebbségként kezelés esélyeire számítanak, hanem egyén és egyén, egyén és csoport, csoport és csoport egyedi körülmények között, egyedi formában mutatkozását vállalják inkább. Mert az *egymással mint közösséggel* kialakított kapcsolatok manapság már talán korántsem a zárt és moccanatlan, intakt közösségek között formálódnak, hanem versengő helyzetű, egymásra „licitáló” diskurzuscsoportokat jelenítenek meg. Ezért például az etnikai csoportok között már nincs egyenrangú kapcsolat, s az autonómiák épp ezt a töredékességet kívánják kihasználni, amikor az identitást nem felkínálják vagy felfedezik, mint korábbi időszakokban, hanem megformálják, konstruálják.

Erről a megfontolnivaló helyzetről éppen Kovács Éva írja le, miképpen kezdik (és miért kell) újragondolni (a demokratikus politikai rendszerben is) közösség és identitás kapcsolatát, s miképpen szorul ki ebből a kölcsönviszonyból a

konstruált közösségiség, az összetettség helyetti széttöredezettség, vagy a *szomszédság* és lokalitás viszonyrendszere (Kovács 2004; Appadurai 2001). A *lokalitás*, amely a bomlott tradicionális közösség helyébe lép, egyben valamely etnikai táj konstruálója is, szimbolikus vagy jelentésszerű mivoltában ugyancsak formálója annak a másik alakzatnak, amely immár nem térileg elkülönült és történetileg szavatolt, hanem állandóan termelődő, állhatatosan újrakonstruálható forma, és etnikailag sem homogén már (ha egyáltalán az volt valaha). A helyi kulturális különbségek ugyan valószínűleg megfogalmazhatók, de mind a városi miliőben, mind pedig az etnikaiban hozzátartozik ehhez az is, hogy számos migrációs csoport települ be oda, ahol ez a jövevénytömeg már megbontja a csoportkohéziót, relativizálja a nemzeti kisebbségek és a többi (nem államalkotó) kisebbség viszonyát a szélesebb horizontú etnikai tájhoz (a hazához, országhoz, térbeli otthonhoz) viszonyítva (lásd Geertz 1998; Papp 2003).

A megbomlott és immár inhomogén etnikai csoportozat ezzel elveszíti korábban dicső nemzeti státusát, a lokális közösség egyedei (akár Budapesten, akár Kolozsvárott vagy Kistarcsán) a fizikai közösség dacára távolságot is tartanak egymástól, ezt áthidalva pedig nem csupán „lokális etnosz” formálódik, de a kisebbség megértésébe is bekerül az etnokulturális jelleg melletti változásosság, dinamikus átalakulás, határfeloldás és a társadalmi környezetbe való látszólagos „csoportfelszívódás” is. A kulturális antropológiai és etnicitáskutatási témakörök pedig kibővülnek a folyamatok, kölcsönhatások dinamikáinak elemzésével, a csoportközi és csoportok fölötti kapcsolatháló leírásával, a szociokulturális és etnokulturális integrációk ártérkékelésével, az identitásdiskurzusok rajzával.

Ezeket a törékeny, változékony, illékony rajzolatokat nem is oly könnyű elkészíteni. Mint etnokulturális csoport, minden kisebbségi közösség nem csupán egyenlőtlen helyzetet kihívó, politikai és gazdasági, nyelvi és szocializációs szabadságjogokat kihívóan érvényesíteni próbáló, hanem reflektív, válaszadó, kölcsönkapcsolatokba lépő, dominanciáért küzdő is, ugyanúgy, ahogyan a más kultúrában, más etnicitásban, más etnokultúrában formálódó csoportok bárhol a világon...

Irodalom

- APPADURAI, Arjun 2001. A lokalitás termelése, *Regio*, 12. évf., 3. sz., 9.
- BARTH, Frederik 1996. Régi és új problémák az etnicitás értelmezésében, *Regio*, 1. sz., 3–25.
- GEERTZ, Clifford 1994. *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*, Bp., Századvég Kiadó
- GEERTZ, Clifford 1998. Az identitás politikájáról, *Magyar Lettre Internationale*, 31. sz., 25–27. Elektronikus forrás: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre31/geert.htm>
- KOVÁCS Éva 2003. *Etnicitás vagy etnopolitika? Bizonytalanságok az etnikai identitás értelmezései körül*, in BÁRDI Nándor, FEDINEC Csilla (szerk.), *Etnopolitika*, Bp., TLA, 43–56.
- KOVÁCS Éva 2004. *Előszó*, in Uő (szerk.), *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*, Bp., PTE BTK Kommunikációs Tanszék–Regio Könyvek, TLA, 7–17.
- NIEDERMÜLLER Péter 1999. Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban, *Replika*, 38. sz., 105–120.
Elektronikus változat: <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap>
- PAPP Richárd 2003. *Etnikus vallások a Vajdaságban?*, Bp., MTA Kisebbségkutató Intézete–Gondolat Kiadói Kör
- SALAT Levente 2001. *Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 200–219.

SZARKA LÁSZLÓ

Identitás és lojalitás nemzetállami konfliktushelyzetei

Az etnokulturális alapozottságú – elsődlegesen nyelvi és műveltségi sajátosságokkal meghatározott – nemzeti identitást elemzési fogalomként leggyakrabban azokra a folyamatosan változó, átalakuló és megújuló viszonyrendszerekre vonatkoztatjuk, ahol az egyének önazonosságukat – származástudatuk, hagyományaik, rítusaik és mítoszaik, hitük és felekezetük, szülőföldi kötődéseik, valamint az anyanyelvű oktatás, művelődés során szerzett tudásuk, nemzeti tudáskészletük, illetve a más nyelvű, más kultúrájú közösségekkel szembeni elhatárolódásuk révén – saját nyelvnemzeti közösségükben találják meg.¹ A nemzeti identitásnak ez a nemzetállamok által intézményesített és (identitás)politikai dimenzióval kiegészült közösségi szintű identifikációs funkciója egészen másként érvényesül az államalapító, államfenntartó többségi nemzetek, illetve a nemzeti kisebbségek tagjai esetében. Ez utóbbi közösségek kollektív emlékezetében és identitásában a különböző történeti tapasztalatoktól, alkotmányos keretfeltételektől – például a befogadó államok etnopolitikai gyakorlatától, az egyes nemzetállamokra jellemző állameszméktől, a befogadó és az anyaország közötti viszonytól, a kisebbségek jogi státusától stb. – függően akár több évszázad múltán is fontos szerepet játszhat az a tény, hogy akaratuk ellenére váltak kisebbséggé, s lettek az adott állam részévé.²

¹ Csepeli 1999: 113–119; Hunyady 1997; Schöpflin 2004: 42–43. Brubaker és Cooper az identitás fogalmának szentelt kritikai elemzésében az identitás ötféle koncepcióját különbözteti meg, jelezve, hogy olyan egymással ellentétben álló tulajdonságok kötődnek a fogalomhoz – például az állandóság és egyformaság, illetve a folyamatos fejlődés és különbözőség –, amelyek a fogalom elemzési lehetőségeinek végességére utalnak. Brubaker–Cooper 2000: 5–12.

² Öllös 2005: 154–163.

A nemzeti identitás és az állampolgári közösségi tudat összekapcsolódását, illetve konfliktushelyezeteit alapvetően a nemzetállamok etnikai exkluzivitása váltja ki. A 20. századi kelet-közép-európai nemzetállamok többségi nemzeti dominanciára épülő, esetenként nemzeti kizárólagosságra, etnikai homogenitásra törekvő gyakorlata jól példázza az állampolgárság jogintézményének etnikai, a nemzeti identitásnak pedig állampolgári tartalmakkal való telítődését.³ Az államok és nemzetek egybekapcsolódására utaló jelenségkör 20. századi nemzetállami fejleményei mögött tulajdonképpen az állampolgárság jelentésű angol „nationality” fogalom jelentéstörténeti alakulásának sajátos kelet-közép-európai változatát követhetjük nyomon.

A vizsgált régióban az Osztrák–Magyar Monarchia, az Orosz és a Török Birodalom területén 1918–1920 között, illetve a csehszlovák, jugoszláv és szovjet föderációk utódállamaiként kialakult nemzetállamok 1992–1995 között a kisebbségek szempontjából az anyaország–befogadó állam–kisebbségi közösség klasszikus triadikus identitás- és lojalitásrendszerét alakították ki.⁴ A két világháború között és a kommunista pártállamiság évtizedeiben a kisebbség szempontjából alapvetően a kisebbségek kényszerközösségi tudata, illetve a többségi nemzet dominanciáján alapuló asszimilatív kisebbségpolitika határozta meg a kisebbségek közösségi identitásszerkezetének domináns elemeit: az anyaországi-anyanemzeti kötődések dominanciáját, a befogadó állammal szembeni lojalitás érzelmi megalapozatlanságát és a kisebbségi léthelyzettel szembeni fenntartásokat.⁵

Ez alól a régió két szláv föderációja – Csehszlovákia és Jugoszlávia – csak részben és átmenetileg jelentett kivételt. Felbomlásuk a 20. század utolsó évtizedében azt jelezte, hogy a közös államkeretek kínálta előnyök ellenére nemcsak a kisebbségek, hanem maguk az államalkotó többségi nemzetek sem tekintették nemzeti fejlődésük szempontjából optimális formációnak a két államot.⁶ A Szovjetunió a maga kommunista etnopolitikai doktrínájának keretei közt szintén igyekezett a kelet-közép-európai régió nemzeteivel szemben erőteljes oroszosító gyakorlatot meghonosítani. Ezzel egyszerre kívánták elősegíteni a „szovjet nemzet” kialaku-

³ Kis 2001: 59–63. A tanulmány teljes változatát lásd Kis 1997: 142–184.

⁴ Brubaker 2001: 117–123.

⁵ A két világháború közötti kisebbségi magyar identitás- és lojalitáskonfliktus klasszikus történetét Makkai Sándor erdélyi püspök magyarországi áttelepülése és *Nem lehet!* című esszéje kapcsán kirobbant vita jelenti. Cseke–Molnár 1989: 106–111. A közép-európai kisállamok közül a politikai értelemben egyértelműen cseh dominanciájú, de etnikailag felerészben nem cseh Csehszlovákia szlovák, német, magyar, lengyel, zsidó, rutén kisebbségeinek identitás- és lojalitásfejlődését tárta fel eddig a legjobban a szakirodalom. Schulze Wessel 2004a: 17–21; Kovács 2004: 127–135.

⁶ Conversi 2000: 338–345; Haslinger 2004: 45–60.

lását, a nem orosz népek „reális egyenjogúságának” nélkülözhetetlen nyelvi feltételeit, illetve a szovjet állam birodalmi állagának stabilitását.⁷

A különböző szervezettségű, eltérő referenciákkal rendelkező etnikai, nemzeti csoportidentitások párhuzamosságai elméletileg folyamatosan többféle megoldást kínálnak a választási helyzetbe kerülők számára. A legáltalánosabb magatartásformák közül kétféle kiegyenlítő és kétféle elhatárolódó opciót érdemes itt kiemelni. A többség-kisebbség viszonyt alapvetően meghatározó feszültségek, konfliktusok kiegyenlítését és feloldását célzó aktív magatartás jellemzi a kettős vagy többes identitásstruktúrák kiépítését, illetve a többes identitással járó többletteljesítményt, többletterheket nem vállalók esetében a nyelv- és identitásváltás stratégiáját. Ezek az opciók a megkerülhetetlen és az egyén által is nyíltan vállalt döntéshelyzetekben jelenthetnek átmeneti, tartós vagy éppen végleges megoldást.⁸

A társadalmi kihívásokra visszahúzódással, az identitásépítés etnikai, nemzeti szférájának leépítésével válaszolók viszont – a saját csoporton kívüli világból érkező etnikai, nemzeti hatások elől való elzárkózással vagy saját identitásuk elrejtésével – a passzív válaszreakciókat részesítik előnyben. Természetesen az identitásstruktúrák bármilyen változásában az egyéni döntéseket alapvetően befolyásolják a környezeti hatások, társadalmi minták, hatalmi erőviszonyok. Az esetek nagy többségében jórészt gazdasági, társadalmi, politikai tényezők határozzák meg az asszimilációs vagy a szegregációs magatartásformák felerősödését vagy éppen háttérbe szorulását.⁹

Az etnikai és kulturális elemekre fókuszáló nemzeti azonosságtudat a 20. századi nemzetállami fejlődés következtében Kelet-Közép-Európában is kiegészült a nemzeti közösség járulékos politikai jellemzőivel: az államszerveződés alapját jelentő állandó és bejelentett lakóhellyel, az állampolgársággal és a politikai lojalitással. A politikai, állampolgári lojalitás ebben az értelemben a kisebbségek nemzeti identitásában a kelet-közép-európai nemzetállami keretek közt a kisebbséggé válás pillanatában elkezdődött adaptációs, akkulturációs és asszimilációs folyamatok fontos vonatkoztatási pontja. A békeszerződésekben biztosított állampolgársági opció eldöntése – a Magyarországra költözés helyett a helyben maradás alternatívájának választása –, az állampolgársági eskü letétele, a többségi nyelv tanulása, a parlamenti és helyhatósági választásokon való részvétel, az új állam törvényeinek tiszteletben tartása, a katonai szolgálat teljesítése, az adófizetés, az új állam szimbólumainak tiszteletben tartása az ún. törvényi lojalitás megannyi próbatételét jelentette.¹⁰

⁷ Horowitz 2001: 633–647.

⁸ Bindorffer 2001: 12–18; Bartha 2000: 75–84.

⁹ Az identitásstruktúrák, identitásválasztások társadalomlélektani hátteréről lásd Pataki 1997 és Tajfel 1997. <http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b104/index.html>, továbbá Eröss 2001: 171–175; Hódi 1992: 17–26.

¹⁰ Az erdélyi magyarok két világháború közötti helyzetére vonatkozóan lásd például Bíró 1989: 348–357.

A 20. század végére a modern európai nemzetek identitásában az etnikai és a politikai tényezők egyfajta egyensúlyba kerültek. Az 1995. évi nemzetközi szociológiai felmérés alapján Csepeli György és Örkény Antal készített elemzést. A világ 24 nemzetének identitáskomponenseit vizsgálva arra a megállapításra jutottak, hogy a születési hely, lakóhely, állampolgárság fontosságát hangsúlyozók „a fizikai térkategóriákkal jelölt, határokkal körvonalazható, némiképp kizáró nemzetfelfogást” részesítik előnyben, szemben az anyanyelvi besorolást, politikai lojalitást és az önbesorolást favorizálók „területtől független, nyitott nemzeti elképzelésével”.¹¹ A nemzeti kategorizációt vizsgáló kérdéssort négyfokozatú skálán megválaszolók körében a magyarországi 1000 fős minta a nemzeti identitás komponenseire vonatkozóan három mutatóban produkált szélső értékeket. Az anyanyelv és a nemzeti önmeghatározás (vállalás) jelentőségét egyaránt a magyar válaszadók tekintették a legfontosabb nemzeti identitásalkotó tényezőnek. Ugyanakkor a politikai lojalitást messze átlag alatti értékkel a 24 ország közül a legkevésbé fontos identitáselemként értékelték a magyar válaszadók. Ez utóbbi okai közt az állammal szembeni ambivalens egyéni viszonyulás hagyományai éppúgy jelen lehettek, mint az etnokulturális közösségek és az állampolgári közösségek inkongruenciáinak, az állam etnikai homogenizációs kísérleteinek történeti tapasztalatai.¹²

Ebből a szempontból különösen érdekes lehet az uniós bővítés nyomán dinamizálódó európai, szupranacionális identitásképletek megjelenése és hatása a nemzetállami identitásokra és lojalításokra. Az uniós polgárság intézménye, az európai kulturális identitás vállalása, ha nem is szorítja háttérbe a nemzeti és nemzetállami kötődéseket, elkötelezettségeket, de nyilvánvalóan hozzájárulhat az identitások és lojalítások nyitottabbá, szórtabbá válásához.¹³

A nemzeti identitás etnokulturális és politikai elemei a többségi nemzetek esetében általában könnyen stabilizálódnak és a modern nemzetállamok keretei közt kiegyensúlyozott nemzeti identitásszerkezetet eredményeznek. A függetlenségüket nemrég kivívott vagy a kisebbségi helyzetben élő nemzetek, valamint a nemzeti kisebbségek esetében azonban a nemzeti önazonosság komponensei közül legtöbbször változatlanul az anyanyelvet és az etnikai önmeghatározást tekintik meghatározónak saját maguk nemzeti identifikációja szempontjából. Mindez különösen a válságszituációkhoz kötődő választási helyzetekben azt vonja maga után, hogy az etnokulturális kötődés konfrontálódhat a politikai nemzeti közösségekhez való tartozás opciójával. Az Európai Unió 21. század eleji keleti bővítésével újabb viszonyítási mező jelent meg, amely a hagyományos zárt, a többségi nemzetek által etnikailag is kisajátított nemzetállamokat az eddigieknél nyitottabb

¹¹ Csepeli–Örkény 1998.

¹² Uo.

¹³ *Európaiság és nemzeti identitás...*, 2003.

identitáspolitikára kényszerítheti. Ugyanakkor az Unió nem kívánja felszámolni a nemzetállamokhoz kötődő nemzeti kötődéseket, identitásokat és lojalitásokat, hanem azokat megőrizve, az egymással szembeni konfliktusokat minimalizálva a nemzetállamok minden korábbinál szorosabb együttműködéséhez kínál kereteket. Az Unió polgárai, nemzetei és államai egymással ily módon különböző szinteken, közvetve és közvetlenül is kötődnek egymáshoz.¹⁴

Nem véletlen, hogy az újonnan létrejött kelet-közép-európai nemzetállamok – közülük is főként Szlovákia, Horvátország, Macedónia, vagy a balti államok –, valamint a kisebbségi helyzetbe került oroszok, szerbek, csehek, szlovákok, vagy például a csehszlovákiaiból szlovákiaivá lett felvidéki, jugoszláviaiból szerbiaivá lett vajdasági magyarok számára a nyelvi, etnikai identifikáció, illetve az állampolgári, politikai lojalitás egyeztetése számos belső és külső konfliktust hozott magával.¹⁵

Az „eredeti” nemzeti közösség vagy a többségi nemzet által dominált nemzetállam és annak új közösségépítő törekvései a fent jelzett négyes válaszút elé állítják a kisebbségi csoportok tagjait. S a választás legnehezebben feloldható érzelmi konfliktusát éppen az eredeti nemzeti, illetve az eredeti politikai közösséghez való hűség vállalása vagy megtagadása, esetleg egymással való kibékítése, kettős, többes identitásszerkezet formájában való egyeztetése jelentheti.¹⁶

¹⁴ „A lojalitás leggyakrabban az a fajta fegyelem, amelyet azok a csoportok követelnek meg az embertől, amelyekhez nem választottan tartozik – ilyen a család, a nemzet, egy etnikai vagy egy vallási csoport. Még a szabad társulások esetében is – mint például, amikor valaki egy párt tagja – a lojalitásérzés együtt jár »egy olyan elkötelezettséggel, amely jellegében érzelmi színezetű, és sokkal inkább a személyiségünk generálja, mint bármiféle megfontolás vagy erkölcsi érvelés«. [...] Egy efféle elkötelezettségre egy olyan államban lehet szükség, amely megkívánja polgáraitól a megtermelt anyagi javak újraelosztását, a többség akaratához való alkalmazkodást, végső esetben pedig egy hajlandóságot arra, hogy ha kell, meghaljanak az országért. Az EU-ban ez nem szükséges, mert az EU nem egy állam. Itt csupán »kötelezettségre« van szükség, egy viszonyra, amelyet »olyan szabályok indukálnak, amelyeknek érvényességét egy sor egyértelmű okból kifolyólag állapítjuk meg, és ismerjük el, vezessen bár minket ebben a megfontoltság vagy az erkölcs vagy mindkettő».” Lacroix–Magnet 2005.

¹⁵ Hódi 1992: 130–131; Davis–Sabol 1998: 478–485.

¹⁶ Ez utóbbira akár reprezentatív példának is tekinthetjük Bugár Bélának a szlovákiai magyar közösségre vonatkoztatott politikai önmeghatározását: „A szlovákiai magyarok maholnap kilenc évtizede kerültek ebbe az országba, de a nemzethez való kötődésük – az államhoz való kötődés megváltozásának tudomásulvétele mellett – fennmaradt. Mondhat és írhat bárki bármit, a Szlovák Köztársasághoz, a szlovákiai társadalomhoz való állampolgári kötődésük mellett teljes épségben őrzik magyar nemzettudatukat.” Bugár 2004: 25.

Kisebbségi identitás- és lojalitáskonfliktusok

Az európai modern nemzetek és a modern államok 20. századi egybekapcsolódása magától értetődően emelte ki az egyéni és csoportidentitások köréből a nemzeti identitás etnikai és politikai komponenseit: az anyanyelvet és az anyanyelvi kultúrát, a szülőhely és a haza tiszteletéből táplálkozó patriotizmust, és a nemzetállami közösség működését, még tágabban értelmezve a – közjót biztosító alkotmányos renddel és törvényességgel szembeni – politikai lojalitást. A primordiális identitásformák és a politikai lojalitás mint a modern európai nemzeti identitás-szerkezetek két szélső pólusán elhelyezkedő komponensek önmagukban, külön-külön elégtelenek lennének ahhoz, hogy az egyének közösségigényét és a nemzetállam által intézményesített nemzeti kultúrát, törvényes rendet egyforma súllyal megjelenítsék. Együttesen, a nemzeti identitás történetileg, érzelmileg és az elemek választhatóságában egyaránt rétegzett szerkezetei optimális esetben működőképes társadalmakat, verseny- és krízishelyzetekben szolidáris, értékőrző és értékteremtő közösségeket eredményezhetnek.¹⁷

Az egyes embert – mint különböző kulturális, szociális, gazdasági, területi, politikai stb. csoportok, szerveződések, közösségek tagjait, mint például az államok polgárait – különféle lojalitásviszonyok kapcsolják az elsődlegesen etnikai és kulturális értelemben meghatározható nemzeti közösségekhez, illetve az alapvetően politikai szervezettségű állami közösségekhez. Amennyiben a lojalitást köznyelvi értelemben használjuk, és a közösség iránti hűség, elkötelezettség kifejeződését értjük rajta, óhatatlanul figyelmen kívül hagyjuk azokat a gazdasági, politikai, jogi kötelekeket, érdekviszonyokat, amelyek az egyént lojalitásáért biztonságérzettel, a közösségen belüli szolidaritás védettségével viszonzó különböző közösségformákon belül realizálódnak.¹⁸

Az állammal szembeni lojalitást viszont alapvetően racionális politikai döntések, gazdasági választások, jogi státusok határozzák meg. A nemzeti (kulturális) és a politikai (állami) lojalitás annyiban azonban mégis közös válaszreakció, amennyiben általa az egyén közösséghez való tartozását, a közösségen belüli együttműködés igényét, szükségességét fejezi ki. A lojalitás ebben az értelemben az egyén részéről egyfajta érdekegyeztetés, érdeazonosítás a közösséget megjelenítő intézményekkel, szimbólumokkal, amely akkor működhet konfliktusmentesen, ha ezek az intézmények befogadják és erősítik az egyének és az általuk képviselt részcsoporthoz tartozásának azokat az elemeit is, amelyek nem magától értetődően, nem a célközösséggel való nyelvi, etnikai, politikai azonosság elve,

¹⁷ Hódi 1992: 24–26.

¹⁸ A lojalitás alattvalói, polgári, törvényi, kulturális, etnikai feltételeiről és formáiról lásd Schulze Wessel 2004: 4–9.

hanem a választás vagy a történelem kényszere folytán váltak részeivé az adott közösségnek.¹⁹

Clifford Geertz a világ etnikai törésvonalak mentén zajló folyamatos átalakulásának okait vizsgálva a primer vagy primordiális lojalitás kategóriájával azokat az elsődleges kötődéseket és elkötelezettségeket illeti, amelyek a származás, nyelv és kultúra partikuláris világaihoz kötik az egyéneket, azaz az egyes ember által megélt eredendő közösségi lojalitásformákról van szó.²⁰ Az identitáspolitikai szempontjából Geertz „a fennálló entitások” gyűjtőfogalmával jelölt aktuális államiségek etnopolitikai magatartását, küldetését és az ezekben az entitásokban élő etnikai csoportok lojalitását tekintette kulcsfontosságúnak.²¹ Amennyiben Geertznek ezt a – nacionalizmusdiskurzust szándékosan megkerülni kívánó – megközelítést választjuk kiindulópontnak a kisebbségek lojalitását vizsgáló elemzésünkben, a politikai közösségekhez, például a politikai közösségként leírható állami, nemzetállami társadalmakhoz kötődő lojalításokat másodlagos, választáselvű lojalításoknak tekinthetjük. Ezek révén az egyén az alkotmányosság-hoz, a republikánus tradíciókhoz, a közpolgáriság, a konszenzuális kormányzás eszméihez való ragaszkodását, a hozzájuk való kötődést és hűséget fejezi ki, mégpedig saját választása, döntése, értékítélete alapján.²²

A fent leírtak alapján azt láthatjuk, hogy identitás és lojalitás ugyanazon kötődés két megnyilvánulási formája: az egyénnek a különböző – eredeti vagy válasz-

¹⁹ Schulze Wessel 2004: 14–18; Brubaker 2001: 115–143.

²⁰ „...primer lojalitáson (én legalábbis) olyan kötődést értek, amely az alany és nem a megfigyelő társadalmi valóságérezékeléséből fakad. Aki egy partikuláris nyelvet beszél, partikuláris vallást követ, egy partikuláris családba született bele, egy partikuláris történelem felől jön, egy partikuláris helyen él, a vér, a beszéd, a szokások, a hit, a lakóhely, a történelem, a fizikai megjelenés stb. alaptényeiről van szó, megint csak a cselekvő perspektívájából nézve. Az ilyen kötődések érvényesülésének ereje társadalomról társadalomra, szituációról szituációra, személyről személyre és persze időről időre változik, és esetenként virtuálisan nem ugyanaz a keverék adódik belőlük. De amikor érvényesülnek, ahogy bizonyos fokig, bizonyos intenzitással és valamilyen kombinációban ekkor vagy akkor mindenki számára érvényesülnek, úgy látszik, mintha kimondhatatlan, sőt ellenállhatatlan kényszerítő erővel bírnának, magából a kötelékből mint olyanból fakadó leírhatatlan jelentőséggel. A primer lojalítások azok számára, akiknél ilyen elementárisak, valami lényegi affinitásból látszanak adódni (ami persze ugyanakkor lényegi nem-affinitás [ellenérzés] másokkal szemben – mint az indiók, káfirok, WASP-ek, gojok vagy gádzsók), semmint a társadalmi érintkezés alkalmából és esetlegességeiből – mint a személyes hatás, gyakorlati haszon, közös érdek vagy kikerülhetetlen személyes kötelezettség. Mint a Mont Everest, olyan masszívnak és mozdíthatatlanul adott-nak látszanak.” *Magyar Lettre International*, 1998. 31.

<http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre31/geert.htm>

²¹ *Uo.*

²² Öllös 2005: 100–104; Kis 2005: 64–68; Halász 2004: 27–41.

tott, etnikai vagy politikai – közösséggel való azonosulását, identifikációját, illetve a közösség iránti felelősségét, tiszteletét, elköteleződését és hűségét fejezi ki az egyik, illetve a másik fogalom.

A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a nemzeti és állampolgári identitások egymáshoz való viszonya miként vetítődik ki, milyen hatást gyakorol a kisebbségi helyzetben élők primer és szekunder lojalitására. Az etnikai és a politikai, a primer és a szekunder lojalitások viszonyát két aspektusból kívánom megközelíteni. Elsőként a primer és szekunder lojalitásformákat, azok feltételrendszerét, egymáshoz való viszonyát szeretném áttekinteni. Ennek az okfejtésnek a részeként az európai, de különösen a kelet-közép-európai nemzetek és nemzetállamok viszonyában ismételtelen előtérbe kerültek az etnicitás lehetséges destabilizáló és stabilizáló, kultúra- és lojalitástermelő, illetve dezintegráló funkciói. Különös tekintettel a globalizációs és integrációs folyamatok ellenhatásaként értelmezett etnizálódási folyamatokra.²³

E tekintetben különleges jelentősége van annak, hogy a nyelvi-kulturális eredetű, 20. században államvallások szintjére emelt nacionalizmusoknak milyen belső tartalékai, átváltozási képességei vannak.²⁴ A lojalitások piacán (Monroe E. Price kifejezése) az etnokulturális eredetű és vonzatú szolidaritás és közösségsszerveződés sikere szempontjából az esetek többségében az bizonyult perdöntőnek, hogy a nemzetállamokban élő kisebbségek milyen azonosulási, elsajátítási, illetve elidegenítő, eltávolító magatartásformákat alakítottak ki a hivatalos nemzetállami kulturális kínálattal szemben, s milyen szerepe volt ebben a hagyományosan államnnyelvben gondolkodó többségi közegnek, illetve a kisebbség-többség viszonyoknak.²⁵

Statisztikai, etnodemográfiai értelemben valamennyi 21. század eleji európai állam, statisztikai értelemben véve, multinacionális állam. Közjogi értelemben azonban három olyan ország van, amely alkotmánytörvény szintjén is deklarálja az állam plurinacionális jellegét, a hivatalos többnyelvűséget: Belgium, Svájc és Bosznia-Hercegovina, valamint az a hat állam, amely legalább az autonóm régiókban az ott élő etnikai kisebbségek részére biztosítja az önkormányzatiságot, a nyelvi, kulturális egyenjogúságot: Spanyolország, Olaszország, Moldávia, Oroszország, Szlovénia és Macedónia.²⁶

²³ A hátrányaival, ellentmondásaival együtt megkerülhetetlen világtendenciaként leírt globalizációs folyamatok az emberiség etnikai tagoltságát kétségkívül radikálisan befolyásolják. Az etnikai reneszánsz minden földrészen kimutatható jelenségei ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy a globalizáció az etnikai viszonyokat inkább csak átalakítja, s nem feltétlenül jelenti az etnikai sokszínűség felszámolását. Tomlinson 2003: 272–277.

²⁴ Gikonyo Wokabi–Omondi Owin 2003.

²⁵ Price 1998: 128–132.

²⁶ Pan–Pfeil 2003: 18–25.

Az összes többi országban – köztük a kisebbségi jogokat korrekt módon szabályozó államokban is – az etnikai kisebbségek egyéni és közösségi jogai saját kultúrájuk megőrzését, az anyanemzeteikkel való szabad kapcsolattartást biztosítják. A befogadó állammal való azonosulás, szolidaritás, a szekunder lojalitás megannyi más kritériuma azonban csak helytel-közzel és részlegesen teljesülhet, mert a közösségi identitásukban a legtöbb esetben a primer lojalitásformák dominálnak. Ennek azonban a jogi státus mellett természetesen szintén több oka is lehet. Kezdvé a kisebbségi csoport kényszerítő körülmények között történt kialakulásától (kényszerkisebbségek), a politikai, gazdasági, kulturális diszkrimináción át a saját államon belül tartósan a politikai önszerveződés, részvétel és önkormányzat lehetőségétől megfosztott helyzetig.

Az ilyen és ezekhez hasonló helyzetekben a kisebbségi közösségek tradícióikban, hagyományos kultúrájukban, zenéjükben, irodalmukban találják meg azt az identitástermelő közeget, amely a közösségépítés szempontjából az identitás- és lojalításviszonyokat a közösségi érdekeknek megfelelően egyensúlyban tartja. Ez a helyzet jellemezte például a Szovjetunió megannyi kisebbségi nemzetét, nemzeti és etnikai kisebbségét. A romániai, csehszlovákiai, jugoszláviai magyarok 1989 előtti helyzetét is a politikai önszerveződés szinte teljes hiánya, illetve a hagyomány-, irodalom- és művészetközpontú közösségépítés jellemezte.²⁷

Másrészt több olyan kisebbségtípus, kisebbségi léthelyzet is elkülöníthető, amikor a primer lojalitásformák fokozatosan háttérbe szorúlnak, és a politikai, állami kötődések, identitások felerősödésével az ún. szekunder lojalitásformák válnak a csoportok közösségi identitásában meghatározókká. Ez főként azokra a kisebbségekre jellemző, amelyek csekély számbeli, politikai erővel, gyenge érdekérvényesítő képességekkel rendelkeznek, vagy a regionális kisebbségek esetében az asszimiláció a nyelv- és identitásváltáshoz közeli szakaszba jutott. Amennyiben ezek a kisebbségi csoportok ráadásul centralizált nemzetállami keretek közt, több évszázadon keresztül a történeti patriotizmus hagyományait is beépítették saját közösségi identitásukba, vagy éppen menekültként a befogadó állammal szembeni hála és hűség, valamint az integrációs igény jellemzi politikai identitásukat, akkor a politikai identitás felerősíti a szekunder lojalitást hordozó magatartásformákat. Ez a fajta magatartás jellemzi a magyarországi kisebbségeket vagy például az ausztriai, szlovéniai magyar közösségeket is.²⁸

Lehet-e, kell-e, érdemes-e egyensúlyba hozni a kétféle lojalitásformát? Lehet-e egyformán megítélni a különböző államformákat, állameszméket, etnopolitikai modelleket és magukat az egymástól ugyancsak különböző kisebbségtípusokat ebből a szempontból? Az etnikai közösséghez való tartozás igénye, a közösségi

²⁷ Bárdi 2004: 80–85.

²⁸ Bindorffer 2001: 112–121.

szolidaritás bizonyos szintje a legtöbb kisebbségi definíciós kísérlet konstans eleme, éppen úgy, mint a befogadó állammal szemben deklarált lojalitás.²⁹ Ebből a szempontból egyfajta ideális helyzetnek tekinthetnénk a kétféle lojalitásforma közti egyensúlyhelyzetet, csak hogy annak a különböző kisebbségtípusok a nemzetállami kirekesztés, az anyaországi érdektelenség, vagy éppen a közösség asszimilációs hajlandósága miatt eleve nem tudnak megfelelni. A magukat a schengeni rendszer 2007. évi bevezetése miatt ismételten egyre inkább kényszerkisebbségnek tekintő vajdasági, kárpátaljai magyarok körében a 2001–2003. közötti státustörvény-, majd pedig a 2004–2005. évi kettősállampolgárság-viták a közösségi identitás és lojalitás válságának megannyi jelét mutatták.³⁰

A fentiek alapján azt rögzíthetjük, hogy a kelet-közép-európai multietnikus nemzetállamok etnikai kisebbségi közösségei és az azokhoz tartozó személyek primer és szekunder lojalitásformái csak több feltétel teljesülése esetén kerülhetnek egyensúlyba. A 21. század eleji modern európai államok többsége nemzetállam, igaz, szemünk láttára gyorsulnak fel azok a változások, amelyek a Nyugat-Európába bevándorolt muzulmán, afrikai, török, ukrán, kelet-európai migráns kisebbségi közösségeket évtizedes zsilipelés után beemelik az állampolgári közösségbe. Ezt történt például 1999-ben Németországban az állampolgársági törvény megváltoztatásával. A spanyol származáshoz, felmenőkhöz vagy spanyol nemzetiségű házastárshoz ragaszkodó spanyolországi honosítási törvény ellenére 2005 májusában a madridi törvényhozás lehetővé tette a bevándorlók számára, hogy egyszeri kedvezményes és gyorsított eljárás keretében megszerezzék a spanyol állampolgárságot.³¹

A nemzetállamok azonban nem maradhatnak teljesen semlegesek saját szervezőelvükkel, a nemzeti hovatartozás szerinti megkülönböztetéssel, kizárólagossággal szemben. Amint azt újabban Öllös László elemzése bizonyítja, a kelet-közép-európai államok többsége az államérdeket érintő kérdésekben legtöbbször ma sem tud etnikailag semleges magatartást tanúsítani, holott ezzel az állam területén lakó többségi és kisebbségi nemzeti közösségek közt óhatatlanul különbséget tesz.³²

Kérdés, hogy Kelet-Közép-Európa államai mikor tudják kiiktatni saját állameszméjükből az olyan etnikai diszkriminációra alkalmas kategóriákat, mint például a hivatalos nyelv, az állami oktatás, kutatás nemzeti preferenciákat tartalmazó tartalmi és nyelvi megkötöttségei, az állami intézmények többségi nemzeti exkluzivitása. A régió 20. századi nemzetállamainak megszelídítése, az etnokratikus rendszerelemek felszámolása aligha képzelhető el a kisebbségi csoportok államalkotó tényező-

²⁹ Girasoli 1995: 114–115.

³⁰ Végel 2002: 355–363; Bárdi 2004: 174–180.

³¹ Conrad–Kocka 2001; Rippert 1999.

³² Öllös 2005: 137–140.

ként való tényleges elismerése, kultúrájuk, településeik nemzeti önkormányzata nélkül, vagy éppen úgy, hogy az általuk fizetett adók egy részét ne fordítanak valamilyen számon kérhető módon a kisebbségi kultúrák fejlesztésére stb.³³

Nemzeti és állami lojalitások konfliktushelyzetei

John Hutchinson *Etnicitás és a modern nemzetek* című tanulmánya – nemzet és állam rendkívül leleményes és életképes nemzetállami létezési formáját elemezve – az etnicitás és nemzet viszonyában nem tartja szerencsésnek a merev szembeállítást, s megállapítja, hogy az etnicitás továbbra is termékeny rendezőelve a nemzeti, nemzetállami közösségszerveződéseknek.³⁴ Schöpflin György pedig az etnicitás stigmatizálásaként értékeli az olyan interpretációkat, amelyek nem veszik figyelembe, milyen kitüntetett szerephez juthat a kulturális értékvilágokra utaló etnikai diskurzus a nemzeti mozgalmaknak a globalizációs kihívásokra adott reakcióiban. Schöpflin szerint a különböző közösségek fennmaradásában, versenyképességének biztosításában meghatározó szerepe van annak a kulturális reprodukciós folyamatnak, amely a saját csoport „jelentéseit és identitásait” folyamatosan újratermeli. Az etnicitás mint az európai közösségek, nemzetek kulturális reprodukciójában fontos szerepet játszó viszonyrendszer ily módon alapvetően befolyásolja a nemzeti közösségek és az államok kapcsolatát.³⁵

Ebben a kapcsolatrendszerben a 20. századi kisebbségtörténeti stúdiumok alapján a soknemzetiségű, multietnikus nemzetállamokon belül az etnikai és nemzeti közösségek különböző identitás- és lojalitáskonfliktusait különböztethetjük meg. 1. A nemzeti csoportok, közösségek legitimitásának, politikai entitásként való létjogosultságának megkérdőjelezése jelenti az alapját, kiindulópontját az asszimilatív, diszkriminatív, homogenizációs, etno-genocíd politikai gyakorlatnak. 2. A kisebbségi közösségek önállósulási törekvéseit az adott államok a dezintegráció, szecesszió veszélyére hivatkozva próbálják tiltani és üldözni. 3. Az állam-eszmével, az állam etnikai jellegének meghatározásával összefüggő konfliktusok a multietnikus birodalmakban, pszeudoföderációkban gyakran vonják maguk után az államnemzeti identifikáció kötelezővé tételét (például a szovjet, jugoszláv identitást), máskor meg éppen a szegregáció és kényszmigráció lehet a kizárólagos nemzetállami képlet következménye. 4. A nemzetépítéssel összefüggő konfliktusok a többség és kisebbség között az alá- és fölérendeltség, illetve a különböző szintű partnerség kérdését helyezik előtérbe. Utóbbi esetben a kisebbség párhuzamos nemzetépítő törekvései óhatatlanul a területi vagy a kulturális

³³ Kis 2005: 72–74.

³⁴ Hutchinson 2002.

³⁵ Schöpflin 2004: 153–158.

autonómia irányába mutatnak, integrált, szupranacionális közegben pedig a kisebbségek transznacionális önmeghatározása erősödhet fel.

Az elmúlt másfél évtizedben többféle felmérés vizsgálta a Magyarországgal szomszédos államokban élő magyar kisebbségek nemzeti és állampolgári kötődéseit.³⁶ Csepeli György és Örkény Antal nemzetközi összehasonlítás alapján készült elemzésének egyik kiindulópontja az állampolgári és kultúrnemzeti identitás kisebbség-többségi különbségeit vizsgálta meg. „A politikai nemzetfelfogás nem tagadja a nemzeti lét kulturális dimenzióját, de az állampolgársághoz fűződő jogok és kötelességek közösségét legalábbis egyenrangúnak ismeri el a politikai narratívák terében elképzelt nemzettel. Ezzel szemben a kulturális nemzetfelfogás az állampolgárságot a nemzeti identitást disszonanciával telítő tényezőnek tekint, ha csak nem esik egybe a kulturálisan megkonstruált nemzethez tartozással. Egy 1997 őszi Erdélyben, az ott élő román és magyar lakosságot reprezentáló mintán végzett kutatásunk során például azt tapasztaltuk, hogy az erdélyi románok 76 százaléka teljesen vagy részben egyetértett azzal az állítással, hogy »sokkal szívesebben vagyok román állampolgár, semhogy bármely más ország állampolgára legyek«. A romániai magyarok közül viszont csak 47 százalék fogadta el ezt az állítást.”³⁷

A magyarországi magyarok nemzetfogalmának tartalmi kritériumaira vonatkozóan Hunyady György 1971 és 1996 között megismételt kutatások alapján arra a következtetésre jutott, hogy a 20. század utolsó negyedében folyamatosan nőtt azoknak az aránya, akik mind nyugati magyar diaszpórában élők, mind a szomszéd országok kisebbségi magyarjait, mind pedig a Magyarország területén élő nem magyar kisebbségeket a magyar nemzet tagjának tekintették. Ez azt jelenti, amit egyébként az 1996-ban a megkérdezettek több mint egyharmada lehetségesnek tartott, hogy egy ember több nemzeti közösséghez is tartozhat. Mindez azt jelzi, hogy a 20. század végi magyar nemzeti identitásban az etnikai, kulturális elemek mellett már jelentős szerepet játszott a vállalás, a többes identitás lehetőségét is magában hordozó választás tényezője, ami a toleránsabbá váló nemzetállami közegben már nem feltétlenül okoz lojalitáskonfliktusokat.³⁸

Ugyanakkor a politikai meghatározottságú nemzeti közösségigénnyel, nemzetállami, államnemzeti keretekkel kapcsolatosan továbbra is az EU-bővítés előtti helyzet fő szabályai jelentik a mozgástér határait. Kis János és a liberális, baloldali értelmiség számos képviselője éppen a reálpolitika jegyében utasít el minden olyan elképzelést, amely a kisebbségi magyarokat valamilyen jogi, politikai kötelekkel is Magyarországhoz kötné: „Amíg a nemzetállami kereteket adottnak tekintjük, a Magyarország határai körül élő magyarokról kétféleképpen gondolkodhatunk. Az egyik lehetőség az, hogy a határokat megváltoztathatatlanak is-

³⁶ Csepeli 1992; Csepeli–Örkény–Székelyi 2001; Dobos 2001: 5–9.

³⁷ Csepeli–Örkény–Székelyi–Csere 1998: 27.

³⁸ Hunyady 1997.

merjük el, s akkor tudomásul kell vennünk, hogy a magyar kisebbségeket csak nyelvi és kulturális szálak – közjogi kapcsolatok nem – fűzhetik a magyar állampolgárokhoz. A másik lehetőség az, hogy ebbe a következménybe nem vagyunk hajlandók beletörődni, és megkérdőjelezzük a kialakult határokat. Az utóbbi ábrándkergetés és katasztrófa politika volna. Az előbbi nagyon nehéz elfogadni.”³⁹

Érdekes, hogy az uniós bővítéssel egyszerre a nyugat-európai centrumhoz és egymáshoz is integrálódó kelet-közép-európai térségben ilyen erőteljes szembeállítás formájában írja le a mai magyar liberális filozófia vezéralakja a magyarországi és a kisebbségi nemzeti közösségek egymáshoz való viszonyának lehetséges alakzatait, kezelési technikáit. Ebből a szempontból különösen fontosak lehetnek azok a polémiák, amelyek egyrészt a státustörvény alkalmazásáról, másrészt a kettős állampolgárságról lezajlott 2004. decemberi népszavazás, illetve a Gyurcsány-kormány által kezdeményezett nemzeti felelősség programjáról folytak.

A kulturális és a politikai nemzet összeegyeztethetősége

A kettős állampolgársággal kapcsolatos 2005. évi magyarországi népszavazás során kibontakozott „összmagyar” vita érvrendszerét abból a szempontból vizsgálom, hogy a nemzeti identitás és a politikai lojalitás milyen mértékben került konfliktusba egymással a befogadó állam és az anyaország állampolgárságát egyszerre igénylő kisebbségi magyarok, illetve a népszavazási kezdeményezéssel szemben nagy többséggel passzívan reagáló magyarországi magyarok körében. Amint azt a 20. század végi identitásvizsgálatok megmutatták, a kulturális értelemben vett nemzeti közösség jelenti a kisebbségi magyarok nemzeti identitásának alapját, s ez jellemzi a magyarországi jobboldali szavazóbázis egy jelentős részének nemzeti önazonosságát is. A magyarországi állampolgárságot mint a nemzethez való tartozás attribútumát egyik oldalon sem támogatták a feltételezett szavazó bázis nagyságrendjének megfelelően, s ily módon a kezdeményezés sikertelen volt.⁴⁰

Az ezzel kapcsolatosan kialakult magyar–magyar publicisztikai és szakmai diskurzus vázlatos elemzésével arra keresem a választ, hogy kettős állampolgárságnak a kisebbségi magyarok többsége által való óhajta és a népszavazási eredményekben tükröződő magyarországi elutasításban milyen identitáspolitikai tényezők játszottak szerepet a „belmagyar” („kismagyar”) és a „külmagyar” („nagymagyar”) világban.⁴¹

³⁹ Kis 2001.

⁴⁰ Csepeli–Örkény 1998.

⁴¹ Az elemzésre kiválasztott vitaszövegek megtalálhatók az MTA ENKI, a Teleki László Intézet és a Corvinus Egyetem Nemzetközi Jogi Tanszékének közös honlapján: www.kettosallampolgarsag.mtaki.hu

A kettős állampolgárság opciójáról szóló 2004–2005. évi vitákban jól elkülöníthetően háromféle beszédmód volt jelen. Az érzelmi attitűd dominált az igenek és a nemek táborában egyaránt. Az igenpárti érzelmi magatartás jellemezte a kisebbségi magyar világ abszolút többségét és a magyarországi jobboldali választóbázis nagyobbik részét. Ez a beszédmód szerencsétlen módon a különböző politikai pártok, politikai csoportosulások, illetve a pártok feletti nemzeti-polgári és a baloldali-liberális blokkok mindkét oldalról tudatosan vállalt frontális ütközését is végletesen felerősítette. Ugyanakkor a népszavazási kezdeményezéssel szembeni fenntartások, a tisztázatlan következmények miatt a két politikai oldal szavazóbázisa a kedvezményes honosításra vonatkozó kérdés megválaszolásában nem tanúsított túlzottan nagy fegyelmet a pártvezetések iránymutatásával szemben.⁴²

A népszavazás előtti politikai mobilizáció és a sikertelen plebiszcitum utáni kölcsönös tetemre hívások emocionális érvelése felszínre hozta a magyar–magyar kapcsolatok szinte valamennyi problémáját, a kisebbségi magyar közösségek sérelmeit, a magyar nemzeti identitás történeti, kulturális, politikai, jogi komponensei között feszülő ellentmondásokat. A nemleges érzelmi attitűdöt a gazdasági, külpolitikai kalkulusokra, illetve a szomszéd országokkal és az ottani többségi nemzetekkel szembeni belátás határozta meg.

Ezzel a két domináns magatartással szemben jelentéktelen kisebbséget alkotott a racionális támogató, illetve a racionális elutasító pozíció, amely az igenlő és a nemleges válasz mellett elkötelezettek politikai elitjeit jellemezte. Az ezt a beszédmódot használóknak nem volt elég hitelük és erejük ahhoz, hogy a magyarországi belpolitikai aréna aktuális pártpolitikai konfliktusából ki tudják zárni a nemzeti identitás és az állampolgári lojalitás alapkérdéseit felkavaró emocionálitást, amit ráadásul a határon túli magyar világok fokozódó türelmetlensége, csodaváró, a kisebbségi évtizedek minden sérelmére jóvátételt remélő magatartása eleve kilátástalanná tett.

A harmadik, elemző-összehasonlító beszédmód a fenti kettőhöz képest csak periferikusan, s akkor is érzelmileg befolyásolt megnyilatkozásokban jelent meg a népszavazást megelőző, illetve követő polémákban, s jórészt történeti, politológiai és szociológiai érvekkel próbálta megtámogatni a nemleges vagy igenlő tábor pozícióit.⁴³

⁴² „A két nagy párt pedig a vad pártoskodás törvényétől hajtva iszapbirkózásba rohant bele. Politikai vesztesek vannak, győztesek nincsenek, a morális defekt felmérhetetlen. A másfélmillió igen szavazatban legalább háromszázezer baloldali szavazat is benne van. Más oldalról: legalább egymilliónyi potenciális jobboldali szervező pedig nincs benne! A 2-3 milliós baloldali szavazótábor tíz év óta kirekesztik a nemzetből. Kicsit későn jött az utolsó tíz napban kinyújtott békejobb.” Géczi 2004.

⁴³ A háromféle beszédmódra lásd például *Ankét* 2004.

Az eredménytelen és sikertelen népszavazás a magyar nemzeti identitás szempontjából kétségkívül több ponton is váratlanul súlyos következményekkel járt. Bizonyossá vált például a kulturális és a politikai nemzetfogalom szándékolt egybemosására, a 20. századi történelem figyelmen kívül hagyására épülő szimbolikus nemzetpolitika csődje. Ebből kiindulva az érzelmi beszédmódban megszólalók a nemzeti érdekek, a kisebbségi magyarok elárulásának a vádját fogalmazták meg. A pártpolitikai érdekek mentén a nemleges szavazásra biztató kormánypártokat, a magyarországi szavazókat a népszavazási kampány során a kettős állampolgárság lehetséges gazdasági, szociális, migrációs következményeivel riogató magyar kormányt és annak miniszterelnökét ostorozták a leghevesebben. Így például Bőjte Csaba, az erdélyi árvák ügyét felkaroló ferences szerzetes a magyar kormányt a kisebbségi magyarokkal való szembefordulásként, a határon túli magyarok magyar haza iránti ragaszkodásának a budapesti kormány által való elutasításaként értékelte a plebiszcitum eredményét.⁴⁴ A kisebbségi magyar közösségek Magyarországgal kapcsolatos érzelmi kötődésében éppoly ritkán adatolható a hazafiság, patriotizmus érzése, mint a befogadó országokkal. Míg utóbbi esetében a szülőföldre való ragaszkodás, a regionális identitás pótolja, képviseli a patriotizmust, addig az anyaországgal szembeni ambivalens tapasztalati anyag miatt ez a fajta közvetett kötődés is hiányzik. Jól jelzi a probléma súlyosságát Illyés Gyula „haza a magasban” kifejezése, ami egyszerre jelzi a veszteségek tudatosítását és a közös nyelv, történelem, kultúra által megteremthető virtuális haza lehetőségét.

Az állammal szembeni érzelmi lojalitás legmagasabb szintjét, a hazafiságot jóval árnyaltabban, és a szomszéd nemzetek elemző alkatú értelmiségének alighanem általános, a káröröm nyomait is tükröző véleményét kifejtve a belső törés valóságára hívta fel a figyelmet Irina Culic román szociológus is. A 20. század folyamán alig tapasztalt magyar–magyar politikai nézetkülönbségek mentén kialakult belső tagoltságok kialakulása Culic szerint a népszavazás legfontosabb identitáspolitikai következménye: ugyanaz a politikai cél, amely az erdélyi magyar társadalmat egységesítette, a magyarországi magyar közösséggel minden korábbinál élesebben szembeállította.⁴⁵ A kisebbségi magyar racionális kritikái

⁴⁴ „...megértük, hogy a dicsőségesen uralkodó magyar kormány is legyőzött bennünket. [...] Minden erkölcsi felelősség az uszító, riogató karmesteré, a kormányé. Ezeknek a leszegényedett, megtört határon túli magyaroknak volt hazájuk, ezeknek az embereknek az ősei adójukkal, munkájukkal Budapesten parlamentet építettek, egy csodaszép parlamentet, amelyben most őket legyőzték, elutasítják.” Bőjte 2004.

⁴⁵ „A magyar közösség (vagy akár a társadalom) konstruálásának eszközökben és mechanizmusokban megnyilvánuló sokrétűsége olyan mértékű volt, hogy megteremtették azt, amit Kántor (Zoltán) »romániai magyar nemzetnek« nevez [Kántor Zoltán, Az önmeghatározás és önszerveződés néhány elméleti kérdése, *Provincia*, 2000. június 28.]. Ez csupán egyike azon nemzeti azonosulási formáknak, amelyek manapság az erdélyi magyarok számára adóttak. Az identitásformák feletti alkufolyamat nyomán, a kontextusok,

hang is megszólalt, mégpedig egymástól is különböző hangnemben. Húshegyi Gábor, pozsonyi művészettörténész a kisebbségi magyar és a jobboldali magyarországi újkonzervativizmus közös vereségeként értékelte a népszavazás kimeneteletét és a szomszéd nemzetekkel való együttműködés politikájának folytatását, a magyar–magyar kapcsolatrendszer radikális újragondolását, valamint a szomszéd nemzetekkel, országokkal való együttműködést szorgalmazta.⁴⁶

A magyar kormánypartok közül a Szabad Demokraták Szövetségének a szenvtelenségig racionális elvi magatartását a magyar kisebbségek kérdésének a szomszédságpolitika keretei között hatékonyabbnak tartott megközelítés jellemezte. Fodor Gábor és Pethő Iván szerint „az állampolgárság nem nemzetiségi kérdés, hanem politikai lojalitás kérdése, ezért a kettős állampolgárság nem alkalmas arra, hogy a szomszédos országokban élő magyar kisebbséget az ottani államok szempontjából jobb helyzetbe hozza, inkább rosszabb helyzetbe fognak kerülni”.⁴⁷

a számításba jöhető erőforrások, a létező intézmények és diskurzusok sokaságának közepette a magyar nemzet fogalma cseppfolyósabbá és komplikáltabbá vált, mint azt az 1948–1989 közötti időszak világos és egyszólamú identitás-konstrukciója láttatta. Úgy vélem, hogy a magyarok jelenleg az elbizonytalanodás periódusát élik, amelyet furcsamód épp azok a források táplálnak, amelyek önbizalmuk és identitásuk újratermelését lennének hivatottak elősegíteni, nevezetesen a magyar állam határon túli magyarokat érintő politikái, illetve a romániai magyarok érdekvédelmi szervezete. A magyarok hirtelen »többfélék« lettek.” Culic 2005: 145–146.

⁴⁶ „A határon túli magyar politikai elit viselkedése [...] arról árulkodik, hogy magyarországi jobboldali nyomásra képesek elhinni: van alternatívája a másfél évtizede sikeres együttműködési politikának. Éppen ezért most új nemzetstratégiára van szükség: december 5. után itt az ideje, hogy pontot tegyünk egy másfél évtizedes folyamat végére. [...] S ha e cezúrának számító népszavazás után is fennmarad a MÁÉRT, akkor felmerül a kérdés: vajon hol vonható meg az a határ, amely a Magyarországon kívüli, kisebbségi magyar politikai elit elképzelései és a magyar állam érdekei között húzódik? Az elmúlt másfél évtized alatt kiderült, hogy a budapesti »csak azért is«, a »mi jobban tudjuk« döntések ugyanolyan károsak, mint a határon túliak szakmai szempontból irreleváns követelése. Ezt a két csapdát csak úgy lehet kikerülni, ha a határon túliak és a kisebbségek kérdéseivel foglalkozó magyarországi kormányzervek (a Határon Túli Magyarok Hivatala vagy a kancellária), illetve a kisebbségi kérdéssel foglalkozó szakmai műhelyek önmaguk dolgozzák ki a nemzetstratégiát.” Húshegyi 2005.

⁴⁷ „...ha a kettős állampolgárságot alanyi jogon meg fogják kapni a határon túli magyarok, onnantól kezdve minden autonómiatörekvésükre, minden kisebbségi jogvédelmi törekvésükre azt fogja válaszolni a többség: Kérem szépen, milyen állam polgárai önök? Egy más állam polgárai? Tessék akkor elmenni a szomszédba, és ott kérni ezeket a jogokat, ott kérni az autonómiát, ott kérni a segítséget! Lehetetlen helyzetbe fognak kerülni ezek a közösségek, tisztelt barátaim és tisztelt képviselőtársaim, és ezzel jobb tisztában lenni, mint hogy megint magunkat becsapjuk mindenféle illúziókkal.” Fodor Gábor, az SZDSZ frakcióvezető-helyettesének 2004. november 23-i parlamenti felszólalása. Kettős állampolgárság, 2004–2005. Pethő Iván nyilatkozatát lásd Kettős állampolgárság, 2004–2005.

A Magyar Szocialista Párt esetében – jórészt pártpolitikai taktikai megfontolásokkal magyarázható nemleges magatartása mögött kétségkívül a magyarországi ellenzéki erők megerősödésétől való félelem, az önálló baloldali és liberális kisebbség- és nemzetpolitikai alternatíva kidolgozásának igénye lehetett a meghatározó. Ugyanakkor a szocialista érvelésnek számos olyan eleme is volt, amelyet a népszavazási kudarc visszaigazolt.⁴⁸ A magyar kormány tagjai, tisztségviselői, intézményei mindazonáltal a kampány során választott, a 2002. évi parlamenti választások előtt egyszer már sikerrel alkalmazott agresszív xenofób érveket is bevetettek. Ezt a fajta argumentációt azonban aligha lehet bármivel is menteni.⁴⁹

Az etnikai, kulturális identitás és a politikai lojalitás népszavazás kapcsán kirobbanó konfliktusát sokan és sokféleképpen értékelték. Baranyai Péter, az időközben megszűnt *Romániai Magyar Szó* újságírója szerint a népszavazás kudarc a nyolc államban és a diaszpórában élő magyarság önmagáról mint egységről alkotott ellentmondásos képére és a magyar nemzetfogalom tisztázatlanságaira vezethető vissza, amiről az egyes nemzeti közösségek közti megosztottság lett a következménye: „Lejárt a szavatossága a régi nemzetfogalomnak, az új pedig többjelentésű. A kis történetek, amelyek megesnek ezrével magyar és magyar találkozásakor, újabban a különbségekről szólnak. Kiderül, hogy magyar közegben magyarként idegenek lehetünk oda-vissza alapon, hogy a politikai megosztottság

⁴⁸ „Az új magyar nemzetpolitika nem rossz kérdéseket, nem kényszerpályát és nem csapdahelyzeteket, hanem a Magyar Köztársaság hosszú távú kötődését, a határon túli magyarság és a határon belül élő magyarság kapcsolatának szorosra fonását, egységét tudja és kívánja kifejezni. Világossá teszi, hogy a magyar politika képes annak átgondolására, hogy megváltozott körülmények között élünk mi, magyarok akár a magyar szülőhazában (sic!), Magyarországon, akár határon túli magyarként a Kárpát-medence más országaiban. Ugyanakkor elutasítunk minden olyan törekvést, minden olyan tudatos vagy akár tudat alatti törekvést, amely ellentétet szít és ellentétet hoz a nemzet kérdéseinek ügyében magyarországi magyar és magyarországi magyar között, ellentétet szít és ellentétet hoz határon túli magyar és Magyarországon élő magyar között, ellentétet szít és ellentétet hoz határon túl élő magyar és határon túl élő magyar között. Aki nyitott szemmel jár, aki ismeri a jelen aktualitását, helyzetét, tudja, hogy ez a veszély él.” Hiller Istvánnak, az MSZP elnökének 2004. november 19-i parlamenti felszólalása. Kettős állampolgárság, 2004–2005.

⁴⁹ Gyurcsány Ferenc miniszterelnök például 2004. november 9-i pécsi beszédében a következőképpen érvelt: „A magyarigazolványt mintegy 770 ezren váltották ki. Ha ők állampolgárságot kapnak és élnek jogaikkal, az számítások szerint évente 168 ezer forint plusz költségbe kerül minden Magyarországon élő polgárnak.” <http://www.mszp.hu/index.php?gcPage=public/hirek/mutatHir&fcHirTipus=h&fnId=62997&fnHid=62997>. A kormányzati argumentáció xenofób elemeiről, a „magyarellen-es magyar xenofóbiáról”, egyszersmind a jobboldali pártok nemzeti demagógiájáról lásd például Feischmidt 2005: 31; Tamás 2004.

nagyobb távolság, mint az, amelyik az egyenlítői néger és a sarki eszkimó között fennáll gondolkodásban és életmódban.”⁵⁰

A kettős állampolgárság szakmailag, bel- és külpolitikailag előkészítetlen, pártpolitikailag áthangszerelt kérdése mindkét oldalon túlfokozott, érzelmileg felfokozott közegben, erős megosztó élményévé vált a magyarországi és a határon túli magyar közösségeknek. Akadtak elemzők, akik szerint az egész kezdeményezésnek, mások szerint a kormánynak, megint mások szerint az ellenzéknek eleve ez lehetett a célja.⁵¹ Mi legyünk méltányosak minden érintettel szemben: a népszavazás kudarca nyomán kialakult törésvonalak okát hiába keressük csak az egyik vagy csak a másik oldalon. A tartósan rendezetlen magyarkérdésre a népszavazás rossz módszert, rossz válaszlehetőségeket kínált, s ezt a helyzetet minden politikai szereplő igyekezett a maga javára kamatoztatni. A kudarc következményei közt azonban nemcsak az elkeseredettséget, politikai hisztériát, a megosztottságot és az ilyen esetekben szokásos túlreagálásokat lehet számba venni. Ezeken kívül sok komoly tanulsága is volt a plebiszcitumnak. Vélhetően a jövőben minden politikai résztvevő tisztában lesz például azzal, hogy a nyelvi, kulturális értelemben összetartozó magyar nemzeti közösségek politikai kapcsolatairól csak valamenynyi közösség részvételével, egyetértésével szabad döntést hozni, más különben csakis újabb törésvonalak alakulhatnak ki.⁵²

A kettős állampolgársági viták nyomán kialakult identitás- és lojalitáskonfliktusoknak az egyik legfontosabb, de ehhez képest alig tematizált és elemzett felismerését a kisebbségi magyar közösségek körében folyamatosan növekvő migrációs potenciál kérdése és az azzal összefüggő változások jelentették. Az elvándorlással, magyarországi áttelepüléssel, a világban való szétszóródással összefüggő változások három egymással ellentétes hatást váltanak ki. Az elvándorlás főként az erdélyi, vajdasági, kárpátaljai magyar migránsok számára – szociális, családi, kereseti, tanulási, magánéleti és más okok miatt – valószínűleg komoly esélyt jelenthet az otthoninál jobb életkörülmények megteremtésére. Az immár közel negyed százada csökkenő magyarországi népesség és a magyarországi strukturális munkanélküliség problémájának kezelése szempontjából a magyarországi áttelepülés szintén jótékony hatással lehet. Ugyanakkor a felgyorsuló migrációs moz-

⁵⁰ Baranyai 2005.

⁵¹ „Szeretheti népét az, aki megosztja? Aki ezért a legócskább hazugságok özönét zúdítja rá? Hogy sok ezer magyar, tán mind a nyolcszázezer magyar igazolványos haszonleső, hitvány csavargóként ront ide; otthagya házat, állást, édesanya sírját, hogy pár forint segílyt, nyugdíjat, miegyebet kaphasson? [...] A kampány eredménye ez lett, hogy a két tábor közti régi szakadék mellett egy újabb is hasadt a lelkekben: ahogy Neumann Ottó írta, bizony az igenesek közül sokan hazaárulónak tartják a nemmel szavazókat és a távol maradókat. Nyilván ezt akarták. Állítólag azért, mert egy egészséges lelki országban nem kerülhetnének soha hatalomra.” Czakó 2005.

⁵² Ez lehet például az egyik legnagyobb tétje a Magyar Állandó Értekezlet megújításának.

gások csökkentik a helyben maradó közösség létszámát, kulturális, gazdasági reprodukciós erejét, gyengíthetik autonómiatörekvéseit, és folyamatosan felülírják a szülőföldön maradás támogatását fő szabályként kezelő magyar kisebbségpolitikai doktrínát.⁵³

Ez utóbbi dilemmára, a magyar kisebbségpolitika és bevándorlási politika között feszülő ellentmondásra mutatott rá Kőszegh Ferenc: „A jogszabályi álszentség (meg sokszor az ügyintézői embertelenség) háttérében politikai kétlelkűség munkál. Minden magyar kormány deklarálta, hogy kedvezményekkel – például kedvezményes honosítással – támogatja a határon túli magyarokat, de nyomban hozzátette, kívánja, hogy nemzettársaink a szülőföldjükön boldoguljanak. Ennek a határokon túl nyúló boldogításnak az egyik eszköze az áttelepülés megnehezítése. A népszavazás kezdeményezői és támogatói azt próbálták elhittetni önmagukkal és híveikkel, hogy a magyar állampolgárság megadásával nem törik meg ez a tradíció: a határon túliak magyar állampolgárként is a szülőföldjükön akarnak maradni. Nem tudjuk pontosan, mit akartak volna. De a kezdeményezőket ez nem is érdekelte. Ők a népszavazást és a kettős állampolgárságot »a trianoni trauma részleges feloldásának« tekintették, olyanféle jelképes gesztusnak, mint a Szent István-i birodalmat reprezentáló Szent Korona elhelyezését a köztársaság címerén vagy az Országgyűlés kupolacsarnokában.”⁵⁴

A kisebbségi magyarok kettős állampolgárságának ügye – mint láttuk –, több ok miatt sem tudott kiszabadulni a kérdés eredendően érzelmi kontextusából. A kisebbségi magyar közösségek anyanyelvdomináns, nemzetközpontú identitásában a magyar állam 2004 decemberéig megmaradt olyan vonatkoztatási pontnak, ahol a magyar nyelv, kultúra, tudomány intézményei szabadon működhetnek, ahonnan a nehéz helyzetben segítségre lehetett számítani, ahova a legnagyobb bajban menekülni, munkanélküliségben dolgozni, iskolák hiányában tanulni mehettek. Az idealizált anyaországgépzet és a magyarországi kapcsolati tőke fontos, talán a legfontosabb eleme volt a kisebbségi magyarok nemzeti identitásának, amit a státustörvénnyel összefüggő viták és lehetőségek, a nemzetegyesítés politikai szólamai még inkább felerősítettek. Ezért telítődött a magyar állampolgárság könnyített megszerzésének ígérete érzelmekkel, indulatokkal. A kettős identitás kettős állampolgárságot igényelt. A magyarországi magyar aktív választók nagy többsége számára viszont alapvetően ismételt a politikai oldalak közötti választás volt a tét, amit úgy is értelmezhetünk, hogy a népszavazásban részt vevők

⁵³ Hárs 2003: 68–71; Örkény 2003a: 150–155.

⁵⁴ Kőszegh 2005.

többsége a kettős állampolgárság kérdését nem a nemzeti identitás szempontjából kívánta megválaszolni, hanem pártpolitikai elkötelezettsége, azaz politikai identitása alapján.⁵⁵

A magyar nemzetfogalom és a nemzetegyesítés

A 21. század eleji magyar nemzeti közösség etnikai és politikai identitásában rengeteg variáns különíthető el. Az egynyelvű magyarországi magyarok körében például a német, szláv, görög, zsidó, cigány felmenőkkel rendelkezők, a homogén vagy vegyes házasságokban élők között akkor is jelentős identifikációs különbségek fedezhetők fel, ha a legfontosabb etnokulturális tényező, az anyanyelv azonos, s használatát más nyelv ismeretének hiányában nem színezi, nem módosítja a két-nyelvűség gyakorlata. Ez azt jelenti, hogy a kettős és többes identitás szerkezetek egynyelvű, egy helyben élő és az eredeti nemzetállam állampolgárságával rendelkező személyeknél is kialakulhatnak. Az összetett etnikai-nemzeti identitás szerkezetek kialakulásának természetesen jóval nagyobb az esélye a kisebbségi két-nyelvűség körülményei közt vagy szórvány- és diaszpóra helyzetekben, amikor a többségi nemzet nyelvének használata, a másik nemzet kultúrájának megismerése, elsajátítása, a környezet adaptációs és akkulturációs hatásai részévé válnak az emberek nyelvi, kulturális önazonosságának.

Ha csak az állampolgársági státusokat tekintjük, a mai magyar nemzeti közösség legalább ötféle jogállású személyekből áll. Az első két csoportot a magyar és a magyar párú kettős állampolgárságúak alkotják. Mellettük a szomszéd országok magyar anyanyelvű, magyar nemzetiségű állampolgárai jelentik a harmadik legnépesebb csoportot. Igen nagy a száma azoknak a diaszpórában élő magyarországi származású személyeknek, akik bár kérhetnék, már nem rendelkeznek magyar állampolgársággal. S végül a mai nyugat-európai magyar diaszpóra közösségekben folyamatosan emelkedik azoknak az erdélyi, vajdasági, kárpátaljai magyaroknak a száma, akik bár sohasem voltak magyar állampolgárok, a skandináviai, ausztriai, németországi magyar szervezetekben ők képviselik a folytonosságot.

⁵⁵ „A kettős állampolgárság kérdése sok magyarországi számára sajnos politikai kérdés, mindegy, honnan közelíti meg. Rossz esetben anyagi. Nekünk első megközelítésre érzelmi. Tulajdonképpen ez is, az is, de voltaképpen nemzeti, azaz összmagyar kérdés. Együttal nagyon emberi. Mert rosszat sokszor könnyebb elkövetni, mint jót cselekedni, és még nehezebb a rosszat jóvátenni. [...] Tiszta sor, hogy az »igen« szavazatok győzelme esetén sok munka, bonyolult következmény, kockázatos helyzet jöhet még. A könnyebb »nem«-nek viszont beláthatatlan történelmi következményei lennének.” Balló 2004.

És akkor még nem beszéltünk a kettős identitású magyarországi nem magyar kisebbségi csoportokhoz tartozókról, akik közt sokan, a legutóbbi népszámlálás tanúsága szerint egyre többen vannak olyanok, akik a magyar állampolgárság mellett rendelkeznek anyaországuk állampolgárságával is.

Miként írhatók le és oldhatók fel ennek az – identitásszerkezeteket és politikai, állampolgári identitásformációkat tekintve egyaránt – összetett magyar nemzetfogalomnak a belső ellentmondásai? Abban minden elemzés egyetérteni látszik, hogy az 1918 előtti történeti nemzetfogalom már nem érvényes, amennyiben az a soknemzetiségű Magyarország 1918–1919. évi felbomlása előtt az állam területén élt magyar állampolgárságú közösséget jelentette.⁵⁶

A történeti magyar állam területén, vagy ahogy azt némi eufemizmussal nevezünk, a Kárpát-medencében élt magyar anyanyelvű népesség nyelvi-kulturális értelemben nemzeti közössége lehet ugyan hasznos kiindulópont, de feltétlenül szükséges tisztán látni a Magyarországgal szomszédos államokban és a diaszpórában élő magyar közösségek különböző nemzeti kötődéseit, mégpedig egyéni és közösségi szinten egyaránt. A magyar állampolgárság jogintézménye elvileg alkalmas vagy inkább alkalmassá tehető arra, hogy a különböző identitású, jogállású magyar öntudatú, magyar származású és magyar (anya)nyelvű személyeket egyéni kérelem alapján az ilyen értelemben etnikai alapozású magyar politikai nemzeti közösségbe emelje, függetlenül lakóhelyétől, jelenlegi állampolgársági viszonyaitól. Ez azonban a magyarországi honossághoz – letelepedési engedélyhez, állandó lakhelyhez, adófizetéshez, nyugdíj- és betegbiztosítási járulék fizetéséhez stb. – kötött jogosítványok esetében nem biztosít a mai magyarországi állampolgárokéval azonos jogokat.⁵⁷

A magyar jogalkotó a szomszédos államokban élő magyarokról szóló 2001. évi LXII. törvénnyel foglalta elsőként rendszerbe azt a viszonyt, amely a nem magyar állampolgárságú magyar nemzetiségű személyek és az anyaország közt a 20. század folyamán kialakult, és amely 1989 után fokozatosan intézményesült.⁵⁸ Mindazonáltal a 2001. évi státustörvényt sokan egyfajta átmeneti szabályozásnak tekintették: ki azért, mert az uniós bővítés kínálta lehetőségek utáni időkben az állampolgársági kötöttségek feloldódását, a kapcsolatok gyors ütemű elmélyítését remélte, ki pedig azért, mert a nemzetközi közvélemény és Románia, illetve Szlovákia fenntartásai miatt nem jósolt túlságosan hosszú életet a jogszabálynak.

Tény, hogy a státustörvény alapján 2002 és 2005 között összesen 852 ezer fő kérte a magyarigazolványt. A legtöbben – 503 ezren – a legnagyobb létszámú erdélyi magyar közösségből, a legnagyobb arányban – a közösséghez tartozóknak több mint 80 százaléka – viszont a kárpátaljai magyar közösségből igényelték az

⁵⁶ Ráth 1896: 206.

⁵⁷ Tóth 2005: 116–124; Nagy 2004.

⁵⁸ Kántor 2002: 15–28; Salat 2002a: 331–335.

igazolványt. Az önmagában tekintélyes összlétszám azonban országonként eltérő arányú érdeklődést mutat. Egyszersmind azt is látni kell, hogy hivatalos népszámlálási adatok alapján rögzített 2,4 millió kisebbségi magyar közül a magyarigazolványt kérelmezők aránya éppen csak meghaladta a 30 százalékot. A státustörvény alapján kérhető magyarigazolvány rendszere – mint minden az emberek szabad döntésétől függő identitásválasztás – önmagában alkalmatlannak bizonyult a kisebbségi nemzeti közösségek tagjainak teljes körű megszólítására, mozgósítására, végső soron az így elképzelt nemzetegyesítésre.⁵⁹ A modern magyar nemzeti közösség fogalmi kereteit ennél eredményesebben vélhetően a döntéshelyzetek kikényszerítése nélkül, a befogadó és együttműködő, partneri koncepciók felkínálásával lehet kijelölni.

A modern magyar nemzetközösség és a nemzeti közösségek kulturális, politikai viszonyrendszerét leíró modern magyar nemzetfogalom kritériumait a fentiek alapján a következő pontokban lehet összegezni. Magyarország és az Európai Unió területén kisebbségi és diaszpóra helyzetben élő magyarok számára a legtaggabb közös politikai keretet az Unió jelenti. A jelenleg még nem uniós szomszéd államokkal szemben Magyarország a kétoldalú kisebbségvédelmi, állampolgársági és vízumszabályozás révén biztosítja a legszorosabb kapcsolattartás, a könnyített bevándorlás és honosítás lehetőségét. Az Unió és Európán kívül élő magyar anyanyelvű és magyar nemzeti identitással rendelkező nem magyar állampolgárok számára Magyarország ugyancsak megteremti a szabad kapcsolattartás lehetőségét, s támogatást biztosít számukra a magyar kultúra és a magyar nyelvű oktatáshoz, illetve a magyar nyelv oktatásához.

A Magyar Köztársaság alkotmányának módosításával a magyar törvényhozó lehetőséget teremthet arra, hogy a magyar állampolgárság állandó lakhely és a honosság egyéb kellékei nélkül elérhető jogaiban a világ bármely országában élő magyar anyanyelvű és magyar származású személy részesüljön, aki azt maga kérelmezi, s aki számára az adott állam ezt lehetővé teszi. A mindenkori magyar kormány a Magyarország határain kívül élő magyar személyeket és magyar közösségeket a kulturális magyar nemzet részeinek tekinti, akik saját közösségeik fejlesztésével, a magyar–magyar kapcsolatok ápolásával rendkívül nagy mértékben hozzájárulnak a magyar nyelv, a magyar történelem és kultúra alakításához és gazdagításához.

⁵⁹ Duray Miklós az államhatárok módosítása nélküli nemzetegyesítés „kegyetlen valóságon tenyésző álmát” a kisebbségi magyar közösségek autonómiájának megvalósításával, a magyar–magyar kapcsolatok rendezésével, a nemzetpolitikának alárendelt állampolgársági gyakorlattal és a magyar közösségek társadalmi, gazdasági szerkezeteinek összekapcsolásával véli megvalósíthatónak. Duray 2005: 254–255.

Fontos eleme a magyar nemzetközösségként elképzelt nemzetkonceptciónak a kisebbségi közösségek minél magasabb fokú autonómiája. A kisebbségi magyar közösségek az adott állam keretén belül olyan autonóm egységeket alkotnak, amelyek az általuk lakott régiók fejlesztésében, valamint a többségi nemzettel és Magyarországgal egyaránt kiegyensúlyozott partneri kapcsolatok megteremtésében érdekeltek. A magyar–magyar viszony politikai értelemben alapvetően a legszorososabb partneri kapcsolatot jelenti, de nem tekinthető egyszerű rész-egész viszonyoknak. A Kárpát-medence regionalizációja megteremtheti az alapját olyan multietnikus regionális együttműködési keretek és identitások kialakításának, amelyek fokozatosan felszámolhatják a 20. századi magyar és nem magyar kisebbségi léthelyzetekre jellemző nyelvi, kulturális, politikai korlátokat, megkötéseket. A politikai határok akadályozó, elválasztó funkcióinak felszámolásával nemcsak a szabad kapcsolattartásra nyílhat mód, hanem a magyar közösségek minden eddigénél elmélyültebb együttműködésére is. Ennek uniós, bilaterális és regionális keretei, jogintézményei jelenthetik a 21. századi modern magyar nemzetfogalom alapjait, s ez oldhatja fel a magyar nemzeti közösségek viszonyának Kis János által felvázolt dilemmáját.

Irodalom

- Ankét 2004. *Ankét a magyar állampolgárságnak a külföldi magyarokra való kedvezményes kiterjesztéséről*. www.kettosallampolgarsag.mtaki.hu
- BALÁZS Zoltán 2003. *A politikai közösség*, Bp., Osiris Kiadó.
<http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b49/index.html>
- BALLÓ Áron 2004. A nehezebb, de jobb igenért. Mit ér a magyar, ha nem élhet megosztottságban?, *Szabadság*, 2004. december 3.
- BAMBERGER-STEMMAN, Sabine 2004. *Zwischen vielen Stühlen? Nationale Minderheiten zwischen staatsbürgerlichen Loyalität und konnationaler Solidarität*, in Martin SCHULZE WESSEL (Hrsg.), *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten*, München, R. Oldenbourg Verlag, 69–86.
- BARANYAI Péter 2005. Változó történetek, *Romániai Magyar Szó*, 2005. január 28.
- BÁRDI Nándor 2004. *Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete*, Pozsony, Kalligram Könyvkiadó
- BARRINGTON, Lowell W. 2003. The Motherland Is Calling: Views of Homeland among Russians in the Near Abroad, *World Politics*, 55(2003), 2. sz., 290–313.
- BARTHA Csilla 2000. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó
- BINDORFFER Györgyi 2001. *Kettős identitás: etnikai és nemzeti azonosságtudat Duna-bogdányban*, Bp., Új Mandátum–MTA Kisebbségkutató Intézet

- BÍRÓ Sándor 1989. *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok (1867–1940)*, Bern, Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem
- BORBÁNDI Gyula 1985. *A magyar emigráció életrajza*, Bern, Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem
- BŐJTE Csaba 2004. Jaj a népszavazás győzteseinek!, *Krónika*, 2004. december 10.
- BRUBAKER, Rogers 1996. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge, Cambridge University Press
- BRUBAKER, Rogers–COOPER, Francis 2000. Beyond „Identity”, *Theory and Society*, 29(2000), 1–47.
- BRUBAKER Rogers 2001. *Zufällige Diasporas und externe „Heimatländer” in Mittelund Ostmitteleuropa*, in Christoph CONRAD, Jürgen KOCKA (Hrsg.), *Staatsbürgerschaft in Europa. Historische Erfahrungen und aktuelle Debatten*, Hamburg, 115–143.
- BUGÁR Béla 2004. *Olyan országban élek... Magyarokról és szlovákokról, mulasztásokról és lehetőségekről*, Pozsony, Kalligram Könyvkiadó
- CONRAD, Christoph–KOCKA, Jürgen (Hrsg.) 2001. *Staatsbürgerschaft in Europa. Historische Erfahrungen und aktuelle Debatten*, Hamburg
- CONTE, Édouard 2002. Rokonság, lojalitás és állampolgárság. Az európai és az iszlám szemlélet különbségei, *Magyar Lettre International*, 2002. tél, 47.
- CONVERSI, Daniele 2000. Central Secession: Towards a new analytical concept? The case of former Yugoslavia, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 26(2000), 2. sz., 333–356.
- CULIC, Irina 2005. Magyarság Erdélyben: a mienk, az övék, senkié? Avagy hogyan értelmezzük a kettős állampolgárságról szóló népszavazást és a hozzá kapcsolódó reakciókat?, *Erdélyi Társadalom*, 3(2005), 1. sz., 127–148.
- CZAKÓ Gábor 2005. Ady cipője, *Magyar Hírlap*, 2005. január 13.
- CSEKE Péter–MOLNÁR Gusztáv (szerk.) 1989. *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*, Bp., Héttorony Kiadó (Limes Könyvek)
- CSEPELI György 1992. *Nemzet által homályosan*, Bp., Századvég Kiadó
- CSEPELI György–ÖRKÉNY Antal 1998. *Nemzetközi összehasonlító szociológiai vizsgálat a nemzeti identitásról*. <http://www.mtapti.hu/mszt/19983/csepeleli.html>
- CSEPELI György–ÖRKÉNY Antal–SZÉKELYI Mária–CSERE Gábor 1998. *Jelentés a Tündérkertből. Romániai magyarok és románok nemzeti identitásmintái Erdélyben*, in KOLOSI, TÓTH, VUKOVICH (szerk.), *Társadalmi Riport 1998*, Bp., TÁRKI, 527–548.
- CSEPELI György 1999. Nemzetek egymás tükrében, *Kisebbségkutatás*, 8(1999) 2.
- CSEPELI György–ÖRKÉNY Antal–SZÉKELYI Mária 2001. *A magyarok a magyarokról*, in HUNYADI György, L. L. A. NGUYEN (szerk.), *Sztereotípiakutatás, hagyományok és irányok*, Bp., Eötvös Kiadó, 409–416.
- CSEPELI György–ÖRKÉNY Antal–SZÉKELYI Mária–CSERE Gábor 2002. *Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*, Bp., Balassi Kiadó
- DAVIS, Sue–SABOL, Steven O. 1998. The Importance of Being Ethnic: Minorities in Post-Soviet States–The Case of Russians in Kazakstan, *Nationalities Papers*, 26(1998), 3. sz., 473–492.
- DOBOS 2001. *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben. Kisebbségi riport*, Bp., Balázs Ferenc Intézet–Books In Print–Osiris

- DURAY Miklós 2005. *Ne félj, csak higgy! Beszéddek és értekezések 2004–2005*, h. n., Szabad Tér
- ERŐSS Ferenc 2001. *Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitás-stratégiák*, Bp., Janus-Ösiris
- Európaiság és nemzeti identitás..., 2003. Európaiság és nemzeti identitás az Európai Unióban és a tagjelölt országokban. Magyar Gallup Intézet.
www.gallup.hu/Gallup/release/eurobarometer/030723_identitas0.html
- FEISCHMIDT Margit 2005. Fórum a kettős állampolgárságról. (Feischmidt Margit hozzászólása), *Kisebbségkutatás*, 14(2005), 1. sz., 29–33.
- GÉCZI József Alajos 2004. A kismagyarok lelkiállapotáról. A honfibútól az agykérgesedésig, *Krónika*, 2004. december 17.
- GEERTZ, Clifford 1998. Az identitás politikájáról, *Magyar Lettre International*, 1998. tél, 31.
- GIKONYO WOKABI, Francis–OMONDI OWIN, Stephen 2003. *Ethnicity and Globalization*
www.crvp.org/conf/Istanbul/abstracts/Wokabi%20and%20Owino.htm
- GIRASOLI, Nicola 1995. *A nemzeti kisebbségek fogalmáról*, Bp., Akadémiai Kiadó
- HALÁSZ Iván–MAJTÉNYI Balázs 2003. *Regisztrálható-e az identitás*, Bp., Gondolat–MTA Jogi Tudományi Intézete
- HALÁSZ Iván 2004. *A nemzetfogalom nyelvi-kulturális elemei a modern kelet- és közép-európai demokratikus alkotmányokban*, in HALÁSZ Iván, MAJTÉNYI Balázs, SZARKA László (szerk.), *Ami összeköt? Státustörvények közel s távol*, Bp., Gondolat Kiadó, 27–41.
- HÁRS Ágnes 2003. *A kedvezménytörvény hatása a magyar munkaerőpiacra*, in ÖRKÉNY Antal (szerk.), *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*, Bp., Sík Kiadó, 67–97.
- HASLINGER, Peter 2004. *Loyalität in Grenzregionen. Methodische Überlegungen am Beispiel der Südslowakei nach dem ersten Weltkrieg*, in Martin SCHULZE WESSEL (Hrsg.), *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten*, München, R. Oldenbourg Verlag, 45–60.
- HELD, David–MCGREW, Anthony (eds.) 2003. *The Global Transformations Reader. An Introduction to the Globalization Debate*, Cambridge, Polity Press
- HÓDI Sándor 1992. *A nemzeti identitás zavarai*, Újvidék, Fórum Könyvkiadó
- HOROWITZ, Shale 2001. Explaining Post-Soviet Ethnic Conflicts: Using Regime Type to Discern the Impact and Relative Importance of Objective Antecedents, *Nationalities Papers*, 29(2001), 4. sz., 633–660.
- HUNYADY György 1997. A nemzeti identitás és a sztereotípiák görbe tükre, *Új Pedagógia Szemle*, 1997. 10.
<http://epa.oszk.hu/00000/00035/00009/1997-10-ta-Hunyadi-Nemzeti.html>
- HÚSHEGYI Gábor 2005. A kisebbségi Mátrix: újratöltve. (A határon túli magyar politikai elit felelősségéről), *Magyar Narancs*, 2005. január 6.
- HUTCHINSON, John 2002. Etnicitás és modern nemzetek, *Magyar Kisebbség*, 7(2002), 1. sz., 23.
- KÁNTOR Zoltán (szerk.) 2002. *A státustörvény. Dokumentumok, tanulmányok, publicisztika*, Bp., Teleki László Alapítvány

- KÁNTOR Zoltán–MAJTÉNYI Balázs (szerk.) 2005. *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*, Bp., Rejtjel Kiadó (Rejtjel Politológiai Könyvek, 23)
- KELEMEN Attila Ármin 2005. Home jogok. Visszatérve az erdélyi hisztériára, *Trans-index.ro*, 2005. január 19.
- KIS János 1997. *Az állam semlegessége*, Bp., Atlantisz Kiadó
- KIS János 2001. Liberalizmus Magyarországon I–II, *Élet és Irodalom*, 45(2001), 11–12.
- KIS János 2005. *Túl a nemzetállamon*, in KÁNTOR Zoltán, MAJTÉNYI Balázs (szerk.), *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*, Bp., Rejtjel Kiadó, 59–111. (Rejtjel Politológiai Könyvek, 23)
- KOVÁCS Éva 2004. *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938)*, Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum
- KÖSZEGH Ferenc 2005. Alanyi jogon, *Heti Világgazdaság*, 2005. január 27.
- KREKOVIČ, Eduard–MANNOVÁ, Elena–KREKOVIČOVÁ, Eva (red.) 2005. *Mýty naše slovenské*, Bratislava, Academic Electronic Press
- LACROIX, Justine–MAGNETTE, Paul 2005. Egy még tökéletesebb unió: az EU és az amerikai modell, *New Europe Review*, 2005. 2.
http://www.neweuropereview.com/Hungarian/Lacroix_Hungarian.cfm
- LIJPHART, Arend 1984. *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, London, New Haven
- MARUŠIAK, Juraj–FERENCOVÁ, Michaela (ed.) 2005. *Teoretické prístupy k identitám a ich praktické aplikácie*, Zborník zo seminára. Ústav politických vied SAV, Bratislava
- NAGY Boldizsár 2004. Önfelszabadítás: óvatos igen, *Élet és Irodalom*, 48(2004), 49.
- ÖLLŐS László 2005. *Emberi jogok – nemzeti jogok. Emberi és polgári jogok-e a nemzeti kisebbségek jogai?*, Somorja–Dunaszerdahely, Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum
- ÖRKÉNY Antal (szerk.) 2003. *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*, Bp., Sík Kiadó, 150–155.
- ÖRKÉNY Antal 2003a. *A migrációs potenciál szociodemográfiai okai a Kárpát-medencei magyarok körében*, in Uő (szerk.), *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*, Bp., Sík Kiadó, 150–187.
- PAN, Christoph–PFEIL, Beate Sibylle 2003. *Minderheitenrechte in Europa. Handbuch der europäischen Volksgruppen*, Bd. 2., Wien, Braumüller
- PATAKI Ferenc 1997. *Identitás – személyiség – társadalom*, in LENGYEL Zsuzsanna, *Szociálpszichológia*, Bp., Osiris Kiadó. <http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b104/index.html>
- PRICE, Monroe E. 1998. *A televízió, a nyilvános szféra és a nemzeti identitás*, Bp., Magvető Kiadó
- RÁTH Zoltán 1896. *Magyarország statisztikája a statisztika elméletével és a nemzetközi összehasonlításokkal*, Bp., Athenaeum
- RIPPERT, Ulrich 1999. *Staatsbürgerschaft und Verfassungstreue. Ein kritischer Blick auf das neue Staatsbürgerschaftsrecht*, World Socialist Website:
www.wsws.org/de/1999/jan1999/stat-j16.shtml
- ROMSICS Ignác 1998. *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*, Bp., Napvilág Kiadó

- SALAT Levente 2002. *Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig. Az autentikus kisebbségi lét normatív alapjai*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó
- SALAT Levente 2002a. *Erdély státusa*, in KÁNTOR Zoltán (szerk.), *A státustörvény. Dokumentumok, tanulmányok, publicisztika*, Bp., Teleki László Alapítvány, 331–335.
- SCHÖPFLIN György 2003. *A modern nemzet*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor
- SCHÖPFLIN György 2004. *Az identitás dilemmái. Kultúra, állam, globalizáció*, Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor
- SCHÖPFLIN György 2005. Új magyar nemzetfogalom felé, *Heti Válasz*, 2005. január 20.
- SCHULZE WESSEL, Martin (Hrsg.) 2004. *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten*, München, R. Oldenbourg Verlag (Veröffentlichung des Collegium Carolinum, Bd. 101)
- SCHULZE WESSEL, Martin 2004a. *Loyalität als geschichtlicher Grundbegriff und Forschungskonzept: Zur Einleitung*, in UÖ (Hrsg.), *Loyalitäten in der Tschechoslowakischen Republik 1918–1938. Politische, nationale und kulturelle Zugehörigkeiten*, München, R. Oldenbourg Verlag, 1–22.
- TAJFEL, Henri 1997. *Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás*, in LENGYEL Zsuzsanna, *Szociálpszichológia*, Bp., Osiris Kiadó.
<http://www.hik.hu/tankonyvtar/site/books/b104/index.html>
- TAMÁS Gáspár Miklós 2002. A státustörvény bukása, *Élet és Irodalom*, 46(2002), 2.
- TAMÁS Gáspár Miklós 2004. Nem lehet?, *Élet és Irodalom*, 48(2004), 49.
- TOMLINSON, John 2003. *Globalization and Cultural Identity*, in David HELD, Anthony MCGREW (eds.), *The Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate*, Cambridge, Polity Press, 269–277.
- TÓTH Judit 2004. *Státuszjogok*, Bp., Lucidus Kiadó
- VÉGEL László 2002. *Bizalomerosztó válságtörvény*, in KÁNTOR Zoltán (szerk.), *A státustörvény. Dokumentumok, tanulmányok, publicisztika*, Bp., Teleki László Alapítvány, 355–363.

Internetforrások

- Európa – a Magyar Gallup Intézet európai és uniós közvélemény-kutatási eredményeket közreadó honlapja: <http://www.gallup.hu/europa.htm>
- Global Transformation – a cambridge-i Polity Press által létrehozott honlap a globalizációs folyamatok irodalmáról. <http://www.polity.co.uk/global>
- Kettős állampolgárság: 2004–2005. – Az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, a Teleki László Intézet és a Budapesti Corvinus Egyetem Államigazgatási Kar Nemzetközi Jogi Tanszék közös honlapja a kettős állampolgársággal kapcsolatos 2004. december 5-i népszavazás háttéréről, előzményeiről és következményeiről.
<http://www.kettosallampolgarsag.mtaki.hu>
- The Nationalism Projekt: 1999–2005. – Eric Zuelow irányításával készült honlap az afrikai, ázsiai, európai és amerikai nacionalizmusok történeti és szociológiai kutatási programjához: az University of Wisconsin Madison
<http://www.nationalismproject.org/suggested.htm>

TÓTH ÁGNES—VÉKÁS JÁNOS

Lojalitás és szolidaritás

Államhatalmi homogenizálás vagy a keresztkötődések erősödése?

Bevezető

Identitás és migráció című kutatásunk első részfeladata keretében azt elemeztük, hogy a külföldön született kisebbségi kötődésűek magyarországi bevándorlása milyen irányban hat a magyarországi nemzeti-etnikai kisebbségi közösségek összetételére. Úgy érveltünk, hogy e folyamat hasznos az általános demográfiai és társadalmi-gazdasági folyamatok szempontjából, ezért szükségessé teszi a kisebbségekkel kapcsolatos néhány kérdés átgondolását.¹

Most azt vizsgáljuk meg, hogy a kisebbségek identitásának erősödése milyen hatással van a társadalmi szervezetre, veszélyezteti-e a társadalmi kohéziót, a lojalitást, illetve a szolidaritást. Amellett érvelünk, hogy az erős identitás csak akkor a társadalmi kohézió és szolidaritás korlátozója, ha összefügg a csoport általános társadalmi-gazdasági helyzetével, és ha a kisebbségi identifikáció válasz a társadalmi kategorizációra. A mélyrehatóbb életkörülmény-vizsgálatoknak kell választ adniuk arra, hogy tapasztalható-e ilyen tendencia, de a cigányság esetében már első pillantásra is aggasztó ez a korreláció.

Folyamatok

Trianon után Magyarország etnikailag szinte teljesen homogénné vált, legalábbis a korábbi állapotokhoz, illetve a szomszédos országok etnikai arányaihoz viszonyítva. A két világháború között a kisebbségek száma tovább csökkent, a második világháború alatt a holokauszt, azt követően a németek kitelepítése és a szlovák–magyar lakosságcsere végképp betetőzte e folyamatot.

¹ Tóth–Vékás 2004: 135–189.

A második világháború után, a kommunista hatalomátvételt követően az ország nemcsak nemzetiségi szempontból, hanem az egyéb csoportkötődések vonatkozásában is mind egyszínűbbé vált. A pártállam, ha nem sikerült őket saját céljaira felhasználni, ellenségesen viszonyult az egyházakhoz. A határok lezárása folytán olyan csekélylé vál a nem magyar állampolgárok száma, hogy a népszámlálások számba se vették őket. A gazdasági és politikai pluralizmus legális intézményrendszerét 1948 után teljesen felszámolták.

A rendszerváltást követően már az első években rendkívül gyorsan újjáéledtek, újjászerveződtek e csoportok, közösségek.

Magyarországon 2001-ben több mint 110 ezer személy volt nem magyar vagy nem csak magyar állampolgárságú (közülük 93 ezer kizárólag külföldi, több mint 17 ezer többes állampolgár, és 241 hontalan személy is életvitelszerűen élt Magyarországon). Igaz, hogy ők egyelőre még csak a lakónépesség alig 1%-át képezik, de a következő évek-évtizedek során számuk bizonyára megsokszorozódik: az Európai Unióban egy államnak mind többféle állampolgárságú személlyel lesz kapcsolata, és egy személy is mind több állammal fog különféle jogviszonyban állni.

A népszámlálás során a népesség 90,4%-a nyilatkozott úgy, hogy a nemzeti-etnikai kötődésre vonatkozó négy kérdés mindegyike esetében kizárólag magyar kötődésűnek tekinti magát. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a népesség fennmaradó tizedének nincs magyar kötődése: egyrészt több mint felük nem válaszolt az identitásra vonatkozó kérdésekre, másrészt a fennmaradó 442 ezer kisebbségi kötődésű közül mindössze 36 442 nem jelölt egy kérdés kapcsán sem magyar kötődést. Mint ismeretes, az 1980. évi népszámlálás során mindössze 112 ezer főt írtak össze kisebbségi anyanyelvűként, a nemzetiség szerint magát kisebbséginek vallók száma pedig ennek a felét sem érte el (54 ezer fő).

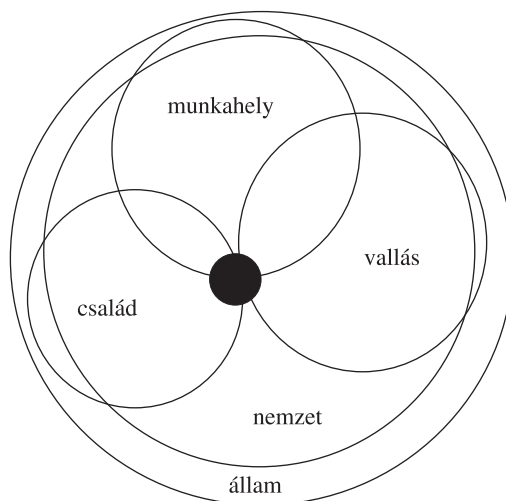
A 2001. évi népszámlálás során majdnem másfél millió személy nyilatkozott úgy, hogy nem tartozik egyházhoz, felekezethez, vagyis százszor annyian, mint 1949-ben, amikor a felekezeti hovatartozásra vonatkozó kérdés legutóbb szerepelt a népszámlálási űrlapon. Azt is érdemes megfigyelni, hogy a felekezetre vonatkozó kérdésre kétszer annyian tagadták meg a választ, mint a nemzetiségre vonatkozóra. Magyarországon nagyszámú kisegyház van bejegyezve, de ezek hívői a népesség 2%-át sem érik el.

A társadalmi szerkezet diverzifikációja azt mutatja, hogy az egypártrendszer fél évszázados időszaka távolról sem hatott olyan rombolóan az emberek tudatára, hogy ne tudták volna fenntartani és a következő nemzedéknek továbbadni szellemi-kulturális értékeiket és közösségi identitásigényüket. Ennek – tehát a társadalom állapotának –, valamint az európai integráció következményeinek alapján feltételezhetjük, hogy e tendencia a jövőben gyorsulni fog. Ugyanakkor a társadalom hatékonysága attól függ, hogy milyen sikeresen tud alkalmazkodni az

új körülményekhez. A társadalmi szerkezet differenciálódása magában rejti az új értékek és erőforrások becsatornázásának lehetőségét, ugyanakkor szükségessé teszi a potenciális konfliktusok kezelésére szolgáló megfelelő mechanizmusok kialakítását is.

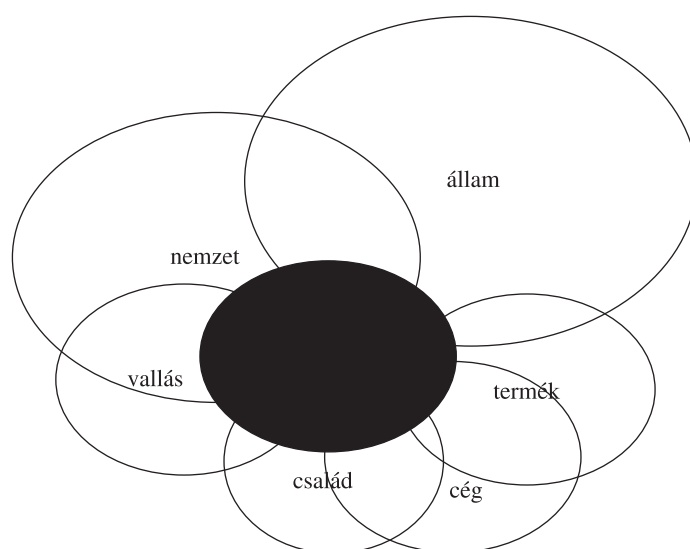
A magyarországi társadalom – a globális arányokat és hosszabb időtávot tekintve – nem polarizálódik, hanem sokszínűsödik. Ez azt jelenti, hogy több alrendszer bontakozik ki, az emberek különböző jellemzők, mint például az állampolgárság, a nemzeti-etnikai kötődés, a vallási tagolódás, a gazdasági, politikai, kulturális, oktatási szféra pluralizálódása alapján tartoznak különböző csoportokhoz. Ezek az alrendszerek azonban nem különülnek el egymástól mereven, hanem kisebb-nagyobb mértékben átfedik egymást.

Ez az állapot egy társadalmi-történelmi folyamat során alakult így. A nemzetállam fénykorában a főhatalom – hatalmi monopóliumának megszilárdítása érdekében – maga alá rendelte a csoportkötődések egyéb formáit, elsősorban arra törekedve, hogy az ideológiai hegemonia érdekében az állam és a nemzet kategóriája minél nagyobb mértékben átfedje egymást. E kettős burok azonban nagymértékben megszabta az egyén csoportkötődéseinek egyéb formáit is, mint amilyen a család, a vallás, a kultúra, vagy akár a gazdasági élet és a fogyasztói szokások, a médiafogyasztást is beleértve. Grafikusan e modellt a következőképp szemléltethetjük (1. ábra):

1. ábra. A kötődések nemzetállam-központú modellje

A demokratizáció és pluralizálódás, a határok átjárhatósága, az emberek, eszmék és javak mind szabadabb áramlása jelentősen kibővítette az egyén szabadságfokát: mind több csoporthoz kötődik, s ezek mindegyikéhez lojális, mindegyikével szolidáris meghatározott mértékben. A csoportkötődések konfliktusának esetében mind nagyobb mértékben az egyén határozza meg közöttük a prioritásokat,² úgy is mondhatnánk, vásárlóként jelenik meg a „lojalítások piacán”.³ E modellt grafikusán így tudjuk ábrázolni (2. ábra):

2. ábra. A kötődések egyénközpontú modellje

Az érdekek és identitások alapján szerveződő csoportok (ezeket nevezzük a továbbiakban közösségeknek) érdekérvényesítésük során megteremtik intézményeiket és elitjeiket.

Az érdekérvényesítés kétféle módon történik. Egyrészt a társadalmi érvényesülés általános érvényű szempontjai szerint a közösség tagjai azt tartják szem előtt, hogy megvan-e a lehetőségük az intézményekbe való részarányos betagozódásra. Azt tehát, hogy például a református hívők vagy a szlovák nemzetiségűek ütköznek-e valamilyen akadályba annak során, hogy, tagjaik egyéni kvalitásai alapján, számarányuknak megfelelő helyet foglaljanak el az államigazgatásban, az igazságszolgáltatásban, vagy a tudomány, az egyetemi oktatók, a gazdasági vezetők világában. Ezt nevezzük a részarányos képviselő elvének.

² Az egyéni és kollektív identitás viszonyáról bővebben lásd Csabai–Erős 2000.

³ A kifejezés értelmezéséről lásd Price 1998.

Másrészt van a közösségi érdekeknek egy olyan köre, amelyet a részarányos képviselőlet alapján nem lehet érvényesíteni. Mint láttuk, a csoportkötődések pluralizmusa közepette egy személy több csoport keretében valósítja meg érdekeit, s e csoportok különböző mértékben ölelik fel a társadalom kisebb vagy nagyobb részét. Azt mondhatjuk tehát, hogy egy személy a csoportkötődések egy részében többségi, más részeiben kisebbségi helyzetben van, s nincs olyan ember, aki valamely sajátos csoportérdeke tekintetében ne lenne kisebbségben a társadalom egészével szemben.

A kisebbségi helyzet lényege – és itt természetesen nem csak a nemzeti-etnikai kisebbségekre gondolunk –, hogy a belőle eredő problémákat nem lehet maradéktalanul megoldani a szavazásos („leszavazásos”) demokrácia elvei szerint: a kisebbség alapvető problémája, hogy mint kisebbséget a többség állandóan leszavazhatja, és itt az arányos képviselőlet nem segít. Ezzel nem azt feltételezzük, hogy minden társadalom minden helyzetben alapvetően kisebbségellenes, intoleráns, hanem azt tarjuk szem előtt, hogy a közösség kohéziójának és fennmaradásának egyik alapeleme az önmegvalósítás, az önmeghatározás, ezért az adott kisebbségi közösségnek a saját identitását érintő kérdésekben autonómiára van szüksége. Saját és sajátos módon kívánják rendezni hitéletüket a görög katolikusok, s e kérdés mindaddig csak rájuk tartozik, amíg nem érint általános emberi jogokat. Ugyanilyen autonómiára van szükségük a szakmai és szakszervezeteknek, egyesületeknek, és természetesen a nemzeti-etnikai kisebbségek közösségeinek is.

A kérdés csak az, hogy mi ennek az autonómiának a határa, az élet mely területeit tekinthetjük keretébe tartozónak? Ez alapvetően a többségi társadalom és a kisebbségi közösség viszonyától függ, és mind a többség (az intézményi keret és a „társadalmi légkör”), mind a kisebbség tagjainak magatartása befolyásolja. E magatartás természetesen idővel módosulhat, így átértékelődnek az autonóm lét igényeinek és lehetőségeinek keretei is. Ha tehát például egy adott nemzeti kisebbség tagjai úgy érzékelik, hogy saját nemzeti identitásuk nem jelent akadályt az általános társadalmi érvényesülés terén, akkor autonómiaigényük a nemzeti identitás szempontjából a legtöbb esetben az alapvető anyanyelvhasználat, anyanyelvű oktatás, kulturális tevékenység területére összpontosul. Ha viszont úgy érzik, hogy sajátosságaik folytán a többség vagy az államelit igyekszik őket kiszorítani az érvényesülés fontos területeiről, akkor ezeket is igyekeznek saját autonóm kereteikbe bevonni gazdasági szervezkedésre, politikai pártok alapítására, végső soron területi elhatárolódásra is törekedve.

Az autonómia kerete tehát folyamatos alku tárgya többség és kisebbség között.

E körülmények közepette az állam feladata már nem az, hogy a társadalmat megkísérelje egyneműsíteni, hanem az, hogy őrködjön a csoportkötődések pluralitása során kialakult játékszabályok betartása felett a „semleges állam” korlátai között.⁴ E játékszabályok kialakításának és karbantartásának hagyományos intéz-

⁴ Az állam semlegességének értelmezéséhez lásd Kis 1997.

ménye a nyugati democráciákban a kétházás parlament, és végső soron a nemzeti-etnikai kisebbségek parlamenti képviselőjének sokat vitatott kérdését is csak ebben a keretben lehet elvszerűen, a többi sajátos részérdek képviselője közé beillesztve megoldani.

Mi tehát a lojalitás meggyengülésének a jele? Elsősorban az, hogy a csoport a társadalmi alrendszerek mind szélesebb körét igyekszik saját kizárólagos irányítása alá vonni, azokat is, amelyek nem közvetlenül a közösség-szerveződés rendezőelvével függnek össze. Ilyen esetekben tehát már nem a társadalmi környezet vagy a hatalmi elit „szegregálja” a kisebbséget, hanem az erősödő csoportidentifikáció belső válasza a vélt vagy valós társadalmi kategorizációra.⁵

Értelmezések

Eddig általánosan beszéltünk a csoportkötődésekről, amelyek sorában helyezkedik el a nemzeti-etnikai kötődés is. Most annak a vizsgálatára térünk át, hogy mi-ben különbözik a nemzeti kötődés a többi csoportkötődéstől. Mi is a nemzet?

A nemzettudatnak alapvetően két összetevője van: az egyik a múlt, az örökölt hagyományokra, kultúrára, nyelvre, közös történelemre vonatkozik, a másik pedig a jövőre: a közös cselekvés iránt megnyilvánuló akaratra.⁶ Nemzetről csak akkor beszélhetünk, ha a közösséget összefűző kapcsolatok keretében mindkettő fellelhető. Nem nevezhetjük nemzetnek azt a csoportot, amelyet csak a múlt, a vonatkozó elemek kötnek össze, de nincs tudatos cselekvési programja, amely keretében sajátos szellemi-kulturális életmódja, értékrendje alapján kívánja közösségi létét fenntartani és továbbfejleszteni: e csoportok vagy közösségek megjelölésére használjuk az etnikum kifejezést.

A nemzeti identitást Kelet-Közép-Európa jelenlegi történelmi-társadalmi körülményei közepette az különbözteti meg a csoportkötődések más formáitól, hogy a legátfogóbb, más csoportkötődések elemeit is magába integráló „nulladik szintű társadalmi intézmény”, a nemzetállami elit hatalmi legitimációjának eszköze.

Instrumentalizáltsága keretében az állam – sarkított megfogalmazásban – két stratégiával él: 1. A nemzetállami stratégia keretében igyekszik polgárait nemzeti vonatkozásban homogenizálni, beolvasztani („az az igazán lojális állampolgár, aki magyar”). 2. Az államnemzeti stratégia keretében igyekszik nemzetértelmezését kitágítani („az a magyar, aki Magyarországon él”).

Bármelyik stratégiáról legyen is szó, a lényeg az, hogy állam és nemzet szoros kapcsolatban áll egymással, olyannyira, mint az a történelem során csak a vérségi kapcsolatok és a vallás esetében volt tapasztalható. Ebből eredően egyrészt integratív jellegű, az állam igyekszik beleágyazni minél több kohéziós elemet. Más-

⁵ Az identifikáció és kategorizáció viszonyáról bővebben Jenkins 1997.

⁶ E meghatározás értelmezéséhez lásd Renan 1992.

részt formálásának, „karbantartásának” háttérében az állam terebélyes intézmény-rendszere áll. Harmadrészt dinamikus kategória: a társadalmi-történelmi körülmények folytán változékony a tartalma, a terjedelme és megnyilvánulási formája is.

Elfogadjuk tehát Benedict Anderson meghatározását, hogy a nemzet „képzelt közösség”⁷, azt tartván, hogy éppen ebben rejlik ereje. Nem osztjuk viszont azokat a felfogásokat, amelyek szerint a nacionalizmus felosztható lenne nyugati (polgári) és keleti (törzsi) változatra.⁸ Azt sem tartjuk járható útnak, hogy a nemzeti kérdés a nacionalizmusnak „alkotmányos patriotizmussal”⁹ való felcserélése útján lenne megoldható, hisz két – tartalmában és formájában eltérő – közösségről van szó.

Nem tartozik mostani vizsgálatunk keretébe annak megítélése, hogy vannak-e a világnak olyan részei, amelyekben az „olvasztótégely-doktrína” hatékonyan alkalmazható, de azt valljuk, hogy Kelet-Közép-Európára és a Balkánra mindenképpen alkalmazhatatlan. A szuverén nemzetállamok se voltak képesek népességüket pusztán állampolgári alattvalóságuk ténye alapján nemzetileg homogénizálni, s erre az Európai Unió fejlődése során még kisebb lesz a lehetőségük. Az ilyen elképzelésekkel szemben mi Will Kymlicka megközelítéséhez állunk közelebb, aki az állami közösségeken és társadalmakon belüli többnemzetiségűség viszonyait állítja figyelme középpontjába.

Nem gondoljuk tehát, hogy a nemzeti identitás afféle „primordiális” kategória, amely egyfajta „archetípusként” beépül az „emberi jelenség” fundamentumába. Feltételezzük viszont, hogy az értékalapú közösséghez tartozás igénye e kategóriába tartozik, mint a fennmaradás jól felfogott érdeke. A közösséget összefogó „domináns eszme”¹⁰ sikeressége teszi, teheti azt nemzetformáló tényezővé.

Összegezve: az identitás, a nemzeti identitás elemzése során nem arra keressük a választ, miképp lehetne az egyén identitását minél hatékonyabban a „szupremációs” törekvések szolgálatába állítani, hanem arra, hogy milyen társadalmi-gazdasági körülmények teszik lehetővé az egyén önmegvalósítását, szabadon választott, fejlesztett és „karbantartott” identitásának megélését.

Népszámlálás és identitás

A nemzeti identitás különböző helyzetekben különböző mértékben és módon jut kifejezésre. Nem lehetne tehát egy egységes listát készíteni arról, hogy az egyének minden helyzetben, minden szempont alapján adott nemzeti-etnikai kötődésűek.

⁷ A meghatározás kifejtését lásd Anderson 1991.

⁸ E felfogásokról bővebben lásd Kohn 1994; Plamenatz 1973.

⁹ Az „alkotmányos patriotizmus” értelmezéséről lásd Habermas 1993.

¹⁰ A nemzetépítés, a „keletnémet nemzet” doktrínájának csődjéről lásd Fulbrook 2001; az amerikai nemzet kérdéséről Huntington 2005; a nemzetépítésről a harmadik világban Fanon 1981.

Egyrészt a nemzeti identitás jelentősége, „rangja” tekintetében térben és időben is markáns különbségek tapasztalhatók.

Másrészt a nemzet egyben identifikációs és kategorizációs princípium is. Identifikációs abban az értelemben, hogy egy adott közösség általa fogalmazza meg önmagát, önmagáról alkotott képét. A társadalmi kategorizáció értelmében pedig olyan elv, amely alapján egy közösség meghatározza a mások iránti viszonyát, tehát azt, hogy kik az „Ők”, a csoporton kívüliek.

Egy-egy adott csoport esetében a kétfajta definíció jelentősen különbözhet: a környezet nem mindig azokat sorolja a csoportba, akik oda tartozónak érzik vagy vallják magukat. Ugyanakkor a társadalmi kategorizáció rendszerint a csoport-identifikáció jelentős tényezője.

Nem vonva kétségbe a csoportidentifikáció és társadalmi kategorizáció közötti divergencia vizsgálatának fontosságát, ennek az elemzésnek a keretében mi a lojalitás és szolidaritás vonatkozásában csak az identitás, azon belül is a kinyilvánított, a társadalom felé deklarált identitás vizsgálatára szorítkozunk, és mint látni fogjuk, ez a szegmentum is eléggé szövevényes terület.

Gondoljunk csak arra, hogy a nemzeti-etnikai identitás hányféleképpen artikulálódik.

Mindenekelőtt az emberi kapcsolatok meghatározója. Az erre vonatkozó vizsgálatok országonként, nemzetenként, de magától értetődően egyénenként is nagy eltérést mutatnak abban, hogy a nemzeti-etnikai hovatartozásnak milyen a jelentősége a párkapcsolatban, a munkahely vagy a lakóhely megválasztásában.

A nemzeti-etnikai kötődés irányának és mértékének jelentős mutatója az identitás intézményes ápolása iránti igény (anyanyelvű oktatás, kulturális-közművelődési tevékenység).

Ismét más arányokat kapnánk, ha azt vizsgálnánk, hogy az egyének politikai állásfoglalásában, a képviselőjelöltek, pártok megítélésében mennyire domináns a nemzeti-etnikai hovatartozás szempontja.

Ha Magyarországon létrejönnének a kisebbségi választási névjegyzékek, egy-egy kisebbség létszáma bizonyára másként alakulna, mint ha azt vizsgálnánk, hogy hányan fordítanak adójuk 1%-át a kisebbségi intézmények támogatására. Végül azt is konstatálni kell, hogy maga a népszámlálási bevallás is csak egy identitásdeklaráció a sok közül. S hogy még ezen belül is mennyire árnyalt az identitás megvallása, ezt szemléltetjük a következő fejezetben.

Népszámlálási identitáskategóriák

Mint tudjuk, a 2001. évi népszámlálási kérdőíven a nemzeti-etnikai identitásra vonatkozóan négy kérdés szerepelt (ezek tartalmát nevezzük a továbbiakban identitáskategóriáknak):¹¹

¹¹ A népszámlálási adatok értelmezéséről lásd Vékás 2002.

- 23.1. Mely nemzetiséghez tartozónak érzi magát?
 23.2. Mely nemzetiség kulturális értékeihez, hagyományaihoz kötődik?
 23.3. Melyik nyelv az anyanyelve?
 23.4. Családi, baráti közösségben milyen nyelvet használ általában?

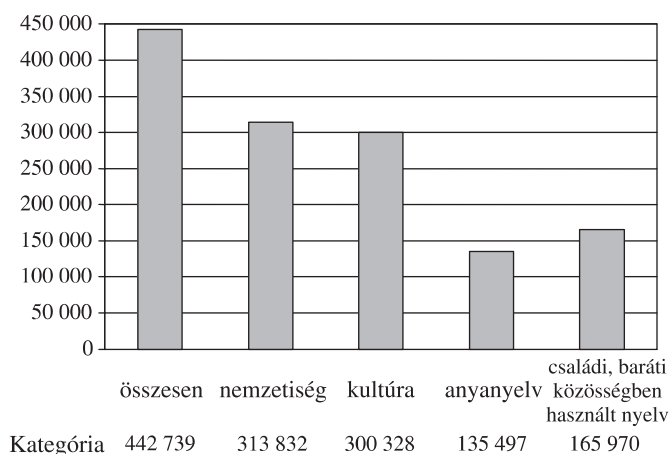
Ezekre és a felekezeti hovatartozásra vonatkozó kérdésre nem volt kötelező a válaszadás.

Emellett a kérdőíven szerepelt a nyelvtudásra és az állampolgárságra vonatkozó kérdés is.

A népesség anyanyelvére 1880 óta minden magyarországi népszámlálás rákérdezett, a nemzetiségre vonatkozóan pedig 1941 óta rendelkezünk adatokkal (az 1970. évi népszámlálás kivételével, amikor a nemzetiséget még a 25%-os reprezentatív adatfelvétel se kérdezte). A kulturális kötődésre, illetve a családi, baráti közösségben használt nyelvre vonatkozó kérdés viszont 2001-ben szerepelt először a népszámlálási kérdőíven.

Újdonság volt az is, hogy a négy kérdés mindegyikére három-három válasz volt adható. Ez a nemzeti-etnikai identitás minden eddiginél mélyebb elemzését tette lehetővé.

Megmutatkozott, hogy az összes kisebbségi kötődésűt tekintve több mint kétszer annyian vallották magukat nemzetiség szerint a kisebbséghez tartozónak, mint amennyien valamely kisebbség nyelvét anyanyelvüknek mondták. Ez azt mutatta, hogy bár a korábbi években jelentős volt a nyelvvesztés, mégis megőrződtek a nemzeti identitás elemei, amelyek az új körülmények közepette a szubjektív identitáskategória, a nemzeti hovatartozás vállalása által nyertek kifejezést. Az pedig a nyelvi revitalizáció irányába mutat, hogy a családban többen beszéltek a kisebbség nyelvét, mint ahányan azt anyanyelvüknek vallották (3. ábra).

3. ábra. A kisebbségi kötődést vallók száma identitáskategóriánként

Identitáskategóriák aránya kisebbségenként

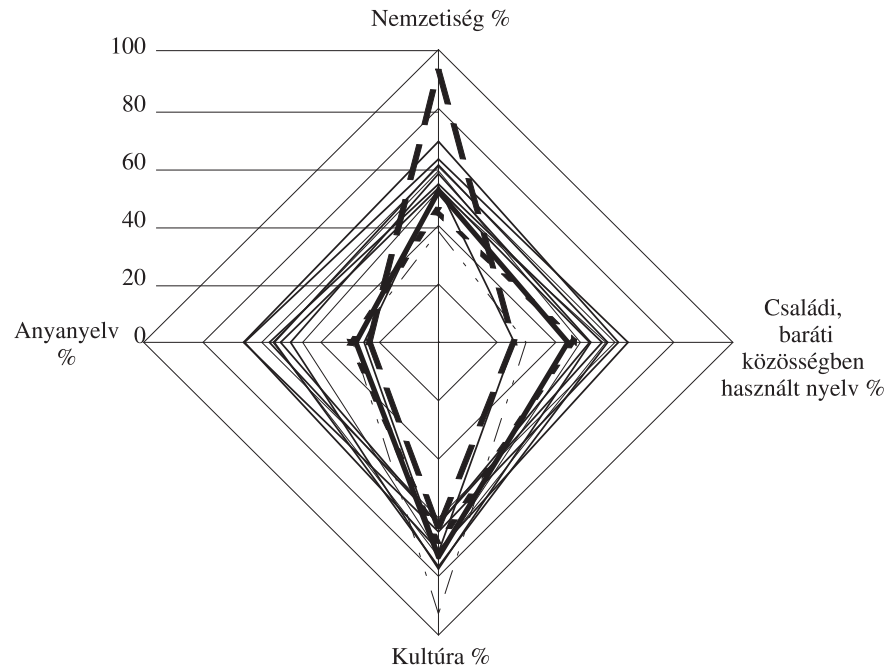
Az egyes kisebbségek keretében az egyes identitáskategóriák különböző arányt képviselnek (1. táblázat). Míg a cigány kötődésűek több mint 92%-a cigány nemzetiségűnek vallotta magát, addig a görög kötődésűek alig 38%-a mondta magát görög nemzetiségűnek, viszont 93%-uk jelezte görög kulturális kötődését.

Ugyanakkor a cigány kötődésűek alig 23 %-a vallotta anyanyelvének a cigányság valamelyik nyelvét, miközben a szlovén kötődésűek majd kétharmada anyanyelv és a családban beszélt nyelv tekintetében is jelezte szlovén kötődését.

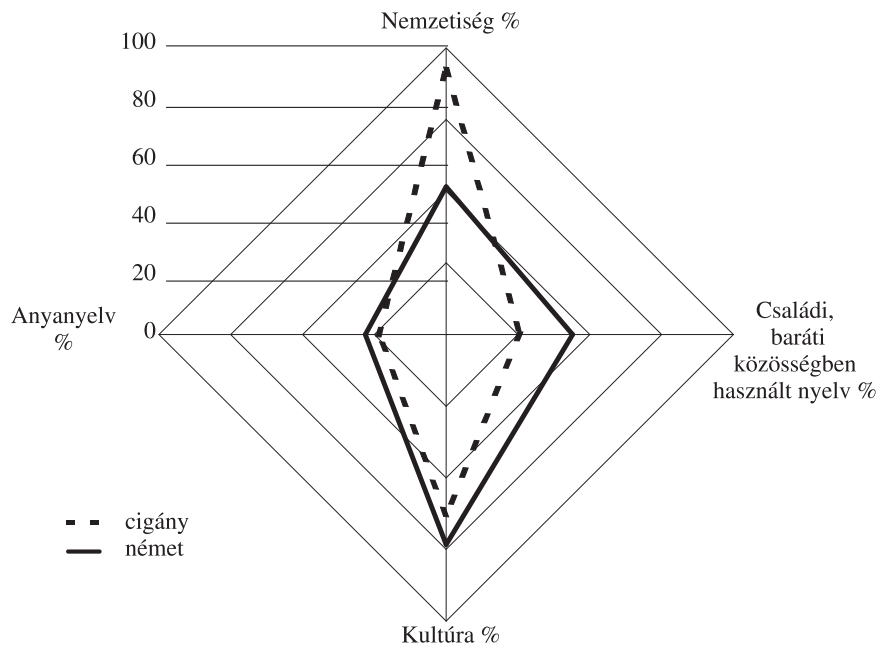
1. táblázat. Identitáskategóriák aránya kisebbségenként

	Össze- sen	Nem- zetiség	Kultúra	Any- nyelv	Családi, baráti közös- ségben használt nyelv	Nem- zetiség %	Kultúra %	Any- nyelv %	Családi, baráti közös- ségben használt nyelv %
Bolgár	2 316	1 358	1 693	1 299	1 118	58,64	73,10	56,09	48,27
Cigány	205 720	189 984	129 208	48 438	53 075	92,35	62,81	23,55	25,80
Görög	6 619	2 509	6 140	1 921	1 974	37,91	92,76	29,02	29,82
Horvát	25 730	15 597	19 687	14 326	14 779	60,62	76,51	55,68	57,44
Lengyel	5 144	2 962	3 983	2 580	2 659	57,58	77,43	50,16	51,69
Német	120 344	62 105	88 209	33 774	52 912	51,61	73,30	28,06	43,97
Örmény	1 165	620	836	294	300	53,22	71,76	25,24	25,75
Román	14 781	7 995	9 162	8 482	8 215	54,09	61,98	57,38	55,58
Ruszin	2 079	1 098	1 292	1 113	1 068	52,81	62,15	53,54	51,37
Szerb	7 350	3 816	5 279	3 388	4 186	51,92	71,82	46,10	56,95
Szlovák	39 266	17 693	26 631	11 817	18 057	45,06	67,82	30,09	45,99
Szlovén	4 832	3 025	3 429	3 180	3 108	62,60	70,96	65,81	64,32
Ukrán	7 393	5 070	4 779	4 885	4 519	68,58	64,64	66,08	61,13

Ha mind a 13 kisebbség ugyanezen adatait egyetlen diagramon ábrázoljuk (4. ábra), lényegében csak azt állapíthatjuk meg, hogy – néhány kivételtől eltekintve – nagyfokú a hasonlóság: az identitáskategóriák szerinti kompaktság a legtöbb kisebbség esetében 40–60% közötti, és mindegyik esetben valamivel nagyobb azok részesedése, akik a kulturális kötődés megjelölése révén kerültek e kategóriába.

4. ábra. Identitáskategóriák aránya kisebbségenként

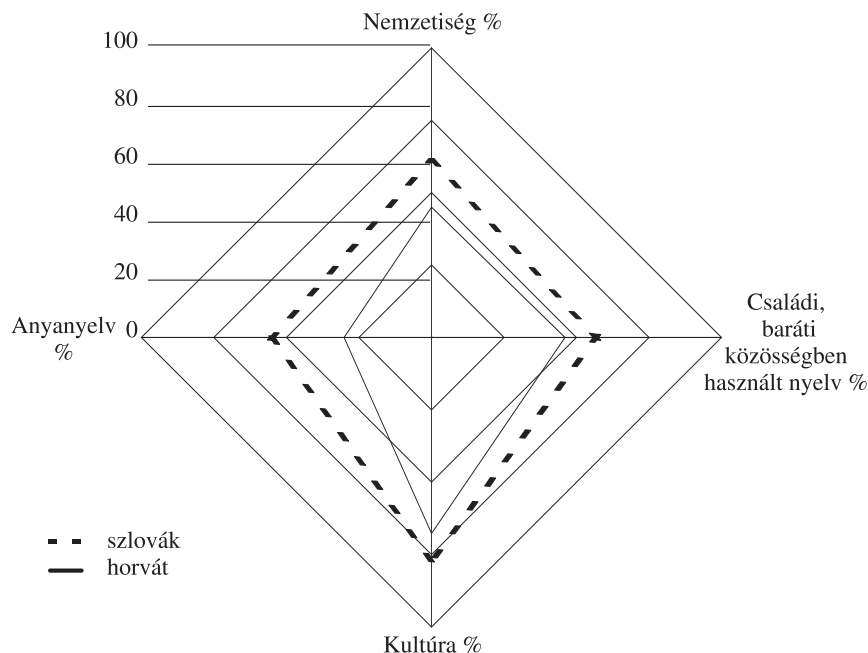

5. ábra. Az identitáskategóriák aránya a cigány és a német kötődésűeknél

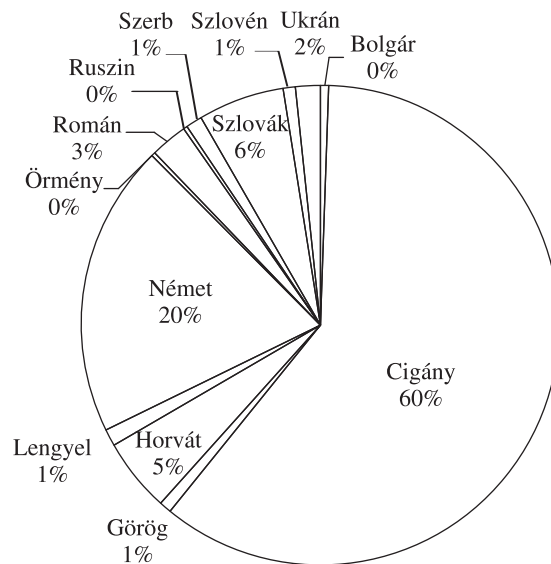
Ugyanakkor az egyes kisebbségek identitásjellemzői jelentős eltéréseket is mutatnak. Ha a két legnagyobb létszámú kisebbség, a cigány és a német kötődésűek adatait vizsgáljuk (5. ábra), a következőket látjuk: a cigányok közül sokkal nagyobb a nemzetiséget, és valamivel kisebb a kulturális kötődést jelölők aránya egymáshoz és a németekhez viszonyítva egyaránt. Ugyanakkor a németek közül jóval többen beszélnek a családban a német nyelvet, mint amennyien az anyanyelvüknek vallják, és a nyelvi kötődés aránya mindkét vonatkozásban meghaladja a cigányoknál tapasztalt arányokat.

A szlovák és a horvát kötődésűek jellemzőit összevetve ugyancsak más sajátosságok rajzolódnak ki (6. ábra). A horvátság minden identitáskategória tekintetében kompaktabb, nagyobb arányban van képviselve, és az arány különösen a nyelvi kategóriák esetében haladja meg a szlovákokét. Ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy a szlovákok esetében nagyobb a „revitalizációs bázis”, hiszen valamivel nagyobb a családban szlovákul beszélők, mint a szlovák anyanyelvűek aránya, bár a szlovák nemzetiségüként nyilatkozók viszonylag alacsony aránya azt mutatja, hogy gyors változásra nem lehet számítani.

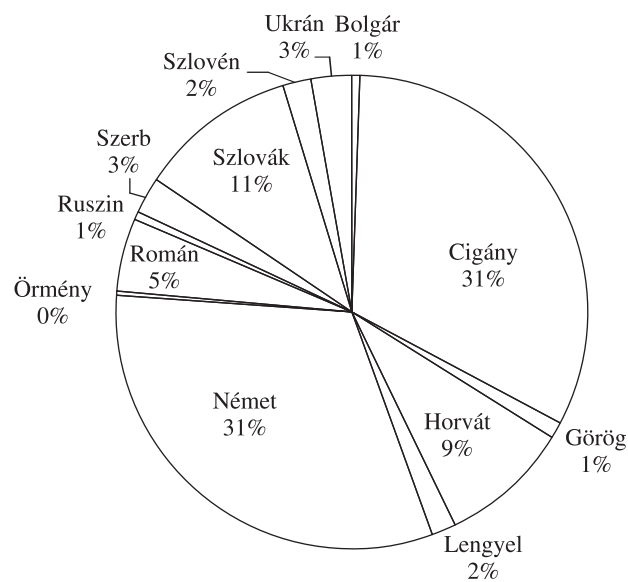
Az egyes identitáskategóriáknak az egyes kisebbségeken belüli eltérő aránya – mint láttuk – az adott közösség identitásstruktúrájának sokszínűségét, a nemzeti identitás változatos módon való megnyilvánulását jelzi. Ami ugyanakkor azt is

6. ábra. Az identitáskategóriák aránya a szlovák és a horvát kötődésűeknél

7. ábra. A kisebbségi nemzetiségüként nyilatkozók aránya

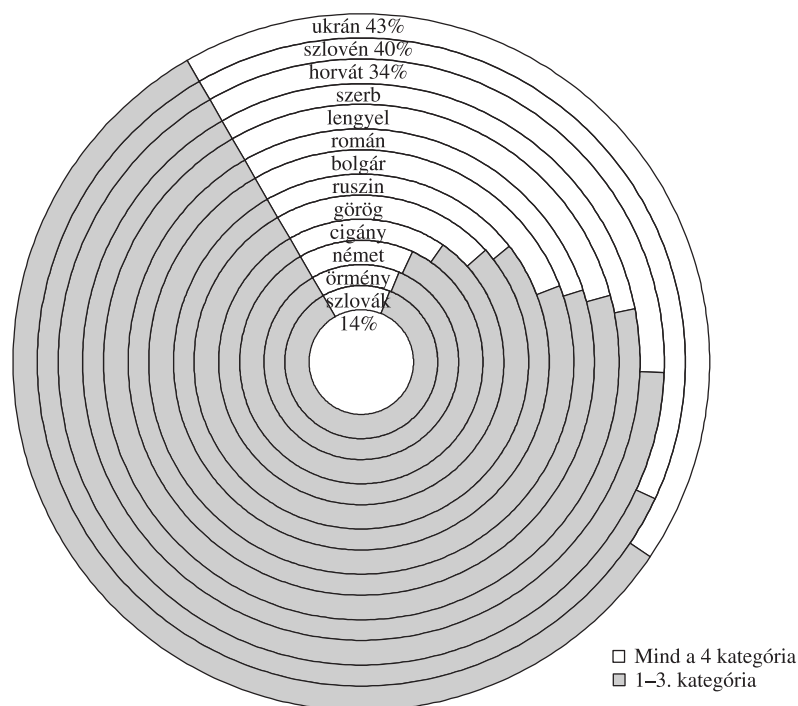
8. ábra. A családi, baráti környezetben kisebbségi nyelven beszélők aránya

jelenti, hogy az egyes kisebbségi közösségek adott identitáskategóriák szerint más-más arányt képviselnek a magyarországi kisebbségek összességén belül. Ha tehát azoknak a csoportjait hasonlítjuk össze, akik magukat nemzetiség szerint sorolták valamely nevesített kisebbséghez (7. ábra), akkor azt mondhatjuk, hogy Magyarországon háromszor annyi a cigány, mint a német.

Ha viszont azt vesszük alapul, hogy ki beszél a családi, baráti közösségben az adott kisebbség nyelvét (8. ábra), azt állapíthatjuk meg, hogy ugyanannyi a német, mint a cigány.

A nemzeti identitás kompaktsága

Jelentős a különbség az identitás kompaktságában, tehát abban is, hogy az adott kötődésűek körében milyen arányban jelezték az adott kisebbséghez való tartozást a négy népszámlálási kérdés közül az első, a második, a harmadik, illetve mind a négy esetében (9. ábra). Kompakt identitáson ez utóbbit értjük. Azt, amikor a megkérdezett mind a négy kérdés esetében jelezte az adott nemzeti-etnikai

9. ábra. A mind a négy identitáskategória szerint magukat az adott kisebbséghez tartozónak vallók aránya

közösséghez való tartozását. Az diagramon az egyes kisebbségek között e tekintetben meglévő jelentős különbségeket fedezhetünk fel. Láthatjuk, hogy míg az ukrán kötődésűek majdnem fele mind a négy kérdésre megjelölte az ukránt, addig a szlovákok esetében ez az arány alig 14%.

A válaszok száma identitáskategóriánként

Mint mondtuk, a 2001. évi népszámlálás során nemcsak a nemzeti-etnikai identitásra vonatkozó kérdések száma nőtt meg a korábbi kettőről négyre, hanem minden kérdésre akár 3-3 választ is lehetett adni, illetve meg lehetett tagadni a választ.

A 2. táblázat azt mutatja, hogy mind a négy kérdés esetében a válaszmegtagadók száma többszörösen meghaladja azokét, akik egynél több választ adtak. Megfigyelhetjük, hogy a legtöbben nem a nemzetiségre, hanem a kulturális kötődésre vonatkozó választ tagadták meg. Ez érvényes azokra is, akik valamelyik kérdésnél jelezték kisebbségi kötődésüket, egy másikra viszont nem válaszoltak. E 11 ezer személy közül majdnem 9 ezer nem kívánt válaszolni a kulturális kötődés kérdésére, és mindössze 3 ezer arra nem, amely a nemzetiségét firtatta.

Az identitásra vonatkozó kérdésekre a lakónépesség 92-94%-a adott egy választ, a két választ adók aránya egy kérdés esetében sem éri el a 1,5%-ot, az anyanyelv esetében pedig a 0,5%-ot sem, a három választ adók aránya pedig ezrelékekben fejezhető ki.

2. táblázat. A kisebbségi kötődésűek létszáma az adott válaszok száma alapján identitáskategóriánként

Nemzetiség	Kulturális kötődés	Anyanyelv	Családi nyelv
570 537	628 328	541 106	558 246
1 261	4 617	438	5 128
115 886	142 259	40 361	129 250
9 510 631	9 423 111	9 616 410	9 505 691

A többes kötődés iránya

A kötődés irányait tekintve megállapíthatjuk, hogy akik a nemzeti-etnikai identitásra vonatkozó kérdések valamelyikére egynél több választ adtak, azok szinte mindegyikénél a válaszok között szerepel a magyar is.

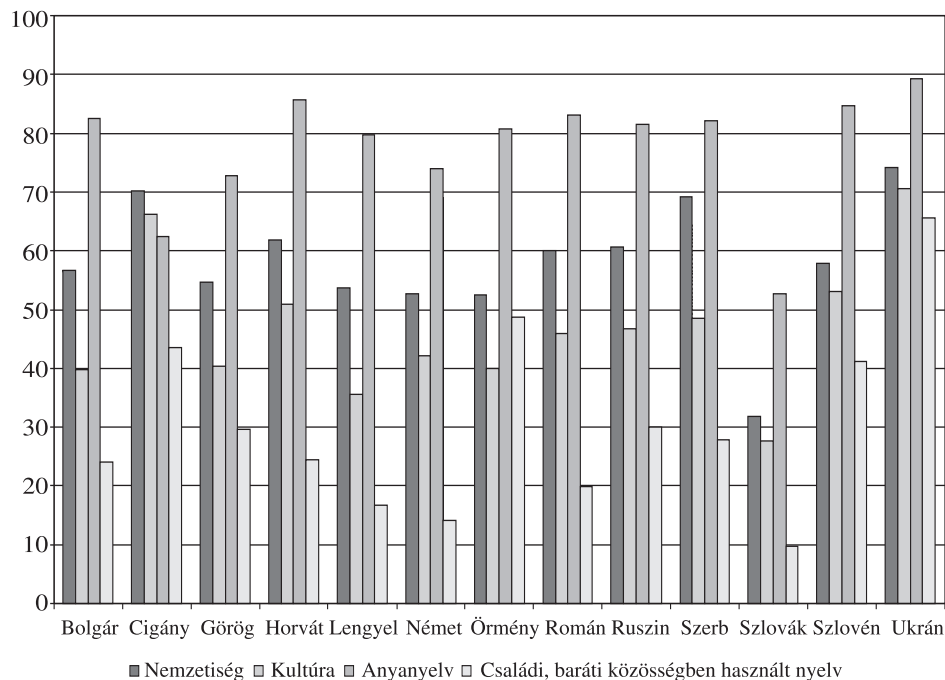
3. táblázat. A két vagy három választ adók száma, akik válaszaik között nem tüntették fel a magyart

Kategória	Két válasz	Három válasz	Fő	Válaszok száma
Nemzetiség	441	22	463	485
Kultúra	904	185	1089	1274
Anyanyelv	244	7	251	258
Használt nyelv	411	71	482	553

A nem magyar párú kettős kötődések közül a legnagyobb azok száma (178), akik kulturális kötődésként a szerbet és a horvátot jelölték meg, a többi esetszám nem haladja meg a 100-at.

Az egy választ adók aránya kisebbségenként

Ha kisebbségenként megvizsgáljuk, hogy mekkora az aránya azoknak, akik egy-egy kérdésre csak egy választ adtak, akkor először az állapíthatjuk meg, hogy minden kisebbség esetében az anyanyelv kérdésre adtak (10. ábra) a legtöbben csak

10. ábra. Az egyes identitáskategóriák keretében egy választ adók hányada kisebbségenként

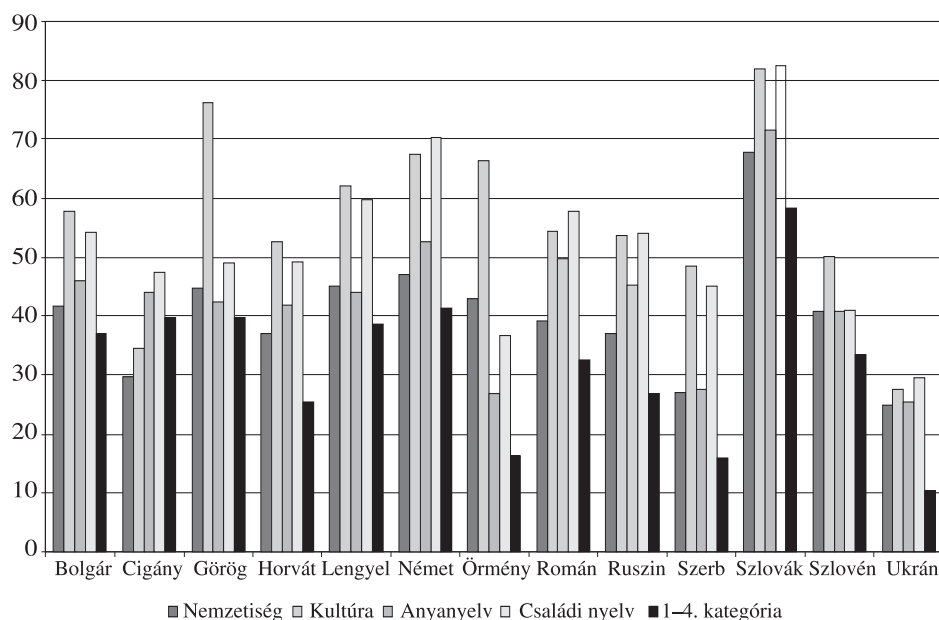
egy választ. Ez alól egyetlen kivétel van, a cigányság, amely keretében – mint tudjuk – a legnagyobb azoknak az aránya, akik anyanyelvüknek a magyart vallják.

A cigány kötődésűek a nemzetiség kérdésre adtak a legnagyobb arányban egy választ, az összes többi kisebbség körében pedig a tárgyalt szempontból ez sorrendben a második identitáskategória.

Az összes identitáskategóriát tekintve azt tapasztaljuk, hogy az ukránok esetében a legnagyobb az egy választ adók aránya, míg a legkisebb a szlovákoknál: a szlovák anyanyelvűeknek majdnem a fele anyanyelvüként a magyart is megjelölte, míg azok közül, akik úgy nyilatkoztak, hogy családi, baráti közösségben használják a szlovák nyelvet, alig 10%-a vallotta, hogy a szlovák nyelv az egyetlen, amelyen környezetükben értekeznek.

A magyar nemzetiséget jelölők aránya

Különös jelentőséggel bír, hogy az egyes kisebbségek keretében egy-egy identitáskategóriát jelölők milyen arányban mondták magukat magyar nemzetiségűnek. Arra szeretnénk választ kapni, hogy az államnemzet és kultúrnemzet (különbösen igencsak problematikus) dichotómiája keretében hogyan értelmezték magának a nemzetnek a fogalmát. A diagramon (11. ábra) kisebbségenként öt oszlop szerepel, a négy identitáskategória mellett az ötödik azoknak az arányát

11. ábra. A magyar nemzetiséghez tartozást is jelölő kisebbségi kötődésűek hányada

ábrázolja, akik mind a négy identitáskategória tekintetében az adott kisebbséghez tartozónak vallották magukat.

Megfigyelhetjük, hogy a magyar nemzetiséghez tartozást minden kisebbség esetében azok jelölték a legnagyobb arányban, akik kulturális kötődés alapján sorolták magukat az adott kisebbséghez. Esetükben feltételezhető, hogy a nemzet fogalmát az államnemzeti felfogás szerint értelmezték, etnikai identitásukat pedig a kultúra szférájába helyezték.

Ugyancsak minden kisebbség esetében kimagasló a magyar nemzetiséget (vagy azt is) jelölők aránya azok között, akik azáltal kerültek a kisebbségi kötődésűek csoportjába, hogy a családban az adott kisebbség nyelvét használják. Ez érthető, hiszen e kategóriába tartoznak például a vegyes házasságban élő, akár kompakt magyar identitással rendelkező személyek is.

Az anyanyelv szerint magukat valamely kisebbséghez sorolók között a szlovákok körében a legnagyobb a magyar nemzetiséget jelölők aránya: a szlovák anyanyelvűek több mint 70%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek, és ez az arány a németek esetében is meghaladja az 50%-ot, míg az ukránoknál és a szerbeknél a 30%-ot sem éri el.

A nemzetiséget tudakoló kérdés esetében a kettős kötődés ugyancsak a szlovákoknál és a németeknél a legnagyobb, az ukránoknál és szerbeknél a legkisebb arányú. Számos megkötés mellett tehát úgy általánosíthatnánk, hogy a szlovákok és németek körében a nemzetiség „államnemzeti”, a szerbek és ukránok körében pedig „kultúrnemzeti” felfogása az elterjedtebb. Ezt támasztja alá az is, hogy a „kompakt” identitást tanúsítók (mind a négy kérdésben az adott kisebbséghez tartozóként nyilatkozók) közül a szlovákok majd 60%-a magyar nemzetiségűként is nyilatkozott. Ez az arány a németek esetében valamivel kisebb (40%), de a szlovákok után így is ők a másodikak a kisebbségek sorában.

Az ukránok és a szerbek után a cigány nemzetiségűek esetében a legalacsonyabb a kettős kötődés aránya, de ennek sajátos okairól a továbbiakban még részletesebben beszélünk.

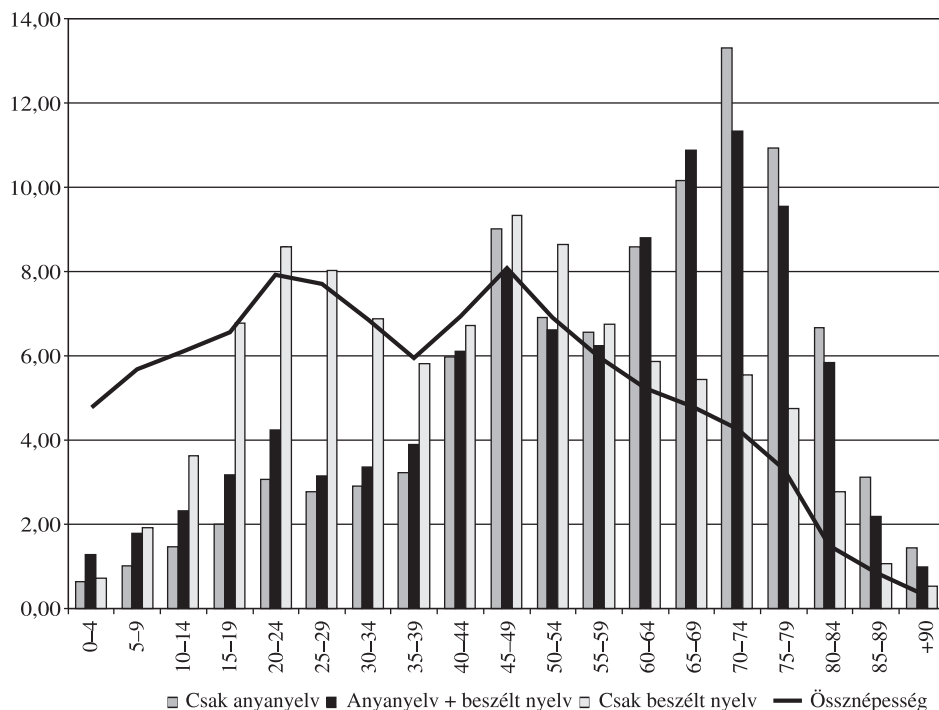
Láttuk, hogy a magyarországi kisebbségek esetében igen jelentős a kettős kötődés aránya. A szomszédos országokra nézve nincs közvetlen összehasonlítási alapunk, mert azokban (Szlovéniát kivéve) a nemzeti identitásra vonatkozóan csak két népszámlálási kérdést tettek fel, és azokra egy-egy válasz volt adható, az összehasonlító elemzés szakaszában azonban közvetett eszközökkel megkíséreljük ellenőrizni feltevésünket, hogy a határon túli magyarság esetében ezek az arányok 10 és 20% között, tehát a magyarországi értékek alsó határa körül lehetnek.

A németek nyelvi kötődései

Miközben a népszámlálási adatok a kisebbségek erőteljes kettős kötődéséről tanúskodnak, a kisebbségek jelentős nyelvi és még inkább nemzetiségi revitalizációja folyik.

Láttuk, hogy a kettős kötődés a német kisebbség esetében a szlovákok után a legkifejezettebb. A 12. ábra azt is megmutatja, hogy a német nyelvi kötődésűek kormegoszlása mennyire kedvezőtlen még az ugyancsak előregedett össznépesség kormegoszlásához viszonyítva is: a 45 éven felüliek korcsoportjai a német nyelvi kötődésűek jóval nagyobb hányadát teszik ki, mint az ország adott korcsoportokhoz tartozó lakosai az össznépességben.

Ugyanakkor – mint látható – a német nyelvet a családban beszélők, de azt anyanyelvüknek nem vallók között kiemelkedően magas a fiatalabb korcsoportok aránya. Már most is látszik, hogy ez visszahat az anyanyelv kategóriájára, hiszen a népszámlálás előtti öt évben született „kisebbségi utánpótlás” esetében a szülők azon kategóriája a legnagyobb, akik úgy nyilatkoztak, hogy gyermekük német anyanyelvű és a családban is beszéli, beszélni fogja a német nyelvet.

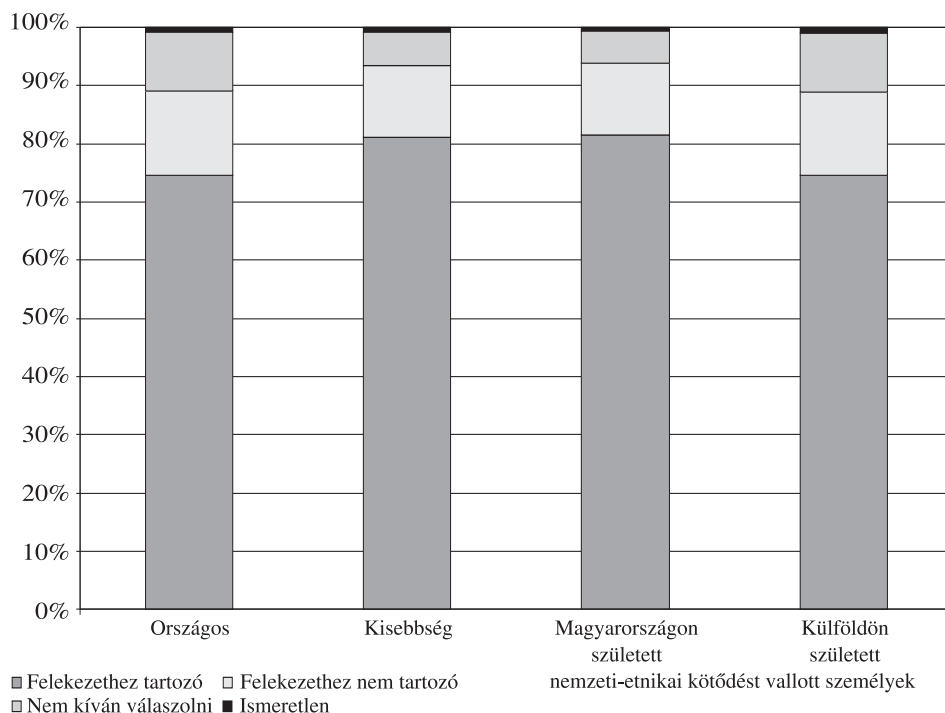
12. ábra. Az anyanyelvet, a családi nyelvet, illetve mindkettőt jelölő német kötődésűek megoszlása korcsoportonként

Az anyanyelv revitalizációja és vele együtt az erős és erősödő nemzeti identitás tehát nem áll szükségszerűen ellentétben a többes kötődéssel, és – előlegezzük meg a feltevést – a társadalmi szolidaritással.

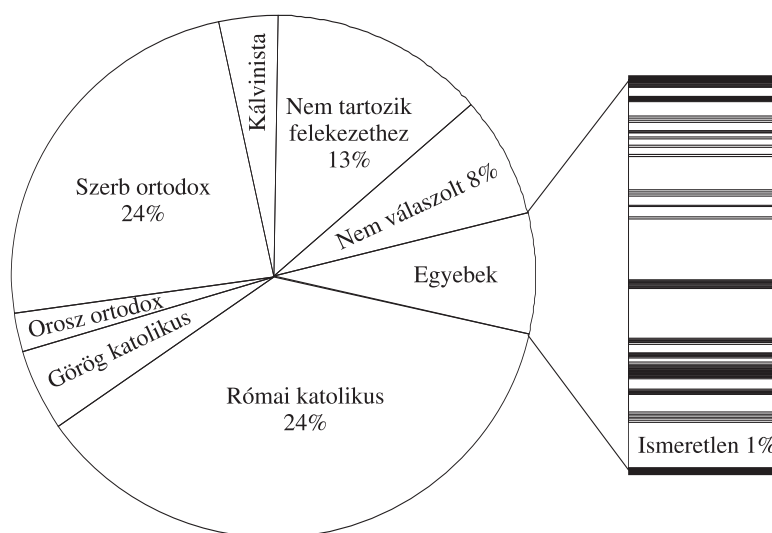
A vallási kötődés arányai

A csoportkötődések különböző fajtáit vizsgálva azt tapasztalhatjuk, hogy maga a csoportkötődés, a szellemi-kulturális értékeken alapuló együvé tartozás iránti igény mértéke is az egyén identitás-összetevőinek része. Ez azt jelenti, hogy a nemzeti-etnikai identitást értékeknek tekintők nagyobb arányban tesznek tanúságot vallási kötődésükről, számukra fontosabb a család, több a gyerek, kevesebb a válás.

A 13. ábra azt mutatja, hogy míg a népesség hetvenegynéhány százaléka mondta magát valamely felekezethez tartozónak, addig a kisebbségi kötődésűeknél ez az arány meghaladta a 80%-ot: elsősorban a Magyarországon született kisebbségek körében magasabb, míg a külföldön született kisebbségi kötődésűek esetében nagyjából megegyezik az össznépesség arányaival.

13. ábra. Az össznépesség és a kisebbségi kötődésűek vallási kötődésének aránya

14. ábra. A szerb kötődésűek megoszlása

Ugyanakkor azonban a nemzeti-etnikai és a felekezeti hovatartozás mind kevésbé esik egybe, tehát mind kevésbé beszélhetünk tisztán „nemzeti” felekezetekről. Példázza ezt a szerb kötődésűek felekezeti megoszlását bemutató 14. ábra, amely szerint a szerb ortodoxok a szerb nemzeti-etnikai kötődésűek negyedét sem teszik ki, ez utóbbiak 36%-a viszont római katolikus.

Ha azonban felekezeti oldalról vizsgáljuk meg a kérdést, azt látjuk, hogy a kör sokkal zártabb: az 1914 szerb ortodoxként nyilatkozó 92%-a (1760 személy) jelezte szerb kötődését a nemzeti-etnikai identitásra vonatkozó négy népszámlálási kérdés legalább egyike esetében, sőt az e felekezethez tartozást deklarálók kétharmada mind a négy kérdés esetében szerbnek vallotta magát. Viszont még e „kompakt szerb identitásúak” közül is csak mintegy 56% nyilatkozott szerb ortodoxként, és köztük is volt 155 római és 141 görög katolikus (együtt 13%).

Kisebbségi kötődés és társadalmi-gazdasági integráció

A cigány kötődésűek példáján vizsgáljuk meg valamivel részletesebben a csoportkötődések és keresztkötődések társadalmi-gazdasági viszonyrendszerét.

A 4. táblázat a cigány kötődésűeknek a nemzeti-etnikai identitásra vonatkozó négy népszámlálási kérdésre adott válaszainak magyar–cigány válaszkombinációnkénti számát mutatja be.

4. táblázat. A cigány kötődésűek cigány és magyar válasz kombinációi

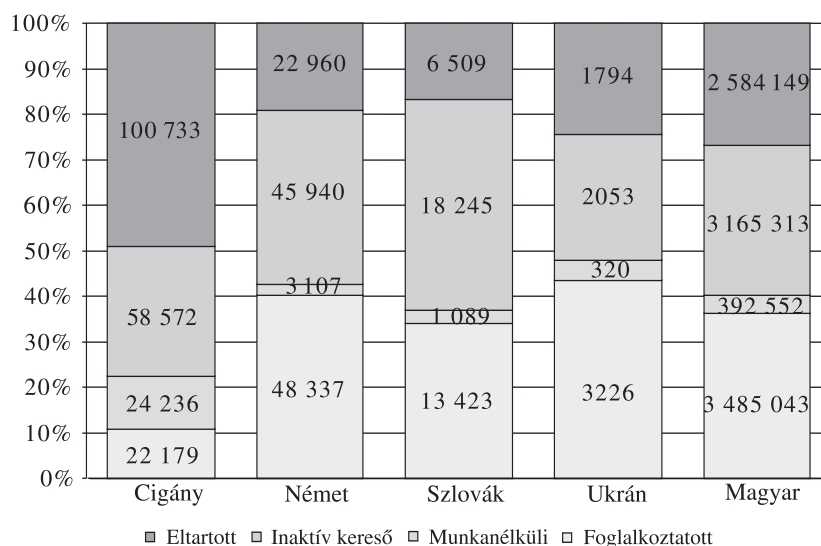
Komb.	Nemzetiség	Kultúra	Anyanyelv	Családi, barátok között, segélyben használt nyelv	Nyelvtudás	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16						
01	X	–	–	–	–	15	3	0	50	35	645	0	18	3	134	452	15	6	5	17	427	38	1					
02	–	X	–	–	–	0	0	1	7	5	11	2	8	8	10	2397	2	6	1	2	955	0						
03	–	–	X	–	–	2	0	0	8	88	37	0	1	33	4	16	0	1154	12	721	0	1						
04	–	–	–	X	–	6	0	0	47	14	20	0	23	4	2	59	545	17	4	2	271	4						
06	X	X	–	–	–	12	0	1	52	41	381	3	1	4	3	774	25	6	25	16	235	3						
07	X	–	X	–	–	3	0	2	1	86	18	0	4	14	0	10	3	88	3	236	0	49						
08	X	–	–	X	–	1	0	0	19	3	6	0	2	3	0	20	26	0	0	520	208							
09	X	–	–	–	X	2	0	0	3	8	19	0	2	1	118	18	0	0	3	617	0							
10	X	–	X	X	–	7	0	2	5	29	52	0	3	14	5	26	6	110	34	221	17	18						
11	X	X	X	–	–	6	0	0	1	2496	79	0	1	44	1	36	15	283	1	503	1	14						
12	X	X	–	X	–	1	0	0	2453	14	59	0	45	2	2	174	90	16	2	2	444	30						
13	X	X	–	–	X	0	0	0	10	10	21	0	2	1	0	77	0	6	2	784	0							
14	X	X	X	X	–	224	5	2	270	2901	16	623	3	73	327	267	210	81	1404	182	12	158	9	39				
15	–	X	X	–	–	1	0	0	0	9	1	0	0	172	3	12	1	57	0	66	0							
16	–	X	–	X	–	0	0	0	7	2	6	0	303	2	4	175	34	2	0	495	4							
17	–	X	–	–	X	0	0	0	0	1	1	0	1	0	0	324	1	1	0	253	0							
18	–	X	X	X	–	1	2	0	0	6	18	0	12	144	311	68	18	143	47	191	0							
19	–	–	X	X	–	5	2	0	3	44	165	2	0	21	26	14	32	539	449	684	0							
Magyar						286	12	8	2936	5792	18	162	10	499	797	890	4862	894	3838	770	58	781	314	128				

Függőlegesen sorakoznak a cigány, vízszintesen pedig a magyar kötődést jelölő válaszlehetőségek. Látjuk tehát a cigány kötődésűek megoszlását aszerint, hogy valaki „éppen hogy csak cigánynak” vagy „éppen hogy csak magyarnak” vallotta magát, és a népszámlálási identitásmegnyilvánulások között nem jelölhetünk meg kontrasztos határokat.

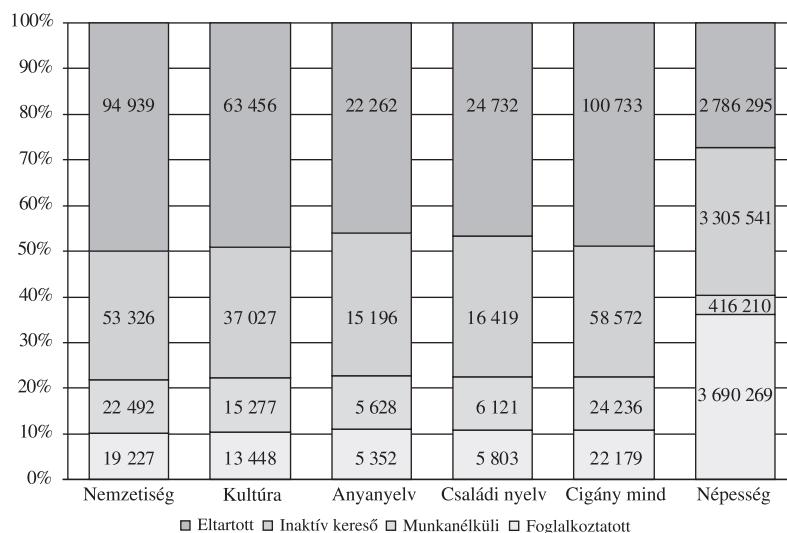
A 205 720 cigány kötődésű közül mindössze 268-an nyilatkoztak úgy, hogy nem tudnak magyarul, 18 162 cigány kötődésű pedig azt vallotta, hogy rendelkezik ugyan magyar nyelvtudással, de az identitásra vonatkozó négy kérdés egyikénél sem jelölt magyar kötődést. Az összes többi cigány kötődésű valamilyen módon a magyarsághoz való kötődését is kifejezésre juttatta, sőt 58 781-en mind a négy kérdés esetében megjelölték a magyart. Közülük 12 158-an voltak azok, akik mind cigány, mind magyar vonatkozásban a 14. válaszkombinációt választották, vagyis mind a két esetben mind a négy kérdésnél jelezték kötődésüket.

Ha viszont a népesség egyes csoportjainak társadalmi-gazdasági helyzetét a legmarkánsabban jellemző mutatót, a gazdasági aktivitást vesszük szemügyre (15. ábra), akkor látjuk, hogy a népszámlálás során cigány kötődést jelölők gazdasági aktivitásának mutatói radikálisan eltérnek mind az össznépesség, mind a többi kisebbség mutatóitól.

A magyar kötődést jelölők több mint egyharmada foglalkoztatott, s ez az arány az ukránok körében még magasabb (44%), mivel körükben jelentős a fiatalabb felnőttkorú bevándoroltak aránya. A magyarok foglalkoztatottsági arányát a németeké is meghaladja, bár átlagéletkoruk valamivel magasabb. Az előregedett szlovák népesség alacsonyabb foglalkoztatottsági arányát az inaktív keresők, a

15. ábra. Gazdasági aktivitás kisebbségenként

16. ábra. A cigány kötődésűek gazdasági aktivitása identitáskategóriánként

nyugdíjasok magasabb aránya ellentételezi, de esetükben a legkisebb az eltartottak, vagyis a túlnyomórészt gyerekkorúak aránya.

Ezzel szemben a cigány kötődésűek körében a foglalkoztatottak aránya a 10%-ot sem éri el, és majdnem a felük eltartott.

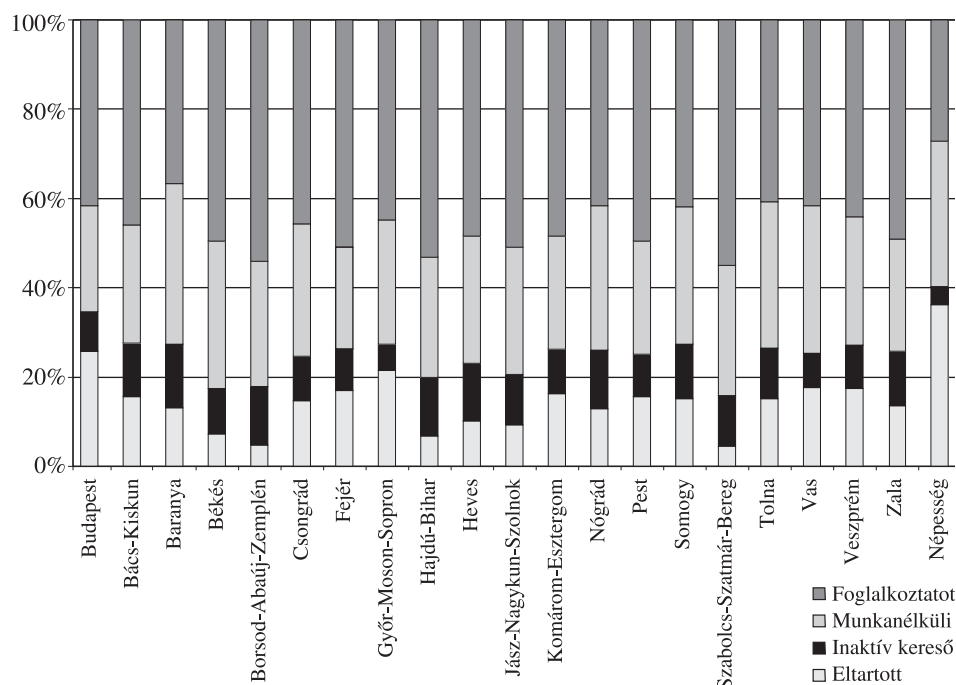
Mutatkozik-e különbség a cigány kötődésűek gazdasági aktivitása tekintetében identitásjellemzőik alapján? A 16. ábrára pillantva megállapíthatjuk, hogy semmilyen sem. A cigányság nyelveinek valamelyikét anyanyelvüknek vallók körében – magasabb átlagéletkoruk folytán – valamivel kevesebb az eltartott, mint a cigány nemzetiségűek körében, de ez nem változtat a tényen, hogy a foglalkoztatottak aránya egy esetben sem haladja meg jelentősebben a 10%-ot, és a munkanélküliek száma minden identitáskategória vonatkozásában nagyobb, mint a foglalkoztatottaké.

Mutatkozik-e eltérés a cigányság gazdasági aktivitása tekintetében megyénként (17. ábra)?

Magyarország egyik jelentős gondja fejlettségének területi kiegyensúlyozatlansága, a nagy regionális különbségek. A fejletlenebb megyékben a cigányság gazdasági aktivitásának mutatói is rosszabbak, de a Budapesten és Győr-Moson-Sopron megyében jegyzett legkedvezőbb arányok is kedvezőtlenebbek a megyei értékeknél, és mélyen az országos átlag alatt maradnak.

Hasonló arányokat tapasztalunk a társadalmi-gazdasági helyzet más mutatói, a képzettség és a foglalkozás szerinti megoszlás tekintetében is.

A cigányok területi megoszlása sokban nehezíti társadalmi-gazdasági integrációjukat.

17. ábra. A cigány kötődésűek gazdasági aktivitása megyénként

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a cigány nemzetiségűként összeírtak száma az 1990. évi 31 882-ről 2001-ben 45 525-re, és a cigány nemzetiségűek összlétszámában való részesedésük 22,34%-ról 23,95%-ra nőtt, ez azonban nem az odavándorlásból, hanem a magas termékenységből és a migrációs képesség hiányából ered. E megye is kibocsátó, hiszen a megyéből születése óta kétszer annyi cigány nemzetiségű távozott, mint amennyi oda költözött, de a cigányság társadalmi-gazdasági helyzete jelentősen korlátozza mobilitásukat. A gondot fokozza, hogy e megyében az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) 2001-ben alig haladta meg az országos átlag 63%-át. A 19 magyarországi megye, illetve Budapest közül a cigány nemzetiségűek 44,4%-a született és 42,3%-a lakik abban a három megyében (Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg), amelyben az egy főre jutó bruttó hazai termék a legkisebb, és amely 1995 óta csökken.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a cigány kötődésűeket legalapvetőbben kedvezőtlen általános társadalmi-gazdasági helyzetük jellemzi, s ez a magyarországi nemzeti-etnikai kisebbségek közül egyedül az ő esetükben tapasztalható.

Ugyanakkor a nemzeti-etnikai jellegű társadalmi konfliktusok jelei Magyarországon kizárólag a cigányság vonatkozásában tapasztalhatók.

Következtetések

Ahhoz, hogy a nemzeti-etnikai identitás és a társadalmi szerkezet összefüggéseiről megalapozottabb megállapításokat tudjunk tenni, mélyrehatóbban meg kell vizsgálni mind a kisebbségek életkörülményeit, mind a népszámlálási deklaráción túlmutató identitásmegnyilvánulásokat, s az e szempontból különösen jelentős belső migráció hatását. Kutatásunknak ez képezi a következő szakaszát. Eddigi vizsgálódásaink során az alábbi következtetésekre jutottunk:

1. Magyarországon a társadalmi szerkezet több rendezőelv alapján pluralizálódik, ami az identitásjellemzők vonatkozásában sokszínűséghez, és nem polarizálódáshoz vezet.

2. A nemzeti-etnikai kisebbségi közösségek identitásjellemzői erősödnek, ami egyrészt abból látható, hogy a szubjektív jellemzők (a nemzetiségi hovatartozás és a kulturális kötődés) magasabb értékeket mutatnak, mint az objektívek (anyanyelv és családban beszélt nyelv), másrészt az anyanyelvi revitalizáció jele, hogy a családban a kisebbség nyelvét beszélők száma nagyobb, mint a kisebbségi anyanyelvűeké.

3. Az erős nemzeti kötődés többnyire együtt jár a csoportkötődések iránti általános igénnyel, a szilárd vallási identitással, a családdhoz való ragaszkodással, de e közösségek nem feltétlenül fedik át teljesen egymást.

4. A keresztkötődések hálózata sűrűsödik, ami a társadalmi kohézió feltétele. Ez azzal jár, hogy a lojalitás megoszlik, és e terminus helyett célszerűbb a kölcsönösséget jobban kifejező szolidaritás terminust használni a csoportkohézió megjelölésére.

5. Az erős identitás csak akkor a lojalitás és szolidaritás korlátozója, ha összefügg a közösség általános társadalmi-gazdasági helyzetével, és ha az erősödő identifikáció reakció a társadalmi kategorizációra. Első látásra úgy tűnik, hogy a nemzeti kisebbségek esetében ez nem áll fenn, viszont az etnikai kisebbség, a cigányság vonatkozásában a mutatók figyelmeztetők.

Irodalom

- ANDERSON, Benedict 1991. *Imagined Communities*, London, Verso
- BRUBAKER, Rogers 1999. *The Manichean Myth: Rethinking the Distinction Between Civic and Ethnic Nationalism*, in Hanspeter KRIESI and al., *Nation and National Identity. The European Experience in Perspective*, Zurich, Rüegger, 55–71.
- CSABAI MÁRTA–ERŐS Ferenc 2000. *Testhatárok és énhatárok*, Bp., József Műhely Kiadó
- FANON, Frantz 1981. *Les damnés de la terre*, Paris, Maspéro
- FULBROOK, Mary 2001. *A német nemzeti identitás a holokauszt után*, Bp., Helikon Kiadó

- HABERMAS, Jürgen 1993. *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása*, Bp., Századvég–Gondolat
- HUNTINGTON, Samuel P. 2005. *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái*, Bp., Európa Könyvkiadó
- JENKINS, Richard 1997. *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*, London, SAGE Publications
- KIS János 1997. *Az állam semlegessége*, Bp., Atlantisz
- KOHN, Hans 1994. *Western and Eastern Nationalism*, in *Nationalism*, Oxford, Oxford University Press
- KYMLICKA, Will 1995. *Misunderstanding Nationalism*, Dissent, Winter
- PLAMENATZ, John 1973. *Two Types of Nationalism*, in Eugene KAMENKA (ed.), *Nationalism: the Structure and Evaluation of an Idea*, London, Edward Arnold
- PRICE, Monroe E. 1998. *A televízió, a nyilvános szféra és a nemzeti identitás*, Bp., Magvető Kiadó, 1998.
- RENAN, Ernest 1992. *Qu'est-ce qu'une nation?*, Paris, Presses Pocket
- TÓTH Ágnes–VÉKÁS János 2004. *Határok és identitás*, in KOVÁCS Nóra, OSVÁT Anna, SZARKA László (szerk.), *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*, III, Bp., Akadémiai Kiadó, 135–189.
- VÉKÁS János 2002. *Statisztikai adatok az 1980–2001. évi népszámlálások összehasonlító elemzéséhez*, in KOVÁCS Nóra, OSVÁT Anna, SZARKA László (szerk.), *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*, II, Bp., Akadémiai Kiadó, 237–251.

KÁLLAI ERNŐ

Első kísérlet egy konfliktusmodell alkotására a roma–nem roma együttélésben¹

Rövid írásomban arra teszek kísérletet, hogy felvázoljak egy olyan modellt, amely a roma közösségek és a többségi társadalom közötti, az elmúlt évszázadokban előforduló összeütközések tipikus jegyeit próbálja rendszerezni, értelmezni. Az ötlet abból a többéves kutatói és oktatói tapasztalatból származott, amely során figyeltem azokra a hasonlóságokra, egyezésekre, amelyek tipikusnak mondhatók. Meggyőződésemmé kezd válni, hogy lehetséges egy ilyen típusú konfliktusmodell megalkotása, hiszen annyira hasonlóan zajlottak az események az elmúlt évszázadok során és napjainkban is.

Mostani írásom természetesen csak egy első kísérlet, kiindulási alap, amely megvitatása után lehet, hogy be kell ismernem tévedésemet, és el kell vetni ezt az ötletet, de reményeim szerint inkább formálódik a végső megoldás lehetősége. Így most szándékosan nélkülözöm a nemzetközi szakirodalomban egyre hangsúlyosabban megjelenő elméleti modellek bemutatását, és az azokkal való összevetést, bármennyire is csábító lehetőséget rejt magában akár Karl W. Deutsch modernizációs elmélete, akár Tedd Robert Gurr és Barbara Harff etnonacionalista közösségekről vallott felfogása.² Csak tisztán a magyarországi roma közösségeket érintő kérdésekről szeretnék írni, és a későbbiekben megvitatni álláspontom helyességét vagy tarthatatlanságát. Így először kísérletet teszek egy konfliktusmodell felvázolására, majd annak alátámasztására három, különböző időszakból származó példát mutatok be.

¹ Az MTA ENKI 2005. májusi konferenciáján elhangzott előadás rövidített és szerkesztett változata.

² Összefoglaló kifejtése megtalálható például Salat 2005: 211–252.

Konfliktusmodell a roma–nem roma együttélésben

Minden társadalom fejlődése során elkerülhetetlennek tűnik, hogy a különböző társadalmi-gazdasági okok következtében, ciklikusan ismétlődve, időnként válságok törnek meg a fejlődést. Vonatkozik ez, talán még hatványozottabban, a kisebbségi csoportokra is, hiszen a valamilyen szempontból perifériára szorult közösségek nagyobb eséllyel vannak kitéve a változások hatásainak. Megítélésem szerint megállapítható az, hogy a magyarországi cigánycsoportok esetében általam „modernizációs-megélhetési válságoknak”³ nevezett időszakok törnek meg az egyébként többé-kevésbé békésnek mondható együttélést a többségi társadalommal. Én tehát nem egy állandó háborús állapotnak gondolom a többség–kisebbség társadalmi együttélését (sőt, időnként inkább az integráció megvalósulásának jeleit vélhetjük felfedezni, ha évszázadokra visszatekintünk), hanem bizonyos időszakokban fellángoló konfliktushelyzetnek, amit a történeti tudat – talán „érdekesebb” volta miatt – jobban megőrzött, mint a békésebbnek tűnő periódusokat.

Az ilyen típusú válságoknak nagyon hasonló (talán megegyező?) eseménymenete, lezajlása van. A válságok kezdetét általában valamilyen történelmi esemény által kiváltott társadalmi változás okozza, amelynek legtipikusabb jele a romák esetében a hirtelen és tömeges foglalkozás, és így megélhetés nélkül maradásban jelentkezik. A tartalékok néhány év alatt felélését követően fokozatosan megjelennek a válság tipikus, a társadalomra is erős hatást gyakorló, jellemző vonásai. Ennek két leggyakoribb formája (amelyek váltakozó intenzitással jelentkeznek az adott kor viszonyainak függvényében) a társadalmi gondoskodásra szorulás és a megélhetési bűnözés. Ezek nélkül ugyanis – jövedelem és megélhetés hiányában – egy adott csoport pusztulásra lenne ítélve. Ez azonban nagyon erős ellenhatást vált ki a többségi társadalomban – hiszen a társadalmi változás általában mindenki helyzetét megingatja; össztársadalmi okokról van szó –, amely megjelenési formája a mélyben mindig is rejtőző különböző előítéletek felerősödésében figyelhető meg. Ezek gyakran szélsőséges mozgalmakban is intézményesülnek.

A felgyülemlett feszültségek levezetésének, megfigyelésem szerint, két lehetséges módja volt a történelem során. Egyrészt a társadalmi-gazdasági önmozgás, önfejlődés megmutatja azokat az utakat, azokat a területeket, amelyek képesek munkát biztosítani a megélhetés nélkül maradt tömegeknek. Ez a folyamat azonban sokszor évtizedekig is elhúzódhat. Pontosan az ilyen kiszámíthatatlan és hosszú ideig tartó útkeresés miatt lép előre a második lehetőség, amit a mindenkori politikai hatalom beavatkozásának nevezhetünk. Minden kormányzó-uralkodó főhatalom le szeretné rövidíteni a válságos időszakot, szeretné „megmenteni” a társadalmat a feszültségektől, ráadásul meg van győződve róla, hogy látja a meg-

³ Ez a fogalom nem azonosítható a nemzetközi szakirodalomban megjelenő, hasonló koncepció elnevezésével.

oldás helyes útját. A politikai beavatkozásnak általában két eredménye lehet: a probléma alapjait felismerve jó intézkedésekkel valóban levezetik a feszültséget és megszüntetik a tömeges jövedelemnélküliséget, vagy rosszul mérik fel a helyzetet, és mivel terveik sikertelenek, egyre inkább a segítségre szorulókat hibáztatják a kialakult helyzetért. Ez esetben szinte mindig eljutnak a végső következtetéshez: az adott roma közösség asszimilálásával, végső soron felszámolásával, mindenképpen megszüntethető a probléma. A tapasztalatok szerint, a magyar társadalomtörténetet tanulmányozva, mindig ez utóbbi megoldás került előtérbe.

Az ilyen típusú, roma identitásuk létét megkérdőjelező és megszüntetni akaró politikai beavatkozásokra a cigány közösségek is, megfigyelhető módon, kétféle választ szoktak adni. Egyik formája az ellenállás, amely nem nyílt szembefordulást jelent, hanem inkább menekülést. A másik – a többségre jellemző – válasz pedig az asszimilációs kényszer elfogadása, az önfeladás tömeges megvalósulása.

A válságperiódus végén a kiinduló kérdésre – tehát a munka és jövedelem nélkül maradásra – a választ általában a gazdaság és társadalom változásában, önálló fejlődésében találják meg, és választanak új foglalkozásokat két-három generáción belül, az erőteljes politikai beavatkozásoknak pedig az lesz a következményük, hogy az érintett roma közösségek kényszerűségből igyekeznek megfelelni az asszimilációs elvárásnak. Az asszimiláció felerősödése azonban nem kapcsolódik össze a többségi társadalom részéről a teljes befogadással, így a roma közösségek nem szűnnek meg, csak erőteljesen deformálódott kultúrával és szokásrendszerrel élnek tovább. A válság következtében fellobbanó indulatok emlékei pedig beépülnek a társadalom tudatába, hogy alkalomadtán megfelelő municiót nyújtsanak a diszkriminatív magatartáshoz.

Egy példa a régmúltból

A 14–15. században, a törökök ellen vívott hosszú háborúk zűrzavaros időszakában, a Kárpát-medencében nagyobb csoportokban megjelenő cigány népesség, úgy tűnik, rögtön megtalálta helyét a magyar társadalomban.⁴ Az állandó hadi készülődés, a kézművesek hiánya munkaalkalmat jelentett számukra, és ez összekapcsolódott az autonómia megőrzésének korlátozott lehetőségével. Az erre az időszakra vonatkozó igen kevés adatból – egyes kutatók megítélése szerint – úgy tűnik, hogy az erődítési, építkezési munkák, a fémművesség, a fegyvergyártás és -karbantartás, a lókereskedés, a postaszolgálat és a kémkedés – a magyar

⁴ A cigányság magyarországi letelepedése utáni néhány évszázadról a kutatók ismerete meglehetősen hiányos, a források csekély száma miatt gyakran ellentmondásos. Munkánkban egy pozitív megközelítést használtunk, amellyel, természetesen, nem mindenki ért egyet. Vö. Bársony 1997: 319–332.

hadvezetés megbízásából az ország számára – hosszú időn keresztül nélkülözhetetlen foglalkozás volt, így Zsigmond és Mátyás uralkodásától kezdődően egészen a Rákóczi-szabadságharcig egyes cigánycsoportok privilégiumokat kaptak, sokuk számára lehetővé vált a társadalmi felemelkedés. Elég csak említést tenni az 1422-ben „László vajdának és népének” adott menlevélről, vagy a szamosújvári cigányoknak I. Ferdinánd által biztosított adómentességről. 1557-ben Perényi nádor – a feljegyzések szerint – a nagyidai vár védelmével egy 1000 fős cigánycsoportot bízott meg. Ebben az időben már rendszeres adózók voltak, akik szabadon gyakorolhatták iparukat, igazgatásukra öt vajdát jelöltek ki, akik az adó beszedésétől az igazságszolgáltatásig minden feladatot elláttak.⁵ Sok nemes igyekezett szolgáltatásaik állandó biztosítása érdekében letelepíteni a kumpániákat, és nagyon sok családi közösség a biztosabb megélhetés érdekében feladta vándorló életmódját.

A törökök kiűzése után feleslegessé vált a hadigazdálkodáshoz kapcsolódó, addig hasznosnak tartott tevékenységek nagy része, és megindult az a folyamat, amikor már csak a legalantasabb munkákat bízták rá a cigányokra. Párhuzamosan ezzel a helyzettel, ebben az időben indult meg az újabb, akkor még nem integrálódott cigánycsoportok bevándorlása a Kárpát-medencébe. Néhány évtizeddel a törökellenes harcok után megváltozott az addig folyamatos státusemelkedéssel járó, privilegizált helyzet: a „sikertörténet” háttérbe szorult, már csak tudatlan, kóbor, henye népnek tartották őket, akik lopásból és rablásból élnek. Ezek az események és a társadalmi szemléletváltás azt mutatják, hogy megjelennek a válságjelenségek, és a politikai hatalom kötelességének érzi, hogy megállítsa ezt az – általa károsnak tartott – folyamatot, lépéseket tegyen a helyzet megváltoztatása érdekében.

A 18. század közepén Mária Terézia és II. József felvilágosult abszolutizmusa tett kísérletet a kérdés megoldására. Alapelvük szerint minden ember egyenlő, tehát úgy kell megoldani a problémát, hogy a többségi társadalom tagjaihoz hasonlóan engedelmes alattvalókká kell átnevelni ennek a népnek a tagjait is. A kiindulási alapot jelentő gazdasági problémát – a tömeges megélhetési válságot – felismerik, és ennek megfelelően lépéseket tesznek a cigányok fölhöz juttatása érdekében, azt remélve ezzel, hogy a többi emberhez hasonlatos adózó jobbágyokká sikerül tenni a romákat is. A szakirodalom szerint ennek a megoldási formának azonban két okból sem lehetett sikere: egyrészt kevés volt az átadható szabad földterület, így a végrehajtásra kötelezett földbirtokosok többsége szabotálta a rendelet végrehajtását. Különösen azért, mert az átadandó földterülethez még házat is építeniük kellett volna ezeknek a családoknak. Másrészt azokat az

⁵ Ez természetesen magyar nemesek által betöltött közigazgatási tisztséget jelentett, és nem a sokak által nosztalgikusan visszavágyott, teljhatalmánál fogva „rendet tartó” cigány vezető, aki a kutatások szerint sohasem létezett.

embereket, akik idáig nemcsak privilegizált, hanem viszonylag szabad társadalmi státusban éltek, nem lehetett egyik napról a másikra egy ezzel teljesen ellentétes, kötött életmódra „átirányítani”. Mivel az uralkodók a sikertelenségből azt a következtetést vonták le, hogy alapvetően a cigányok ellenállásán, engedetlenségén bukik meg programjuk, ezután már erőszakos eszközökkel léptek fel. Ezeknek az intézkedéseknek a többsége azonban már nem a megélhetési válságot kívánta kezelni, hanem a cigány népesség teljes asszimilációjára, „megszüntetésére” irányultak.

Így Mária Terézia – első lépéseként – rendeletben megtiltotta a cigány népnév használatát, helyette az „új-parasztot”, „új-magyart” tette kötelezővé. Később korlátokat állított a cigányok házasságkötése elé, majd elrendelte a gyerekek elvételét a cigány szülőktől, hogy őket azután „polgári vagy paraszti” családban neveljék fel. Eltiltotta őket a lókereskedelemtől, és megszüntetésre ítélte a vajdák intézményét is, mindenkit a falusi bírák joghatósága alá rendelt. Végül 1783-ban II. József a cigány nyelv használatát is megtiltotta. Visszatekintve alapvetően elhibázottnak, antihumánusnak, és a magyar történelem során az első jelentősebb diszkriminatív intézkedéseknek is tekinthetők ezek az abszolutista megoldások. A mai gondolkodás alapján nehezen lehet megindokolni azoknak az intézkedéseknek a szükségességét, amelyek a cigányok következetesen hátrányos megkülönböztetését írták elő, hiszen a 18. századi Magyarországon a népességmozgás, az etnikai-nyelvi sokszínűség megszokott és elfogadott dolog volt.

Az erőszakos intézkedések ellenállást váltottak ki. Alapvető stratégia lett a menekülés a hatóságok elől. Hosszú távon azonban az ellenállás és az intézkedések korántsem következetes végrehajtása, majd ezek enyhülése után a cigányok az asszimilációs modell felé indultak el. Ezek a törekvések végső soron olyan „sikeresnek” bizonyultak, hogy a 19. századra a több száz éve betelepült, szokásait és kultúráját régóta megőrző cigányság döntő többsége feladta és elfelejtette anyanyelvét, betagozódott a magyar társadalomba, azonban nem szűnt meg cigány lenni.

Néhány évtized után a megélhetési válság is enyhült, az újabb rendeletek a társadalomban hiányként jelentkező szakmák felé terelték a megélhetésre vágyó roma embereket. Így a még mindig megélhetést biztosító kovács, szegkovács szakmát kezdte művelni a cigányok jelentős része, amely a 19. század végén családtagjaikkal együtt 60 ezer romának biztosított megélhetést. Komoly lehetőséget biztosított a felemelkedésre a magyar nemzeti öntudatra ébredéssel megjele-nő és hosszú időre uralkodóvá váló zenei műfaj, a verbunkos. Míg a 18. század végén alig 1600 cigány zenészt említenek az összeírások, száz év múlva már 17 ezer zenész cigányt regisztráltak Magyarországon. A falusi zenészekről a külföldön is jól ismert bandákig széles társadalmi skálán elhelyezkedő, a cigányság minden idők legsikeresebb és leginkább megbecsült tagjai írták be nevüket a magyar történelembe. Kialakult a cigányság „arisztokráciája”, akik társadalmi rangjukat,

anyagi jólétüket, ha csökkenő mértékben is, de egészen a 20. század második feléig meg tudták őrizni. Ez egyértelműen az asszimilációs modell irányába történő elmozdulás jeleként értelmezhető.

Egy példa a közelmúltból

„Felszabadulásunk előestéjén a magyarországi cigányság relatív helyzetét tekintve történetének mélypontján állott”⁶ – fogalmazta meg tömören a romák 1945 utáni helyzetét Kemény István. A háború vége a cigányok számára ugyanis az életben maradáshoz, a megsemmisítéstől való megmenekülést jelentette. Sőt, az 1947–1948-ig tartó népi demokratikus időszak nagymértékben megváltoztatta a cigányságnak az egész társadalomhoz való viszonyát. Gazdasági téren viszont rontotta a helyzetüket a nagybirtokok felosztása, mivel ez munkaaltsálok elvesztését jelentette számukra. Kimaradtak a földreformból, noha azelőtt megélhetésük jelentős részben a mezőgazdaságban végzett munkából származott. Erre a gazdasági vagy „megélhetési válságra” is utal Kemény az előbb idézett mondatában. A romák tömegesen maradnak megélhetés nélkül, „virágkorukat” élik ekkor a cigánytelepek, a romák döntő többsége megélhetés nélkül tengődik.

Ennek a helyzetnek a politikai-társadalmi felismerése sokáig váratott magára. Az első és sokáig utolsó elméleti fejtegetés – amely végül is csak egy átmeneti epizódnak tekinthető – a cigánysággal kapcsolatban 1946-ban jelent meg, a kommunista párt elméleti folyóiratában.⁷ Sággy Erna⁸ csak magánvéleménynek tartja Kálmán András írását, azonban hosszú idő után ő volt az, aki először átfogó módon közelítette meg a kérdést. „A gazdasági talpraállítást ki kell hogy egészítse a cigányság nemzetiségi jogainak megadása.”⁹ Megfogalmazásában a „cigány-probléma” nem a cigány fajúak vagy cigány anyanyelvűek problémáját jelenti, hiszen a cigányság döntő többségét asszimilálódott, városban lakó munkások, kisiparosok, kereskedők képezik. Szerinte a fő probléma azokkal a falun lakó vagy „vándorcigányokkal” van, akik nem rendelkeznek rendszeres munkával, keresettel. Véleménye szerint nemzetiségi kérdésről van szó, hiszen a cigányság is nemzetiség, csak még nem kapta meg azokat a jogokat, amelyek ebben az esetben járnának. Jól ismerte fel azt a kérdést, hogy a cigányság gazdasági helyzete az adott időben a mélypontra volt, valamint azt is, hogy a kitaszítottságot a kulturális, iskolázottságbeli lemaradás csak tovább fokozza. Kétségtelen tény az is,

⁶ Kemény–Rupp–Csalog–Havas 1976: 50.

⁷ Kálmán 1946.

⁸ Sággy 1999.

⁹ Kálmán 1946.

hogyan a cigányság teljes egészében kimaradt a földosztásból is, pedig az 1945 után a törvény előtti egyenlőség eszméjét meghirdető új demokráciában ez egy ideig sokak számára jelentett határozott jövőképet. Sokáig nem szerveződött olyan mozgalom, nem termelődött ki olyan cigány származású értelmiségi réteg, amely felkészülten tudott volna hatást gyakorolni a cigányság életének a rendezésére, problémáik megoldására.

Bár tudjuk, hogy az előbbi helyzetelemzés nem volt hivatalos álláspont, mégis ennek hatását érezzük az 1957-ben – ha rövid időre is, de – megszerveződő Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége alapelveiben. A későbbi első cigány származású főtitkár, László Mária által kezdeményezett Cigányszövetség, a többi nemzetiségi szövetség mintájára, a Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Osztályának alárendelve 1957. október 26-án jött létre. Célként tűzték ki, hogy megteremtsék és megőrizték az eredeti cigány irodalmat, zenét és más művészeteket, megőrizték a tudomány számára ősi nyelvüket. De szerepelt az alapító okiratban a munkahelyteremtés, iskoláztatás, egészségügy, az életkörülmények javításának általános igénye is. Jelentős tevékenységük volt a negyvenes években alakult cigány szegkovács kisipari szervezetek patronálása is. Ezek a célok pedig egy nemzetiségi státusz elfogadtatását célozták, amit a kezdetektől fogva nem nézett jó szemmel a politikai hatalom, hiszen ez az autonómia bizonyos formáját jelentette volna. Működésüket is egyre inkább lekötötte az egyéni panaszos ügyek intézése, ami azt mutatja, hogy a cigányság körében igen nagy igény volt valamiféle érdekvédelmi szervezetre. Az ilyen típusú munkát azonban nem tűrhették sokáig a hatalom képviselői, László Mária ellen lejárattási hadjáratot indítottak – fasiszta múlttal vádolták – annak érdekében, hogy elmozdítása után a megbízhatónak tartott, az utasításokat katonatiszti múltjából eredően fegyelmezetten végrehajtó Ferkovics Sándort nevezzék ki főtitkárnak a Szövetség élére. Ez az 1959-től 1961-ig tartó időszak már csak a megszüntetés előtti utójátéka volt a nagy lendülettel induló kezdeményezésnek. 1960-tól a háttérben Végh Sándor, a Nemzetiségi Osztály vezetője pártutasításra már a cigánykérdés marxista alapú megközelítésén dolgozott. Ez lett a híres-hírhedt 1961-es párthatározat.

Az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1961-es határozata a cigánykérdést nem nemzetiségi, hanem szociális ügyként határozta meg. „A cigánylakosság felé irányuló politikában abból az elvből kell kiindulni, hogy bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot. Problémáik megoldásánál sajátos társadalmi helyzetüket kell figyelembe venni és biztosítani kell számukra a teljes állampolgári jogok és kötelességek érvényesülését, és ezek gyakorlásához szükséges politikai, gazdasági és kulturális feltételek megteremtését. [...] Sokan nemzetiségi kérdésként fogják fel, és javasolják a »cigány nyelv« fejlesztését, cigány nyelvű iskolák, kollégiumok, cigány termelőszövetkezetek stb. létesítését. Ezek a nézetek nem csak tévesek, de károsak is, mivel konzerválják a cigányok

különállását és lassítják a társadalomba való beilleszkedésüket.”¹⁰ Tehát egyértelműen egy szociális válságkezelés köntösébe bújtatott asszimilációs törekvésről volt szó. A dokumentum egyetlen pozitívumaként a határozatban leírják, hogy 2100 cigánytelep létezik az ország területén, ahol embertelen körülmények között lehet csak élni.

Ennek a felismerésnek is köszönhetően 1965-ben elindították a cigánytelepek felszámolására irányuló programot. Ennek keretében az állandó keresettel rendelkező cigányok kedvezményes kamatú kölcsönt vehettek fel ún. „CS” – csökkentett értékű – új házak építtetésére vagy megüresedett régi parasztházak megvásárlására. A „CS” házak többnyire telepszerűen, egymás mellé épültek, régi parasztházak vásárlására pedig leginkább a sorvadó kistelepüléseken volt lehetőség, vagyis a települési elkülönülés új formái jöttek létre. Ennek ellenére a cigányok települési és lakásviszonyai igen nagy mértékben javultak.

A kérdés szempontjából az egyik következő, jelentősebbnek tartott, 1984-es pártdokumentum szerint¹¹ a 360 ezresre becsült lélekszám teljes egészében letelepedettnek tekinthető, a területi elhelyezkedésük is állandósult. Döntő többségük a fővárosban és környékén, valamint Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár megyében él, leginkább falvakban. A munkalehetőségeket azonban az iparral rendelkező nagyvárosokban találják meg, ezért nagy részük ingázik vagy munkásszálláson lakik. A foglalkoztatottság tovább emelkedett, már a cigány nők 53%-a is állandó munkaviszonnyal rendelkezik. Az aktív keresők fele azonban segédmunkás, a szakmunkások aránya elenyésző a többségi társadalomhoz viszonyítva. Gyorsult a telepek megszüntetése is, de az új, „CS” lakások építésével szeparált, csak cigányok által lakott településrészek jöttek létre. Összességében azonban megállapíthatjuk, hogy a nyolcvanas évek végére a cigányság helyzete az előző évtizedekhez képest megváltozott. Sok ember számára lehetőség nyílt a felemelkedésre, és akinek ez sikerült, környezete már nem is tekintette „igazi” cigánynak, és bár a többség soha „nem bocsátotta meg” nekik származásukat, ők nem felejtkeztek el arról, honnan is jöttek.

Mint látjuk, az adott korban is voltak jelek arra, hogy egy népcsoport elkese-rítő helyzetének megoldására a probléma gyökerét feltáró, a kérdés összetettségét megértő kezdeményezések is szülessenek. A tényleges intézkedések azonban itt is az egyszerűbbnek tűnő megoldások irányába kanyarodtak el. Nem volt már szó igazi nemzetiségi egyenjogúsításról, csak szociális válságkezelésről, hiszen egy szocializmust – hosszú távon kommunizmust – építő társadalom nem enged-

¹⁰ *A cigányság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata 1961. június 20., in Mezei-Pomogyi-Tauber 1986: 240.*

¹¹ Az adatok az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának 1984. október 2-i ülésén megtárgyalt jelentéséből származnak. Lásd Mezei-Pomogyi-Tauber 1986: 275.

hette meg magának, hogy olyan szegény és kitaszított csoport is éljen az országban, mint a cigány népesség, hiszen az akkori víziók szerint egyre inkább közelítettünk az „egyenlőség” felé. A megélhetéshez jutást itt is a társadalmi-gazdasági törvényszerűségek kényszerítették ki, a nehézipar erőltetett ütemű fejlesztése, a mezőgazdaság kollektivizálása nem munkaalkalmakat, hanem egyenesen munkaerőhiányt teremtett. Nem lehetett nem dolgozni, így a szociális feszültségek enyhültek, a lakáskörülmények javultak. És ezért cserébe nem várt semmi mást a hatalom, csak azt, hogy valaki felejtse el származását, öröklött kultúrájának maradványát is. Ennek az elvárásnak a teljesülését figyelhetjük meg a felgyorsult nyelvi asszimilációban, a szokásrendszer elvesztésében. A cigányságot mint etnikumot azonban, a nagyon erős asszimiláció ellenére, ez az időszak sem „szüntette meg”, számolta fel.

Egy példa napjainkból

A Kádár-rendszerben látványosan meginduló, de sem gazdaságilag, sem társadalmilag nem eléggé megalapozott felemelkedés a rendszerváltozás után pillanatok alatt kártyavárként omlott össze. A „szocializmus” alatt is csak a legkevesebb szakértelmet igénylő feladatokban, elsősorban segédmunkásként foglalkoztatott cigány származású munkavállalók – az aktív keresők több mint a fele – váltak először fölöslegessé a privatizálásra kerülő vállalatoknál. Amíg 1971-ben a munkaképeskorú roma népesség körében a foglalkoztatottság 85%-os volt (alig eltérően a nem romák 87%-ától), 1993 végére ez az arány 29%-ra csökkent (szemben a nem romák 64%-ával).¹² Az alacsony iskolázottságú embereknek, akiket az elmúlt évtizedekben is csak a legkevesebb szakértelmet igénylő feladatokra használtak, reményük sem lehetett arra, hogy érvényesüljenek a most már üzleti alapon szerveződő munkaerőpiacon. A cigány családok jelentős része évtizedekkel korábbi szintre süllyedt vissza rövid időn belül, képzetlenségük miatt esélyük sem volt munkalehetőségre.

A megélhetési problémához kapcsolódóan megjelentek a társadalmi válságjelenségek is. A reménytelen helyzetbe került cigány emberek körében – a hasonló szociális helyzetben lévőkhöz hasonlóan – ismét kialakult a „megélhetési bűnözés”,¹³ amely sokak számára az életben maradás egyetlen esélyét jelentette. A többségi társadalom pedig – mivel a rendszerváltozás megingatta mindenki anyagi helyzetét – hasonlóan szélsőséges válaszokat adott ezekre a jelenségekre: megújult ellenszenvvel fordult a cigányság felé. Az 1990-es évek első felében a

¹² Kemény 1997.

¹³ A „megélhetési bűnözés” természetesen szociológiai fogalom, a tételes jog nem ismeri ebben a formában.

mindennaposra váló oktatási, foglalkoztatási, hatósági és lakhatási diszkrimináció mellett ötletként megjelent a kényszerlakhelyre telepítés gondolata is, valamint a szervezett csoportok által elkövetett támadások, bántalmazások. A nyíltan faji megkülönböztetést hirdető politikai erők rasszista jelszavakat hangoztató és náci „hősöket” dicsőítő felvonulásai gyakran országosan elismert politikai szervezetek oldalvizén hajóztak, nyílt vagy burkolt támogatásukat élvezve. A rosszul értelmezett szólásszabadság a demokrácia örve alatt felszínre hozta az évtizedek óta lappangó, sok esetben gyűlöletté fajuló ellenszenvet.

Néhány évnél tovább nem kellett várni a kormányzati beavatkozásokra sem: 1995-től megjelentek az első olyan kormányzati programok, amelyek a cigányság helyzetének jobbítása érdekében születtek. Az indulatok elszabadulásától tartva úgy gondolták a politikai döntéshozók is, hogy speciális, a romák társadalmi reintegrációját elősegítő állami segítség nélkül nincs esély a helyzet megváltoztatására. Az 1120/1995. (XII. 7.) kormányhatározat volt az első jelentősebb kormányintézkedés, amely kifejezetten a cigányság egyre inkább ellehetetlenülő helyzetére kereste a megoldást. Ennek érdekében, első lépésként, a minisztériumok és az országos hatáskörű szervek munkájának összehangolására Cigányügyi Koordinációs Tanácsot hozott létre, a cigányság problémáinak kezelésére és társadalmi integrációjának elősegítése érdekében. Deklarált feladatai között volt a közép- és hosszú távú program kidolgozásának, az esélyegyenlőtlenség csökkentésének az igénye. Szorosan kapcsolódik hozzá az 1125/1995. (XII. 12.) kormányhatározat, amely a cigányság helyzetével kapcsolatos, legsürgetőbb feladatokkal foglalkozó dokumentum. Felismerve a sürgető állami feladatvállalást, meghatározott területeken cselekvési programok kidolgozását írja elő a szaktárca számára.

Ezekre az 1995-ös határozatokra épül az első középtávú intézkedéscsomag,¹⁴ amely széleskörűen igyekszik felmérni és meghatározni a cigányság társadalmi integrációjához szükséges feladatokat. Első része az 1997-ben és 1998-ban megvalósítandó intézkedéseket tartalmazza. Így az *oktatás-művelődés területén* megfogalmazásra került a tandíjrendszer és a gyermekvédelmi támogatás továbbfejlesztésének és hatékonyságának sürgető szükségyszerűsége, az oktatási szegregáció megakadályozása, regionális tehetséggondozó programok (például Gandhi Gimnázium és Kollégium) továbbfejlesztése, hálózatuk bővítése, tehetséggondozó kollégiumok létrehozása. A *foglalkoztatás területén* a cigánytelepek felszámolása, a foglalkoztatási programok kialakítása és a működők továbbfejlesztése, a cigány tanulóknak a szakképzési rendszerbe történő integrálása, föld- és állattenyésztési programok megvalósítása került be célként. *Szociális területen* válságkezelő vis maior-keret létrehozását irányozta elő. A *térségi programok területén* komplex válságkezelő programok végrehajtását jelöli meg olyan telepü-

¹⁴ 1093/1997. (VII. 29.) kormányhatározat.

léseken, ahol a lakónépességen belül jelentős részarányt képviselnek a halmozottan hátrányos helyzetű rétegek, így a cigányság is. A *diszkriminációellenes programok* tekintetében szükségesnek tarja felmérni az esetleges további jogszabályok szükségességét, fontosnak ítéli a rendőrképzésbe beépíteni a cigányságra vonatkozó ismereteket. *Kommunikációs területen* pedig a cigányság élethelyzetének fejlesztéséhez kapcsolódó PR-tevékenység kidolgozásának szükségessége jelenik meg. Az intézkedéscsomag második részében a később meghatározandó feladatok irányelveit rögzíti a határozat. Így szól a cigány tanulók felsőoktatási tanulmányainak elősegítéséről, kulturális intézmények szükségességéről, a kisebbségi önkormányzatok szerepéről a munkanélküliség leküzdésében, a cigányság egészségügyi állapotának javítása érdekében a szűrő-gondozó hálózat kiterjesztéséről, a konfliktuskezelés érdekében a jogvédő irodák támogatásáról, a közszolgálati médiumokban szükséges reális cigánykép kialakításáról.

Az 1998-ban hatalomra lépő új kormány szükségesnek tartotta a középtávú intézkedéscsomag átdolgozását. Az újrairt kormányhatározatban¹⁵ megfogalmazottak alapvetően az 1997-es célokat követik, de *prioritást kaptak az oktatásra, kultúrára vonatkozó feladatok*. Ebben a dokumentumban az *oktatás tekintetében* az alapfokú képzésben a tartalmi fejlesztés (a rendszeres óvodába járás és a mulasztások csökkentése mellett), a közép- és felsőfokú oktatásban pedig a lemorzsolódás megelőzése (kollégiumok, ösztöndíjak) a kitűzött cél. *A kultúra vonatkozásában* a csoportszerveződéshez kapcsolódó közművelődési intézményrendszer fejlesztése, a szakemberek továbbképzése, a szakanyagok elkészítése, a *foglalkoztatás területén* pedig a tartós és pályakezdő munkanélküliek segítése, a közmunka és közhasznú programok szervezése, valamint a szociális földprogram kidolgozása került megfogalmazásra. A *diszkriminációellenes programok* esetében nagyobb figyelmet kell fordítani a hatályos jogszabályok érvényesülésére, a *kommunikációs stratégiában* pedig el kell magyarázni a többségi társadalomnak, hogy miért is van szükség a cigányokkal foglalkozó programra.

A 2002-ben hatalomra lépett új kormány – szinte már természetesnek mondható módon – ismét újraalkotta a középtávú intézkedéscsomagot,¹⁶ az eddigiekhöz hasonló tartalommal, de most már esélyegyenlőségi programnak nevezve. Ennek hangsúlyos részét képezi a cigány gyerekek ösztöndíj-támogatása, valamint a telefelszámolási program.

Bár ezek az intézkedések a modern kor elvárásainak megfelelően nem asszimilációs modellt rajzolnak fel követelményként a romák számára, az elmúlt tizenöt év fejlődési tendenciái azonban nagyon erősen ebbe az irányba mutatnak. Az „esélyegyenlőség” fogalmának előtérbe állításával egyre nagyobb hangsúlyt

¹⁵ 1047/1999. (V. 5.) kormányhatározat.

¹⁶ 1021/2004. (III. 18.) kormányhatározat a romák társadalmi integrációját elősegítő kormányzati programról és az azzal összefüggő intézkedésekről.

kapnak a szociális probléma megoldásának irányába tett lépések (most nem elemezve ezek hatékonyságát), és egyre inkább hangsúlyozzák, hogy nem etnikai kérdésről van szó, tulajdonképpen „nincs romaügy”. Ez pedig erősen kezd hasonlítani a már megismert modellekre: a megélhetési válságra ugyan nem sikerült megoldást találni, de egyre kevésbé fontos a származás, igazából ne is beszéljünk róla, felejtjük el. Ez – ha ügyesen és korszerűen bújtatott módon is – nem más, mint az asszimiláció igénylése a romáktól cserébe. Mert a többségi társadalom hangadóinak megfogalmazása szerint a „dolgozások és tanulmányok, akkor nem számít, hogy ki minek születik” felfogás alapvetően nem igaz, mert a teljes befogadás az elmúlt évszázadokban soha nem jött létre.

Ezekhez a törekvésekhez természetesen könnyű partnereket találni a romák között is. Komoly politikai befolyással rendelkezik a „színtelenítő mozgalom”, amelynek roma tagjai is oly nagyon vágnak a befogadásra, a különböző, értékesnek gondolt pozíciókra, és ennek érdekében tagadnak minden etnikai programot, kezdeményezést, talán már saját cigányságukat is. A roma válaszok között természetesen szerepel az ellenállás modern változata is, amely nem más, mint az öntudatosodás. A kialakulóban lévő roma középosztály tagjai közül egyre többen érzik magukon a származás miatti finomabb-durvább kirekesztést, miközben igyekeznek eleget tenni a „tanulj és dolgozz” előbb említett elvárásainak. Ez pedig egyre inkább – persze csak hosszabb távon – a politikai egységesülés irányába tereli őket.

Összegzés helyett

Reményeim szerint láthatóvá váltak azok a hasonlóságok és összefüggések, amelyek a különböző korokban lezajló társadalmi válságok során érintették a roma–nem roma együttélést. Egyetlen tanulságként talán azt lenne érdemes kiemelni, hogy a társadalmi problémákra és a hozzájuk kapcsolódó gyakran erőszakos intézkedésekre adott roma válaszokban eddig alapvetően az asszimilációs nyomás elfogadása dominált, de az ehhez kapcsolódó teljes befogadás soha sem történt meg. Ezért érdekes, hogy napjainkban kezd ez a fajta viszonyulás eltolódni, és egyre erőteljesebben, egyre nagyobb roma tömegeket érintő válaszként megjelenni az öntudatosodás. Egyre többen vallják: ha úgysem fogadnak be minket igazán, akkor inkább maradjunk cigányok, és képviseljük a saját érdekeinket. Ha pedig ez a folyamat folytatódik, akkor bekövetkezik az, amire a társadalomban sokáig nem gondoltak, és amitől napjainkban egyre jobban félnek: a roma közösségek politikai nyomásgyakorló csoportként történő megjelenése.

Irodalom

- BÁRSONY János 1997. *A cigányság és a rendőrség kapcsolatának összefüggései*, in CSÁNYI Klára (szerk.), *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*, Bp., Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet, 319–332.
- KÁLMÁN András 1946. A magyar cigányok problémája, *Társadalmi Szemle*, 8–9.
- KEMÉNY István–RUPP Kálmán–CSALOG Zsolt–HAVAS Gábor 1976. *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*, Bp., MTA Szociológiai Kutató Intézet
- KEMÉNY István 1997. A magyarországi roma (cigány) népességről, *Magyar Tudomány*, 6. sz.
- MEZEI Barna–POMOGYI László–TAUBER István (szerk.) 1986. *A Magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*, Bp., Kossuth Könyvkiadó
- SÁGHY Erna 1999. Cigánypolitika Magyarországon 1945–1961, *Regio*, 1. sz.
- SALAT Levente 2005. *A szintézis esélyei az etnopolitikai konfliktusok okaival foglalkozó elméleti magyarázatokban*, in KÁNTOR Zoltán, MAJTÉNYI Balázs (szerk.), *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*, Bp., Rejtjel Kiadó, 211–252.

BINDORFFER GYÖRGYI

Migráció, identitás, lojalitás

Az identitásstruktúrák változásai a magyarországi németeknél¹

Bevezetés

A migráció, a vándorlás, egyének, népek, népcsoportok térbeli mozgása, helyváltoztatása egyik helyről a másikra „egyéni vagy csoportos akarat eredménye, amelyet az általános társadalmi, gazdasági, politikai folyamatok, az egyéni szándék, és a mindennapok történései együtt, egyszerre határoznak meg”.² A vándorlás létrejöhet országhatárokon belül és azok között, ideértve a földrészek közötti vándorlást is. A migráció elindulhat egyénileg és csoportosan, spontán, természetes folyamatként, vagy kényszer hatására; lehet legális és illegális. A magyarországi németek történelmében a migráció valamennyi formájával találkozhatunk: történelmük folyamán határok között, határokon belül, önkéntesen és kényszer hatására legálisan és illegálisan egyaránt vándoroltak. Migrálásuk kiváltó okaként gazdasági, politikai, érzelmi indokokat egyaránt találunk. Migrációs hatás jócskán érte tehát a magyarországi németeket. Szülőhazájukból önkéntesen jöttek keletre, majd választott hazájukból kényszer hatására távoztak nyugatra. Határon belül a második világháborúig nemigen változtattak lakhelyet.

¹ A tanulmányban a magyarországi német szinonimájaként használom a sváb, magyarországi sváb elnevezést. Ennek kettős oka van. Egyrészt a németországi némettől magukat szigorúan elkülönítve interjúalanyaim is így határozták meg magukat. Másrészt e kisebbség népi kultúrája, amivel a svábok a nyelvvesztés hatására még meg tudják különböztetni magukat más nemzetiségektől, bár a német népi kultúrában gyökerezik, Magyarországon, magyar népi kulturális elemeket is átvéve alakult (anyagi kultúra) és bizonyos elemeit (nyelv, viselet) tekintve jellegzetesen különbözik a némettől. Ugyanakkor zenei és dallamvilága, tánc kultúrája erősen támaszkodik a német kultúrára. A sváb elnevezés kialakulásáról és használatáról lásd Bindorffer 2001.

² Tóth 2001: 21. Köszönetemet szeretném kifejezni Tóth Pál Péternek és Tóth Árpádnak, a KSH munkatársainak, a tanulmány megírásában nyújtott tanácsaikért és segítségükért.

Alapvetésként Tóth Pál Péter meghatározásából indulok ki, aki azt írja: „A nemzetközi vándorlás, mint spontán és természetes folyamat – az egyéni motivációkkal összhangban – szoros összefüggésben van a befogadó és a kibocsátó ország társadalmi-politikai helyzetével, gazdaságának állapotával, népességének lelki kondíciójával, a létfenntartáshoz szükséges javak szűkösségével, vagy elégedetlenségével, valamint az adott társadalom tagjainak általános elégedettségével vagy elégedetlenségével.” (2001: 21)

A belföldi vándorlást ugyancsak spontán és természetes folyamatként értelmezem, amelyet az egyéni motivációk mellett elsősorban az etnikai csoport zártsága vagy nyitottsága, és csak másodsorban az adott ország gazdasági helyzete, illetve munkaerő-szükséglete határoz meg.

Merre migráltak és migrálnak napjainkban a magyarországi németek, és hogyan hatnak a migrációs folyamatok kettős identitásuk struktúrájára? Erősödnek-e az etnikai identitáselemek, és milyen kapcsolatban állnak a Magyarország iránt érzett lojalitással?

A tanulmány a történeti háttér bemutatásával együtt négy faluban – Csolnokon, Dunabogdányban, Sombereken és Véménden – végzett terepmunka adatait is felhasználva, ezekre a kérdésekre keresi a választ.

Előtörténet és kolonializáció

A magyarországi németek bevándorlása köztudottan I. István király korában, az ő hívására indult meg, azzal a céllal, hogy az állam és a királyi hatalom megszilárdításában, illetve a katolikus vallás elterjesztésében töltsenek be fontos katonai és politikai szerepet. Az ország első egyházfői és kolostorai németek voltak. Ez a migráció mai fogalmainkkal élve önkéntes, természetes egyéni, és csak kisebb mértékben csoportos folyamat volt.³ A 11–12. században az egyéni betelepülés tovább folytatódott; kézművesek, kereskedők és parasztok egyaránt voltak közöttük. Az első nagy szervezett német telepítésre a 12. században, II. Géza uralkodása (1141–1162) alatt került sor. A Szepességbe, illetve Erdélybe bevándorolt „szászok” már tömbökben érkeztek és telepedtek le.⁴ Betelepítésüknek gazdasági és társadalmi okai egyaránt voltak, amelyek mind a kibocsátó, mind a befogadó ország számára gazdasági előnyöket jelentettek.⁵ Németország túlné-

³ I. István felesége, Gizella kíséretével érkező német lovagok segítségével verte le a pogánylázadásokat, amiért azok birtokadományokat kaptak, letelepedtek. Családjaik és utódaik fontos szerepet játszottak a középkori Magyarország történelmében (vö. Tilkovszky 1989).

⁴ Bellér 1981; Wagner 1990.

⁵ Létszámukat tekintve írásos adatok híján nagy a bizonytalanság, a becslések 3000 személytől egészen 300 ezerig terjednek (vö. Wagner 1990). Az azonban biztos, hogy a

pesedett vidékeiről érkeztek, oldva ezáltal az ottani társadalmi feszültségeket, Magyarországon pedig egyfajta fejlődési potenciált képeztek.

A középkorban a magyar királyság területén elsősorban a városokban találunk betelepült német polgárokat, kézműveseket, kereskedőket, bányászokat.⁶ Az ország három részre szakadása után a török uralom alatt a német elem a szászok kivételével eltűnt a magyar társadalomból. Ha a mai Magyarország területét vesszük figyelembe, a török hódoltságot töredéknyien élték csak túl Sopron és Nagybörzsöny környékén.⁷

A németek betelepítését a hódoltság után gazdasági és demográfiai szükség-szerűség vetette fel. A cél a török kiűzése után a kihalt falvak, uradalmak benépesítése, a mezőgazdasági termelés újraindítása volt. A németek három szervezett telepítési hullám keretében érkeztek Magyarországra a 18. század folyamán.⁸ Létszámukat Tilkovszky 110 ezer főre teszi.⁹ Hasonlóan a 12. századi telepítéshez, ez a terv is előnyökkel járt a kibocsátó ország számára, mivel a lakosság szegényebb rétegeinek elvándorlása csökkentette a helyi társadalmi feszültségeket. A túlnépesedett Németország területeiről toborzott önkéntesek családjukkal és rokonaikkal együtt a jobb megélhetés reményében keltek útra.¹⁰ A parasztok mellett már a 18. század folyamán is nagy számban érkeztek iparosok, akik a 19. század végére, a 20. század elejére szinte kivétel nélkül asszimilálódtak. A magyar-

parasztok, iparosok és bányászok mellett néhány német nemes és írástudó is megtelepedett Erdélyben, akikből később az erdélyi szászok értelmisége kialakulhatott.

⁶ Többek között Pest, Buda, Sopron, Győr, Esztergom, Pécs, Pozsony, Zsolna, Trencsén, Kassa, Körmöcbánya, Nagyvárad stb. Budának a 15. században német nyelvű jogkönyve volt.

⁷ A szepességi és az erdélyi szászok külön alakulatokat képeztek, városi életmódot folytattak.

⁸ Az új hazát, jobb megélhetést kereső bevándorló parasztnak nagyobb összefüggő tömbjei (Schwäbische Türkei) alakultak ki Bácskában, Tolnában, Baranyában, a Bakonyban, a főváros környékén és Magyarország nyugati határvidékén. Egyes források szerint a magyarországi első telepések 1698-ban Ludwig von Baden őrgróf törökök elleni harcokban kiszolgált katonái voltak (Hutterer 1973; Bellér 1981; Seewann 1991). Az 1722–1723. évi országgyűlésen a magyar rendek az 103. sz. törvénycikkben engedélyt kértek az uralkodótól a telepítésre. A második és a harmadik telepítés Mária Terézia, illetve II. József uralkodása alatt ment végbe a Kamara szervezésében.

⁹ Tilkovszky 1989: 16.

¹⁰ Az első hullám csoportjainak telepítési költségeit a földesurak viselték. A kamarai telepítések során kalandorelemek kiszűrésére és valószínűleg a kiadásokat csökkentendő már csak megfelelő pénzeszközzel rendelkezőket telepítettek át. Hutterer (1961) szerint a Habsburg-ház jó alkalmat látott a telepítésben ahhoz, hogy a birodalom magyar területeit germanizálja, és a forradalmi hangulatot lehűtse. A 18. század közepétől kezdve a szervezett telepítések mellett rokoni, családi és baráti kapcsolatok révén egyénileg, illetve kisebb csoportokban is érkeztek telepések.

országi németsegen belül a falvakban elhelyezkedő parasztság került túlsúlyba, ez az arány egészen 1945-ig megmaradt. Magyarország mindenképpen jól járt a telepésekkel, akik pótolták a munkaerőhiányt a mezőgazdaságban, modernebb gazdálkodási technikát hoztak az országba mind a földművelés és az állattartás, mind az ipari munka területén.

A Magyarországra áttelepedett német parasztok első generációja a szülőföldön megtanult és internalizálódott identitásmintákat hozta magával. Lakhelyet váltottak ugyan, de nyelvet, életmódot, identitást nem. A Habsburg Birodalomban élve a 18. században még magyar hazaképük sem alakult ki. A svábok etnikai tudatukat, identitásukat illetően megmaradtak azon a fokon, amely „kivándorlásuk idején gondolkodásukat meghatározta”. Ez az identitás „uralkodójukhoz és a területhez kapcsolódott, miközben részben még a korábbi feudális törzsi-nagyhercegségi tudatformák érvényesültek. Így voltak ők frankok, svábok, bajorok, heseniek, pfalziak és salzburgiak. Mint ilyenek indultak el idegen országokba.”¹¹

A sváb betelepülők önként vállalták a kisebbségi létet, bár kétségtelen, hogy a kisebbségi lét a kolonializáció időszakában, sőt, a magyar önállósodási törekvések, illetve a magyar kultúrnemzeti ideológia és kisnemzeti nacionalizmus kialakulásáig, majd az asszimiláló, magyarosító törekvések jelentkezéséig nem manifesztálódott. Ugyanakkor a magyar többségtől jól körvonalazhatóan elválasztódtak, majd elválasztották magukat.¹² A szigorú endogámiában élő, a magyaroktól életmódjukban is jól elkülönülő svábok számára a közös földrajzi területen való együttélés ellenére a 19. századig még elvben sem teremthető volna meg annak a lehetősége, hogy részesei legyenek valamiféle magyar identitásnak. A parasztokat később is sokkal inkább érdekelte a föld, a vagyon megszerzése, a megélhetés alapját képező föld megvásárlása, mint a II. József halála után kibontakozó magyar nemzeti mozgalom. Addig, amíg a sváb parasztok nem érezték sorsukat közösnek a magyaréval, addig, amíg nem voltak közös érdekeik és élményeik, amíg nem tapasztalták meg, mit jelent az otthon és a haza, addig identitásukat csak származástudatuk, kultúrájuk és nyelvük határozta meg.

A kettős identitás kialakulása

Már a 18. században elkezdődött az a belső vándorlási folyamat, amelyet a magyarországi németek másodlagos letelepedésének nevez a szakirodalom. A migráció oka ekkor leggyakrabban a telepéseknek biztosított kedvezmények (például mentesség a robotterhek alól) megszűnése volt. Ilyen esetekben a svábok felkerekedtek, és ott kerestek letelepedési lehetőséget, ahol a kedvezmé-

¹¹ Weinhold 1981: 726–727.

¹² Andrásfalvy 1973, 1988; Kupa 2005.

nyeket ismét megkaphatták. A belső migráció a 19. század elején tovább folytatódott. „A hazai németiség gazdasági, társadalmi, kulturális, nyelvi, etnikai kialakulásának legdöntőbb szakasza ez; a faluközösségeken belüli kiegyenlítődésen túl tájegységek szerinti nagyobb átfogó etnikai egységekké rendeződtek.”¹³ Ezt a belső migrációt tehát inkább a homogenizálódás, az etikai és a felekezeti kiegyenlítődés szándéka motiválta, és egyaránt érintett családokat és egyedülállókat. Egyéni szándékok ugyanúgy megjelentek ebben a folyamatban, mint közösségi érdekek. Az egyénnek az volt az érdeke, hogy saját közösségén belül, saját nyelvét beszélve saját szokásai és vallása szerint éljen. A transmigráció ezzel a sváb etnikai identitás megerősödését is szolgálta.¹⁴ Ennek következtében a sváb falvak társadalma megszilárdult, kialakultak zárt közösségei. Gazdaságilag önálló és önellátó egységet képviseltek, zárt közösséget alkottak, lakhelyüket alig-alig hagyták el, és nem szívesen fogadtak be idegeneket sem. Elvándorlásra vagy – Csolnokot kivéve – bevándorlásra nem vagy csak alig-alig került sor. Csolnokon a bánya vonzotta a munkaerőt, a népesség a szénbányászat fellendülésének idején jelentősen gyarapodott. A bányanyitás hírére magyarok, németek, szlovákok, krajinaiak egyaránt érkeztek a településre.

A zárt faluközösségekben sem mobilitásra, sem migrálásra nem volt igény. Az önellátó földművelésre berendezkedett svábok szülőfalujukon belül házasodtak, legfeljebb a környező falvakból hoztak feleséget, vagy nősültek oda. A házaságok által kiváltott egyéni migráció azonban elenyészőnek mondható. Duna-

¹³ Hutterer, 1973: 98.

¹⁴ Ennek ellenére a magyarországi németek nem alkottak homogén nyelvi-kulturális egységet. A nyelvi kiegyenlítődés megrekedt a település szintjén. Somberek és Véménd 10 kilométerre fekszik egymástól, beszélt dialektusuk azonban jelentősen különbözik. Dunabogdány és Visegrád távolsága mindössze 3 kilométer, mégsem értették meg egymást az itt élő svábok. A közvetítő nyelv esetükben a magyar volt. Ugyanakkor Dunabogdány és Csolnok nyelvjárását Hutterer (1963) ugyanahhoz a rajnai frank és dunai bajor nyelvjárásból kialakult településdialektus-fajtához sorolja.

A magyarországi német („sváb”) dialektusok túlnyomó többségükben településdialektusok, amelyek „a nyelvkiegyenlítődés folyamatában egy korábbi nyelvi fejlődési fokot tükröznek, s ekként meglehetősen különböznek azoknak a németországi dialektusoknak a jelenlegi nyelvi állapotától, ahonnan a magyarországi németek három évszázada idevándoroltak” (Manherz 1989: 9). Ezek a dialektusok a nyelvjárások keveredésével jöttek létre, és a dialektusok keveredése és lokális nyelvi egységesülése, illetve kiegyenlítődése következtében magyar földön nyerték el jelenlegi végső formájukat (Manherz 1977). A kiegyenlítődési folyamat megrekedt, és a homogenizálódás második, regionális szintje nem vagy a magyarországi gazdasági, politikai és társadalmi helyzet befolyása miatt csak részlegesen következett be (Hutterer 1961), és elsősorban az egymással szomszédos nyelvjárásokat érintette. Minden Magyarországon beszélt német dialektus lényegét tekintve keverék.

bogdányban nagyon szigorú norma volt a falun belüli párválasztás. Véménd és Somberek lakói esetében, ha nem is gyakran, de előfordult, és elfogadott volt, hogy környékbeli svábokkal házasodjanak. Véméndre a legtöbben Palotabozsokról, Fekedről, Bátaszékről, Somberekről házasodtak át, de érkeztek házastársak távolabbi baranyai és tolnai településekről is. 1789 és 1954 között házasság útján azonban összesen 866 fő került Véméndre, ami – ha feltételezzük, hogy véméndiek is kerültek más településekre – nem jelent számottevő népmozgást. Csolnokon a bányának köszönhetően az erőteljes faluba irányuló migráció miatt a párválasztási szokások sem voltak olyan szigorúak, mint Dunabogdányban, de itt is preferálták a német származást. A környező településekről¹⁵ érkező beházasulók, illetve az oda irányuló kiházasulók száma egyensúlyban volt, és volumenét tekintve itt sem volt számottevő.

Bár tömeges elvándorlásról egyik faluban sem beszélhetünk, ez azonban nem jelentette azt, hogy senki se hagyta volna el a települését, és ne keresett volna munkát a falu határain kívül. A németek örökösödési rendszerében (törzsökölés) a vagyont az elsőszülött fiú örökölte, ezért a fiatalabb testvérek cselédsorba kényszerültek. Tilkovszky szerint „ezek, ha volt lehetőség rá, néhány évtizeden belül új, másodlagos német településeket hoztak létre” (1989: 17). Ehhez azonban pénzre volt szükségük, és már a 19. század végén előfordult, hogy a vagyontalan fiatal emberek útra keltek külföldre, elsősorban Amerika felé. Németország mint migrációs célország ekkoriban nem játszott kitüntetett szerepet. Századvégi kivándorlásra Véménden és Dunabogdányban nem találtam példát.¹⁶ „Az én dédapám Amerikába ment. Akkor mindenki azt gondolta, hogy ott lehet a leggyorsabban meggazdagodni. Kétszer hajózta át az óceánt oda-vissza. Mikor végleg visszajött, szerzett egy kis földet, házat épített, és elvette a dédanyámat. De nem volt jellemző, hogy sokan mentek volna, és akik elmentek, azok is visszajöttek” – mesélte egy interjúalanyom Somberekről. A kivándorlókat az életfeltételek javítása motiválta; a visszaemlékezők szerint más okok a kivándorlásban nem játszottak szerepet.

A németek bevándorlása Magyarországra, a határok közötti migráció egészen a 19. század végéig folytatódott, de a migrálók ebben a században már nem elnéptelenedett, lakatlan területek felé, hanem sokkal inkább a városok felé igyekeztek. Különösen a 19. század második felében a kialakulófélben lévő magyar ipar munkaerő-szükséglete felszívta a betelepülőket. A németek lélekszámára ebben az időben egy kiegyezés utáni adatból lehet következtetni. Ezek szerint Magyarországon 1,9 millió német lakos élt. Ebből 1,2 millió (63,1%) volt 18. szá-

¹⁵ Tát, Esztergom, Máriahalom, Leányvár, Dág, Zsámbék, Piliscsaba, Sárísáp, Dorog stb.

¹⁶ Tóth megállapítja, hogy 1899 és 1913 között az Osztrák–Magyar Monarchián, és ezen belül a Magyar Királyság területén migráló nemzetiségek között a németek 15%-os arányukkal csak a harmadik helyen állnak (2001: 24).

zadi telepes leszármazottja, tehát a magyarországi német vertikumon belül a parasztok súlya erőteljes maradt.

A kettős identitás kialakulása a 19. századra tehető. Konstrukciója etnikai és nemzeti identitáselemeket egyaránt tartalmaz. Ebben a folyamatban gazdasági, politikai, érzelmi és hiánypótló tényezők egyaránt szerepet játszottak. Meg kell ettől a folyamattól különböztetnünk a városi német polgárság önkéntes asszimilációját és teljes elmagyarosodását. Eduard Glatz már 1844-ben megállapította német kortársairól, hogy „kisebb-nagyobb mértékben elsajátították a magyar nyelvet, magyarnak érzik magukat, s nemcsak állampolgári mivoltukban magyarok, hanem szokásaikban is azzá váltak; anyaországuk pedig már régen idegen és külföldnek számít” (idézi Seewann 1992: 294).

A német polgárságban már a reformkor felvetődött a haza és a vele szemben teljesítendő kötelességek kérdése. A patriotizmus a lojális alattvaló állampatriotizmusában jelent meg. Ebben a gondolatkörben a haza fogalma összeforrott az állam fogalmával, „a »patriotikus« jelző pedig egyértelmű a »vaterländisch« szóval”.¹⁷ A német polgárság a haza jogán tartotta magát „nacionalizált” magyarnak, s nevezte magát „Nationalunger”-nek.¹⁸

Míg a német polgárságnak megvoltak a kapcsolatai Ausztriával és Németországgal, a sváb parasztoknak a betelepedés után megszakadtak a kapcsolatai szülőföldjükkel. A kapcsolattartást a közös határ hiánya is akadályozta. Nyelvi-kulturális magára hagyatottsága, a német nemzeti fejlődésből való kimaradása miatt, és ebből eredeztethető „hiányai” pótlására az új hazában szükségszerűen a sváb parasztságnak, bár nem követte a német polgárság asszimilációs mintáit, nem volt más választása, mint igénybe venni a magyarországi államiság születő intézményeit, majd szimbólumrendszerét.¹⁹

¹⁷ Pukánszky 2000: 18.

¹⁸ Pukánszky 2000: 23–24. A hungarustudat kialakulásáról lásd bővebben Seewann 2000.

¹⁹ A német földről érkezett különböző csoportok közötti érintkezési és kapcsolódási pontok hiánya miatt a városi németek asszimilációja nem volt hatással a sváb parasztokra. Míg a magyarosodás a német polgárság esetében vonzó perspektívaként jelent meg, a mezőgazdasággal foglalkozó és az eredeti faluközösségekben élő sváb parasztok asszimilációja a zártság miatt és a gazdasági érdek híján csak a 20. században kezdődött el, és a második világháborúig lassan felfutó folyamat volt. A sváb parasztok faluközösségei túlélést biztosító hagyományos életvitelüknek, értékrendszerüknek, saját kulturális szokásaiknak, endogám házassági módjuknak köszönhetően, ám a mobilitási lehetőségek hiánya miatt is 1945-ig megőrizték etnikai jellegüket és etnikai identitásukat. A magyar államiság elfogadása a polgársággal ellentétben a parasztoknál önmagában még nem jelentett asszimilációs szándékot, mivel számukra kétségtelenül „az antidemokratikus politikai berendezkedés folytán az állampolgári státus asszimilációs kényszerként jelenik meg. A mobilitási lehetőségek hiánya miatt ugyanakkor az asszimiláció

Tilkovszky szerint a „magyarországi németek kulturális élete és öntudata meglehetősen gyenge és színtelen volt”, ugyanakkor „nyitottabb volt a magyar kultúrártékek befogadására”.²⁰ Ehhez kapcsolódott a városi német polgárság egyre erősödő *hungarustudata*, amelyet átszínezett az érdekközösség.²¹

Müller-Guttenbrunn azt írja, hogy a Németországot elhagyó parasztok nem rendelkeztek semmiféle nemzeti büszkeséggel és összetartozás-tudattal.²² A kibocsátó kisebb-nagyobb német államok nem jelentettek közös anyaországot, a kollektív emlékezet a migráció történetét sem örökölte meg. A svábok számára a történelem a betelepedéssel kezdődik; a nemzetté válás időszakában már Magyarországon éltek. Így sem a német kultúra, sem a német anyanyelv nem válhatott „nemzeti” identitásuk elemévé; az anyanemzet képzete elvált a német anyanyelv és a német nemzeti kultúra tartalmaitól és a haza helyének ideológiai kijelölésétől. A magyar nemzeti identitás elemeinek elsajátítására, amelyek a svábok magukkal hozott etnikai identitásában eredendően hiányként jelentek meg, tehát azért is volt lehetőség, mert a nemzetté válás időszaka előtt hagyták el Németországot.

A svábok történelmi tudatának alakulását meghatározta az a tény is, hogy a betelepülők eltérő időkben és különböző területekről érkeztek, hozták magukkal saját, a többi telepese csoportétól eltérő hagyományait, kultúrájukat, vallásukat, szokásaikat és nyelvüket. A sokféle származási hely, a magyarországi területi tagoltság, az eltérő nyelvjárásokkal és kulturális örökséggel jellemezhető nagyfokú heterogenitás megakadályozta a politikai, nyelvi, kulturális egységesülési folyamatok beindulását. A svábokat a történelmi örökségű nyelvi, kulturális és szokásbeli különbségek, valamint a földrajzi távolságok is elválasztották egymástól. Nyelvi, kulturális egységesülésben megrekedt csoportjaik között emiatt nem alakult ki a történelmi sorsközösség tudata. Seewann azt írja: „Még ha két szomszédos falu lakossága egy helyről érkezett is, nyelvük, beszélt dialektusvariánsuk vagy szokásaik általában akkor is eltértek egymástól.”²³ A más nyelvjá-

[értsd: a parasztok számára] pszichológiailag nem vonzó, mivel az odahagyandó kulturális meghatározott identitáshoz képest nem ígér számottevő társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális előnyöket” (Csepeli 1992: 75). A asszimiláció, az etnikai és a nemzeti identitás viszonyáról lásd bővebben Bindorffer 2001: 9.9. fejezet.

²⁰ Tilkovszky 1989: 18.

²¹ „A pest-budai, soproni, pozsonyi, szepességi német városi polgárság [...] végtére lényegében megegyezőnek találta saját érdekeit a magyar polgárosodás érdekeivel. [...] Részesei voltak az 1831 után kibontakozó reformmozgalom hazafias lelkesedéssel létrehozott különböző gazdasági, ipari, kereskedelmi vállalkozásainak” (Tilkovszky 1989: 18).

²² Müller-Guttenbrunn 1904.

²³ Seewann 1992: 294.

rást beszélő svábok csoportjai között a magyar lett a közvetítő nyelv. A svábok ebből következően etnikailag nem alkottak homogén egységet (lásd *uo.*), nem alakult ki kollektív etnikai öntudatuk. Ezek a tényezők ugyancsak támogatólag hatottak a kettős identitás kialakulásának irányába.

A nemzet iránt érzett lojalitás talán a nemzeti identitás egyik legkorábban jelentkező eleme. Kialakulásának közösségi és tudati előzményei vannak. Azt a közösségi élményt, amely alapjául szolgálhatott a lojalitás kialakulásának, a polgárosodni szándékozó magyarok és németek közös érdekei, az alattvalóként megélt közös elnyomatás, a parasztok számára a jobbágyors jelentette.

A fordulópontot a sváb parasztok identitásalakulásában a közös problémák megoldását célzó 1848–1849-es forradalom és szabadságharc jelentette. „A magyar hazafiság érzése ekkor lépi át a városi kereteket, és terjed ki a vidék, így a 18. században betelepült délvidéki némettség, a svábság falusi földművelő és iparos tömegeire is.”²⁴ A parasztok esetében a hazafiság így kapcsolódott össze az államiság elfogadásával. Az asszimiláción még innen lévő svábok a közös haza szeretetén alapuló áldozatkészsége, a szabadságáért folytatott harc vállalása az első jele a magyar nemzeti identitás befogadási hajlandóságának. A nemzeti érzés morális motivációját és legitimációját a németek számára tehát a patriotizmus jelentette. Így vált a patriotizmus etikai kategóriája a haza szeretetén túl a nemzeti ideológia, az önálló államiságért küzdő nemzeti idea központi kategóriájává, s kapcsolódott össze a hazaszeretet a magyar államiságot hordozó nemzettel és 1848–1849 nemzeti mozgalmával. Dunabogdány német lakói a mai napig büszkék arra, hogy falujuk kétszáz nemzetőrt állított ki.

A függetlenedési szándék kudarcát a magyarok, a német iparosok és a sváb parasztok egyformán megszenvedték, s a közös történelmi sors ugyancsak összekovácsoló erőként hatott. Az immáron hazává előlépett Magyarország iránt érzett lojalitás kezdetei fedezhetők fel a svábok ekkor elterjedő önelnevezésében: „Wir sind ungarische Schwaben”.

A gazdasági érdekelttség meghatározó szerepe mellett a 19. század végén a német polgárság elmagyarosodásában, asszimilációjában és nemzeti tudatának megerősödésében az iskola és a magyarosodásra buzdító német sajtó jelentős szerepet játszott. A paraszti rétegekhez tartozó svábok etnikai létének feladására a magyarosító törekvések, iskola, katonaság ellenére gyakorlatilag a második világháborút követő évekig nem került sor, amikor a gazdasági érdek lendítette előre a folyamatot. Az etnikai lét megőrzésének ténye, a polgársághoz hasonló elmagyarosodási folyamat visszautasítása azonban nem zárta ki a magyar nemzeti identitás bizonyos elemeinek természetesen átvételét, annál is inkább, mert a magyarországi sváboknak etnikai kisebbségként nem volt lehetőségük a magyar nemzeti kategóriákkal azonosuló többséggel szemben más nemzeti kategóriákkal

²⁴ Bellér 1981: 95.

azonosulni, mint ezt tehették a szlovákok, szerbek vagy románok. A magyar nemzeti identitás internalizálását a hiány és a hiányból fakadó kényszer,²⁵ és a magyarokéval közös történelmi sors, az érdekazonosság, az együttes élmény dominálta. Fontos szerepet játszott a kettős identitás kialakulásában az állampolgári lojalitás, továbbá azok az affektív elemek, amelyek hasonlóságuk vagy azonoságuk miatt megragadhatók voltak, s számukra ismereti érvénnyel rendelkeztek, ezáltal lehetőséget teremtettek az érzelmi azonosulásra, mint például a hazaszereget, a katolikus vallás, a katolikus értékek, Szent István és Szűz Mária tisztelete.

Mindez összefügg az egyén azon pszichológiai szükségletével, hogy azonoságát meghatározza. Az önazonosítási aktus fontossága a valahova tartozás „rendezett struktúrája”²⁶ és bizonytalanságredukció, az ismerősségérzés és az elfogadásszükséglet dimenzionális kiterjesztése. „Amennyiben a hovatarozásélmény önbesorolássá tudatosul és beépül az én-érzetet vázázó társadalmi kategóriák rendjébe, identitásképző funkciót nyer.”²⁷ Átvételre, beépítésre és internalizálásra tehát csak olyan identitáselemek és -minták kerülhettek, amelyeket nem szabályozott erős konvenció, vagy nem álltak ellentétben az etnikai csoport elfogadott értékeivel, normáival, ezáltal az identitáskonstrukcióba beépíthetők voltak.

Szükséges itt azt is megemlíteni, hogy a svábok nem alkottak homogén nyelvi-kulturális egységet. Ennek következtében az etnikailag meghatározható összetartozás-tudat a szülőfalu határában a legtöbb esetben véget is ért. A szülőfalu határán „túlmutató kötődések és kapcsolatok magyarok” voltak.²⁸

Feltételezhetjük tehát, hogy a svábok a gazdasági stabilitás mellett a közös történelmi sors, a hazáért áldozott élet és a megtapasztalt otthonosságérzés miatt sem migráltak nagyobb tömegekben a határon túlra. Kötötte őket ugyanakkor a szülőfalu, az idősebbeket a mai napig jellemző erős lokális identitás.

²⁵ A haza, az államiság, a nemzeti jelképek, a nemzethez való tartozás érzése bizonyos, például magyar nyelvhez kötött kulturális minták, a magaskultúra, az irodalom, a jogszokások, az állampolgári jogok és kötelességek, a történelemadaptáció a svábok identitásában hiányként jelent meg. A migráció és a betelepülés körülményeiből fakadó sajátosságosan formálódó-alakuló sváb kisebbségi etnikai identitás természeténél fogva ezeket az elemeket nem foglalhatta magában; s birtoklásukra csak a magyar nemzeti keretek nyújtottak lehetőséget. A kollektív emlékezet nem őrizte meg a migráció emlékeit.

²⁶ Csepeli 1987: 251, a kiemelés az eredetiben.

²⁷ Csepeli 1985: 54.

²⁸ Seewann 1992: 304.

Németek? Magyarok? Svábok?

Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződésnek nem sikerült etnikailag homogén államokat létrehoznia. Magyarország területén az 1910-ben számlált 1 903 357 (10,4%) németből az 1920. évi népszámlálás idején 550 062 (6,9%) élt.²⁹ 1938 és 1941 között az ismételt határátrajzolásból eredő nemzetközi migráció következtében helyváltoztatás nélkül Felvidékről 17 354, Kárpátaljáról 57 435, Észak-Erdélyből 47 508, Délvidékről 178 221 német nemzetiségű került vissza Magyarországhoz.

A földművelésből élő vidéki sváboknál a határon túlra irányuló migráció oka ebben az időszakban a törzsökölés fennmaradása, az általános elszegényedés, a mezőgazdasági munkanélküliség, célja továbbra is a házra, földre való megkeresése, tehát nem a végleges kivándorlás volt. Határon túli tömeges migrációra azonban a két világháború közti periódusban sem került sor. Csolnokról elsősorban bányászodni mentek Franciaországba, Belgiumba, Németországba. A bányászok esetenként fiatal házaspárként indultak útnak, volt, aki egész családját magával vitte, de gyakoribb volt, hogy a családfő egyedül vagy csak legidősebb fiával vándorolt a remélt vagyongyűjtés helye felé. A visszaemlékezők szerint mindenki hazajött. Véméndről és Somberekről is elindultak néhányan Amerikába, Németországba. „Apám anyámmal és két gyerekkel indult útnak. Elég nagy volt már a bátyám, hogy ő is bányászkodjon, anyám meg félt, hogy mi lesz vele itthon, egyedül a nővéremmel, így őket is magával vitte. Én kinn születtem. Duisburgban laktunk. Ott is nagy volt a szegénység, bizony volt, hogy éhezünk. Amikor édesanyám meghalt, apám összezsugorított bennünket, és hazajöttünk. Már érezni lehetett a háború szelét, és apám nem akart bevonulni. Valahogy nem szerette a németeket” – mesélte egy értelmiségi Sombereken. Dunabogdányból a legidősebb interjúalanyok sem emlékeztek arra, hogy a két háború között valaki is külföldre ment volna, akár rövid időre is. A másik három településhez képest azonban Budapest közelségének köszönhetően a belső migráció élénk volt. Lányok mentek szolgálni, iparosok a főváros üzemébe dolgozni vagy ipart tanulni. Volt azonban egy határozott visszafelé áramlás is, a lányok például hazajöttek férjhez menni. Ritkán, de az is előfordult, hogy egész családok költöztek el. „Az apám pék volt, Újpesten dolgozott, saját üzeme volt. Nősülni azonban Dunabogdányból nősült, vitte magával az anyámat. Mi a nővéremmel ott születünk. Aztán 1950-ben visszajöttünk. Az apám itt akart férjhez adni bennünket.” – emlékszik vissza egy a faluból a közeli városba elvándorolt asszony.

Véménd, Somberek lakossága a két háború közötti időben is földet művelt, ki a sajátját, ki Sauska grófét, ki napszámba járt a nagygazdákhoz vagy a környező majorokba, de falujukat nem vagy legfeljebb házasságkötés miatt hagyták el.

²⁹ Tóth 2001: 28.

Csolnokról sem volt elvándorlás, inkább folytatódott a faluba irányuló bányász-migráció. A svábok földszeretete és erős lokális, falujukhoz kötő identitása, ugyanakkor biztos megélhetési forrása feleslegessé tette a belső vándorlási folyamatokat.³⁰ A centrum még nem vonzotta a perifériát.

Ebbe a stabilnak hitt állandóságba robbant be a kitelepítés. Annak ellenére meglepte a svábokat, hogy a kitelepítés eshetőségéről már 1944-ben tudtak, és voltak családok mindegyik faluban, amelyek már ekkor Németország felé vették az útjukat, vagy becsomagolva várták, hogy mi fog történni. A Volksbund vezetői, az önként az SS-be álló katonák 1944-ben a visszavonuló német csapatokkal együtt elhagyták az országot. Legtöbben családjukat is magukkal vitték. A KSH-t már 1945 nyarán kötelezték az 1941-es nemzetiségi népszámlálási adatok kiszolgáltatására.³¹ Ezek szerint 1941-ben Magyarországon 302 198 német nemzetiségű és 475 491 német anyanyelvű személy élt, ami az össznépesség 3,2, illetve 5,1%-át jelentette. A kitelepítési névjegyzékekbe 511 672 személyt vettek fel, ebből kitelepítették, illetve kitelepült 172 875 fő.³²

Az adatok nem tükrözik azokat az oral history módszerével gyűjtött adatokat, miszerint „nagyon sok német magyarnak vallotta magát, hogy mentse a bőrét”. „Papírmagyarok” – hallani még ma is. „Véménden két részre oszlott a falu, a magyar érzelműekre és a német érzelműekre. Már külön kocsmába is jártak. Az addigi barátok ellenségekké lettek, családok mentek tönkre. Azt mondták rólunk, hogy csak azért vallottuk magunkat magyarnak, mert féltettük a földünket, nehogy elvegyék. Volt ilyen is, olyan is.” Hasonló példákra minden faluban lehet akadni, de az ekkoriban a magyarság mellé állók ténylegesen jóval kisebb létszámot képviseltek. „Horthy is Hitler mellett állt. Nem kötődtünk mi se jobban a németekhez, mint a magyarok” – állapította meg egy erőteljesen magyar érzelmű idős asszony Dunabogdányból. Ez az erőszakos kényszermigráció jelentős identitásválságot okozott. „A hazánk eladott bennünket, pedig mi mindig hű polgárai voltunk Magyarországnak.”

Az az identitásstruktúra, amelyet alapjaiban még a Volksbund ideológiája sem tudott teljes mértékben tönkretenni, az itthon maradók esetében most kártyavárként omlott össze. Még akkor is, ha korábban Volksbund-tagok voltak. Magyarnak nem mondhatták magukat még azok se, akik 1941-ben annak vallották magukat.

³⁰ Hozzá kell tenni, hogy Magyarország gazdasági fejlettségi szintje sem tette szükségesé a migrációt. Ugyanakkor a svábok számára a tanulás, a szellemi munka nem volt „munka”, ezért gyermekeiket nem taníttatták, ezzel eleve kizárták az elvándorlás lehetőségét.

³¹ Forrás: dr. Heinz–dr. Lakatos 2004.

³² dr. Heinz–dr. Lakatos 2004: 247. A hazai németység 1940-es években elszenvedett háborús, kivándorlási és kitelepítési veszteségét egyes források mintegy 213 000 főre, a ténylegesen kitelepítettek számát 177 000–186 000 főre teszik.

A magukat magyarnak vallók nem értették, miért telepítik ki őket, az itthon maradók közül pedig csak az lehetett magyar, „aki eladta magát a kommunistáknak. Azokat nem bántották” – hallottam Véménden. A magyaroknak rohadt náci németek voltak, meg büdös svábok, a németek pedig le magyar cigányozták őket. Tapasztalataim szerint a lecigányozás jobban fájt az itthon maradóknak, mint a kitelepítetteknek. A magyarországi németeket megfosztották állampolgárságuktól, szülőföldjüktől, kivasztották őket a hazájukból, megfosztották őket mindattól, amitől magyarnak is érezhették magukat. Ennek ellenére a kitelepítettek magyarországi vagy magyar svábnak tartották magukat. Csolnokot kivéve, ahol a bánya miatt elmaradt a kitelepítés, mind a három faluban átéltek az anyagi és lelki kifosztottság érzését.

Minden lelki terror, megaláztatás ellenére voltak, akik visszaszöktek. Dunabogdányba egy család és egy egyedülálló szökött vissza. Az innen kitelepítetteket Kelet-Németországba vitték, innen inkább Nyugat-Németországba szöktek át, vagy továbbmigráltak Ausztrália vagy Amerika felé.³³ „Azt hallottam a szüleimtől, hogy nagy olyan nyomorúság volt itthon, hogy nem volt mit enni, nem volt hol aludni. Nekünk mindenünket elvették, a rokonainkat is kitették a házukból. Napirenden voltak a megaláztatások. A szüleim sajnálták itt hagyni a falunkat, honvágyunk is volt rendesen, de inkább Nyugatra mentek” – mesélte egy Dunabogdányból kisgyermekként kitelepített férfi.

„Nekünk már az iskolában azt mondták, hogy a szüleink úgyis ki lesznek telepítve, ők is menekülni fognak, ezért is ott maradtunk abban az iskolában, odakint. Közben a szüleim nem lettek kitelepítve, itt maradtak. Természetes volt, hogy hazajöttem, pedig még magyarul se tudtam” – mesélte egy véméendi iparos, aki a háború alatt Németországban tanult.

A kitelepített svábok közül Véméandre és Somberekre mintegy tíz-tíz család szökött vissza. Egy véméendi visszaszökött így emlékezett: „Megbántam, hogy a szüleim miatt visszajöttem. Mennyivel jobb életünk lett volna, nekünk és a gyerekeinknek, unokáinknak is.” „Hogy lehetett volna kinn élni? Annyira gyötört engem a honvágy, hogy ha nem jövünk vissza, én biztos belepusztultam volna” – mondta ugyanakkor egy másik visszaszökött sváb Somberekről. Ezekben a természetes formában megnyilvánuló visszatérésekben, egyéni migrációkban sokféle magyarázat megjelent. A gyötrő honvágy, az otthontalanság és a hazaszeregetése mellett az itthon maradt szülők vagy nagyszülők iránt érzett aggodalom is közrejátszott. Nem az itt hagyott vagyon miatt keltek útra, hiszen attól már kitelepítésük előtt megfosztották őket. „Akármilyen rossz is volt látni, hogy más

³³ Tömeges továbbvándorlásról legfeljebb Németország keleti és nyugati fele között lehet beszélni, a svábok igyekeztek a szovjet zónából áttelepülni. A ma prosperáló nagy amerikai „Donauschwaben” szervezeteket nem a magyarországi, hanem elsősorban a bácskai svábok hozták létre.

lakik a házukban, de legalább itthon voltunk. Aztán az a család elköltözött, és mi visszavásároltuk a házukat. Ennél nagyobb örömet el sem tudok képzelni, mint amikor újra beköltöztünk” – mesélte egy idős asszony Somberekről.

Magyarok? Svábok?

A háborút követő represszió ellenére az itthon maradó svábok nem kíváncsiak el Németországba. A migráció formája a szocializmus korszakában az egyéni tiltott, illegális határátlépés volt. Oka ebben az időszakban is gazdasági volt. A családok, ahonnan a „disszidálók” kikerültek, nem említettek politikai indokokat. Ebben a migrációban, amely a beszámolók szerint létszámát tekintve a 40 év alatti korosztály esetében egyik faluban sem érte el még az ötven főt sem, annak ellenére, hogy nem volt olyan lakos, akinek ne lettek volna kitelepített rokonai, elsősorban egyedülálló fiatal férfiak vettek részt. A disszidálási csúcspontot interjúalanyaim az 1956-os forradalom utáni időre teszik. Családos kivándorlásokra a nyolcvanas években került sor, de ez még ritkábban fordult elő, mint az egyedülállók migrálása. Az időseket a rokonok által közvetített tapasztalatok riasztották el Németországtól. „Először elkényszerítettek minket, aztán meg nem engedtek. De minek is mentünk volna? Nem akartunk később se menni, mert akkor már itt volt a ház, a gyerekek meg az öregek. A fiam azonban nem tétozott. Kimentek a zenekarral szerepelni, és nem jött vissza” – mesélte egy férfi Csolnokról. A fiatalabbak közül sokan elismerték, hogy a kitelepítetteknek idővel jobban ment a soruk, de ennek ellenére nem akartak Németországban letelepedni. A Németországban kapcsolatokkal rendelkezők a nyolcvanas években azonban egyre gyakrabban mentek ki illegális munkára. A legális munkavégzés esetén inkább végleges, mint időszakos migrálásról beszélhetünk.

A svábok belső migrációja megélénkült; ha tömegek nem is, de a mobilabb fiatalok nagy számban indultak el a perifériáról a centrumba, a falvakból a városokba. A vándorlás okait több tényező határozta meg. Elsősorban a kitelepítés és az elűzöttek helyébe beáramló magyar elem következtében felbomlottak az eredeti közösségek, de bomlásuk állandósulásában közrejátszott a mobilitási csatornák megnyílása és a munkavállalási lehetőségek átstrukturálódása, a téjeszesítés, majd a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején a továbbtanulási igények erőteljes jelentkezése is. A hetvenes évek közepétől mindegyik faluban megnövekedett a középiskolában, elsősorban a szakközépiskolában továbbtanulók aránya, és az ebből adódó elvándorlás. „A középfokú végzettséggel rendelkezők jelentős részét akkor még felszívták a mindenütt működő téjeszek, állami gazdaságok üzemágai és központi irodái, meg a helyi üzemek. De sokan jártak már be akkor Mohácsra is. Felépült a Farostgyár, az nagyon sok munkáskéznek adott kenyeret. Aki viszont Pécsre ment tanulni, és a középiskola után mondjuk még

egyetemet is végzett, az nem biztos, hogy hazajött, sőt majdnem biztos, hogy nem” – hallottam Sombereken, Véméden is. „A szocializmusban jók voltak itt a munkalehetőségek, a többségnek nem kellett sehova mennie” – állították mások Véméden és Sombereken is. „Abban, hogy a gyerekek nem jöttek vissza, a szülők is hibásak. Urakat neveltek a gyerekeikből. Lakást vettek nekik Pécssett, Mohácson. Az én unokáim már lassan vasárnap se jönnek haza látogatóba. A fiámék még igen, de az unokáim nem” – panaszkodott egy idős férfi. „A svábok azt mondták, a tanulás nem munka. Ma meg olyan büszkék arra, hogy a gyerekük jogi egyetemet végzett, orvos, meg mit tudom én” – mondta egy dunabogdányi.

Csolnokon az elvándorlás a bánya 1972-es bezárása után felgyorsult. Az elvándorláshoz az is hozzájárult, mint a többi faluban is, hogy a svábok gyerekei egyre nagyobb tömegben tanultak tovább és szereztek diplomát. Az 1980-as évek elején Csolnokon végzett nyolcadikosoknak több mint a fele 2004-ben már nem élt a faluban. Hasonló tényeket tapasztalhatunk Sombereken és Véméden is. Dunabogdányból is történt végleges elvándorlás, de Budapest közelsége lehetővé teszi az ingázást, ezért a faluba inkább beköltöztek.

Az alábbi táblázat az utolsó három népszámlálás országos adatait mutatja, áttekintve a rendszerváltás utáni időszakba.

	Nemzetiség				
	városok			falu	összesen
	Budapest	többi város	összesen		
1980	1 671	3 500	5 171	6 139	11 310
1990	2 609	8 915	11 524	19 300	30 824
2001	7 042	24 022	31 064	31 169	62 233

Mint az a táblázatból látható, a magyarországi német népesség kicsiny többsége az 1980-as népszámlálás idején falvakban élt. A városi lakosság Budapesttel együtt csupán 968 fővel maradt le a vidék mögött. A budapesti németiség csupán 385 fővel kevesebb, mint az ország összes városának német nemzetiségű lakossága. A kiegyenlített létszám arra utal, hogy a hagyományosan falvakban élő és földműveléssel, állattartással foglalkozó németek jelentős hányada még a nyolcvanas évek előtt a városba migrált. 1990-re a többi város német nemzetiségi létszáma viszont már több mint duplája a budapestinek, ugyanakkor megnő a falusi és a városi lakosság közti különbség is a falvak javára. Ez a trend azt valószínűsíti, hogy a Budapest felé tartó nemzetiségi migráció lassult, a falusi németiség inkább más városokban keresett és talált megélhetést és lakóhelyet. Ugyanakkor a falvakban élők száma nagyon jelentősen megnőtt 1990-re. 2001-

ben a többi város német lakossága már háromszorosa a budapesti német nemzetiségű lakosoknak, viszont Budapesttel együtt a városok és a falvak lakossága között kis különbség mutatkozik.

A szocializmus időszaka a svábok asszimilációjának legintenzívebb korszaka. Akkultúrációjuk, strukturális és maritális asszimilációjuk nagymértékben felgyorsult, és a magyar nyelvű és tematizációjú szocializációjuk pedig gyengítette az etnikai identitás kibontakozását.³⁴

Németek? Svábok?

A rendszerváltás sem okozott jelentősebb határok közötti népességelvándorlást a svábok körében, de mindenképpen felélénkült. A célország elsősorban Németország, amelyet Ausztria követ. Szabályszerűséget nem lehet felfedezni sem a migrálók életkorát, sem végzettségét, sem a kinti legális/illegális munkavállalás és/vagy tanulás időtartamát tekintve. A vizsgált településeken az egyéni migráció számtalan formája előfordult. A migrálás oka egyértelműen a magyarországi munkanélküliség, a jobb kereset lehetősége. Fiatal férfiak és nők, nyugdíjas asszonyok, családostok és egyedülállók, diplomások és diploma nélküliek vándorolnak Németországba. Van, aki végleg kinn akar letelepedni, van, aki három hónapos turnusokban jár ki beteget ápolni, „spárgázni”, felszolgálni. Az informális kapcsolatháló ezekben a migrálásokban is jelentős szerepet játszik.

Sombereken, Véménden, Csolnokon a munkalehetőségek hiányában nagy a diplomás fiatalok végleges elvándorlása. A közeli városok mellett számos távolabbi településre is elköltöznek, „mennek a munka után”. „Kevés értelmiségit bír el a falu, a mi gyerekeink pedig egyre többen szereznek diplomát” – mondta Csolnok polgármestere.

A helyi földrajzi adottságokból következően Dunabogdányból kisebb mértékben költöznek el véglegesen. A lakosság, elsősorban a fiatalok megtartására a települések különböző módszerekkel próbálkoznak. Csolnok olcsóbban ad telket a helybéli fiataloknak, Somberek kistérségi központ fejlesztése irányában tesz lépéseket, Dunabogdány is igyekszik kényelmesebbé és lakhatóbbá tenni a falut. Véménden a GJU, a magyarországi német fiatalok szövetségének helyi szervezete próbálkozik, egyelőre kevés sikerrel, a fiatalok otthon tartásával. Míg Csolnok és Dunabogdány esetében megfigyelhető egyfajta beköltözéses migráció, Somberek és Véménd esetében gyakorlatilag csak elköltözésről számolhatunk be.

Ami az identitás struktúráját illeti, a rendszerváltás után ismét a megnövekedett nemzetiségi öntudat, az újra felfedezett, megtalált és átélt kisebbségi identitás, valamint a csoport-hovatartozás felvállalásának jelenségével állunk

³⁴ Az asszimiláció folyamatáról lásd Bindorffer 2001: 9. fejezet.

szemben. A fiatalabb korosztályok számára a nyelvi asszimiláció miatt már csak a származás és a kultúra ápolása jelent identitásbázist. Az etnikai identitás szocializációjának terepe azonban az iskola, ahol a német irodalmi nyelv tanítása mellett népismeretet, helytörténetet is tanulnak. A sváb mint a származás megjelölésére használt jelző egyre inkább kimegy a divatból, a fiatalok németnek vallják magukat. Ez azonban nem jelenti a német nemzeti identitás jelenlétét, identitáskonstrukciójukban a magyar nemzeti identitásnak meghatározó szerepe van.

Összegzés

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a magyarországi németek mindig is erős lokális identitással rendelkező, szülőfalujukhoz ragaszkodó, hazájukat szerető állampolgárai voltak az országnak. Az 1948 és 1990 közötti időszakot leszámítva bármikor szabadon távozhattak volna az országból, repatriálhattak volna Németországba. Tömegesen erre soha nem került sor. Ebben a kötődésben mindenképpen szerepet játszottak azok a momentumok, amelyek hozzájárultak a kettős identitás kialakulásához. A svábok a kitelepítés idejétől eltekintve soha nem érezték idegennek, kitaszítottnak magukat. Ahhoz természetesen, hogy egy polgár jól érezze magát egy adott országban, létbiztonságban is kell éreznie magát. A magyarországi svábok esetében ez megvalósult. A történelem folyamán mindig alkalmazkodónak bizonyultak, érdekeiket alkalmanként akkor sem érvényesítették, ha ez etnikai identitásuk rovására ment. Hozzá kell itt tennünk, hogy a kettős identitás kialakulásában az asszimilálódás és az asszimilálás is közrejátszott. A magyar értékek vonzása *versus* az erőszakos asszimiláció kényszerítő hatása mind nyomot hagyott ebben az identitáskonstrukcióban.

A 19. századi kialakulás után a 20. század erőszakos asszimilációs törekvései mellett a svábok etnikai identitása nem halt el. A két világháború közti időszakban ez a magyarországi sváb etnikai identitás nem azonosítható a németek nemzeti identitásával még azokban az esetekben sem, amikor a Volksbund tagjai voltak. A kitelepítésként aposztrofált tömeges kényszerszermigráció a kitelepítettek magyar identitását erősítette. Itt a szülőföldről való elszakadásnak legalább olyan szerepe volt, mint annak, hogy a németek a magyarországiakat nem fogadták be. A befogadottság- és otthonosságérzés Németországban csak a kitelepítettek második, kinn születő generációjának adatott meg. A szülőföld iránti szeretet hozta vissza azokat a svábokat, akik útközben, majd megérkezve is sok kockázatot vállaltak azért, „hogy apáik és anyáik mellett nyugodhassanak a temetőben”. A szocializmus időszakában sokáig illegalitásba kényszerült az etnikai identitás, amelyet a svábok – az emlékek hatására állandóan jelen lévő félelem miatt – még a 2001-es népszámláláskor sem vállaltak teljes mértékben. Az az általános nézet, hogy a magyarországi német más, mint a németországi, ma is tartja magát minden gene-

rációban. A német nemzeti identitás a közvetlen németországi tapasztalatok hatására sem gyökerezett meg a magyarországiakban; erősödött viszont sváb identitásuk a magyar rovására. Bármennyire is meghatározó volt származásukban, nyelvükben, kultúrájukban megnyilvánuló etnikai identitásuk, és bármennyire is meghatározó ez ma, a magyar hazához hűségesek, a magyar állammal pedig lojálisak voltak és ma is lojálisak.

Irodalom

- ANDRÁSFALVY Bertalan 1973. Ellentétes értékrendek összeütközése és a polgárosodás, *Tiszatáj*, 27(8): 105–110.
- ANDRÁSFALVY Bertalan 1988. Die kulturelle Anpassungsformen der Ungarn–deutschen, *Neue Zeitung*, 5:7; 6:7; 7:7.
- BELLÉR Béla 1981. *A magyarországi németek rövid története*, Bp., Magvető Kiadó
- BINDORFFER Györgyi 2001. *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Duna-bogdányban*, Bp., Új Mandátum Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet
- CSEPELI György 1985. *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*, Bp., Múzsák
- CSEPELI György 1987. *Csoporttudat – nemzettudat*, Bp., Magvető Kiadó
- CSEPELI György 1992. *Nemzet által homályosan*, Bp., Századvég Kiadó
- Dr. HEINZ Ervin–dr. LAKATOS Miklós 1944. *A Központi Statisztikai Hivatal szerepe a német lakosság kitelepítésében*, in CZIBULKA Z., dr. HEINZ E., dr. LAKATOS M., *A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás*, Bp., Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztálya/KSH levéltár, 9–38.
- HUTTERER, Claus Jürgen 1961. *Hochsprache und Mundart bei den Deutschen in Ungarn*, in C. J. HUTTERER, R. GROSSE, *Hochsprache und Mundart in Gebieten mit fremdsprachigen Bevölkerungsteilen*, Berlin, Akademie Verlag, 33–71.
- HUTTERER, Claus Jürgen 1963. *Das ungarische Mittelgebirge als Sprachraum (Historische Lautgeographie der deutschen Mundarten in Mittelungarn)*, Halle, Saale
- HUTTERER Miklós 1973. *A magyarországi német népcsoport*, in Ortutay Gyula (szerk.), *Népi kultúra – népi társadalom*, Bp., Akadémiai Kiadó, 93–117.
- KUPA László 2005. *Az első német telepítés Szatmárban*, in Uő (szerk.), *Globalitás–lokalitás. Etnoregionális nézőpontok Közép-Európában*, Pécs, B&D Stúdió
- MANHERZ Károly 1977. *Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn*, Bp., Akadémiai Kiadó
- MANHERZ Károly 1989. Az idegen anyanyelv, *Magyar Nemzet*, 1989. január 14., 9.
- MÜLLER-GUTTENBRUNN, Adam 1904. *Deutsche Kulturbilder aus Ungarn*, München
- PUKÁNSZKY Béla 2000. *Német polgárság magyar földön*, Bp., Lucidus Kiadó
- SEEWANN, Gerhard 1991. *Das Ungarndeutschtum 1918–1988*, in E. HÖSCH, G. SEEWANN (Hrsg.), *Aspekte ethnischer Identität*, München, Oldenburg Verlag, 299–323.
- SEEWANN, Gerhard 1992. Die nationalen Minderheiten in Ungarn, *Südost-Europa*, 41(5): 293–325.

- SEEWANN, Gerhard 2000. *Ungarndeutsche und Ethnopolitik – A magyarországi németek és az etnopolitika*, Bp., Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely–Magyarországi Németek Országos Önkormányzata
- TILKOVSKY Lóránt 1989. *Hét évtized a magyarországi németek történetéből*, Bp., Kosuth Könyvkiadó
- TÓTH Pál Péter 2001. *Népességmozgások Magyarországon a XIX. és a XX. században*, in dr. LUKÁCS É., dr. KIRÁLY M. (szerk.), *Migráció és Európai Unió*, Bp., Szociális és Családügyi Minisztérium, 19–42.
- WAGNER, Ernst 1990. *Geschichte der Siebenbürger Sachsen – ein Überblick*, Thaur bei Innsbruck, Wort und Welt Verlag
- WEINHOLD Rudolf 1981. *A magyarországi németek nemzetiségi kultúrájának etnográfiai vizsgálatában felmerülő problémák*, in EPERJESSY E., KRUPA A. (szerk.), *Békéscsabai nemzetközi nemzetiségi néprajzi konferencia*, Bp., Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztálya, 724–732.

SZARVAS ZSUZSA

Kötelékek

A többes identitás kérdései mai magyarországi zsidó közösségek példáján

Mostanában, amikor a médiában (és a világ repülőterein) a 11 – saját tevékenysége területén – „híres” magyarral reklámozott új országimázs a „one of us” fogalma mentén igyekszik Magyarországot megismertetni a nagyvilággal, eszembe jutott az a régi (vagy talán nem is olyan régi) történet, amely egy ismerőssémmel esett meg a budapesti Rabbiképző Intézet egyik szokásos péntek esti összejövetelén.¹ Ő maga, aki, bár zsidó származású, nem volt igazán ismerős a terepen, egy zsidó antropológus ismerőst kísért el, hogy megismertesse vele a budapesti zsidó élet egy jellegzetes közösségi helyszínét és eseményét. Az épület udvarán, a zsinagóga bejáratánál – szokás szerint – a rabbiképző igazgatója fogadta az érkező vendégeket. Mindketten, annak rendje és módja szerint, bemutatkoztak, majd az igazgató úr félrevonva az angol vendéget (akit szintén akkor látott életében először), a biztonság kedvéért héberül folytatva a beszélgetést, feltette neki a kérdést: „is she one of us?”

Ahelyett, hogy a sűrű leírás² szabályai szerint kibontanám és elemezném ezt a történetet (bár bizonyára nem lenne érdektelen), csupán arra a vonatkozására hív-

¹ Ezeknek az összejöveteleknek – évtizedes hagyományokat átörökítve – ki nem mondott, ámde köztudott célja volt, a rendszerváltásig szinte egyetlen lehetséges helyszínként és formában, a budapesti zsidóság és azon belül is hangsúlyozottan a fiatalság egyfajta közösséggé formálása.

² Clifford Geertz amerikai antropológus nagy hatású kultúraelemzési módszere, amely a magyar antropológiai irodalomban is jelen van. Lényege a jelentések feltárása, a struktúrák kibontása érdekében alkalmazott interpretáció: „a néprajz: sűrű leírás. Az etnográfus [...] valójában összetett fogalmi struktúrák sokaságával kerül szembe, számos struktúra egymásra rétegződik vagy összegabalyodik [...] Az etnográfia művelése arra hasonlít, amikor megpróbálunk elolvasni egy kéziratot (abban az értelemben, hogy »létrehozzuk valamilyen olvasatát«).” Geertz 1988: 25. (Az angol eredeti a szerző

nám föl a figyelmet, ami talán e rövid részletből is világosan érzékelhető: milyen bizonytalan vonalak mentén húzódnak az identitás határai, milyen egyéni módon értelmezhetők és milyen különböző jelentéssel bírnak az ugyanahhoz (valóban ugyanahhoz?) a csoporthoz tartozók számára is. A határok pontos kijelölésének igénye; elfogadás és elutasítás; a nemek közti világosan érzékelhető különböző viszonyok: ebben a villanásban sok minden benne foglaltatik, ami a zsidó identitás(ok) kérdésének meghatározó összetevője.

A témával foglalkozó kutatók sokszor, többféle nézőpontból fogalmazták meg, fejtették ki azt az alaptételt, hogy a zsidó identitás egyik meghatározó eleme tradicionális értelemben is éppen a sokféleség: a zsidósághoz, a tradícióhoz való viszony különbözősége. A zsidóság története egyben a kulturális határok folyamatos alakításának története is, amely az állandó migráció, a változó gazdasági-társadalmi körülmények, a kirekesztés és befogadás kényes egyensúlyának megfelelően az identitást is helytől, időtől, társadalomtól, egyéntől függően folyamatosan át-átrajzolta.

A zsidó identitást a bibliai időktől fogva két – egymással is nehezen összeegyeztethető – viszonyulás határozta meg: az egyik a zsidó nép egységébe és folytonosságába vetett alapvető hit (annak ellenére, hogy világos volt a diaszpóralét miatti jelentős különbségek megléte); a másik pedig a saját, szűkebb értelemben vett zsidó közösség meghatározó szerepe az identitás kialakításában, még akkor is, ha tisztában voltak más zsidó közösségek létezésével is. Mindemellett természetesen a külvilágnak is meghatározó szerepe volt a zsidó identitás formálásában: egyrészt a nem zsidó világtól, másrészt pedig a más zsidó közösségek világtól való megkülönböztetés törekvéseiben.

A 19. század közép-kelet-európai zsidóságának identitása alapvetően a földrajzi helyzet, vagyis a befogadó/kibocsátó országok által volt meghatározott: ennek alapján megkülönböztethetők voltak például a jekék (német zsidók), a polákok (a lengyel zsidók), a litvák (a litván zsidók), a galiciánerek (galíciai származású zsidók) vagy éppen a szefárd (spanyol eredetű) zsidóság.³ Az identitás másik rétege az ideológián, a valláson, a kultúrához való viszonyon alapult: ennek alapján lehetett megkülönböztetni például az ortodox és reform zsidósá-

tanulmánykötetében jelent meg: *Thick Description: toward an Interpretative Theory of Culture*, in *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*, London, Hutchinson, 1975, 1–30. Ez a tanulmány több kötetben jelent meg magyarul is.)

³ A földrajzi eredetre utaló különbségek a jelenlegi Izrael zsidóságában is tovább élnek, mondhatni felerősödött formában az identitás egyik meghatározó elemét jelentik ma is. S itt nemcsak a nagyszámú orosz eredetű zsidóság bevándorlására, s az ezzel kapcsolatos vallási-politikai problémákra kell gondolnunk. Izraelben számon tartják egymás származási helyét, az identitás meghatározásában, a kapcsolatrendszerek kialakításában és fenntartásában elsődleges fontossága van annak, hogy ki honnan származik.

got, vagy mondjuk a haszidokat. Ezekre az önmagukban is sokféle variációt eredményező identitásokra a 20. század elejétől azután másféle identitásrétegek is rakódtak: gondoljunk például a vallásos és szekularizálódott zsidóság közötti különbségek felerősödésére, a cionizmus megjelenésére, a Soá túlélőinek sajátos identitására, vagy az izraeli és a diaszpórabeli zsidóság különbségeire. De a példákat tovább lehetne folytatni és még több réteget leválasztani, hadd utaljak itt most csak a cionizmus vagy akár a haszidizmus különböző irányzataira.⁴

Talán ebből a jelzésszerű felsorolásból is világosan érzékelhető, hogy az ún. zsidó identitás mennyire sokféle rétegből tevődik össze.

Ez a hagyományosan sokrétű, identitásában, a valláshoz, a zsidó kultúrához való viszonyában alapjaiban különböző zsidóság egyszer csak Auschwitzban találta magát, s ez a közös „élmény” kényszerűen „újraegyesítette” a mindenféle szempontból szétaprózódott zsidóságot. Ahogyan ezt Karády Viktor fogalmazta meg: „»A többiek tekintete« (Sartre szavaival), melyet immár Auschwitz közvetített, a kollektív trauma elvont közegében, ugyanakkor igencsak konkrétan (a személyes szenvedés hitelével fémjelezve) *egységes és felerősített*, mintegy feltétlen mi-tudattá kovácsolta az egyenlőtlen szekularizáció, polgárosodás, iskolai és műveltségbeli mobilitás kritériumai szerint szélsőségesen differenciált zsidóság azonosságtudatát. Így egyrészt a korábban perdöntő belső distinkciós jegyek – például az ortodox vagy neológ vallásosság, a vegyes házasság vagy a »kitérés« – az üldözések teremtetten közösségtudat tükrében elvesztették érvényüket. Másrészt a »zsidóság« tényének mindenfajta asszimiláns semlegesítési kísérlete, lett legyen ez »külső« vagy »belső« használatra szánva, *tudati szinten* kudarcra lett ítélve. A »teljes beolvadás« vágyának a »többiek tekintete« mellett a *fejekben* a közeli halottak sokaságának tekintetével is dacolni kellett.”⁵ Auschwitz volt az egyetlen hely, ahol a diaszpóra zsidósága között nem volt többé különbség, ahol újra „egységes” embertömeggé váltak.⁶ A Soá által kikényszerített zsidó tudat, ennek minden összetevőjével sokáig, kitörölhetetlenül a zsidó identitás meghatározó elemévé vált. Ezt a kérdést sokan sokféleképpen elemezték, bemutatták,⁷ én most csak jelzésszerűen érintem, hiszen az általam tárgyalt téma számára is meghatározó.

Nemcsak maga a Soá vált a zsidó identitások megkerülhetetlen alkotóelemévé, hanem az ahhoz való viszony is, amely a 2. és a 3. generáció életére is kihatással volt. A rejtőzködés, a marginális identitás⁸ voltak a legjellemzőbb identitástí-

⁴ Webber 1994: 74–75.

⁵ Karády 1992: 31–32.

⁶ Webber 1994: 85.

⁷ Gondoljunk például Karády Viktor, Kovács András, Erős Ferenc stb. nagy hatású munkáira.

⁸ Erős 1992.

pusok a II. világháború utáni korszak magyar zsidóságában. S annak ellenére, hogy nyilvánvalóan voltak különbségek a túlélők zsidósághoz való viszonyában, a Soá élménye és a magyar társadalmi berendezkedés sokáig alapvetően ezt a kikényszerített egységes zsidóság képzetet tartotta fenn.

A rendszerváltás szabadította ki a szellemet a palackból, újra megjelentek a zsidó identitások különböző fajtái; a negatív identitást felváltotta a zsidó identitás pozitív megfogalmazása; s újra az lett a kérdés, hogy a zsidó identitás milyen mintáival lehet azonosulni: a vallással, a tradicionálissal, a kulturálissal, az etnikaival, a nemzetivel, illetve ezek további alternatíváival.⁹ Újra megjelenik tehát a sokféleség, s a szabad választásban újra darabjaira hull a zsidóság.

A Kovács András szerkesztette kötetben¹⁰ közreadják egy 1999-ben készült szociológiai felmérés eredményeit. Ebben pontos képet kaphatunk a különböző identitásstratégiákról is, amelyek egyrészt generációs alapon, másrészt a zsidó tradícióhoz való viszony mentén elemezhetők. Magam ebben az írásban a formálódó zsidó közösségek felől próbálok közelíteni, s ezen keresztül megragadni a zsidósághoz való viszonyulás lehetséges formáit.

A mai (meggyőződéseim szerint persze nem csak a mai) zsidó identitás egyik jellemző sajátossága az egyéni értelmezés és szabadság lehetősége. Ez a választásnak nemcsak azt a fajta szabadságát jelenti, hogy valaki melyik irányzathoz kíván csatlakozni, hanem a tradícióhoz és egyáltalán a zsidósághoz is meglehetősen laza és egyéni kapcsolódás lehetőségét is. Ez az, amit találó kifejezéssel „à la carte judaizmusnak” neveznek, amikor is a „felújított hagyományok kevésbé a vallásosság indikátorai, sokkal inkább egy kialakulóban lévő etnikai jellegű csoporttudat számára szolgálnak csoportazonosító jegyként”.¹¹

Ma Magyarországon elvileg öt „hiteles” zsidó irányzat van: az ortodox, a modern ortodox, a neológ, a haszid mozgalomhoz tartozó Lubavicsi, és a Status quo Ante. Létezik még (immár egy éve hivatalosan bejegyzett egyházként) a Szim Salom progresszív közösség (Magyarország első női rabbijával), amelyet azonban a tórai parancsolatokhoz való sajátos viszonyulásuk miatt az előzőek nem ismernek el. A halachikus (tehát a tórai parancsolatokhoz való igazodás által meghatározott) irányzatok között is jelentős különbségek vannak a modernitáshoz való viszonyukat illetően. Valójában problematikus a Status quo megítélése is, mert ez az „egységes magyar izraelita hitközség” néven tavaly újjáalakult közösség a status quo örököseként definiálja magát, valójában azonban inkább a lubavicsi haszid irányzathoz tűnik közelállónak (a háború után Magyarországon első, nemrégiben felavatott magyar ortodox rabbi ennek az irányzatnak a vezetője). Ugyanakkor például a Papp Richárd által vizsgált Bethlen téri közösség a Status

⁹ Erős 1992: 95.

¹⁰ Kovács A. 2002.

¹¹ Kovács A. 2002: 39.

quóhoz tartozónak vallja magát, miközben tagjai között szinte valamennyi Magyarországon található irányzat képviselői megtalálhatók.¹² A nálunk néhány éve megjelent modern ortodoxia a világi kultúra értékeihez és a világi tanulmányokhoz való pozitív viszonyulása alapján különbözik az ortodoxiától, miközben szigorú vallásgyakorlata okán távol áll a neológiától is.

Magának az ortodoxiának a jelentése térben és időben egyaránt változó: ma már ortodoxként definiálhatja magát az, aki megtartja a szombatot, és kóser háztartást vezet, hagyományosan azonban ez önmagában semmiképpen sem lenne elegendő. Az ortodoxia fogalma ugyanúgy, mint az asszimiláció, különböző időkből és kontextusokban eltérő kötelekeket jelenthet.

„Az ortodox esküvőn az anyós terhes, a neológon a menyasszony, a reformzsidó esküvőn pedig a rabbi.” E tréfás mondat is kiválóan érzékelteti a különböző irányzatok nőkhöz való hozzáállását. Általánosságban is leszögezhetjük, hogy a mai zsidó identitás különböző rétegeihez nemcsak a vallási törvények előírásaihoz való viszony, hanem ezen keresztül például a szexualitáshoz vagy az Izraelhez fűződő viszonyulás eltérő tartalmi is elválaszthatatlanul hozzátartoznak.¹³ Az egyházakon túl természetesen jelen vannak az ezekhez szorosabb vagy lazább szálakkal kapcsolódó különféle ifjúsági szervezetek, cionista mozgalmak, és a rendszerváltás után megjelentek az identitás formálásában ugyancsak jelentős szerepet játszó iskolák.

Ezek nagyjából a jelenlévő vallási irányzatok mentén jöttek létre: az Amerikai Alapítványi Iskola képviseli a magyarországi ortodoxiát, a Scheiber Sándor Iskola (a II. világháború után egyetlen magyarországi zsidó iskolaként megmaradó Anna Frank Gimnázium utóda) a neológ irányzathoz áll közel, a lubavicsi haszidok is saját oktatási intézményeket (óvodát és iskolát) tartanak fenn, valamint létrejött a Lauder Javne Zsidó Közösségi Iskola (és Óvoda), amely nem kötődik szorosan egyikhez sem, ugyanakkor azonban egyfajta gyűjtőhelyét jelenti szinte valamennyi zsidó irányzatnak.

Ahogy részben a korábbiakban is szó volt róla, a zsidó identitás megfogalmazásában benne van az egyéni választás szabadsága, miközben van egy másik rétege is: nevezetesen az, hogy erőteljesen kontextusfüggő. S itt nemcsak arról van szó, hogy a rejtőzködés értelmében, tehát abban az, hogy a külső környezet – akár az antiszemitizmus – kényszeríti ki a zsidó identitás vállalását, hanem attól függően, hogy hol kell ezt a viszonyulást megfogalmazni, különböző válaszok, hozzáállások jöhetnek létre. Ha úgy tesszük fel a kérdést: mit jelent zsidónak lenni Izraelben? Azt felelhetjük (természetesen tisztában léve a kérdés bonyolultságával), hogy ott a zsidóság teljes egészében vállalható, bár nyilván-

¹² Papp 2004: 25.

¹³ HVG, 2005. március 16.

valóan igen jelentős különbségek árán, ezek az eltérések azonban többnyire mégiscsak a zsidóságon belül léteznek.

Ha úgy fogalmazzuk meg a kérdést, hogy mit jelent zsidónak lenni a diaszpórában, a többségi nem zsidó társadalomban, a válasz az, hogy ilyen helyzetben a zsidóság csak részlegesen, a társadalomhoz való viszonyulás részeként vállalható. Ahogyan ezt Komoróczy Géza fogalmazta: „Más nép között élni, kisebbségben, alkalmazkodást jelent. Alkalmazkodni kell az ország társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális rendjéhez. A többiek nyelvéhez, szokásaihoz. Részt venni az ország életében. Elfogadni, de legalább tudomásul venni, ami ott más, mint a mi életmódunk; de elfogadtatni a mi szokásainkat is, elfogadtatni magunkat. Alkalmazkodni, de önfeladás nélkül. Megmaradni annak, akik vagyunk, s ott, ahol történetesen élünk. S ha szerencsés körülmények engedik: gazdagítani a többieket; magunknak is gazdagodni általuk.”¹⁴

Föltehetjük azt a kérdést is, hogy mit jelent ma Magyarországon zsidónak lenni egy zsidó iskolában? Egy olyan iskolában, amely deklaráltan magáénak vall bizonyos zsidó értékrendet, tradíciókat, egy olyan térben is világosan elkülönülő helyen, ahol – legalábbis átmeneti időre – kizárható a külvilág. Az alábbiakban erről szeretnék néhány gondolatot megfogalmazni.

A mai nemzedék számára már nem az a kérdés, hogyan fedezze fel (újra) a zsidóságot, hanem az, hogyan deklarálja, hogyan élje meg, a létező utak közül melyiken és merre induljon, vagy éppen hogyan tapossa ki sajátját. A lehetséges választások, útkeresések egy ilyen sokszínű képet mutató iskolában rendkívül jól kitapinthatók.

Az „identitás arcai”-t, az identitásfogalom megváltozásával kapcsolatos elméleteket és vitákat szemléletesen foglalja össze Kovács Éva és Vajda Júlia a könyvüket bevezető tanulmányban.¹⁵ E szerint például a „posztmodern ember már nem elérkezni akar egy identitáshoz, hanem éppenséggel elkerülni e megérkezést. Az ugyanis önazonossága megmerevedésének veszélyét hordozza. Ezért arra törekszik, hogy identitása rugalmas, átalakulásra képes legyen, s örködik annak reflektáltsága felett.”¹⁶

Már önmagában az a tény, hogy valaki ebbe az iskolába írhatja gyermekét, identitásjelző funkcióval bír. A zsidó identitás mai lehetséges útjainak bemutatására egy ilyen iskolai közösség sokszínűsége mellett azért lehet jó példa, mert ebben az esetben nem egy adott közösség tagjai járnak ide, hanem maga az intézmény az, amelynek közösség-, s ezen keresztül identitásformáló ereje van. Szemben ezzel a fajta megközelítéssel, amellyel Papp Richárd tanulmányában¹⁷ találkozha-

¹⁴ Komoróczy 1992: 236.

¹⁵ Kovács–Vajda 2002: 17–32.

¹⁶ Kovács–Vajda 2002: 20.

¹⁷ Papp 2004.

tunk, amikor is a tradícióhoz való viszony az elsődlegesen fontos az identitás meghatározásában, itt a közösséghez való viszony formálja (többek között) a tradíciót és magát az identitást is.

A magam tapasztalatai, valamint Kovács Éva és Vajda Júlia tanulságos kötetének¹⁸ interjúi alapján a zsidó identitás újrafogalmazásának számos példáját ismerhetjük meg. A nem zsidóként – talán egyfajta büntudat kompenzálására – az iskolán keresztül vállalt zsidó identitástól mondjuk a modern ortodoxiáig (nem kevés fenntartással az iskola bizonyos értékeivel szemben) sokféle stratégia rajzolódik ki.

De vajon mi a zsidó ebben az iskolában? Melyek azok a zsidó sajátosságok, hagyományelemek, amelyeket közvetíteni tud, akar? Az egyik a zsidó ünnepek köré szervezett év, tehát az, hogy a hivatalos állami ünnepek mellett megtartják a hagyományos zsidó ünnepeket is. Minden pénteken az osztályokban, kiemelt alkalmakkor (évkezdés, nagy ünnepek előtt) pedig közös gyertyagyújtás van, amelynek a hagyomány kötelezettségén túl inkább a közösségteremtési, megerősítési funkciói a fontosak. Az iskolában első osztálytól kezdve zsidó tradíciót, 3. osztálytól pedig modern héber nyelvet oktatnak.

Külsőségekben (meglehetősen mérsékelten) is érzékelhető az iskola zsidósághoz való kötődése: menóra¹⁹ az udvaron és az egyik központi folyosón, mezuzák²⁰ a tantermek ajtaján, gyertyatartók (a szombati gyertyagyújtáshoz), esetleg hanukkiák²¹ az osztályokban. Kipát²² viselni a fiúknak csak az ünnepeken, a gyertyagyújtáskor, illetve a héberórákon kötelező. A kipa, amely a zsidó identitás egyik legfontosabb kifejezője, a zsidó öntudat egyik jelképe,²³ alkalmas lehetne akár egy ilyen iskolában is identitásjelző szerepre.²⁴ Hogy nem tulajdonítanak neki ilyen jelentőséget, az megint csak az egyéni választás szabadságának bizonyítéka lehet.

A kóserság – tehát a bizonyos rituális előírások figyelembevételével vezetett konyha és elkészített ételek mint a zsidó identitás szintén egyik meghatározó

¹⁸ Kovács–Vajda 2002.

¹⁹ Hétkarú gyertyatartó. Egy olívaolajjal táplált aranymenóra mindig égett a jeruzsálemi Templomban. Az egyik legjelentősebb zsidó szimbólum, a modern Izrael Állam címére is. Unterman 1999: 158.

²⁰ Eredeti jelentése ajtófélfá, de valójában a zsidó házak ajtajára szertartásosan tokban elhelyezett pergamentekercset jelenti, amelyre a Mtörv 6,4–9 és a Mtörv 11,13–21 van följegyezve. Unterman 1999: 159–160.

²¹ Hanukka ('a fény ünnepe') idején egy nyolckarú menórát gyújtanak meg, ezzel ünnepeelve a Templom lámpatartójának csodálatos újrafelszentelését az i. e. 2. században. Unterman 1999: 158.

²² Kicsi, kerek fejfedő, amelyet a zsidó férfiak imádkozás közben mindig viselnek. Unterman 1999: 73.

²³ Fojimovics–Komoróczy–Pusztai–Strbik 1995: 297.

²⁴ Erről a kérdésről bővebben lásd Szarvas 2002: 476–484.

jegye²⁵ – betartása ugyan elvileg kötelező az iskola konyhájában és ebédlőjében, ennek érvényesítése azonban sokszor nehézségekbe ütközik, és gyakori viták tárgya. Ahogyan egyik adatközlőm fogalmazott ezzel kapcsolatban: „nálunk úgy van megcsinálva, hogy látványra rendben van, de ha egy kicsit közelebbről megnézed, akkor nem az igazi”. Az ortodox szabályok szerint élő szülők nem tartják elfogadhatónak, „elég kósernak” az ételeket, s véleményüknek folyamatosan hangot is adnak. A többség viszont az étel minőségével nincs megelégedve, s ennek okát látja a kóserági szabályok betartásában. Meddig lehet és kell elmenni, hogyan lehet a különböző álláspontokat összeegyeztetni? Gyakran felmerülő és megválaszolatlan kérdés ez.

A zsidó hagyományok, kultúra ápolását a Javne Színház, amely zsidó tárgyú darabokat ad elő, az iskolai Klezmer zenekar, vagy a zsidó táncokat tanító szakör hivatottak szolgálni. Ezenkívül szakkör, illetve nyári táborok keretében a gyerekek foglalkozhatnak zsidó temetők rendbehozatalával. Ezek mind lehetőséget biztosítanak az érdeklődők számára a zsidó kultúra egy-egy szeletének részletesebb megismerésére, bizonyos identitáselemek erősítésére.

Ezek az „elemek” meglehetősen „à la carte” módon vannak jelen és érvényesülnek, s ez sokszor gerjeszt vitát az eltérő kötődésű diákok és szülők köreiben.

A „külsőségek” között mindenképp említést érdemel a zsinagóga kérdése az iskolában. Van is, meg nincs is. Elkülönített helyiség erre a célra nincs, de az aulában, a sarokban elhelyeztek egy tóraszekrényt, amely biztosítja a lehetőséget annak, hogy bizonyos alkalmakkor a profán tér szentté változhasson. A zsidó hagyományban egyébként is több, időben és térben is változó funkciója van a zsinagógának. A zsinagóga szó valójában gyülekezőhelyet jelent, amely a zsidó közösségi élet központja is. Liturgikus tér, amely számos más tevékenységnek is helyet biztosít (gyermekek vallásos nevelése, felnőttoktatás, hitélet fontos intézményei). A diaszpórában az azonosulás kitüntetett helyszíne, a szocializáció, az összejövetel színtere.²⁶ A zsinagóga funkciójának egyébként is megfigyelhető a megváltozása, a hangsúlyok eltolódása, amikor is szent helyből (imádkozás, tanulás) szinte profán közösségi hellyé alakul, ahol akár a szekularizált élet előtérbe kerülhet a vallásival szemben. Ilyen (nem tradicionális) értelemben – kis túlzással – az egész iskola felfogható egyetlen zsinagógaként.

Ennek az iskolának deklarált zsidó volta mellett jellegzetessége még egyrészt alapítványi formája, másrészt pedig alternatív pedagógiai módszerekkel dolgozó jellege. E két utóbbi vonás (több, itt most nem tárgyalandó jellegzetességgel együtt) egyúttal azt is jelenti, hogy az iskolába nem csupán zsidó származású gyerekek járnak. Egy azonban biztos: bár az idekerüléskor senkitől nem kérde-

²⁵ Komoróczy 1992: 267.

²⁶ Unterman 1999: 253. A zsidó rituális terek különböző funkcióival foglalkozik Papp Richárd is könyvének egyik tanulmányában. Papp 2004: 143–183.

zik származását, valamilyen – még hozzá lehetőség szerint pozitív²⁷ – módon minden idejárónak viszonyulnia kell a zsidósághoz: ha mást nem, fel kell tennie a kipát, részt kell vennie az ünnepeken, egyedül a zsidósághoz kapcsolódó nyelvet kell tanulnia.

A nem zsidó családok – őket nevezik Kovács Évák „társadalmi zsidók”-nak²⁸ – (köztük sok a külföldi) a gyermekeik által az iskolából hazahozott, a zsidó kultúrához kapcsolódó elemek révén szembesülnek a számukra vállalható vagy éppen nem vállalható zsidó identitással, aminek során akár korábbi ellenérzéseikkel, rejtett büntudatukkal is meg kell küzdeniük.²⁹ S mindezt össze kell egyeztetni saját, egyéb kötődéseikkel. Természetesen ezekben az esetekben az iskola említett egyéb meghatározó jegyei is inkább előtérbe kerülnek.

A vegyes házasságban élő (tehát ahol csak az egyik fél zsidó származású) szülők zsidó tagját az iskola mindenképpen közelebb hozza a zsidósághoz, s a családban ezt a vonalat erősíti.³⁰ Ezekben az esetekben nemegyszer megfigyelhető, hogy a zsidósághoz való kötődés fokozatosan felerősödik.

Az ebbe az iskolába járatásnak sok család esetében – leginkább azokban, amelyekben a szülői generációban igyekeztek titkolni a zsidó származást – jellemző egyfajta dac, ellenkezés is, a titok megmutatása, a sokáig elrejtteni igyekezett stigma nyílt felvállalása.³¹

Az iskolában jelenlévő különböző identitástípusok – amelyek ugyanazt a rétegzettséget és sokféleséget mutatják, amit egyéb közösségekben az ezt a kérdést is vizsgáló kutatók bemutattak³² – szinte mindegyikében közös azonban a gyerekeken keresztül megélt és felfedezett identitás, a hagyomány – vagy annak bizonyos elemeinek – megismerése, elsajátítása, ami a szülőket is saját identitásuk újrafogalmazására készíti. Sokan – kimondva vagy kimondatlanul – az iskolától várják az identitás manifestálását, azt, hogy gyerekeik zsidósághoz való viszonya világos, határozott formát öltjön, s ezzel őket magukat is segítse e viszony kialakításában, újraértelmezésében. Ez a szövevényes viszonyulás – megterhelve a jól ismert identitásproblémákkal – eleve magában hordozza a gyerekekben is a többes identitás kialakulását, hiszen a magukén kívül meg kell élniük szüleik (sokszor egymásétól is eltérő), valamint az iskola zsidósággal kapcsolatos viszonyulásait. S akkor még nem beszéltünk az iskolán kívüli helyzetekről, arról, hogy ezt a „védett burkot” elhagyva, az utcára kilépve, más közösségekbe kerülve milyenfajta eltérő identitásformákkal találkoznak szülők és diákok.

²⁷ Erős 1992: 95.

²⁸ Kovács–Vajda 2002: 52

²⁹ Kovács–Vajda 2002: 90.

³⁰ Kovács–Vajda 2002: 102–103.

³¹ Kovács–Vajda 2002: 147, 207.

³² Lásd például Kovács A. 2002; Kovács–Vajda 2002; Papp 2004.

Nem volt és nincs könnyű helyzetben az iskola sem saját zsidóságának, ha úgy tetszik identitásának meghatározásában. Előzmények, hagyományok nélkül kellett jellegét kialakítania, meg kellett keresnie a zsidó tradícióhoz, kultúrához, valláshoz való viszonyát, megfogalmazni a számára fontos, közvetítendő értékeket. E folyamat során a diákok együtt tanultak a tanárokkal, együtt ismerkedtek az ünnepekkel, hagyományokkal, s így alakult ki aztán az iskola mára már deklarált „zsidó identitása” is.

A zsidóság sokfélesége, az identitás különböző rétegei nemcsak a közösség tagjai között mutatkoznak meg, hanem sajátos módon akár egy ember viszonylásaiban is kitapinthatók. A választás szabadsága (vagy kényszere?) azt is megengedi, hogy valaki egyszerre tartozhasson mondjuk a modern ortodox irányzathoz, miközben ebbe az iskolába járattja gyermekét, vagy több zsidó közösség között lavírozva keresse helyét, identitását, akár úgy is, hogy mindegyikből csak azt tartja magáénak, ami számára elfogadható. Az egyéni szabadság és a többféle járható út miatt egymással is keverednek egy emberen belül az egyes irányzatok.

A Kovács Andrásék által az 1990-es években, a magyarországi zsidóság körében végzett szociológiai felmérés a családi háttér és a tradícióhoz való viszony alapján különböző identitásstratégiával rendelkező csoportokat határozott meg. Ennek alapján az első és második csoportot – kisebb vagy nagyobb mértékben – a tradíció teljes hiánya és az elutasítás identitásstratégiája jellemzi. A harmadik a távolodók vagy szekularizálódók csoportja, a negyedik a szimbolikus tradícióörzőké, az ötödik a hagyományhoz visszatérőké, a hatodik pedig a valódi tradícióörzőké.³³ A csoportok kialakításánál természetesen ennél több tényezőt vettek figyelembe, s az itt felsoroltnál sokkal differenciáltabban kezelték a kérdést. Saját témám szempontjából arra a sajátosságra szeretnék azonban rámutatni, hogy magam, elfogadva ezen csoportok meglétét, úgy látom, hogy ezek semmiképpen sem statikus állapotot jelölnek, az identitásstratégiák nem csupán a nemzedékek között változhatnak, hanem ahogyan egy ember egyszerre rendelkezhet többes kötődéssel, élete folyamán akár „vándorolhat” is a különböző csoportok között. Tehát a zsidó identitás egy folyamat eredménye vagy inkább állomása is lehet, ahonnan még többfelé is vezet az út. Ahogyan egyik adatközlőm fogalmazott: „Eljutottam odáig, hogy pénteken már majdnem gyűjtök otthon gyertyát.”

Az ebben a kötetben megfogalmazott központi kérdések mentén a mai magyar (és nem csak a magyar) zsidó identitásról azt lehet mondani, hogy a zsidóság saját magunk identitásának önként vállalt eleme, miközben az állampolgárság, a nemzethez való tartozás, illetőleg lojalitás adott, mondhatjuk kívülről meghatározott. Hagyományosan azonban ez éppen fordítva volt: a zsidóság volt az adott és eleve meghatározott, és a nemzethez való tartozás jelentette a zsidóság számára az identitás többé-kevésbé önként vállalt rétegét.³⁴

³³ Kovács A. 2002: 28–34.

³⁴ Webber 1994: 77.

S ha most, a tanulmány végén – visszatérve mondandóm elejére – újra felvetődik a „közülünk valóság” kérdése, azt gondolom, a válasz leginkább egyéni lehet: napjaink széttöredezett, elemeire hullott zsidó identitásában mindenkinek szinte egyéni utat kell bejárnia saját identitása kialakításához, ami ugyanakkor nem zárja ki azt sem, hogy a külvilág, vagy éppen egy másfajta identitást valló zsidó közösség másképp határozza meg a mi zsidó identitásunkat, mint mi magunk.

Irodalom

- ERŐS Ferenc 1992. *A zsidó identitás szerkezete Magyarországon a nyolcvanas években*, in KOVÁCS M. Mária, Yitzhak M. KASHTI, ERŐS Ferenc (szerk.), *Zsidóság, identitás, történelem*, Bp., T-Twins, 85–96.
- PROJIMOVICS Kinga–KOMORÓCZY Géza–PUSZTAI Viktória–STRBIK Andrea 1995. *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem*, I–II, Bp., Városháza–MTA Judaisztikai Kutatócsoport
- GEERTZ, Clifford 1988. *Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez*, in VÁRI András (vál.), *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*, Bp., Akadémiai Kiadó, 13–61.
- KARÁDY Viktor 1992. *A Shoah, a rendszerváltás és a zsidó azonosságtudat válsága Magyarországon*, in KOVÁCS M. Mária, Yitzhak M. KASHTI, ERŐS Ferenc (szerk.), *Zsidóság, identitás, történelem*, Bp., T-Twins, 23–45.
- KOMORÓCZY Géza 1992. *Bezárkózás a nemzeti hagyományba*, Bp., Századvég Kiadó
- KOVÁCS András (szerk.) 2002. *A zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése*, Bp., Múlt és Jövő
- KOVÁCS Éva–VAJDA Júlia 2002. *Mutatkozás. Zsidó Identitás Történetek*, Bp., Múlt és Jövő
- PAPP Richárd 2004. *Van-e zsidó reneszánsz? Kulturális antropológiai válaszlehetőségek egy budapesti zsidó közösség életének tükrében*, Bp., Múlt és Jövő
- SZARVAS Zsuzsa 2002. *Szimbólum és identitás. Gondolatok a zsidó férfiak fejviseletéről*, in CSONKA-TAKÁCS Eszter, CZÖVEK Judit, TAKÁCS András (szerk.), *Mir-Susmé-Xum. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére*, Bp., Akadémiai Kiadó, II, 476–484.
- UNTERMAN, Alan 1999. *Zsidó hagyományok lexikona*, Bp., Helikon Kiadó
- WEBBER, Jonathan 1994. *Modern Jewish Identities*, in UŐ (ed.), *Jewish Identities in the New Europe*, London–Washington, Littman Library of Jewish Civilization, 74–85.

ILYÉS ZOLTÁN

„A Szepesség a szepesieké”

Szepesi német autonómiatörekvések és lojalitáskényszerek a két világháború között

A szepességi autonómiatörekvések történeti identitásmintái

A történelmi Magyarországon a szepesi németek a többi szlovákiai német településterülettől eltérően olyan privilégiumokat, a feudális jogrendben gyökerező autonómiákat és különállásokat (*universitas saxonum*) élveztek, amelyek – dialektológiai, társadalmi és közigazgatási tagoltságuk ellenére – hozzájárultak regionális táji öntudatuk, összetartozás-tudatuk kialakulásához és tartós fennmaradásához. A vármegye 1848-ig a „törvényesen egyesült két Szepes vármegye” nevet viselte, amely utalt az 1803-ban egyesített „nagy megye” (*sedes inferior Comitatus Scepusiensis*) és a „kis megye”, a „Szepesi Tíz Lándzsások Széke” (*sedes superior nobilium X Lanceatorum Comitatus Scepusiensis*) korábbi különállására. Ezután is volt a területen négy önálló törvényhatóság: a szepesi XVI város kerülete, Lőcse és Késmárk szabad királyi és Gölnicbánya szabadalmazott bányaváros, amelyek véglegesen csak 1876-ban lettek törvényesen Szepes vármegyévé egyesítve.¹

Ez a történeti egységtudat jutott 1918-ban is kifejezésre, amikor megfogalmazódott a *Repubblica Scepusia* igénye, majd ennek jegyében folyt a Szepesség Csehszlovák államon belüli autonómiája érdekében folytatott két évtizedes jogküzdelem.

A két világháború közötti politikai érdekartikulációban rendre megjelenő kohéziós momentum a szepesi németek magyarbarátsága. Ennek több fontos történetileg konstruált komponense volt: az ellenreformáció idején az evangélikus szepesi németek számíthattak a magyar nemesség segítségére; politikai identitásuk alapvetően Habsburg- és osztrákellenes volt. A bécsi központ a katolikus, konzervatív reakciót, míg a magyarok a liberalizmust, a progressziót képviselték a szemük-

¹ Révai Nagy Lexikona, XVII. kötet, 1925, 533 (Szepes címszó).

ben. A szepességi német értelmiség magyarosodása, önfeláldozó részvétele a magyar szabadságküzdelmekben, a magyar államnemzet iránti lojalitása 1918-ig – a szórványos „pángermán” kezdeményezések ellenére – töretlen maradt.

Pukánszky Béla felhívja a figyelmet arra, hogy a magyarországi közvéleményben, a magyar sajtóban és szépirodalomban a cipszerek mint becsületes, dolgozó, megbízható, hazájukhoz megingathatatlan hűséggel ragaszkodó németek jelennek meg. Az első világháború utáni népi német szellemiségű elemzésekben viszont népi öntudat nélkül tengődő, a magyarságban és a „tótságban” felolvadó néptöredék képe rajzolódik meg, ami a mintaszerű erdélyi szászsággal való fájdalmas összehasonlításra is módot ad. Erich Fausel egyenesen „régicipszer oportunizmusról” beszél, és nehezményezi, hogy – főleg az állami hivatalnokok körében – jelentkezik egy újfajta, egyoldalú orientálódás az aktuális államnemzet irányába is.²

1918 után a szepesi németek vezetői – részben a szudétanémet identitáserősítő munka nyomán – ráébrednek a magyarosítás veszélyeire; a szepesiek magyarosodását ekkor már többen tragédiának, rossz útnak értelmezték. A magyarosodást látták annak is a hátterében, hogy a szepesi német intelligencia az egész ország területén szétszóródott és nem a szülőföldjét gazdagította. „Die Zips den Zipsern! A Szepesség a cipszereké!” jelszó jegyében akarták megőrizni a Szepesség német karakterét, a szepesi németek sajátos etnikai jellegét, amely semmiképpen nem találkozott a nagynémet nemzetépítés – különösen az 1930-as évek második felében dinamizálódó – igényével. A szepesi német artikulációban mindenkinek, aki a Szepességbe kerül és a Szepességben akar élni, fel kell vállalnia az integrálódást, legyen akár szudétanémet vagy pressburger. Ebben az igényben megjelenik egy etnikumok fölötti „szepesiség”, egy sajátos cipszer értelmezési komponens mint hangsúlyos regionális identifikáció, amely a magyarok vagy a szlovákok szepesivé válása előtt sem zárkózik el. Ebben a cipszer elgondolásban a szülőföld, az otthon (Heimat) felülírhatja az etnikus, származási különbségeket is.

Nem hallgathatók el a szepesi németiség belüli régi keletű, és az új hatalmi, gazdasági helyzetben transzformálódó vallási és szociális ellentétek sem. Így a polgári Csehszlovákiában a délszepesi, ún. gründler vidéken a tradicionális vallási megosztottság mellett jelentkezett egy politikai jellegű megosztottság is a képzetlen, maradi parasztság és a felvilágosodottabb, kommunista érzelmű munkások között. A német népi öntudat hőfoka alapján Fausel megkülönbözteti a szepesi németeket (Zipser Deutschtum) a cipszerektől (Zipsertum). Szerinte a szepesi németiség – különösen annak elkövetkező generációja – képes lesz a magyarság (Magyarentum) nélkül élni, a cipszerek aligha.³

² Fausel 1927: 105.

³ Uo.

Jogkorlátozások 1918 után

A Csehszlovák Köztársaság megalakításának 1918. október 28-án történt deklarációja nyomán megalapították a Szepesi Német Tanácsot, amely Késmárkon nyilvános nagygyűlést hívott össze: „A népek önrendelkezési joga alapján a gyűlés kinyilvánítja, hogy szabad akaratából a magyar politikai nemzethez csatlakozik, egyszersmind a jövőben is szilárdan ragaszkodik megörökölt német karakteréhez. Abban az esetben, ha a Szepességet Magyarországtól elszakítják, a szepesi németek igénylik teljes önrendelkezési jogukat és önálló köztársaságot szándékoznak szervezni.”⁴

A hatalomváltás utáni adminisztratív konszolidáció során a csehszlovák állam felszámolta a magyar megyerendszert, és Szepes megye egy részét Liptóval és Gömörrel a Liptószentmiklós székhelyű XIX., a megye másik részét a Kassa székhelyű XX. zsupába olvasztotta, ami ellen 1922. november 22-én Lőcsén tiltakoztak a szepesiek: ez volt az utolsó nagy, a régi szepességi önkormányzatiság reminiscenciáit megidéző szepesi gyűlés.⁵

1923-ig a községeket a kormányzat által kinevezett bizottságok irányították, majd a szükségállapot feloldása után a jegyzőket átvették állami szolgálatba, ezzel a csehszlovák államtól függő német hivatalnokokként dolgozhattak tovább. Egy 1928-as visszaemlékezés szerint a szepesiek tudatosan kapacitálták korábbi állami és közigazgatási tisztviselőiket, tanítóikat, tanáraikat, hogy maradjanak meg állásaikban. Ennek eredményeképpen a késmárki járásban – a Felvidéken egyedülálló módon – a régi főszolgabíró volt hivatalban és a legtöbb községben a régi jegyző tevékenykedett.⁶

A szepesi autonómia utolsó maradványa felszámolásának tekintették, hogy a csehszlovák hatóságok az 1922-es várostörvénnyel a 10 000 főnél kisebb városokat nagyközségekké minősítették át.⁷ Az 1920-as évek első felében a cégtáblatörvények, a német nyelvű településtáblák hiánya, valamint a kulturális ünnepek, művelődési szervezetek betiltása, a Wandervögel-mozgalom tevékenységének korlátozása a szepesiekben ellenérzéseket váltott ki az új hatalommal szemben. A Cseh Nemzeti Tanács 1921. január 15-én kelt röpiratában szorgalmazták, hogy a egyes házasságból született gyermekek nemzetisége csehszlovák legyen. A tanároknak szlovák kiegészítő vizsgát kellett tenniük, sok helyen cseh tanárokat alkalmaztak; a tanári létszámleépítések miatt csökkent a német osztályok és iskolák száma. 1915 és 1925 között elszlovákosították Alsó- és Felsőszalánk, Ötösbánya,

⁴ Brosz 1972: 20.

⁵ Fausel 1927: 102.

⁶ Magyar Országos Levéltár, Politikai Osztály rezervált iratai K 64. Hivatkozva Angyal 2001.

⁷ Fausel 1927: 102.

Ófalu, Ruszkin, Igló korábban szlovák–német, valamint Busócz, Sörkút és Nagyszalók korábban német iskoláit. A középfokú szepesi iskolák is jelentős veszteséget szenvedtek: felszámolták a podolini piarista gimnáziumot, az evangélikus egyházközség határozott tiltakozása ellenére az iglói főgimnáziumot államosították, és szlovák tannyelvet vezettek be, komoly veszély fenyegette a késmárki gimnáziumot is.⁸

1919-ben az evangélikus egyház autonómiáját is megszüntették, két új egyházkerületet szerveztek, és központi egyháztanácsot neveztek ki. Az evangélikus egyházban viszonylagos nyugalom csak 1923 után alakult ki, amikor a német evangélikusokat a pozsonyi és a szepességi egyházkerületbe osztották.⁹

A cseh kormány a konkurens morva–cseh–sziléziai ipar termékeit részesítette előnyben, nem támogatta a helyi ipari szövetséget a külföldi piacokért való versenyben. A diszkriminatív cseh iparpolitika miatt az alsó-szepességi montán-ipari körzetben a munkanélküliség sok helyen elérte a 40%-ot, Korompán leszerelték a vasgyárat, Mecenzéf és Stósz vasgyárosai és hármortulajdonosai tönkrementek. Ez a németiség széles rétegeit a kommunista meggyőződés felé terelte.¹⁰

A lojalítások transzparenciája és a szepesi németek politikai érdekérvényesítése

1920. január 24-én a nagy múltú *Karpathen-Post*-ban megjelent egy felhívás egy szepesi német párt alapításának szükségességéről, amely „egyesítené az összes politikailag még nem szervezett szepesi németet [...] és legfontosabb feladata [...] a szepesi német érdekek képviselete lenne.” A pártalapítás kezdeményezői belátják, hogy „a szepesi németeknek saját pártra van szükségük, mert a többi párt vagy osztályharcos, vagy világnézetileg elkötelezett”.¹¹ A felhívás után a saját nemzeti pártjaik felé tájékozódó szlovákság távollétében a német és magyar szepesiek közösen tárgyaltak a szepesi párt megalapításáról, a németek reménykedtek a magyarokkal való együttműködésben, hiszen „mindegyik olyan jól beszél németül, mint magyarul”.¹² Ez érzelmi disszimilációs várakozást sejtet az 1918 előtt a magyarságba integrálódott cipszerek irányában.

A Szepesi Német Párt (Zipser Deutsche Partei) megalapítására 1920. március 22-én, Késmárkon került sor. A párt alapítói – többnyire szepesi földbirtokosok, értelmiségiek, vállalkozók – a választásokon való részvételen és a parlamenti,

⁸ Fausel 1927: 104.

⁹ *Uo.*

¹⁰ Ilyés 2002: 282.

¹¹ Idézi Hudak 1983: 70.

¹² *Karpathen-Post*, 1920. január 31.

hivatali érdekképviselően túl, általános politikai célként fogalmazták meg a német nyelv elismertetését a hivatalokban és a bíróságokon, az egyházak önkormányzati jogának kivívását, testületek és egyesületek alapítását, a sajtó tájékoztatását, a kapcsolattartást a köztársaság más német népcsoportjaival. Kulturális, oktatási téren vállalták a szepesi német iskolaügy és művelődés felkarolását és felügyeletét, a fiatalok főiskolai képzésének támogatását, a szepesi-német népiesség megőrzését, a helyi sajtó támogatását és fejlesztését, a kulturális intézmények és egyesületek támogatását, a művészet pártolását. Gazdasági célként fogalmazódott meg az összes gazdasági ág képviselője és fejlesztése, a kézműves, ipari és kereskedelmi szervezetek, szövetkezetek, bankok támogatása, alapításuk elősegítése.¹³

A Szepesi Német Párt kezdeti vezető tisztségviselői nagyobb részben a Magyarországi Németek Felső-magyarországi Tanácsa (Oberungarischer Volksrat der Deutschungarn) vezetői közül kerültek ki. A párt működőképességét és bázisának szélesítését nagyban elősegítette, hogy a párt funkcionáriusai egyben az 1918-ban betiltott, majd ismét engedélyezett egyesületek – Karpatenverein, tűzoltóegyletek, énekegyletek, parasztszövetség (Bauernbund), egyházi és szakmai szervezetek vezetői – voltak.¹⁴ Így válhatott a Szepesi Német Párt az 1920-as években a legjobban szervezett szlovákiai német párttá.

A pártvezetés és a tagság többsége evangélikus volt, így nem tekinthető véletlennek, hogy 1927-ben a Kárpáti Német Népközösség (Karpatendeutsche Volksgemeinschaft), majd a belőle 1928-ban szerveződő Kárpáti Német Párt (Karpatendeutsche Partei) a jelentősebb katolikus német népességgel rendelkező Alsó-Szepességben bontogatta szárnyait. Az Alsó-Szepesség jó néhány katolikusára nehéz szívvel szavazott a Szepesi Német Pártra, mert az számukra túlzottan lutheránus volt. A szlovák katolikus papok (az 1920-as évek első felében csak két német katolikus pap működött a Szepességben!) által szorgalmazott közeledés a szlovákság és a Hlinka Párt felé, a németiség evangélikus részében visszatetszést váltott ki: „Vannak olyan helyi vezetőink, akiknél a vallás a politikai nézetet is meghatározza. Miután a Szepesi Német Pártot és a Magyar Nemzeti Pártot lutheránus pártoknak tekintik, híveiket arra ösztönzik, hogy semmi esetre se szavazzanak ezekre a pártokra.”¹⁵ Erre egyesek megkérdőjelezték a katolikus németek németiségét, míg az ellenoldal az evangélikus cipszerek korábbi magyar szimpátiáját róttá föl.¹⁶

1920-ban parlamenti mandátum biztosítása végett a még alig megszervezett Szepesi Német Párt választási együttműködést kötött a Magyar–Német Keresz-

¹³ Brosz 1986: 65; Hudak 1983: 70.

¹⁴ Brosz 1986: 66.

¹⁵ *Karpathen-Post*, 1929. november 12.

¹⁶ Fausel 1927: 104.

tényszocialista Párttal (később Országos Keresztényszocialista Párt) (Német–magyar választási blokk), majd 1921-ben a két párt a Magyar Nemzeti Párt bevonásával alapított választási szövetséget.

A magyar pártokkal való együttműködés alapja a cipszerek sajátos magyarbarát beállítódása, a Magyar Királyságon belüli korábbi helyzetük óhatatlan felértékelődése, a szlovenszói magyarokkal közös sorsuk, valamint az autonómia iránti közös törekvésük volt.¹⁷ A magyarokkal való együttműködés miatt a Szepesi Német Párton letörölhetetlenül megmaradt a revizionizmus stigmája, az a feltételezés, hogy tagjai – ha nem is nyíltan – Nagy-Magyarország visszaállítását óhajtották. A Szepesi Német Párttal szemben a Kárpáti Német Pártnak is a magyarbarátság, a „magyarophil” érzület volt a legtöbbet hangoztatott vádja. Az 1945 utáni szlovák történetírás is hangsúlyozza, hogy a Szepesi Német Párt „gyűjtőhelye volt a magyarbarát polgári elemeknek”, amelyek sohasem békéltek meg a Csehszlovák Köztársaság gondolatával, és ez a párt egyfajta lerakata volt az irredata magyar polgári pártoknak Szlovákiában. Azt is nehezményezik továbbá, hogy a cipszerek elvetették a Csehszlovák Kommunista Párt ajánlatát az egységes antifasiszta népfront kialakítására.¹⁸ Andor Nitsch pártelnök és vezetőtársai ellenzték a szlovákiai németiség népi német, nemzetiszocialista alapon történő egyesítését, és helyette a magyarokkal való együttműködést favorizálták. Ugyanakkor teljes nyíltsággal csak 1938-tól szálltak szembe a nemzetiszocialista ideológiával.¹⁹

1925-ben választási blokkot alakított a Szepesi Német Párt, a Bund der Landwirte nevű szudétanémet agrárpárt, a Deutsche Gewerbepartei és a főleg református és evangélikus magyarok körében népszerű Magyar Nemzeti Párt, amelyhez több kisebb morva, sziléziai és kárpátaljai pártalakulat is csatlakozott. A pártszövetség Andor Nitsch pártelnök, kakaslomnici földbirtokos által képviselt súlypontjai a szepességi agrárügy, a Magas-Tátra idegenforgalmának fejlesztése és a cseh bankok túlzott pénzügyi befolyásának csökkentése voltak. A választások nagy sikert hoztak a pártszövetségnek, Andor Nitsch parlamenti képviselő lett, Johann Richter a szenátus tagja. 1927-ben a prágai kormánnyal való tárgyalások nyomán sikerült a késmárki gimnázium evangélikus karakterét elismertetni. A prágai parlamentben a kormánypártokkal együttműködő aktivista álláspontot képviselő Andor Nitsch tekintélyét, prágai megbecsültségét jelzi, hogy az 1930-ban a szlovákiai hadgyakorlatot meglátogató Masaryk elnök megállt Kakaslomnicon, ahol Nitsch üdvözlő beszédére német nyelven válaszolt.²⁰

¹⁷ Brosz 1986: 68.

¹⁸ Encyklopédia Slovenska 1982: 569. Idézi Brosz 1986: 71.

¹⁹ Melzer 1989: 33.

²⁰ Hudak 1983: 71.

A Kárpáti Német Párt – a szlovákiai német nyelvszigetek küldötteinek részvételével – 1928-ban alakult meg Merényben (Alsó-Szepesség). A párt – a Szepesi Német Párttal ellentétben – jó fogadtatásra lelt Közép-Szlovákiában (Hauerland) és Pozsony környékén, és a Szepességben is lassanként erőre kapott. Programja hangsúlyosan a népterület (Volksboden) megtartására, a német kultúra védelmére és a munkahelyek biztosítására koncentrált, nemzeti, antimarxista és keresztény pártként célja volt a kárpáti német népcsoport kulturális autonómiájának elérése. A Kárpáti Német Párt szorosan együttműködött az 1935-ben a „Sudetendeutsche Heimatfront”-ból alakult Szudétanémet Párttal, egyik vezetője, Franz Karmasin, maga is szudétanémet volt. A szudétanémetek felől érkező nagynémet, később egyre hangsúlyosabban nemzetiszocialista agitáció hatására a fiatalabb szepesiek egyre jobban eltávolodnak az apáik képviselte magyar orientációtól.²¹

Az 1929-es választások idején még kereste a két német párt az együttműködést, de a Szepesi Német Párt ragaszkodott Nitsch parlamenti mandátumához, így az a Magyar Nemzeti Párttal és az Országos Keresztényszocialista Párttal, Autonómista Pártszövetség néven közös listán indult. Az evangélikus szepességi némettség mindazonáltal közelebb állt a Magyar Nemzeti Párthoz, mint a zömmel katolikusokat tömörítő OKP-hoz.²²

A két német párt között különösen az 1935-ös választások óta fokozódtak az ellentétek: a Kárpáti Német Párt a szlovákiai némettség képviselőiténak kisajátítására tett törekvései és a cipszerek ellenállása miatt a két párt politikai elitje kemény ütésváltásokat szenvedett el egymástól. A Kárpáti Német Párt azt hangsúlyozta, hogy a Szepesi Német Párt azonosult a magyarországi irredenta beszédmóddal, tulajdonképpen protomagyar, magyarón pártnak tekinthető. A Kárpáti Német Párt 1935-ben már szavazatokat hódított el a Szepesi Német Párttól is, amelyre egyre nagyobb nyomás nehezedett, mert elutasította a Kárpáti Német Pártba való beolvadást. A Kárpáti Német Párt Szepességbe való fokozatos „betörésével” a szepesi némettség (különösen a felső-szepességiek) viszonylagos politikai/ideológiai egysége is megtört. A „kárpáti-németek” (vagy „szudétanémetek”) és „cipszerek” ellentéte a szepesi történelem fényes évszázadaira nosztalgiával visszagondoló magyarón „öreges” és a szudétanémet főiskolákon tanult, a nagynémet ideológia szellemében szocializálódott népi német „fiatalok” generációs ellentétként is értelmezhető, amely még a kitelepítések után, az új hazában is érzékelhető volt.²³

A *Deutsche Stimme* 1938. április 25-i számában a Szepesi Német Párt egykori prominens tagjai az „An das Zipser Deutschtum” kezdetű felhívásban felszólítottak

²¹ A pozsonyi magyar konzulátus politikai helyzetjelentése. MOL K64. 1937. március 31. Idézi Angyal 2001.

²² Brosz 1986: 68–69; Angyal 2001.

²³ Melzer 1989: 50.

minden szepesi németet, hogy lépjenek be a Kárpáti Német Pártba, mert csak a „az összes német Konrad Henlein vezetése alatti egységmozgalma biztosíthatja számunkra azt az öntudatot, amellyel győzedelmesen végig vihető népiségünk újjáépítése.”

A szepesi németiség nemzeti lojalitásai és igazodáskényszerei a müncheni egyezmény és az első bécsi döntés nyomán

A müncheni egyezmény (1938. szeptember 29.) után a prágai kormány a Szudétanémet Pártot betiltotta. Szlovákiában a hozzá közel álló Kárpáti Német Párt önmagától feloszlott, majd 1938. október 11-én Német Pártként (Deutsche Partei) alakult újjá. A nemzetiszocialista világnézet alapján álló párt az egész szlovákiai németiség politikai képviselőjére igényt tartott. Mivel a pártnak nem volt tagsági díja és szervezésében sokat segítettek a főiskolások és a gimnazisták, taglétszáma gyorsan növekedett. A Tiso-féle szlovák csatlósállamban a számarányához képest jelentős politikai szerephez jutott németiség kulturális autonómiát kapott, iskolákat, kultúrházakat építhetett, a népcsoportot Franz Karmasin államtitkári rangban mint Volksgruppenführer vezette.²⁴

A *Karpathen-Post* 1938. október 8-án a korábbi és a készülőben levő események erőterében fogalmazza meg „Önrendelkezés” (Selbstbestimmung) című felhívását: „A cipszerekről nem szabad megkérdezésük nélkül dönteni.” Andor Nitsch testamentumszerű nyilatkozattal búcsúzott a politikai tevékenységtől: „Felejtsetek el, ami benneteket elkülönít, nincsenek többé pártok, hanem csak németek vannak! Az őr, amit a hazatért szudétanémetek hagytak maguk után, most a fiatal cipszereknek kell betölteniük, akiket felszólítunk, hogy térjenek haza. Gyertek haza, ne engedjétek magatokat elcsábítani a Német Birodalom lehetőségeitől [...] Népi értelemben még nehezebb idők jönnek, mint eddig [...] Csak most fogjátok észrevenni, hogy az utóbbi évtizedek milyen kíméletesek voltak számunkra [...] Kéz a kézben, egymás vállának feszülve kell állnunk, ha meg akarunk maradni.”²⁵ 1938. október 20-án a Szepesi Német Párt megpróbált alkalmazkodni a megváltozott politikai viszonyokhoz. A párt végrehajtó bizottsága az alábbi döntést hozta: „A Zipser Deutsche Partei üdvözli a szlovákiai német nép egységtörekvéseit, egyértelműen a népi német állásponton van, és azon fáradozik, hogy a németiség többi szlovákiai csoportjával megteremtse a közös munka alapjait.” A „fiatal cipszerek” az „öregeket” végső színvállásra ösztökölték: „Módszereitek alapvetően elhibáztok. Belsőleg és érzelmileg egy kis szomszédnéphez

²⁴ Vö. Bohmann 1975.

²⁵ *Karpathen-Post*, 1938. október 8.

kötődtek, és közben azt mondjátok magatokról, hogy németek vagytok. Mondjátok ki nyíltan, hogy magyarok vagytok, és mi meg fogunk benneteket érteni [...] ahogy a német nép megérti a magyart és fordítva”.²⁶

Az 1938. november 2-án meghozott első bécsi döntés nyomán, a dél-szlovákiai területek visszacsatolásával a magyarokkal való együttműködésre is kevesebb lehetőség nyílt: a szepesiek magyarérezelmű rétegei az Esterházy János vezette Magyar Pártot támogatták, amint arról az Iglóban kiadott *Szepesi Híradó* 1938. október–novemberi erősen cenzúrázott példányai is tanúskodnak.

Az első bécsi döntés által megállapított határvonallal Dobsinán, Szomolnokon és különösen a Szepességgel határos, Bódva-völgyi német községekben lakók elégedetlenkedtek. A számukra kedvezőtlen döntés után – amelyben Esterházy János szerint aktív szerepet játszott Karmasin államtitkár – az érintett községekben tiltakozások és tüntetések kezdődtek.²⁷

A meczenzéfiek küldöttséget menesztettek a döntés megváltoztatása érdekében a berlini külügyminisztériumba.²⁸ Szlovák részről felvetődött, hogy Stósz és Mecenzéf fejében – az etnikai konfliktusok által és magyar megtorlás által érintett – Nagysurányt akarják.²⁹ Mecenzéfről megüzenték Karmasin Volksgruppenführernek, aki úgymond élelmet akart vinni a szűkölködő településnek, hogy ne látogassa meg őket. A figyelmeztetés ellenére 1938. december 11-én mégis megérkezett 200 fős egyenruhás Ordner (rendfenntartó) kísérettel. Mindkét településen heves tüntetés fogadta: a hívei élén Stószon és Mecenzéfen felvonuló Karmasin Volksgruppenführert kövekkel megdobálták és merényletet kíséreltek meg ellene.³⁰ Az esetnek az lett a következménye, hogy a Bódva-völgy Magyarországhoz csatolását – amelyről még tárgyalásokat folytattak – kategorikusan elutasították, hogy a terror győzelmének még a látszatát is elkerüljék.³¹ A meczenzéfiek magyarbarátságát jellemezve jegyezte meg Esterházy János a szlovák parlamentben: „Érdekes, én is megjelentem Mecenzéfen, és senki sem dobott meg követ.”³²

A bécsi döntés nyomán 1938. november 20-án a magyarországi Szepesi Szövetség Kassán manifesztációs nagygyűlést szervezett, ahol a felfűtött, irredenta hangulatban felidéztek szepesi rokonaik „keserű könnyekkel átitatott leveleit,

²⁶ *Karpathen-Post*, 1938. november 12.

²⁷ Hogyan maradt Mecenzéf Szlovákiában?, *Szepesi Híradó*, 77. évf., 5. sz., 1939. február 4., 3.

²⁸ A meczenzéfiek küldöttsége Berlinben, *Szepesi Híradó*, 76. évf., 50. sz., 1938. december 10., 2.

²⁹ Melzer 1989: 102; *Szepesi Híradó*, 76. évf., 51. sz., 1938. december 24.

³⁰ Fábry 1968: 9; Ilyés 2002: 286–287.

³¹ Melzer 1989: 115.

³² Idézi Szalatnai 1990: 4.

amelyekben felsikoltottak, oh miért is felejtette őket a müncheni döntés a nemzeti kisebbségek börtönében: Csehszlovákiában?”³³ Határozati javaslatukban megerősítik a Szepesség jogát az önrendelkezésre: „Ami a szepesi németeket illeti, újból nyomatékosan fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a szepesi némettség 1919. november 4-én Késmárkon tartott nagygyűlésén kijelentette, hogy magyar hazájához hű marad és a jövőben is Magyarországhoz akar tartozni. Ezt a határozatát a Szepesi Német Párt 1938. szeptember 24-én, október 8-án és október 22-én teljes terjedelmében fenntartotta és határozottan követelte önrendelkezési jogának elismerést [...] Ezért a szepesi némettség, de különösen az a része, amely közvetlen tapasztalatai alapján össze tudja hasonlítani a magyar és a csehszlovák uralmat, a Magyarországhoz való visszatérést követeli. Ezt csupán olyan egyének ellenzik, akik Csehszlovákia történelmi országaiból csak nemrég kerültek a Szepességre és így annak lelkétől távol állanak. A leghatározottabban tiltakozunk az ellen, hogy ezek véleményét a szepesi némettség véleménye gyanánt tüntessék fel.”³⁴

A Szepesi Német Párt tagjainak többsége átigazolt a Német Pártba, erről tárgyalások folytak a két párt között. 1938 őszétől a helyi hivatalok, illetve a Német Párt részéről Andor Nitsch képviselőt több provokáció érte: 1939 őszén randalírozó német párti fiatalok házának ablakait betörték, 1939 telén Leopoldovba, majd később Pozsonyba internálták. Andor Nitsch, községi tisztségeiről is lemondva, a közelettől teljesen visszavonult birtokára, illetve az általa is igazgatott Weszterheim (Tátraszéplak) magas-tátrai üdülőhelyre.³⁵

Az önálló Szlovák Köztársaság megalakításának napjaiban a pártvezetés a következő nyilatkozatot tette: „A politikai viszonyok megváltozására tekintettel a Szepesi Német Párt leállítja tevékenységét. Késmárk 1939. március 15.”³⁶

Andor Nitsch a háború vége felé azt a véleményt képviselte, hogy a Szepesség az össznémet erőtértől és eseményektől való leválasztása, eltávolítása, a Szepesség kivonása a Karmasin-féle Német Párt befolyása alól a területet megóvná a kitelepítés katasztrófájától.³⁷ Ebben benne volt az a hiábavaló reménység is, hogy visszaállítják a polgári Csehszlovákia demokratikus berendezkedését.

³³ A szepesiek nagygyűlése Kassán, *Szepesi Szövetség*, XVIII. évf., 8. sz., 1938. december 5., 2.

³⁴ A szepesiek nagygyűlése Kassán, *Szepesi Szövetség*, XVIII. évf., 8. sz., 1938. december 5., 3–4.

³⁵ Hudak 1983: 72.

³⁶ *Karpathen-Post*, 1939, 11. sz.

³⁷ Hudak 1983: 74.

Irodalom

- ANGYAL Béla 2001. A csehszlovákiai magyarság választói magatartása a két világháború között, *Fórum. Társadalomtudományi Szemle*, 3 (1).
In <http://epa.oszk.hu/00000/00033/00006/angyal.htm>
- BOHMANN, Alfred 1975. *Menschen und Grenzen. Band 4. Bevölkerung und Nationallitten in der Tschechoslowakei*, Köln, Verlag Wissenschaft und Politik
- BROSZ, Paul 1972. *Die Karpatendeutschen in der Slowakei 1918–1945*, Stuttgart, Arbeitsgemeinschaft der Karpatendeutschen aus der Slowakei
- BROSZ, Paul 1986. Die Parteien der Karpatendeutschen in der Slowakei seit 1918. Die Zipser Deutsche Partei, *Karpatenjahrbuch*, Jg. 37., 65–72.
- BROSZ, Paul 1987. Die Parteien der Karpatendeutschen in der Slowakei seit 1918. Die Karpatendeutsche Partei, *Karpatenjahrbuch*, Jg. 38., 44–54.
- FÁBRY Zoltán 1968. *Stósz délelőttök*, Bratislava, Madách Kiadó
- FAUSEL, Erich 1927. *Das Zipser Deutschtum. Geschichte und Geschehnisse einer deutschen Sprachinsel im Zeitalter des Nationalismus*, Jena, Verlag von Gustav Fischer [Schriften des Institut für Grenz- und Auslandsdeutschtum an der Universität Marburg, Heft 6.]
- HUDAK, Adalbert 1983. Andor Nitsch – ein Lebensbild (1883–1976), *Karpatenjahrbuch*, Jg. 34., 69–74.
- ILYÉS Zoltán 2002. *Az 1938-as határváltozás és a Felső-Bódva-völgyi németiség (Mecenzéf, Stósz)*, in „...ahol a határ elválaszt” *Trianon és következményei a Kárpát-medencében*, szerk. PÁSZTOR Cecília, Balassagyarmat–Várpalota, Nógrád Megyei Levéltár, 275–288.
- MELZER, Rudolf 1989. *Erlebte Geschichte. Vom Umsturz 1918 zum Umbruch 1938/39. Eine Rückschau auf ein Menschenalter Karpatendeutschtum*, Wien, Karpatendeutsche Landsmannschaft in Österreich
- PUKÁNSZKY Béla 1939. *Magyar–német szellem a Szepességben*, Bp.
- SZALATNAI Rezső 1990. A csehszlovákiai magyarok 1938 és 1945 között. II. rész, *Regio–Kisebbségtudományi Szemle*, 1 (3), 1–16.
In <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00003/pdf/10.pdf>

EILER FERENC

Nemzeti kisebbségek és az állammal szembeni lojalitás a két világháború között

*Elvek és gyakorlat
az Európai Nemzetiségi Kongresszus tevékenységében
1925–1938*

A kisebbségi lojalitás problematikája a két világháború között

A kisebbségi lojalitás fogalmának két világháború közötti használatában alapvetően két szintet érdemes egymástól elkülöníteni. A szűkebb értelmezés szerint a kisebbségek állammal szembeni lojalitási kötelezettsége lényegében leírható az állampolgári lojalitás – egyébként nem kisebbségspecifikus – kategóriájával. Eszerint minden egyes állampolgár *(tehát a kisebbséghez tartozó is)* köteles tiszteletben tartani az ország alkotmányát, s a területén hatályban lévő törvényeket. Használatának másik szintjén azonban a fogalom már egyértelműen politikai kategória. Ebben az összefüggésben viszont nem tekinthető egzaktnak, így jelentéstartalmának meghatározása szubjektív elemek beemelése nélkül nem lehetséges. A két szint nem különül el egymástól mereven, mivel a legtöbb európai alkotmány tartalmazza „az állam egységes és megbonthatatlan nemzeti jellegére vonatkozó deklaratív és kifejezetten politikai célzatú előírásokat”, s ezzel egyúttal lehetővé teszi a fogalom közéletben való, tágabb értelemben vett – politikai motivációk által meghatározott – használatára is.¹

A lojalitáshoz mint politikai kategóriához a modern nemzet és az állam egymáshoz való viszonya, valamint ezzel összefüggésben az egymással olykor versengő, olykor súlyos konfliktusba kerülő nemzeti és állami kötődések adják meg az értelmezési keretet.

A modern állam legitimitását a népből, polgárai összességéből vezeti le, de ezt a legitimitást igyekszik járulékos érzelmi attribútumok becsatornázása révén tovább erősíteni.² Ennek megfelelően az állam legitimitása Európa jelentős részén összefonódik annak az embercsoportnak a nemzeti identitásával, amely területén

¹ Bíró 1997: 12.

² Bartsch 1995: 17.

számbeli többségben él. A kormányok (s a többségi társadalmak) nemritkán csak abban az esetben tartanak lojálisnak egy kisebbséget, amennyiben az 1) objektív okok miatt eleve nem jelenthet veszélyt az ország területi integritására, tehát nem hordoz már pusztán léte is az állam számára biztonsági kockázatot, 2) nemcsak hogy formálisan teljesíti állampolgári kötelezettségeit, de érzelmileg is hajlandó azonosulni az állammal, sőt a többségi nemzet törekvéseivel, vélt vagy valós érdekeivel. A két világháború között a fogalom körül kialakult diskurzust ez az érzelmeiktől áthatott, de racionális elemeket is felmutató, átpolitizált értelmezés dominálta.

Természetesen több tényezőtől függött, hogy az államhatárok változásait követően egy kisebbség az új helyzetet ideiglenesnek felfogó, pozícióőrzésre berendezkedő, alapvetően kivárássra játszó „véd- és dacközösség” lett-e, vagy pedig egy a többségétől eltérő nemzeti identitását ugyan őrizni kívánó, de kisebbségi helyzetét adottságként elfogadó állampolgárok többé-kevésbe megszervezett csoportja. Ez *nem kizárólag* azon múlt, hogy a befogadó állam milyen stratégiát követett az érintett közösséggel szemben.³ A kisebbség alapállását hosszú időre meghatározhatta, hogy miként került új állami főhatalom alá: saját beleegyezésével-e vagy akarata ellenére. Emellett az is fontos kérdés volt, hogy nemzeti identitása kapcsolódott-e valamelyik szomszédos állam többségi nemzetének identitásához. Ha igen, akkor rendelkezett-e a kisebbség olyan „kritikus tömeggel”, amely a közösségi akarat megfogalmazásának adott esetben súlyt is adhatott. (Ebben az összefüggésben jelentős tényező a földrajzi elhelyezkedés.) A közösség belső kohéziója, társadalmi tagoltsága is fontos aspektusnak tekinthető, aminthogy az is, hogy gazdasági, kulturális és politikai elitje képes volt-e távlatos programok megfogalmazására, s ezek megvalósításában mennyire támaszkodhatott az „anyanemzet” támogatására. Amennyiben mindkettőjük céljai között szerepelt a területi revízió, úgy rövid és középtávon természetesen radikálisan csökkent annak az esélye, hogy a közösség belenyugszik új helyzetébe.

Az első világháborút lezáró békeszerződések átrajzolták Közép-Európa térképét, s a nemzetek feletti dinasztikus birodalmak által elfoglalt teret kisebb alapterületű, nemzetállamoknak azonban többnyire nem tekinthető országok töltötték ki.⁴ Bár a háború végén – elméletileg – megvolt az esélye annak, hogy a nagyhatalmak a határok megállapításánál a népek önrendelkezési jogának előzetesen beharangozott tiszteletben tartásával járnak el, a békeszerződések mégsem érvényesítették maradéktalanul az elvet. Ehelyett a stratégiai, biztonságpolitikai és gazdasági érdekek mentén egy olyan rendezés született, amely bár valóban sok évszázados feszültséget feloldott, rengeteg új, addig nem vagy más formá-

³ Bartsch 1995: 18.

⁴ A Georg Brunner által használt tipológia szerint például akkor beszélhetünk „nemzetiségi államról”, ha a nemzeti kisebbségek részaránya meghaladja a 10%-ot. Brunner 1995: 12.

ban létező ellentétet is generált. Az új rend problematikus voltát tovább fokozta, hogy a nemzeti összetartozás érzése a háború következtében jelentősen felerősödött Európa-szerte, s hogy a világégés sokak számára azzal a tanulsággal szolgált, hogy egyedül az etnikailag homogénként tételezett államnemzet jelent garanciát az ország területi állományának egyben tartására, s a nemzet „túlélésének” biztosítására. A kisebbségek lojalitása (értsd: a területi állományt nem megkérdőjelező attitűdje) így fontos biztonságpolitikai kérdéssé lépett elő.

A nagyhatalmak tárgyalódelegációi is tisztában voltak azzal, hogy a probléma hatékony kezelése, vagy legalábbis ellenőrzött keretek között tartása az európai béke hosszú távú megőrzése szempontjából rendkívül fontos feladat, ezért a világháború után a régió országainak többségével kisebbségvédelmi jogszabályokat fogadtattak el, s a szerződéseket a Nemzetek Szövetségének garanciája alá helyezték.

A Népszövetséget a győztes nagyhatalmak azzal a szándékkal hívták életre, hogy az a status quo mentén őrkdjék a nemzetközi stabilitás és biztonság felett. A regionálisan korlátozott nemzetközi kisebbségvédelem pedig a tervezett biztonsági rendszer egyik fontos eleme lett. A kisebbségvédelmi jogszabályokat azért írták alá az érintett kormányokkal, mert ily módon kívánták megalapozni a többség és kisebbség közötti bizalmi viszonyt, ezáltal is erősítve az új államok stabilitását.⁵ A jogszabályoknak megalkotóik tehát egyfajta lojalitáserősítő funkciót szántak. A győztes kisállamok többsége azonban szuverenitása csorbításaként tekintett a kötelezettségekre, mivel azokban olyan diktátumot látott, amely külföldi államok beavatkozásának jogalapját teremtette meg. A tiltakozó politikusok emellett azt az érvet is felvonultatták a kezdeményezés ellen – egyébként eredménytelenül –, hogy a rendszer valójában még jobban elidegeníti az új kisebbségeket a befogadó államtól, illetve a többségi nemzet(ek)től, s ezáltal eleve lehetetlenné teszi a köztük amúgy is meglévő feszültségek oldását.⁶

Az államok szuverenitására és területi integritására építő Népszövetség működése során mindig is axiómaként kezelte, hogy a kisebbségek feltétlen lojalitással tartoznak a „befogadó államoknak”.⁷ A lojalitás tartalmának meghatározása azonban a kisebbségvédelmi szerződések céljának kérdésével összefüggésben többször is komoly vitát robbantott ki a szervezet fórumain. Mello-Franco brazil

⁵ A nagyhatalmak álláspontját ebben a kérdésben legjobban talán a lengyel kisebbségvédelmi szerződéssel Paderewskinek átnyújtott, Clemenceau által szignált kísérőlevél foglalja össze. A levél szövegét közli Galántai 1989: 193–200.

⁶ A jugoszláv és a román kisebbségvédelmi szerződés elfogadtatása kapcsán artikulált jugoszláv és román kormányálláspontokról összefoglalóan lásd Galántai 1989: 94–110; Bartsch 1995: 75–79.

⁷ A Közgyűlés például egy 1922. szeptember 21-én kelt határozatában kifejezte azon elvárását, hogy a kisebbségekhez tartozók lojális polgárként működjenek együtt azzal a nemzettel (nation), amelyhez jelenleg tartoznak. Wintgens 1930: 35.

külügyminiszter például a Tanács 1925. december 9-i ülésén a következőképp fogalmazott: „azok, akik a kisebbségvédelem rendszerét kigondolták, nem arra törekedtek, hogy bizonyos államok kebelében a lakosságnak olyan csoportjait hozzák létre, amelyek magukat a nemzet általános organizmusával szemben állandóan idegennek látják; ellenkezőleg, e lakosság tagjainak olyan jogi védelmet óhajtanak nyújtani, amely képes lenne [...] a teljes nemzeti egység létrejöttéhez szükséges feltételeket fokozatosan előkészíteni [...] A kívánt cél eléréséhez egyfelől az szükséges, hogy a kormányok a lojalitás alapelveit mindenkor betartsák [...] másfelől pedig, hogy a kisebbséghez tartozók készségesen teljesítsék kötelezettségüket, és az állammal szemben lojális polgárként [...] együtt dolgozzanak a nemzeti mű megvalósításán.”⁸ Chamberlain brit külügyminiszter szerint pedig a szerződések a kisebbségek fokozatos összeolvadását kívánják elősegíteni azzal a nemzeti közösséggel, melyhez azok immár tartoznak.⁹ Az ilyen és ehhez hasonló kijelentések – tetézzve a *nation* szó egymástól eltérő nyugat- és közép-európai értelmezésével – többféle interpretációra kínáltak lehetőséget. Voltak politikusok és jogászok, akik a megfogalmazásokat egyértelműen az asszimilációs teória megnyilvánulásaként értékelték.¹⁰ Az érintettek közül viszont többen is cáfolták, hogy „összeolvadás”-on az önálló nemzeti identitás feladásának igényét értették volna, s szigorúan ragaszkodtak ahhoz a kitételhez, hogy mondandójukban csupán a politikai és társadalmi integráció szükségességét húzták alá.¹¹

A petíciós eljárás kialakításában is visszatükröződött, hogy a nemzetközi szervezet nagy hangsúlyt fektet a jogszabályokkal védett kisebbségek lojalitásának szükségességére.¹² Azt a tényt, hogy a kisebbségek közvetlenül a nemzetközi szervezethez fordulhattak panaszaikkal, a rendszer elfogadtatásának és működőképességének biztosítása érdekében mindenképpen összhangba kellett hozni a kisebbségekkel szemben támasztott lojalitásigénnyel, valamint az állami szuverenitás elvével. Nem meglepő tehát, hogy a kisebbségek a bepanaszolt államokkal ellentétben nem kaptak nemzetközi jogalanyiságot, s Genfben eljuttatott jogorvoslati kérelmeik is csak tájékoztató jellegűnek számítottak. Ebben a szellemben rögzítette egy 1923-as tanácsi határozat a petíciók elfogadásának formai kritériumait is: a Titkárság illetékes kisebbségi szekciója csak abban az esetben nyilváníthatott elfogadottnak, azaz egy a Tanács tagjaiból alakuló hármas bizottság felé

⁸ Idézi Wintgens 1930: 35–36.

⁹ Balogh 1928: 60.

¹⁰ Így Stresemann is a Tanács 1929. március 6-i beszédében. In Wintgens 1930: 36.

¹¹ Az 1929. márciusi 6-i tanácsülésen Briand és Chamberlain is visszautasította az asszimilációs teória vádját. In Wintgens 1930: 37.

¹² A népszövetségi kisebbségvédelemről lásd Balogh 1928; Buza 1930; Szalayné 2003; Eiler 1997: 64–90; Zeidler 2003: 59–85.

továbbíthatónak egy petíciót, amennyiben az egyrészt nem tartalmazott a bepanaszolt államra nézve sértő kijelentéseket, másrészt nem követelte az állam területi egységének megbontását.¹³

Mivel a térségben egymással konkuráló társadalom- és nemzetépítési folyamatok az újonnan szerzett területeken eleve megnehezítették a kölcsönös bizalom kialakulását, a kormányok erős ellenérzéssel figyelték, s lényegében illojális tevékenységként könyvelték el a területükön élő kisebbségek petíciós tevékenységét, hisz azok így egy harmadik felet próbáltak meg bevonni az általuk belső ügynek tekintett konfliktusok rendezésébe. Fenntartásaikat tovább növelte annak a lehetősége, hogy a sérelmek így módon esetleg nemzetközi nyilvánosságot kapnak.

A kisebbségek nemzetközi aktivitására azonban nem kizárólag a petíciók kínáltak – egyébként meglehetősen egyoldalú és korlátozott – lehetőséget, hanem néhány olyan nemzetközi szervezet is, amely érdeklődési körébe beemelte a nemzetközi kisebbségvédelem kérdését.¹⁴ 1925-ig az Interparlamentáris Unió és a Népszövetségi Ligák Uniója volt a két legjelentősebb ilyen jellegű organizáció. Az Interparlamentáris Unió tevékenységében értelemszerűen parlamenti képviselők vettek részt, s a határozatok megszavazásánál a fő rendezőelv az országonkénti tagoltság volt. Eszerint a kisebbségek küldöttei együtt szavaztak az ugyanazon országból érkező többségi politikusokkal. Határozatai senkire nézve sem bírtak kötelező erővel, s csak ajánlásokat fogalmazott meg a parlamentek és a kormányok felé.

A másik szervezet a népszövetségi eszme népszerűsítésére és támogatására alakult. Az előbbihez hasonlóan ennek is volt egy bizottsága, amely a kisebbségvédelem kérdésének szentelte tevékenységét. A Népszövetségi Ligák Uniójában azonban a kisebbségi csoportok már önálló szavazattal rendelkeztek. A politikusok konferenciákon való részvétele nemritkán komoly ellenérzést keltett kormányaik körében, mert bár a bizottsági ülések lényegileg nem befolyásolták sem a Népszövetség, sem az egyes kormányok tevékenységét, a kikerülhetetlen nemzetközi sajtónyilvánosságnak az államok ez esetben sem örültek. Ezért aztán előfordult, hogy néhány kormány – a feszültségeket megelőzendő – akadályozta az Unió azon kisebbségekhez kötődő tagozatainak megalakulását, amelyek létrehozóiról eleve illojális magatartást tételezett fel.¹⁵

¹³ Zeidler 2003: 63.

¹⁴ A kisebbségek nemzetközi aktivitásának lehetőségéről a magyar kisebbségek példáján lásd Eiler 2005a: 123–140.

¹⁵ Jó példa erre, hogy a Romániai Magyar Népliga Egyesület csak 1927 májusában alakulhatott meg. Mikó 1941: 83. A jugoszláviai magyar liga ugyan 1928 júliusában megalakult, de alapszabályát a hatóságok nem jegyezték be. Ezzel szemben a pártok 1929-es feloszlását követően az új rendszerrel együttműködő Szántó Gábor konkurens egyesületét azonnal bejegyezték. Visszaélés egy népliga-egyesület alakításával. Lásd *Magyar Kisebbség*, 1931, 17. sz., 617.

A kisebbségek szemében persze a nemzetközi organizációk a propaganda szempontjából jól kihasználható, sőt kihasználendő összejöveteleket biztosítottak. Sok politikus mindent el is követett azért, hogy – nemritkán az anyaállamok támogatásával olajozott – sajtókapcsolatait mobilizálva, a szervezet üléseit eszközként felhasználva tájékoztassa a közvéleményt az általa megbélyegzendőnek tartott, kisebbségellenes állami lépésekről.

A lojalitás kérdésének elméleti megközelítése az Európai Nemzetiségi Kongresszuson

1925-ben az Európai Nemzetiségi Kongresszussal új szereplő lépett a nemzetközi politikai porondra.¹⁶ Ez a két fenti szervezettel ellentétben nem nyitotta meg kapuit a többségi nemzetek képviselői előtt, s tevékenységét is kizárólag a kisebbségi problematikának szentelte. A balti német kezdeményezéséből kinövő, a kisebbségi politikai és társadalmi elitek élvonalába tartozó személyeket felvonultató „kongresszusi közösség” évente egyszer jött össze egy az esetek többségében Genfben tartott két-három napos konferenciára. Az év fennmaradó részében a választmány (ukrán, zsidó, magyar, német, katalán, és a kisebb szláv csoportokat képviselő) tagjai általában háromszor találkoztak egymással, hogy előkészítsék a következő konferenciát, illetve, hogy átbeszéljék az időközben felmerült aktuális kérdéseket. A főtitkár, egyben az egész vállalkozás motorja az észtországi német Ewald Ammende volt, aki 1936-ban bekövetkezett haláláig vezette a Kongresszus néhány fős bécsi irodáját, s aki folyamatosan tartotta a kapcsolatot a kisebbségek vezetőivel – részint levelezés, részint személyes találkozás útján. 1928-ban a szervezet (és egyúttal a választmány) olaszországi szlovén elnöke, Josip Wilfan is áttelepült az osztrák fővárosba. Mindenekelőtt kettejük szoros (ha nem is mindig felhőtlen) együttműködésének volt köszönhető, hogy a Kongresszus – bár a tagcsoportok létszáma idővel megcsappant – 14 éven át lényegében változatlan formában fennmaradt, s csak közvetlenül a második világháború előestéjén szüntette be tevékenységét.¹⁷

Ammende egy olyan, kifelé elsősorban elméleti jellegű tevékenységet végző szervezetet kívánt létrehozni, amely a kisebbségek szolidaritására és a nemzetközi nyilvánosság erejére építve idővel a nemzetközi politikai élet autonóm eleme-

¹⁶ A Kongresszus történetéről lásd Bellér 1981: 1925–1929; Eiler, 1996; Eiler 2005b; Bamberger-Stemann 2000.

¹⁷ A németországi kisebbségek és az összes lengyel kisebbség 1927-ben hagyta el a szervezetet, a zsidó tagkisebbségek pedig 1933 után nem jelentek meg többé a Kongresszus ülésein.

ként pozicionálhatja magát, s mint ilyen képes lesz hatékonyan lobbizni a tagszervezetek érdekében egyfelől az államok, másfelől a Népszövetség felé.¹⁸

Tisztában volt vele, hogy a szervezet antréja csak abban az esetben lehet sikeres, ha a kisebbségek államokkal szembeni lojalitásának kérdésében sikerül elvi szinten közös platformra hozni a legkülönbözőbb alapállású csoportokat, s ezt a platformot a későbbiekben is fenn lehet tartani a külvilág felé. Két szempontból is elengedhetetlen volt a probléma taktikus kezelése. Egyfelől fontos volt, hogy az államok, a sajtó által informált közvélemény, valamint a Népszövetség bürokráciája elfogadja a Kongresszus pusztá létét, és legalábbis semleges, várakozó álláspontra helyezkedjék vele szemben. Másfelől komoly centrifugális erőt jelenthetett volna, ha a kisebbségek anyanemzetük érdekeit fenyegetve látták volna más csoportok túlságosan agilis fellépése következtében.¹⁹ Ezért aztán a választmány tagjai több olyan elvi jellegű határozatot hoztak, amelyek célja végső soron a nagypolitika szereplőinek megnyugtatása volt.

Először is leszögezték, hogy messzemenően elismerik a Népszövetség illetékességét a nemzetközi kisebbségvédelem garantáló szerveként.²⁰ Ez a lépés azért volt elengedhetetlenül szükséges, mert a Népszövetség az államok szuverenitásán és területi integritásán alapult, s a világháború után kialakult európai rend fenntartásán őrködött. A szervezet tehát így – igaz, közvetett úton – lojalitási deklarációt adott le az államok felé.²¹ De ebbe az irányba mutatott az az elvi jelentőségű előzetes megállapodás is, amely az egyes napirendi pontok megtárgyalása során nem engedélyezte az államok konkrét bírálatát.²² A résztvevők személyi körének korlátozásában is tetten érhető ez a törekvés: az egyes kisebbségeket ugyanis csak olyan személyek képviselhették az üléseken, akik abban az államban éltek, amelyben az általuk képviselt közösség, s így mindenkinek személyes felelősséget kellett vállalnia szavaiért.²³ Ettől csak abban az esetben térhettek el hivatalosan, ha az adott állam megakadályozta a kisebbséget abban, hogy otthoni küldöttek révén képviseltesse magát. Végül a maximális követelés megfogalmazása is azt volt hivatott szuggerálni az állami vezetőkbe, hogy a Kongresszus

¹⁸ Ammende 1996: 165.

¹⁹ Ammende 1996: 162–164.

²⁰ A Nemzetiségi Kongresszus határozatai. 1925/3; 1926/6. In Eiler 1996.

²¹ Ebben persze az is benne volt, hogy a Népszövetség Egyezségokmánya elvileg nem zárta ki a szerződések, így a határok megváltoztatását. A 19. cikkely szerint „A Kögyűlés időnként felhívhatja a Szövetség tagjait az alkalmazhatatlanná vált szerződéseknek és olyan nemzetközi állapotoknak újabb megvizsgálására, amelyeknek fennmaradása a világbékét veszélyeztetné.” A magyar békeszerződés. In Gerő é. n. [1989]: 170.

²² Ammende 1996: 161.

²³ A Nemzetiségi Kongresszus határozatai. 1928/Az Európai Államok Szervezett Nemzetkisebbségi Csoportjai Kongresszusának alapelvei és alapszabálya/III.

abszolút lojális kisebbségek közössége. Az önrendelkezési elvnek – tehát lényegében a szecesszió lehetőségének – a programját ugyanis nem voltak hajlandók felvenni a napirendi pontok közé. Ehelyett az autonómia különböző formáit, mindenekelőtt a személyi elvű kulturális autonómia megvalósítását preferálták.²⁴

A kisebbségek állampolgári lojalitásának kérdése a Kongresszus történetének 14 éve alatt többször is napirendre került, minden alkalommal nagyobb összefüggések, így például gyakran az *európai biztonság* tematikájával összekapcsolva. A konferenciák előadói egyáltalán nem tartották az európai békét bebetonozottnak, s a „nemzeti tolerancia” kérdését, valamint a „nemzeti türelmetlenség” jól prognosztizálható következményeit több ízben is megvitatták. Kiindulópontjuk az volt, hogy az államok oldaláról tapasztalható asszimilációs törekvések – különösen a világháború tapasztalatainak fényében – szükségszerűen előhívják és felerősítik az irredentizmust (az állampolgári lojalitás megkérdőjelezését). A többség és a kisebbség közötti konfliktus pedig éppen amiatt, mert a nemzeti és az állami keretek nem fedik egymást, gyorsan szomszéd államok közti konfliktussá fejlődhet, amely, figyelembe véve az európai politikai viszonyokat, pillanatok alatt világháborúvá nőheti ki magát. A toleranciát, a többség és a kisebbség kölcsönös megbecsülését ezzel szemben – elsősorban Észtorszagra hivatkozva – stabilizáló tényezőként értékelték: „Hisszük, hogy azokban az országokban, amelyekben a kulturális téren gyakorolják a nemzeti tolerancia elvét, elérik az államiság megerősödését, és ezáltal az egyes államok biztonságát is.”²⁵

A Kongresszus egyik alaptétele tehát az volt, hogy a különböző, helyi viszonyokat messzemenően figyelembe vevő *autonómiaformák* lojalitást erősítő funkcióval rendelkeznek. Ammende például az első konferencia összehívásának aktualitását boncolgatva kifejezetten ki is emelte az észt kulturális autonómiatörvény által kialakult új perspektíva jelentőségét.²⁶ Bár a szervezet követeléseinek homlokterében az összehívó balti németek által preferált kulturális autonómia állt, a területi autonómia kérdése is szükségszerűen napirenden maradt az ajánlások szintjén. A résztvevők természetesen tisztában voltak a kisebbségi önkormányzatisággal szemben felhozott legfontosabb fenntartással, amely szerint az korlátozza az állam szuverenitását, államot képez az államban, s lényegében a szecesszió első lépcsőjének tekinthető. A kongresszus hivatalos álláspontja azonban ezzel éppen ellenkező irányba mutatott.

A küldöttek az autonómiának nemcsak az államon belüli stabilizáló funkcióját emelték ki, hanem azt is, hogy általános elterjedése a nemzetközi politikai életre

²⁴ A Nemzetiségi Kongresszus határozatai. 1925/2; 1926/1; 1931/2; 1933/3.

²⁵ Paul Schiemann nyitóbeszéde a Kongresszus 1927. augusztus 22-i ülésén. In *Sitzungsbericht des Kongresses der Organisierten Nationalen Gruppen in den Staaten Europas*, Wien–Leipzig, Wilhelm Braumüller Verlag, 1928: 25.

²⁶ Ammende 1996: 158.

is pozitívan hathatna vissza. Ez a spekulatív úton, elméleti érvekkel ugyan alá-támasztható, a realitásokat tekintve azonban egyértelműen utópista kinyilatkoztatás abból a kétségkívül érvényes megállapításból indult ki, amely szerint a két világháború közötti Közép-Európában eleve lehetetlen volt tökéletesen igazságos határokat húzni.²⁷ Ebből a tételből azt a következtetést vonták le, hogy amennyiben a szomszéd államok saját kisebbségeiknek kölcsönösen biztosítanak a leghatékonyabb konfliktuselkerülő eszköznek tartott önkormányzatiság valamely formáját, akkor ez enyhítené az államok szembenállását, s az irredenta törekvések alól is kihúzná a talajt. A javaslat megvalósíthatóságának korlátai azonban természetesen már ekkor is jól látszottak. Egyrészt nyilvánvaló volt, hogy a kölcsönösség lehetőségének egyik alapfeltétele, a kisebbségek nagyjából azonos lélekszáma, szinte sehol sem volt adott. Másrészt pedig a kiindulópont az alap-helyzetet túlságosan leegyszerűsítve adta vissza: egyfelől igaz volt ugyan, hogy tökéletesen igazságos határokat nem lehetett húzni, másfelől azonban a keresztülvitt rendezésnél – az önrendelkezési elv konzekvensebb alkalmazásával – lett volna lehetőség az etnikai arányokat jobban figyelembe vevő feltételek kialakítására. Ezért a vesztes államok egyes – zömében azonos nemzetiségűek által lakott, s többnyire határ menti – területekről semmilyen körülmények között sem voltak hajlandók örökre lemondani. Ezek az államok természetesen hivatalosan is támogatták ilyen jellegű külső kisebbségek autonómiakövetelését, az önkormányzatiságban azonban valójában csak egy olyan eszközt láttak, amely a kisebbségek pozícióőrzését lett volna hivatott erősíteni.

A lojalitás problematikája mégis leginkább a kisebbségek és az anyaállamok kapcsolatainak megvitatása, majd a harmincas évektől – erre ráépülve – az *államok feletti népközség* kereteinek német kezdeményezésre történt tisztázása során került előtérbe. A kérdés természetesen az első pillanattól kezdve kényes témának számított, ezért nem véletlen, hogy akkor tűzték először napirendre, amikor a Kongresszus helyzete már stabilizálódott.²⁸

A szervezet egyik rezolúciójában az anyanemzet és a magát ugyanazon nemzet részének tekintő kisebbségek egymáshoz való érzelmi és kulturális kötődését természetes adottságként határozta meg: „A Kongresszus [...] a nemzeti lét természetéből fakadóan szükségesnek tartja, hogy az egyes néprészek kulturális kapcsolatokat tartsanak fenn egymással, a nemzet egészével, illetve az anyanem-

²⁷ Ammende 1996: 166.

²⁸ Bár a *konnacionális népcsoportok* együttműködéséről már 1928-ban született határozat, konkrétan a *népközségek* megszervezéséről először csak 1930-ban. A Kongresszus helyzetének stabilizálódásához két fontos tény járult hozzá. Egyrészt bebizonyosodott, hogy a németországi lengyel, szorb és dán, valamint a közép-európai államok lengyel kisebbségeinek 1927-es kilépésével nem oszlott fel a szervezet, másrészt pedig a háttérben Paul Schiemann közreműködésének köszönhetően 1928-ban sikerült a német külügyminisztérium rendszeres anyagi támogatását is bebiztosítani.

zettel, s ezeket a kapcsolatokat ápolják. Az államnak ezeket a kulturális kapcsolatokat és azok gyakorlati megnyilvánulásait semmiféle rendszabállyal sem szabad akadályoznia.”²⁹ Az államok feletti népközösséget pedig egy szigorúan kulturális célokat maga elé kitűző organizmusként definiálta, amely egyedül képes és hivatott az államhatárok által elválasztott nemzetrészek kapcsolatának helyreállítására.³⁰ Az elképzelés szerint ennek az egyes államokban már meglévő, elfogadott csúcsszervekre kellett támaszkodnia, az össznemzeti jellegű rendezvényeknek, intézményeknek és intézeteknek pedig nyitva kellett állniuk az adott nemzet minden egyes tagja előtt. A lojalitás kérdése a szervezkedés korlátainak meghatározása során ismét hangsúlyosan előtérbe került: „Az államok feletti népközösség nem állhat egy állam hatalmi politikájának szolgálatába, és nem támaszkodhat egy állam hatalmi eszközeire sem. 2. Az államok feletti népközösséghez való tartozás semmi esetre sem lehet az állampolgári kötelezettségek kárára.”³¹

A Kongresszus évenként elfogadott és nyilvánosságra is hozott határozataiban sokszor bírálta a Népszövetség és az államok kisebbségekkel szemben követett politikáját, s nemcsak sérelmeket fogalmazott meg, hanem konkrét megoldási javaslatokat is előterjesztett. A szervezet vezetői azonban ahhoz mindvégig ragaszkodtak, hogy a Nemzetiségi Kongresszus tagjai kivétel nélkül lojális kisebbségek. Valójában azonban minden hozzáértő számára nyilvánvaló volt, hogy ez a kijelentés csak erős fenntartásokkal állja meg a helyét. A többségi helyzetből kisebbségi sorba került közösségek egy részének esetében ugyanis – főleg ha azok még határok mentén is éltek – az állammal szembeni szolidaritásnak egyértelműen megvoltak a maga korlátai, s ezeknél krízishelyzetben az egymással konkuráló lojalítások közül gyakran a nemzeti kötődés bizonyult az erősebbnek.

A színpalak mögött

A Kongresszus határozatokban testet öltő, évenként elfogadott elvi állásfoglalásai egységes közösség képét sugározták a külső szemlélő felé. Valójában azonban a *Kongreßgemeinschaft* a legkisebb közös többszörös mentén szerveződött, s az egyes tagscsoportok eltérő hosszú távú célokat tűztek ki maguk elé. A szervezet alapvető törekvéseinek deklarált elfogadása pedig csak formálisan emelt korlátokat a tagscsoportok elé, hisz a konferenciákon való aktív részvétel a kisebbségek politikai szervezeteinek egész éves, jelentős részben színpalak mögött

²⁹ A Nemzetiségi Kongresszus határozatai. 1928/2.

³⁰ A Nemzetiségi Kongresszus határozatai. 1931/5.

³¹ A Nemzetiségi Kongresszus határozatai. 1935/4.

folyó tevékenységéből csupán néhány rövid fejezetet tett ki. A közös platform valójában mindössze azt jelentette, hogy az üléseken, illetve a szervezettel kapcsolatos nyilatkozatokban az érintettek nem léphették át a maguk elé emelt korlátokat.

A lojalitás kérdése a színpad mögött komoly vihart kavart rögtön az első konferencián, illetve az első nyilvános ülést megelőző megbeszélésen. A vita hátterében már ekkor felsejlett a „befogadó állam–kisebbség–anyaállam” bonyolult, a küldöttek állásfoglalásait és viselkedését kezdettől fogva jelentősen befolyásoló összefüggésrendszere. A németországi lengyel kisebbség egyik vezetője ugyanis felszólította a résztvevőket, hogy egy határozatban deklarálják lojalitásukat az iránt az állam iránt, amelyből érkeztek.³² A lengyel politikus fellépését természetesen nemcsak a lojalitás önmagában való értéként történő elismerése motiválta, hanem az a tény is, hogy a találkozón olyan kisebbségek is képviseltették magukat, amelyek legfőbb célja a lengyel államtól való elszakadás volt. A vitába bekapcsolódó szereplők egységesen elutasították a kezdeményezést, bár az álláspontok kifejtésekor a problematika más-más aspektusára helyezték a hangsúlyt.

Az önrendelkezési jog kiharcolását célul kitűző lengyelországi ukránok a lojalitási deklaráció ötletét nyíltan vállalt szecessziós törekvéseikre utalva vetették el. Az elszakadási szándékkal egyáltalán nem vádolható erdélyi szász Rudolf Brandsch viszont elsősorban a realitások tiszteletben tartására, a szervezet hitelességének szükségességére apellálva utasította vissza a kezdeményezést. A konferencián ugyanis olyan kisebbségek is képviseltették magukat, amelyek a múltban nem voltak mindig lojálisak, nem beszélve arról, hogy az ukránok állásfoglalása nem hagyott kétséget afelől, hogy a Kongresszusra bejelentkezett csoportok között is vannak radikálisabb célokat megfogalmazók. Állásfoglalása kialakításában azonban nyilvánvalóan más megfontolást is szem előtt tartott. A kérdés ugyanis az Európai Német Népcsoportok Szövetségének alakuló ülésén, három évvel korábban már komoly vitát robbantott ki a különböző országokból érkező német kisebbségi vezetők között. Akkor a többség ugyan hajlott egy ilyen értelmű állásfoglalás kiadására, a lengyelországi németek politikai vezetői azonban megtorpedózták a kezdeményezést.³³ Brandsch e szervezet elnökeként nyilvánvalóan meg akarta előzni, hogy a kérdés a német csoporton belül ismét ellentétet generáljon.

A cionista zsidó csoport vezetője, Leo Motzkin ezzel szemben a felvetést már elméleti síkon is értelmetlennek minősítette azzal, hogy a megkérdőjelezte a lojalitás fogalmának az egyénnél magasabb szintű szerveződésekre való alkalmazhatóságát. Érvelése szerint egy kisebbség tagjainak többsége ugyan lehet lojális

³² A vitát összefoglalja Jakabffy 2005.

³³ Pieper 1974: 78.

vagy illojális, a közösség egészére azonban ebből nem lehet releváns következtetéseket levonni.³⁴

A Kongresszus később több határozatában is hangsúlyosan állást foglalt az állampolgári lojalitás szükségessége mellett. A fogalom jogi és politikai értelmezése közötti különbség azonban a kisebbségi politikusoknak lehetőséget nyújtott arra, hogy a terminus technicust politikai céljaiknak megfelelően használják és értelmezzék. A tagkisebbségek egy részének politikai reprezentánsai így a kifejezés nyilvánvalóan szűkebb értelmezését használták a nyilvánosság előtt – még ha a hallgatóságban ezt természetesen nem is tudatosították. Ebben az értelemben ezek a kisebbségek valóban lojális közösségeknek voltak tekinthetők, hisz betartották a törvényeket, eleget tettek állampolgárságukból fakadó kötelezettségeiknek, s éltek a számukra biztosított lehetőségekkel is. Hosszú távú ambícióik azonban valójában szemben álltak a befogadó államok politikai elitjének és többségi társadalmának kizárólagosságot követelő lojalitásértelmezésével.

Természetesen ezek a kisebbségi vezetők is fontosnak tartották a Kongresszus hivatalos, az európai status quót maximálisan figyelembe vevő célkitűzéseit, hisz a kisebbségvédelmi jogszabályok betartatásához, a nemzetközi védelem tökéletesítéséhez nekik is eminens érdekük fűződött. Azokkal a kisebbségekkel szemben azonban, amelyek e követeléseket végcélként fogalmazták meg, az újonnan kisebbségi sorba került közösségek számára a Kongresszus fő követeléseinek esetleges megvalósulása valójában csak egy közbülső, bár az értékmentés szempontjából mindenképpen fontos állomást jelentett volna.

A szervezet tevékenységébe bekapcsolódott politikusok természetesen tisztában voltak azzal, hogy végső törekvéseiket tekintve hol húzódik a határ a különböző csoportok között. Ehhez nem volt szükség az egyes kisebbségek helyzetének behatóbb ismeretére, elég volt rápillantani Európa háború előtti és utáni térképére, valamint figyelembe venni azokat a győztes és vesztes államok között feszülő ellentéteket, amelyek jelentős mértékben a békeszerződések rendkívül kemény, hatalompolitikai törekvéseket is visszatükröző, helyenként kifejezetten igazságtalan rendelkezéseiben gyökereztek. Minden kisebbségi kérdésben járatos személy tudta, hogy többek között a lengyelországi német, ukrán és litván, vagy a csehszlovákiai magyar, lengyel (majd a harmincas évektől hangsúlyosan a német), a romániai magyar és bolgár, a jugoszláviai magyar, macedón és szlovéniai német, valamint az olaszországi horvát, szlovén és német kisebbség is kivanatosnak tartotta volna az államhatárok etnikai viszonyokhoz való igazítását,

³⁴ A lengyel fenntartásokat végül ideiglenesen leszerelték azzal, hogy a készülő határozatba beépítették a „lojális” szót: „A delegáltak ebben az önkormányzati jogban látják annak lehetőségét, hogy az illető államokban a kisebbség és a többség tagjainak lojális együttműködése zavartalanul megvalósuljon és Európa népeinek egymáshoz való viszonya is javuljon.” A Nemzetiségi Kongresszus határozatai. 1925/2.

sőt az is nyílt titok volt, hogy többük politikai vezetői kapcsolatot ápolnak a szomszéd államok e kérdésben illetékes kormányzati szerveivel.

Mindezzel természetesen a Kongresszus tevékenységének irányvonalát alapvetően meghatározó Ammende is tisztában volt. Ismerte a kisebbségi politikusok magánvéleményét, és utazásai során alkalma nyílt arra is, hogy kormányzati politikusokkal, diplomatákkal, s a miniszteriális bürokráciák magas rangú tisztviselőivel tárgyaljon.³⁵ Különösen a német és a magyar illetékes kormányzati szervekkel ápolta szoros kapcsolatot, ezek pedig hosszú távú, területi revíziós törekvéseiket amúgy sem rejtették különösebben véka alá.³⁶ A politika szürke zónájában tevékenykedő főtitkár tudta azt is, hogy Berlin és Budapest számára a Kongresszus mindenekelőtt eszköz, amelyet hosszú távú céljaik támogatása érdekében hajlandók csupán finanszírozni. Bethlen István, a miniszterelnökségről Pataky Tibor, és a külügyminisztérium munkatársai számára így a szervezet legfőbb erénye propagandaértékében rejlett, valamint annak távlati (és esetleges) lehetőségében, hogy a közös nemzetközi munka elősegítheti a szomszéd államok magyar és német kisebbségeinek magyar érdekek mentén strukturált, revízióorientált együttműködését.³⁷

Bár a német külügyminisztérium szervezetre gyakorolt befolyása már a húszas évek végétől érezhetően erős volt, a nemzetiszocialista hatalomátvételt követően a külső szemlélők számára is egyértelművé vált a Kongresszus irányvonalát és lépéseit tekintve, hogy a lojalitás értelmezése a német kisebbségek körében új kérdéseket vetett fel. Az állampolgári lojalitás mellett szinte valamennyi német kisebbségen belül radikálisan felértékelődött a népközség iránti lojalitás – egyébként már addig is meglehetősen erős – érzése. A képletet tovább árnyalta, hogy nem csupán az államok feletti népközség gondolatának jelentősége értékelődött fel, de a közösségeken belül megerősödött az új radikális nemzetiszocialista eszme iránti lojalitás feltétlennek érzett parancsa is, amely nemcsak a kisebbségeken belüli, jórészt nemzedéki ellentéteken alapuló feszültséget erősítette fel, de nemritkán az államhatalommal való súrlódásokhoz, összeütközésekhez is vezetett.³⁸ 1933 után azok a német kisebbségi vezetők, akik a németországi hivatalos elképzelésekkel szemben fenntartásokat fogalmaztak meg, s a „népisé-

³⁵ Ammende utazásaira jó példa Ammende 2004: 115–129.

³⁶ A német külügyminisztérium sohasem volt hajlandó keleti határainak garantálására, a magyar miniszterelnök pedig 1928-as debreceni beszédében már nyilvánosan is bejelentette Magyarország – közelebbről nem konkretizált – területi igényeit.

³⁷ A magyar kormány és a magyar kisebbségek célkitűzéseiről lásd Eiler 2005a: 126–130.

³⁸ A nemzetiszocialista népcsoport-politikáról és annak következményeiről lásd Jacobsen 1968: 160–252.

get” sem helyezték automatikusan más közösségi formák fölé, fokozatosan kiszorultak vagy visszahúzódtak a Kongresszus tevékenységéből.³⁹

A magyar kormányzerveknek a magyar és a magyarországi kisebbségek kongresszusi képviselete körül kialakult nézeteltérésekben elfoglalt alapállása jó példáját szolgáltatja annak a korszak egészére és az európai államokra egységesen érvényes megállapításnak, amely szerint a kormányok a lojalitás kereteinek végső meghatározásánál kizárólagosságot vindikáltak maguknak. Amikor például a jugoszláv királyi diktatúra kikiáltása után a Budapest által árulónak tartott Szántó Gábor jelent meg a Magyar Párt prominens képviselői helyett Genfben, hiába rendelkezett tulajdonképpen megfelelő ajánlólevelekkel, a Romániából és Csehszlovákiából érkezett magyar delegáltak – Budapesttel szorosán összezárva – megakadályozták a politikus teljes jogú küldötként való elismerését.⁴⁰ Indoklásukban arra hivatkoztak, hogy a már korábban tagságot elnyert képviselők csupán állami akadályoztatásuk miatt nem jelentek meg Genfben. Érvelésük mögött azonban az az alapvetés húzódott meg, hogy a magyar kisebbségek ügyében Budapestet (lényegében mint a magyar nemzet érdekeinek legfőbb képviselőjét) illeti a végső szó.

A magyarországi németek képviseletének kérdésében viszont a miniszterelnökség a fenti alapelvvel ellentétes álláspontot képviselt. A német kisebbség vezetésében kiobbant ellentétben ugyanis a magyar kormány ismét csak magának követelte a döntőbírói szerepet, elutasítva ezzel az Európai Német Népcsoportok Szövetsége, s mögötte Berlin illetékességi igényét.⁴¹ A miniszterelnökség és a külügyminisztérium magatartása azonban csak látszólag nem volt konzekvens: a ketős mérce a nemzetállami haszon maximalizálását volt hivatott biztosítani. A magyar kormányok ennek megfelelően egészen a harmincas évek legvégéig

³⁹ Paul Schiemann, lettországi német képviselő, a Kongresszus egyik alelnöke is felemelte szavát a népiség elsődlegességébe/kizárólagosságába vetett hit ellen. 1933 után az egykor befolyásos demokrata politikus egyik pillanatról a másikra partvonalra is került. „A népiség szolgálatát nem lehet a priori a más közösségekből kinövő kapcsolatok fölé sem helyezni. A különböző emberi közösségi kapcsolatok rangsorára rákérdezni éppoly helytelen, mint a farizeus kérdése, melyre Jézus azt a választ adta: Adjátok meg a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami Istené.” Schiemann 1932: 802.

⁴⁰ Prokopy Imre jelentése genfi útvjáról. Budapest, 1931. szeptember 19. Magyar Országos Levéltár, K 64. 1931-47-712.

⁴¹ A miniszterelnökség 1937–1938-ban mindössze arra a kompromisszumra volt hajlandó, hogy a helyzet végső tisztázásáig a magyarországi németek egyik irányzata se jelenjen meg teljes jogú küldötként. Megegyezés Szüllő Géza és Heinrich Rutha között. Pozsony, 1937. július 1. OSZK, Kézirattár, Fond X/40; Szüllő jelentése az 1938. augusztusi stockholmi kisebbségi konferenciáról. Dátum nélkül. OSZK, Kézirattár, Fond X/24.

szigorúan belügynek nyilvánították a magyarországi kisebbségekkel szemben folytatott hivatalos politikát, s csak az első bécsi döntést követően voltak hajlandók Németország ez irányú követeléseinek – korlátozott – engedményeket tenni.⁴²

Mindent egybevetve tehát a nemzeti kisebbségek lojalitásának kérdésében a Kongresszus 14 éve alatt nem születtek, s nem is születhettek új válaszok. A szervezet – marginális szereplőként – beágyazódott az európai politikai struktúrába, s természetesen nem függetleníthette magát a különböző állami és kisebbségi törekvésektől. Ezért a Kongresszus kisebbségi lojalitással kapcsolatos hozzáállásában valószínűleg a nagypolitika szintjén is megjelenő dilemmák és – egymással gyakran ellentétes – törekvések tükröződtek vissza.

Irodalom

- AMMENDE, Ewald dr. 1996. Az európai nemzeti kisebbségek képviselői számára rendezendő konferencia szükségességének indokai, irányelvei és programja, *Regio*, 3. sz.
- AMMENDE, Ewald 2004. Beszámoló magyarországi, romániai, jugoszláviai és bulgáriai utazásomról 1930. július 1-jétől 14-ig, *Pro Minoritate*, 2004. nyár, 115–129.
- BALOGH Arthur 1928. *A kisebbségek nemzetközi védelme. A kisebbségi szerződések és a békeszerződések alapján*, Berlin, Ludwig Voggenreiter Verlag Magyar Osztály
- BAMBERGER-STEMMANN, Sabine 2000. *Der Europäische Nationalitätenkongress 1925 bis 1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbyismus und Großmachtinteressen*, Marburg, Verlag Herder-Institut
- BARTSCH, Sebastian 1995. *Minderheitenschutz in der internationalen Politik*, Opladen, Westdeutscher Verlag
- BELLÉR Béla 1981. Az Európai Nemzetiségi Kongresszusok és Magyarország a kisebbségvédelem rendszerében. 1925–1929, *Századok*, 5. sz., 995–1040.
- BÍRÓ Gáspár 1997. Kollektív jogok és contractus, *Regio*, 1. sz.
- BRUNNER, Georg 1995. *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*, Bp., Magyarországtudományi Könyvtára
- BUZA László 1930. *A kisebbségek jogi helyzete*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia
- EILER Ferenc 1996. *Az Európai Nemzeti Kisebbségek Kongresszusainak határozatai 1925–1937*, Szeged, a JATE Történész Diákkör kiadványa
- EILER Ferenc 1997. A két világháború közötti nemzetközi kisebbségvédelem rendszere, *Pro Minoritate*, 1997. ősz-tél, 64–90.
- EILER Ferenc 2005a. „Kisebbségi külpolitika” Csehszlovákiai magyar részvétel az Európai Nemzetiségi Kongresszus tevékenységében 1925–1938, *Fórum*, 3. sz., 123–140.

⁴² A Volksbund der Deutschen in Ungarn csak 1938. november végén alakulhatott meg, alapszabályát pedig a következő év április 13-án hagyták jóvá.

- EILER Ferenc 2005b. *Kisebbségvédelem és/vagy revízió? Magyar részvétel az Európai Nemzetiségi Kongresszuson 1925–39.* (Disszertáció, kézirat), Pécs
- GALÁNTAI József 1989. *Trianon és a kisebbségvédelem*, Bp., Maecenas
- GERŐ András (szerk.) é. n. [1989]. *Sorsdöntések*, Bp., Göncöl Kiadó
- JACOBSEN, Hans Adolf 1968. *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933–1938*, Frankfurt am Main–Berlin, Alfred Metzner Verlag, 160–252.
- JAKABFFY Elemér 2005. *Adatok családunk történetéhez. XII. rész.* 10–11, Bp., Teleki László Alapítvány, Könyvtár, K 3066/2005
- MIKÓ Imre 1941. *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 31-ig*, Bp., Studium
- PIEPER, Helmut 1974. *Die Minderheitenfrage und das deutsche Reich 1919–1933/34*, Frankfurt/Main, Alfred Metzner Verlag
- SCHIEMANN, Paul 1932. Die neue nationalistische Welle. Rede gelegentlich der Jahrestagung des Verbandes der Deutschen Volksgruppen, Baden bei Wien, 26. Juni 1932, *Nation und Staat*, 1932. szeptember
- SZALAYNÉ SÁNDOR Erzsébet 2003. *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században*, Bp., MTA Kisebbségkutató Intézet–Gondolat Kiadói Kör
- WINTGENS, Hugo 1930. *Der völkerrechtliche Schutz der nationalen, sprachlichen und religiösen Minderheiten*, Stuttgart, Verlag von W. Kohlhammer
- ZEIDLER Miklós 2003. *A Nemzetek Szövetsége és a magyar kisebbségi petíciók*, in BÁRDI Nándor, FEDINEC Csilla (szerk.), *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*, Bp., Teleki László Alapítvány, 59–85.

KÁNTOR ZOLTÁN

Nemzet és legitimitás – a státustörvény és a kettős állampolgárság kapcsán

Alapvető jelentőségű kérdés, hogy a státustörvény és a kettős állampolgárság körülötti politikai vita milyen elméleti keretben elemezhető. Egyrészt tekinthetjük nemzetpolitikának (magyarságpolitikának), másrészt kisebbségvédelemnek,¹ ám egyik keret sem szolgál kielégítő magyarázattal a politikai folyamatok megértéséhez.² Habár bizonyos tekintetben fenntartható az az állítás, hogy a státustörvény, valamint a kettős állampolgárság bizonyos értelemben védi a határon túli magyarokat, egyben a magyar nemzetpolitika része, nem feledkezhetünk meg a belpolitikai vonatkozásokról sem. A státustörvény kapcsán állapítja meg Tamás Pál, hogy a körülötte kialakult vitának „nem a kisebbséghez, hanem a magyarországi politikai elitek önképéhez, jövővízióihoz van köze”.³ Hozzátehetjük, hogy mobilizációs, illetve szavazatszerzési funkciókat is szolgálhat. Ami viszont lényegesebb, hogy a viták legalább annyira, ha nem inkább a magyarországi pártok nemzeti vonatkozású önmeghatározásáról és ezáltal a magyar állam *hivatalos* nemzeti meghatározásáról, valamint annak nemzeti alapú intézményesüléséről szólnak. A politikai szereplők vitája egyben arra is irányult, hogy legitimáljanak egy – politikai vagy kulturális – nemzetfelfogást, amely alapján újradefiniálható, pontosítható a magyar állam nemzeti kérdésekre vonatkozó politikája.

1989 után – immár demokratikus keretek között – kezdődött a politikum nemzeti/etnikai vonalak mentén való intézményesülése. Magyarországon fokozatosan jelenik meg a magyarországi nemzeti/etnikai kisebbségek kérdése, a szomszédos államokban a magyar kisebbségek megalakítják politikai (etnikai)

¹ Kántor 2002a.

² Lásd Tóth 2002; Halász 2004a: 18–35. A státustörvénnyel kapcsolatban lásd részletesebben Kántor–Majtényi–Ieda–Vizi–Halász 2004; Kántor 2002b. A kettős állampolgársággal kapcsolatos vita a www.kettosallampolgarsag.mtaki.hu honlapon követhető.

³ Tamás 2001.

pártjaikat és etnikai alapon fogalmazzák meg követeléseiket az állam, illetve az anyaország felé. A magyar államnak egyszerre kellett mindkét kérdést politikailag kezelnie és jogilag kodifikálnia. A magyar politika abba a kényes helyzetbe került – és van mind a mai napig – hogy egy időben elvi szinten koherens választ kell adnia a határon túli magyarság és a magyarországi kisebbségek jogainak, támogatásának és nem utolsósorban *a magyar nemzethez tartozásuk, illetve nem tartozásuk* kérdésében.

A határon túli magyarok támogatására vonatkozó kezdeti konszenzus a kilencvenes évek közepére, amikor a nemzet kérdése hangsúlyosan belpolitikaivá válik, felbomlik. A nemzetpolitikai viták arról szólnak, hogy mi legyen a magyar állam „hivatalos” nemzet-felfogása, ami alapján a magyar állam *egyszerre, egy elv szerint* viszonyul a nemzeti/etnikai kérdésekhez, illetve kezeli azokat.

A nemzetpolitikában egyszerre érvényesül az az elv, hogy az állam kiemelten kezeli a tituláris/többségi nemzetet (és nemritkán kirekesztő politikát folytat a más nemzeti/etnikai csoportokhoz tartozók vagy annak tekintettek irányában), valamint befogadó a határon túl élő nemzettársnak kategorizált egyének irányában. Ez a nemzeti elven szerveződő politika következménye. Normatív szempontból viszont elvárható lenne, hogy egy adott állam egyetlen elv alapján kezelje a nemzeti/etnikai problematikát.

A kérdés az, hogy a magyar államnak milyen viszonya legyen a határokon kívül élő, etnokulturális értelemben kategorizált magyarokkal. Ez alakul át egy másik kérdéssé: a magyarországi politikai közösség milyen viszonyban legyen a határon túli magyarokkal, magyar közösségekkel. Támogatáspolitikából elvi kérdés válik.

A magyar állampolgárok, a magyar politikai közösség és a magyarországi társadalom lényegében ugyanazt a halmazt jelentik, ugyanazok az emberek alkotják – más-más szakterminológiában. Az előbbi három fogalom ugyanakkor ugyanazokra az egyénekre vonatkozik, ami több szerző szerint a magyar politikai nemzet. Tehát magyar állampolgárok = magyar társadalom = magyar politikai közösség = magyar politikai nemzet. 1918-ig lényegében minden Magyarországon élő magyar egyben magyar állampolgár is volt (de nem mindenki volt magyar – nem tartozott a kulturális értelemben vett nemzethez –, aki a Magyar Királyság területén élt), a magyar társadalomhoz tartozott, a magyarországi politikai közösséghez tartozott, és a magyar politikai nemzethez tartozónak tekintették őt. 1918 után, leszámítva a második bécsi döntés alapján Magyarországhoz került területek lakosságát, a határon túli magyarok nem magyar (hanem román stb.) állampolgárok, nem tartoznak a magyar társadalomhoz (hanem a románhoz vagy máshoz, esetleg mondhatjuk, hogy például a romániai társadalomhoz), nem tartoznak a magyar politikai közösséghez, és nem tartoznak a magyar politikai nemzethez. A román politikai nemzethez tartoznak tehát? Amennyiben úgy határozzuk meg a politikai nemzetet, hogy egy adott államban élők az ille-

tő állam tituláris nemzet politikai nemzete, akkor igen. Ebben az esetben mi szükség van a politikai nemzet fogalmára? A politikai közösség, az állampolgárság, a társadalom mind megfelelő fogalmak egy illető állam lakosságának a jelöléséhez. Habár jogilag megkerülhetetlen fogalom, a politikai nemzet fogalmának használata csak homályosítja a képet.⁴ Normatív szempontból, valamint a berögződött fogalomhasználat miatt nem lehet teljességgel elvetni, ám egyáltalán nem biztos, hogy használata nincs nagyobb kárára az elemzésnek, mint amennyi haszna van. Ha ugyanis használható fogalomnak tekintjük a politikai nemzetet, úgy minden modern európai állam lakossága egy adott politikai nemzethez tartozik. Problematikus voltát akkor látjuk igazán, ha például elfogadjuk, természetesnek tekintjük, hogy valaki ma a jugoszláv politikai nemzethez tartozik, holnap pedig a horváthoz. Állampolgársági, társadalmi terminusokban ez rendben van. Valaki ma jugoszláv állampolgár, valamint a jugoszláviai társadalomhoz tartozik, másnap pedig horvátországi állampolgár és a horvátországi társadalom tagja. Értelme van még a politikai nemzet fogalmát használni, amikor lényegében semmit sem pontosít? Megjegyzem, a kulturális nemzet fogalomhasználatával hasonló problémák merülnek fel. A politikai nemzet gyakorlatilag nem használható egyébre – és kizárólag normatív megközelítésekben –, csak a kisebbségek asszimilációjának igazolására.

A 18–19. században létrejövő nacionalizmus egyik eredménye, hogy a társadalmak a korábbi dinasztikus, vallási alapon való szerveződés helyett nemzeti alapon szerveződtek. A mai modern állam nemzeti állam. A modern állam nemzeti alapon (is) legitimálódik, nemzeti lojalitást alakított ki, valamint az állampolgárok közötti szolidaritás egyik legfontosabb összetevője az egy adott politikai és kulturális közösséghez tartozás.

Az államhoz való tartozás és a nemzethez tartozás két különböző dolog. Az első jogviszonyt fejez ki, és magában foglalja a személyek kötelezettségeit és jogait az állammal szemben, és az állam kötelezettségeit az egyénnel szemben. Juan J. Linz az állam- és nemzetépítésről írott tanulmányában élesen megkülönbözteti az állam és a nemzet fogalmát. Az államra vonatkozóan megállapítja: „Az állam határain belül élők közös jogrendnek és szuverén testületnek vannak alávetve, kultúrájukra, nyelvükre, vallásukra vagy az illető szuverén testülettel való szubjektív azonosulásukra való tekintet nélkül. [...] A modern állam alapja az állampolgárság, amely jogokkal és köteleességekkel jár, és feltételez bizonyos lojalitást – noha nem feltétlenül erős érzelmi azonosulást, közös nyelvet, vallást, értékrendet stb.”⁵ Míg a nemzet tekintetében: „A nemzet nem rendelkezik hivatalnokokkal, sem jól körülhatárolt szerepekkel, noha vannak egyének, akik a weberi »Träger« értelmében nemzeti érzések hordozói, mozgalmak, nacionalista

⁴ A politikai nemzet fogalomhasználat melletti érveket lásd Majtényi 2004: 3–17.

⁵ Linz 2004: 283.

szervezetek stb. vezetői. A nemzethez való tartozásnak nincsenek világos szabályai, nincsenek jogok és kötelességek, melyeknek jogosan érvényt lehetne szerezni, noha a nacionalisták nyilván rákényszerítenek viselkedésmódokat azokra, akik azonosulnak a nemzettel, vagy akiknek – szerintük – azonosulniuk kellene. [...] Egy nemzetnek nincsenek olyan erőforrásai, mint kényszer alkalmazása vagy adózás, arra, hogy engedelmisséget követeljen. Viselkedésmódokat érvényre juttatni, vagy a nemzeti céloknak erőforrásokat biztosítani csak a nemzet-állam, illetve a nemzet céljait támogató állam képes.”⁶

Walker Connor ugyanezt a kérdést a lojalitás felől ragadja meg, megkülönböztetvén a nacionalizmust a patriotizmustól úgy, hogy az előbbi a nemzet iránti lojalitást, míg az utóbbi az állam iránti lojalitást fejezi ki.⁷ Hangsúlyozva, hogy a kettő két különböző relációt, két külön dimenziót fejez ki.

A hontalanokat leszámítva Európában minden egyén valamely állam állampolgára, bizonyos esetekben több állam polgára. A nemzethez tartozás sokkal kevésbé kodifikálható, nem lévén egy jogviszony. A modern állam és a modern nemzet kialakulása viszont összetartozóvá tette a kettőt. Akár úgy, hogy megvolt az állami keret, és abban alakult ki a nemzet, akár úgy, hogy a nemzet alakult ki előbb és – erre hivatkozva – alakította, teremtette meg az illető nemzet az államot. Mindez a nacionalizmus következménye. Elmondható, hogy azokban az esetekben, amikor állami keretben alakult ki a nemzet, akkor az illető államhoz tartozás elsősorban a *ius soli* elven intézményesült, míg azokban az esetekben, amikor a nemzet jött létre előbb, akkor a *ius sanguinis* elv volt a meghatározó. Megjegyzendő, hogy egyetlen elv sem létezik vegytiszta formában, hanem a kettő kombinációja található meg a legtöbb európai államban, azzal a kiegészítéssel, hogy a kettő közül valamelyik meghatározóbb. Az állam és nemzet szövevényes viszonyának köszönhetően az államhoz és a nemzethez tartozás gyakran összemosódik. Az állampolgársági törvények története azt mutatja, hogy az államok (nemzeti államok) kedvezményesebb elbírálásban részesítették és részesítik az illető állam tituláris nemzetéhez tartozókat.⁸ Az állampolgárság a közösségbe (az állampolgárok közösségébe és a nemzetbe) való befogadás és a kirekesztés eszköze is.⁹

Amennyiben nagyon egyszerűen nézzük, a nemzethez tartozás az egyén döntése, ám nem hagyható figyelmen kívül – bármennyire is banálisnak hangzik –, hogy az állam, a társadalom ajánlja fel a lehetséges opciókat az egyén számára.

⁶ Linz 2004: 284.

⁷ Connor 1994a.

⁸ Brubaker 1992.

⁹ Nem véletlen, hogy az Európai Unió tagállamai nem támogatták az állampolgárság uniós szintű szabályozását, az uniós polgárság így csak kiegészítő elemként a nemzeti állampolgárság mellett jöhetett létre.

Amennyiben csak Európát tekintjük, szinte minden európai valamely nemzethez tartozónak tekinti magát. Ez felveti, hogy mennyiben tényleges választás kérdése. Az opciók úgy fogalmazódnak meg, hogy vagy az egyik, vagy a másik nemzethez tartozik valaki (ha nagyon megengedők vagyunk, akkor kettőhöz, háromhoz egyszerre), viszont az egyetlen nemzethez sem tartozás opciója lényegében nem létezik. A legliberálisabb felfogás sem operál a „nemzethez nem tartozók” halmazával. Érdemes megvizsgálni, végiggondolni, hogy miért ennyire magától értődő a nemzethez tartozás kérdése. Ennek magyarázata nem rejlik másban, mint hogy – függetlenül a genezis magyarázatától – közmegegyezés mutatkozik abban, hogy Európában a társadalmak nemzeti alapon intézményesültek. Tulajdonképpen minden állam társadalomtörténete¹⁰ a tituláris nemzet intézményesülésének története. Lényegében arról szól, hogy egy adott államban hogyan alakulnak ki a társadalmi kohéziót megteremtő intézmények, és hogy azok hogyan működnek, valamint hogy ennek milyen hatása van az illető populáció nemzeti identitására.

A társadalmi kohézió megteremtése a társadalom tagjai szolidaritásának kialakítása, egyben a társadalom meggyőzése, hogy az illető állam legitim, és ennek következtében az illető államhoz tartozóknak lojálisnak kell lenniük az államhoz.¹¹ A nemzeti szolidaritás természetesen nem az egyetlen lehetséges szolidaritás, viszont a nemzetépítés eredményeként feltehetően a legerősebb.¹² A nemzetépítés folyamatában leginkább a nemzeti intézmények (az oktatási rendszer, az állami ünnepek – amelyek kivétel nélkül nemzeti ünnepek, a nyelv sztenderdizációja, a normák) kialakulását tekintem a legfontosabbnak. Kialakul az a szocializációs rendszer, amelynek köszönhetően a gyermekből magyar, román vagy francia lesz.¹³ Hangsúlyozni kell, hogy nem a származás az, ami meghatározza valakinek a nemzeti hovatartozását. Nem a vér, hanem a kultúra a fontos.¹⁴ A kultúránál is sokkal fontosabb a keret, a forma, mint annak tartalma.¹⁵ Egy adott csoport közös származása általában nem jelent mást, mint a közös származásba

¹⁰ Nem nemzetek társadalomtörténetéről van szó! Aligha találunk olyan társadalomtörténeti munkát, amely túllépi az állami határokat.

¹¹ Távol áll tőlem, hogy ezt az államközpontú szemléletet helyesnek tekintsem, célom az állami politika fogalmi megragadása.

¹² Tamir 1997; Anderson 2004.

¹³ A normatív vitákban a komunitáriusok érvrendszerében jelentkezik a leghangsúlyosabban, hogy beleszületünk, illetve szocializálódunk egy adott kultúrába (nemzetbe), amely ezáltal fontosabbá válik számunkra a többinél.

¹⁴ Természetesen a *ius sanguinis* elv elsősorban a vért, a származást tekinteti meghatározónak, ám legtöbbször ez kulturális komponenssel egészül ki.

¹⁵ Lásd Barth 1969; Barth 2004; Löfgren 1989: 13–28.

vetett hitet.¹⁶ Az etnicitásnak meg kell különböztessük a *kemény* és a *puha* értelmét. Az előbbi a tényleges származást, a vérségi kapcsolatot veszi alapul, az utóbbi pedig a közös kultúrát – bármit is értsünk ezen. Míg a törzsi társadalmak esetében, ott is némi korlátozással, esetleg beszélhetünk közös származásról, a modern európai társadalmak esetében ez értelmetlen.¹⁷

Magyarországon az állampolgárság – fő szabályként – származással öröklődik, viszont a nemzethez tartozás nem, annak ellenére, hogy implicitte ez feltételeződik. Senki sem gondolja komolyan, hogy a magyar államhoz 1918 előtt tartozók mind magyarok lettek volna (habár a politikai nemzetfelfogás ezt sugallja), még kevésbé azt, hogy a leszármazottak magyarok. Nagy valószínűséggel az 1918 előtt magukat magyarnak tekintők leszármazottainak jelentős része magát magyarnak tekinti (etnokulturális értelemben), ám nem az állampolgársága (vagy felmenői egykori állampolgársága) miatt. Hasonlóan, a mai Magyarországon nem minden magyar állampolgár tekinti magát magyarnak. Ezt a magyar állam kívánatosnak tartaná, de nem várja el és nem teszi kötelezővé.

Az állampolgárságra vonatkozó jogszabályok figyelembe veszik a származást, ám a nemzethez tartozásra vonatkozó jogszabályok – sem a magyarországi kisebbségek, sem a határon túliak esetében – nem. Sem a magyarországi kisebbségi törvény, sem a státustörvény nem tartalmaz utalást a felmenőkre vonatkozóan.¹⁸ A sokat emlegetett vérségi, származási kötelék egyszerűen nincs jelen a nemzetre vonatkozó jogszabályokban. Igaz, a magyar „nemzetiségűek” kedvezményesen honosíthatók, ám a „nemzetiséget” honosításkor semmilyen irattal nem kell bizonyítani, ráadásul az állampolgárságot igénylő nem köteles ezt semmilyen irattal alátámasztani. Bárki bármilyen ok miatt tekintheti magát magyarnak. A jog természetesen nem megfelelő eszköz a nemzethez való tartozás meghatározására. Varga Attila helyesen mutat rá, hogy „A jog általában, illetve a jogszabályok nem alkalmasak arra, hogy meghatározzák bárkinek is a nemzeti

¹⁶ Más kérdés, amikor jogi következményei vannak a származásnak. Jelen írásomban nem foglalkozom a népirtásokat megelőző származásvizsgálódásokkal. A magyar állampolgársági törvény esetében az államhoz tartozás a meghatározó, és nem a nemzethez tartozás. A magyar állampolgársági eljárás tartalmazza a származás vizsgálatát, amely arra vonatkozik, hogy az illető felmenői voltak-e valaha magyar állampolgárok. Szó sincs etnikai származásvizsgálatról. A magukat magyar nemzetiségűnek vallók esetében nem a származás a fontos, hogy „magyar” szülőktől származnak-e vagy sem, hanem az, hogy saját magukat magyar nemzetiségűnek vallják-e.

¹⁷ Érdemes megszívlelni Brubaker megjegyzéseit az etnikai és a politikai nemzetre vonatkozóan, aki azt állítja, hogy amennyiben szorosan értelmeznénk az etnikai nemzetet, úgy feltehetően egyetlen empirikus példát sem találnánk. Brubaker 1999: 55–71. Az érvelés rövidebb változatát lásd Brubaker 1996: 26–41.

¹⁸ A magyar állampolgárság tekintetbe veszi a származást, de azt nem köti össze a nemzethez tartozással.

hovatartozását. A jog csupán azt határozhatja meg, hogy ki adott esetben a magyar állampolgár, kik azok a személyek, akikre nézve a magyar állam főhatalmi jogosítványait gyakorolja. Ez azonban nem zárja ki, hogy a magyar jogalkotó jogosítványokat, kedvezményeket, vagy éppen kötelezettségeket írjon elő más országok állampolgáira nézve, különösen, ha azok Magyarországon tartózkodnak.”¹⁹ Így látja ezt Tóth Judit is: „a magyar nemzethez tartozás jogi szempontból érdemben nem határozható meg, legfeljebb formálisan (például anyanyelve magyar, vagy – a szabad identitásválasztás alapján – az illető nyilatkozatot tehet magyar nemzetiségéről)”.²⁰

Magyarország a térség egyetlen állama, amely nem nemzetállamként határozza meg magát. A magyar állam – alkotmányában – nem kívánt a magyarok nemzetállama lenni. Ezzel Magyarország a térség egyik olyan állama, amely a *kisebbségvédelmi logika* alapján viszonyul a kisebbségi kérdéshez: egyaránt „védi” az államában létező kisebbségeket, és a határain kívül élő nemzettársakat. A többi kelet-közép-európai állam a nemzeti logika alapján oldotta meg ezt a kérdést: támogatja a határon túli nemzettársait és gátolja a területén élő kisebbségek törekvéseit. Míg ezen utóbbi államok belpolitikáját nem határozza meg a nemzeti kérdéshez való viszonyulás, addig Magyarországon – egyebek mellett – ez épp azért központi kérdés, mert a magyar állam nemzeti önmeghatározása nem koherens. A kisebbségi kérdéshez való viszonyulásában előremutató, ám a nemzeti dimenziót tekintve ellentmondásos.²¹

1989 után gyakorlatilag minden állam nemzeti szempontból is meghatározta saját magát, a kilencvenes évek második felétől pedig több államban is létrehozták a határon túli nemzettársakra vonatkozó szabályozásokat és módosították az állampolgársági törvényeket. Mindezek az addigi politika folytatásaként tekinthetők, pontosabban a régi jogszabályok finomításáról beszélhetünk, ám a nemzetszabályozásukban lényegi törésről nem beszélhetünk.

A viták, törvények kitűnő alkalmat adnak arra, hogy megvizsgáljuk, hogy egy adott állam – a mi esetünkben Magyarország – hogyan határozza meg a hivatalos nemzetfelfogását, valamint hogyan intézményesíti ezt a gyakorlatban. Módszertanilag kifogásolható, hogy a nemzetet – politikait vagy kulturálist – helyezzük elemzésünk központjába, helyesebb, ha a nemzetmeghatározási folyamatot, illetve annak következményeit vizsgáljuk, pontosabban azt, hogy milyen – szimbolikus és gyakorlati – politikák eredményeként alakul a magyar állam politikája a nemzeti kérdés vonatkozásában. A Rogers Brubaker által felvetett megfontolások módszertanilag gyümölcsözőbbek lehetnek: „Nem azt kell kérdeznünk,

¹⁹ Varga 2000: 104.

²⁰ Tóth 2001: 14.

²¹ És akkor még nem beszéltünk arról a kérdésről, hogy a státustörvény csak bizonyos államokban élő magyarokról szól, és nem a világ bármelyik részén élő magyarokról.

hogy »mi a nemzet«, hanem sokkal inkább azt, hogy a nemzeti lét mint politikai és kulturális forma hogyan intézményesül az államokon belül és az államok között. Hogyan működik a nemzet mint gyakorlati kategória, mint osztályozási séma, mint kognitív keret?»²² Majd egy későbbi tanulmányában tovább pontosít: „az etnikumról, a fajról és a nemzetről nem szilárd csoportként vagy entitásként gondolkodunk, hanem *gyakorlati kategóriákat, kulturális idiómákat, kognitív sémákat, diskurzív kereteket, kollektív reprezentációkat, intézményi formákat, politikai cselekvési terveket és esetleges eseményeket* kifejező terminusokban” (kiemelés az eredetiben – K. Z.).²³

Továbbá a nacionalizmusra, a nemzeti kisebbségekre vonatkozó szakirodalom által használt fogalmak – nemzet, nemzeti kisebbség, etnikai csoport, nemzeti közösség, nép – igen gyakran összemosódnak, felcserélődnek.²⁴ A terminológiai problémák részben az egyes szerzők felfogásbeli különbségeire vezethetők vissza, részben azonban a pontos meghatározás megalkotásának nehézségeit mutatják. Daniele Conversi megfogalmazásában: „a nacionalizmus egyszerre határok fenntartása és teremtése, tehát egyfajta definíciós folyamat. A nemzet és nacionalizmus általánosan elfogadott meghatározásának hiánya abból adódik, hogy maga a nemzet az egyben a definíció eszköze is.”²⁵ Más szemszögből ugyan, de Frederik Barth is ezt a módszertani hibát emeli ki: „Az alapvető fogalmakat igen nehéz kihámozni és használni; s az általunk megérteni kívánt csoportok és mozgalmak tovább nehezítik dolgunkat azzal, hogy ezekről az etnikai csoportokként konstituálódó társadalmi kategóriákról saját reifikációkat alkotnak: elképzelik őket, jellemző vonásokat tulajdonítanak nekik, homogenizálják és esszencializálják őket. Ezeknek a reifikációknak természetesen vannak bizonyos következményei, de semmi esetre sem az, hogy egyszerűen, pusztán az elképzelés erejével létrehozzák ezeket a képzelt közösségeket és tulajdonságokat.”²⁶

A politikai- és kulturálisnemzet-felfogásoknak, az elméleti kidolgozatlanság mellett, az a legnagyobb hátrányuk, hogy abban a hitben, hogy pontosítják a nemzetfelfogást, elősegítik azt a képzetet, hogy a nemzetek ténylegesen létező entitások. Ezért helyesebb, ha nem a nemzetet helyezzük az értelmezések középpontjába, hanem a nacionalizmust, és megkülönböztetjük a politikai nemzet eszméjére, valamint a kulturális nemzet eszméjére hivatkozó nacionalizmusokat.

A politikai nemzet vagy a kulturális nemzet kategóriájának használata egyetlen esetben sem semleges, hanem egy adott álláspont melletti érvelés része, nemritkán az álláspont normatív igazságának megalapozásául szolgál. A vitát a

²² Brubaker 2004: 390.

²³ Brubaker 2001.

²⁴ Connor 1994b: 90–117; Barrington 1997: 712–716.

²⁵ Conversi 2004: 322.

²⁶ Barth 2004: 262.

Sollen dominálja, lényegében valamelyik nemzetfelfogásból vezetik le a különböző szerzők a határon túli magyaroknak adandó vagy nem adandó *státust*.²⁷ A különböző írárok szerzői nem egy adott folyamatot vizsgálnak, hanem a státustörvény vagy a „kettős állampolgárság” következményeit – elsősorban a magyar állam szempontjából. Írásomban nem foglalkozom a gyakorlati érvekkel (szavazati jog/választás, anyagi terhek vagy előnyök stb.), hanem csak az elméleti, elvi kérdésekkel. A határon túli magyarság – intézményeinek, kultúrájának (egyéneinek?) – Magyarország általi támogatása, bármit is értenénk ezen, nem vita kérdése. Az elvet alapjában véve mindenki elfogadja, és egyetlen szerző, politikai párt sem kérdőjelezi meg a magyar állam támogatásának jogosultságát. A hogyanról folynak viták, valamint a magyar állam és a határon túli magyarok (mint közösség és mint egyének) közötti viszonyról.

A státustörvény (majd a „kettős állampolgárság”) nyilvános vitája mögött azonban látni kell, hogy itt többről volt szó: a magyar állam nemzeti önmeghatározásáról. Melyik legyen a legitim nemzetkonceptió, amely alapján a magyar állam az összes – magyarországi és határon túli magyar – kisebbséghez viszonyuljon. Lényegében az a központi kérdés, hogy a magyar állam milyen (nemzeti) elvek alapján határozza meg önmagát, és hogyan határozza meg a Magyarországon kívül – a szomszédos államokban, valamint a világ más tájain – élő magyarokat. A meghatározáson túl központi kérdés, hogy a magyar állam hogyan viszonyuljon ezekhez az egyénekhez, csoportokhoz. Ebben a vitában – amelyben a résztvevők óvakodtak attól, hogy az előbbi kérdéseket nyíltan megfogalmazzák – az a tét, hogy a magyar állam milyen alapon intézményesüljön. A külföldön élő magyarok, a magyar kultúra támogatása a jelenlegi – fogalmilag tisztázatlan – helyzetben is megvalósítható. Amint azt Tóth Judit,²⁸ Kukorelli István,²⁹ valamint a Halász Iván–Majtényi Balázs³⁰ szerzőpáros is kimutatja, a magyar alkotmány felelősségi klauzulája³¹ csak általános szinten nyújt támpontot a magyar állam felelősségéről a határain kívül élő magyarok iránt.³² Magyar-

²⁷ A státust a legtagabban értelmezem: akár a magyarigazolványra, akár a preferenciálisan (nemzeti, etnikai alapon) adandó – valamiféle – jogviszonyt a magyar állammal. A lényeg, hogy a magyar állam a – valamilyen módon meghatározott – magyar egyént megkülönböztesse az összes többi külfölditől, és ennek alapján – „keményebb” vagy „puhább” – jogviszonyt létesítsen vele.

²⁸ Tóth 2000.

²⁹ Kukorelli 2000: 175–180.

³⁰ Halász–Majtényi 2004: 93–104.

³¹ 6.3. A Magyar Köztársaság felelősséget érez a határain kívül élő magyarok sorsáért, és előmozdítja a Magyarországgal való kapcsolatuk ápolását.

³² A „felelősséget érez” megfogalmazás helyett javasolt „felelősséget vállal” vagy „felelősséget visel” megfogalmazás nyújt támpontot a magyar állam felelősségének tartalmáról.

ország alkotmánya ugyanakkor államalkotó tényezőnek tekinti a Magyarországon élő nemzeti és etnikai kisebbségeket. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, megállapíthatjuk, hogy a Magyar Köztársaság alkotmánya – habár ez nem jelenik meg explicit módon az alkotmányban, mint más államok esetében³³ – különbséget tesz nemzeti/etnikai alapon a Magyarországon kívül élők között, ugyanakkor a magyar állampolgárok között is. Magyarország lemond arról, hogy a magyar nemzetet explicitte államalkotónak nevezze, de lényegében Magyarország is, hasonlóan a legtöbb európai államhoz, nemzeti alapon szerveződik.³⁴

A felelősségi klauzulából vezethető le a magyar állam felelősségének jellege. Számomra viszont sokkal fontosabb, hogy miből vezethető le a felelősségi klauzula. Szerintem ezen az úton jutunk el a kérdés lényegéhez. Miért került az alkotmányba a 6. § (3) bekezdése? Mi indokolja, hogy a magyar állam kiemelten kezeljen egy adott kategóriát, a határon túli magyarokat (bármit is értene ezen a magyar állam)? Feltételezhetjük, hogy az Országgyűlésnek jó oka volt erre. Trianon? Nem, hisz akkor területi meghatározás került volna a paragrafusba.³⁵ A magyar állam a határon túliakra vonatkozó jogi szabályozásaiban egyaránt a magyar nyelvet, kultúrát mint a magyar etnikai csoporthoz való tartozást támogatja, kezeli kiemelten. Elvi vagy gyakorlati kérdés a kulturális örökség és az etnikai hovatartozás közötti különbségtétel? A státustörvény módosításának egyik központi kérdése az volt, hogy az egységes magyar nemzetre történő utalás kerüljön ki a törvényből, és azt helyettesítse valami más. A közös kulturális örökségre történő utalás lényegileg mást fejez ki? Lényegében nem, viszont kikerüli a politikailag vállalhatatlannak tekintett nemzeti/etnikai meghatározást.

*

Habár a nyilvánosság előtt a státustörvény és a kettős állampolgárság körülötti polémia a migrációról, a támogatásokról, a szomszédos államok területén élő magyarok jövőjéről szólt, a vita lényegi, elvi szintű, kérdése tulajdonképpen a magyar állam és a határon túli magyar egyének és közösségek közötti legitim viszony. Egyben, mivel ennek a viszonynak a magyar állam nemzeti önmeghatározására is hatással van, az is állítható, hogy a politikai viták a magyar állam hivatalos nemzetmeghatározásáról szólnak, hisz – amennyiben feltételezzük, hogy a politikai szereplők elvi koherenciára törekednek – az elvek intézményesülése ki-

³³ Lásd Culic 2003: 38–58; Halász 2004b: 27–41.

³⁴ Ennek kíváncsú voltáról viták folyhatnak, viszont egy nem nemzeti alapon történő meghatározás elképzelhetetlen a modern Európában. A probléma átfogó elemzését lásd Majtényi 2004.

³⁵ A jelenleg érvényben lévő állampolgársági törvényben egyébként ez a területi elv is jelen van, igaz, személyhez kötött formában.

hatással lesz a magyar állam nemzeti önmeghatározására, amelynek következményei nemcsak a határon túli magyarokat, hanem a magyarországi kisebbségeket is érintik. Ezért, a nemzetpolitikai és a kisebbségvédelmi megközelítések mellett, a magyarországi belpolitikai dimenzió is meghatározó (nem csupán aktuálpolitikai szempontokból). Két nemzetfelfogás ütközött elvi szinten, és ennek az ütközetnek a tétje, hogy ki, milyen alapon és hogyan intézményesítse a nemzetre vonatkozó kérdéseket a magyar államban: melyik legyen az a legitim nemzetkonceptió, amely a nemzeti intézményesítés alapjául szolgáljon. A státustörvény a parlamenti legitimitációt, míg a kettős állampolgárság a nép általi legitimitációt célozta meg. Tudományosan a kérdés eldönthetetlen, a politikai küzdelem pedig még hosszú ideig tanulmányozandó témákkal látja el a kutatókat. Amit a társadalomtudomány tehet, az az, hogy – nem eltekintve a politikai kontextustól – megkeresi a szakmailag helyes fogalmakat, és azok segítségével értelmezi a folyamatokat.

Irodalom

- ANDERSON, Benedict 2004. *Képzelt közösségek*, in KÁNTOR Zoltán (szerk.), *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény)*, Bp., Rejtjel Kiadó
- BARRINGTON, Lowell 1997. 'Nation' and 'Nationalism': The Misuse of Key Concepts in Political Science, *Political Science and Politics*, 1997. december, 712–716.
- BARTH, Frederik 1969. *Ethnic Groups and Boundaries: the social organization of culture difference*, Boston, Little, Brown and Company
- BARTH, Frederik 2004. *Régi és új problémák az etnicitás elemzésében*, in KÁNTOR Zoltán (szerk.), *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény)*, Bp., Rejtjel Kiadó
- BRUBAKER, Rogers 1992. *Citizenship and Nationalhood in France and Germany*, Cambridge, Ma., Harvard University Press
- BRUBAKER, Rogers 1996. Ártalmas állítások: mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus-kutatásban, *Beszélő*, 7. sz., 26–41.
- BRUBAKER, Rogers 1999. *The Manichean Myth: Rethinking the Distinction Between Civic and Ethnic Nationalism*, in Hanspeter KRIESI and al. (eds.), *Nation and National Identity. The European Experience in Perspective*, Zurich, Rüegger, 55–71.
- BRUBAKER, Rogers 2001. Csoportok nélküli etnicitás, *Beszélő*, 7–8. sz.
- BRUBAKER, Rogers 2004. *A nemzet mint intézményesült forma, gyakorlati kategória, esetleges esemény*, in KÁNTOR Zoltán (szerk.), *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény)*, Bp., Rejtjel Kiadó
- CONNOR, Walker 1994a. *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*, Princeton University Press
- CONNOR, Walker 1994b. *Terminological Chaos (A Nation Is a Nation, Is a State, Is an Ethnic Group, Is a ...)*, in Uő, *Ethnonationalism. The Quest for Understanding*, Princeton University Press, 90–117.

- CONVERSI, Daniele 2004. *A nacionalizmuselmélet három irányzata*, in KÁNTOR Zoltán (szerk.), *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény)*, Bp., Rejtjel Kiadó
- CULIC, Irina 2003. State Building and Constitution Writing in Central and Eastern Europe after 1989, *Regio*, 38–58.
- HALÁSZ Iván 2004a. A kettős állampolgárság mint a magyar nemzetpolitika eszköze?, *Regio*, 4. sz., 18–35.
- HALÁSZ Iván 2004b. *A nemzetfogalom nyelvi-kulturális elemei a modern kelet- és közép-európai demokratikus alkotmányokban*, in HALÁSZ Iván, MAJTÉNYI Balázs, SZARKA László (szerk.), *Ami összeköt? Státustörvények közel és távol*, Bp., Gondolat Kiadó, 27–41.
- HALÁSZ Iván–MAJTÉNYI Balázs 2004. *A Magyar Köztársaság alkotmányának „nemzeti felelősségi klauzulája” (Egy értelmezési kísérlet)*, in HALÁSZ Iván, MAJTÉNYI Balázs, SZARKA László (szerk.), *Ami összeköt? Státustörvények közel és távol*, Bp., Gondolat Kiadó, 93–104.
- KÁNTOR Zoltán 2002a. A státustörvény: nemzetpolitika vagy a kisebbségvédelem új megközelítése?, *Magyar Kisebbség*, 1. sz.
- KÁNTOR Zoltán (szerk.) 2002b. *A státustörvény: dokumentumok, tanulmányok, publicisztika*, Bp., Teleki László Alapítvány
- KÁNTOR–MAJTÉNYI–IEDA–VIZI–HALÁSZ (szerk.) 2004. *The Hungarian Status Law: Nation Building and/or Minority Protection*, Sapporo, Slavic Research Center, Hokkaido University
- KUKORELLI István 2000. A „felelősség klauzula” [Alkotmány 6. § (3) bekezdés] értelmezési lehetőségei, in TÓTH Judit (szerk.), *Schengen. A magyar–magyar kapcsolatok az uniós vízumrendszer árnyékában*, Bp., Lucidus Kiadó, 175–180.
- LINZ, Juan J. 2004. *Nemzetépítés és államépítés*, in KÁNTOR Zoltán (szerk.), *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény)*, Bp., Rejtjel Kiadó
- LÖFGREN, Orvar 1989. A nemzeti kultúra svéd és magyar példákön szemlélve, *Janus*, 1989. VI. 1., 13–28.
- MAJTÉNYI Balázs 2004. Hol húzódnak a kisebbségvédelem határai? (Nemzetértelmezések és a kisebbségek védelme), *Regio*, 4. sz., 3–17.
- TAMÁS Pál 2001. Státuscsont, *Magyar Hírlap*, 2001. augusztus 15.
- TAMIR, Yael 1997. *Pro Patria Mori: Death and the State*, in Robert MCKIM, Jeff McMAHAN (eds.), *The Morality of Nationalism*, Oxford, Oxford University Press
- TÓTH Judit 2000. *A határon kívül élő magyarokért való felelősség egyes alkotmányos összefüggéseiről*, in Uő (szerk.), *Schengen. A magyar–magyar kapcsolatok az uniós vízumrendszer árnyékában*, Bp., Lucidus Kiadó
- TÓTH Judit 2001. Státusmagyarság, *Mozgó Világ*, 4. sz.
- TÓTH Judit 2002. Sem nemzetpolitika, sem kisebbségvédelem, *Magyar Kisebbség*, 1. sz.
- VARGA Attila 2000. A jogállástól a kedvezményekig, *Fundamentum*, 3. sz.

DOBOS FERENC

Adalékok a magyarigazolvány-igénylők rétegződéséhez

Bevezetés, módszertani útmutató, alapmegoszlások

A rendszerváltozás óta eltelt időszak során a környező országokban élő magyar közösségek tagjainak életviszonyait továbbra is a kisebbségi lét paradigmáiból következő bel- és külpolitikai, kulturális, valamint gazdasági erőterek határozták meg. Ezek formai-tartalmi szempontból országonként egyfelől nagyfokú egyezéseket mutatnak, ám mind a mindenkori állapot, mind a jövőbeli kilátások szempontjából jelentős mértékben különböznek is egymástól.

A mindegyik vizsgált régióra általánosan érvényes folyamatok és tendenciák között kiemelt figyelmet érdemel, hogy a kilencvenes évek elején regisztrált népszámlálási adatokhoz képest a környező országokban 2001/2002-ben mintegy 300 ezerrel kevesebben vallották magukat magyarnak, ami azt jelenti, hogy a jelzett relatíve rövid időszak alatt a határon túli magyar népesség „adminisztratív/statisztikai” vesztesége összességében meghaladta a 10%-ot. Noha a kilencvenes évek elején mért alapsokasághoz képest a legnagyobb arányban a magukat magyarnak valló horvátországiak és szlovéniaiak létszáma csökkent (23, illetve 27%¹), nagyságrendileg a legérzékenyebb veszteség az erdélyi, illetve vajdasági magyarokat érte, ahol a csökkenés 193 ezer, illetve 50 ezer fő, ami meghaladja a Romániában és Szerbiában élő magyar népesség 10%-át. Közel hasonló a helyzet a szlovákiai magyarság körében is, ahol az érintettek a tíz évvel korábban regisztrált állapothoz képest mintegy 8-9%-kal kevesebben vallották magukat magyarnak (47 ezer fő). A legújabb népszámlálási adatok tükrében az egyetlen kivételt a kárpátaljai magyarság létszámának relatív szinten maradása jelenti, bár esetükben a valós népmozgalmi folyamatok pontos regisztrálása az 1989-es, illetve 2001-es népszámlálási adatfelvételek módszereinek eltérései miatt problematikus (Gyurgyík 2005: 141).

¹ A csökkenés mértéke 5 ezer, illetve 2 ezer főt tett ki.

Az említett drasztikus határon túli magyar népességfogyás három – egymással kölcsönhatásban lévő – okra vezethető vissza: a természetes (születési/elhalálózási) avagy biológiai létszámcsökkenésre, a migrációra, illetve az organikus nemzeti identitás terén tapasztalható asszimilációs „kopásra”. A felsorolt okok közül nagyságrendileg a természetes népességfogyás játszott közre – az egyébként baljósan tekinthető tendenciák ellenére – legkevésbé a határon túli magyarság lélekszámának idézett mértékű megcsappanásában, szemben a szülőföldről való elvándorlás összességében több százszázalékos tételével, valamint az ún. asszimilációs veszteséggel, amely – amint azt a Balázs Ferenc Intézet (a továbbiakban: BFI) kutatásai évekként ezelőtt jelezték – legnagyobb mértékben a felvidéki, illetve vajdasági magyarság esetében tapasztalható (Dobos 2003; Gyurgyík 2005: 143).

A határon túli magyarság megmaradásának szempontjából aggályos népszámlálási eredmények hivatalos közzétételét követően mind a magyarországi, mind a határon túli kutatók körében megkezdődött az adatok utóelemzése (Gyurgyík–Sebők 2003; Csata–Horváth–Kiss 2004; Molnár–Molnár 2004). Noha az ezzel kapcsolatos publikációk a tíz évvel korábbi népszámlálások feldolgozásához képest komplexebb áttekintést nyújtanak a kialakult demográfiai helyzetéről, a csupán népszámlálási adatokra támaszkodó elemzések alapmeghatározottságuknál fogva nem, vagy csupán részben alkalmasak a vizsgált folyamatok szociológiai háttérökainak átfogó vizsgálatára. Mindez legfőképpen az asszimilációt elősegítő társadalmi jelenségek feltárása szempontjából igaz, emellett azonban az elvándorlás problematikája is korlátozott mértékben tárható fel csupán a rendelkezésre álló népszámlálási, illetve migrációra vonatkozó statisztikai adatok alapján. Utóbbi esetben mindössze a tényleges népességfogyás mértéke, időbeli megoszlása, esetleg iránya regisztrálható országonkénti, illetve regionális bontásban. Az asszimilációs folyamatok különböző fázisainak (nyelv váltás, akkulturáció, vegyes házasságok szerepe, iskolaválasztás stb.) megismerése tekintetében azonban a népszámlálási adatok legfeljebb kiindulási alapul szolgálhatnak az átfogó szociológiai asszimilációkutatások tematikáinak, illetve alkalmazott módszereinek kialakításához.

Az idézett népszámlálások által regisztrált, s a határon túli magyar közösségek fennmaradása szempontjából aggályos állapot kialakulása több okra is visszavezethető. Ezek közül elsőként az egységes anyaországi nemzetstratégia hiánya említhető. A vizsgált időszak jelentős részében ugyanis – ám különösen az első két szabadon választott kormány időszakában – a határon túli magyarságot érintő magyarországi döntések túlnyomó többségét az ad hoc, improvizatív ügyvitel jellemezte, melyeket gyakorta sokkal inkább közvetlen bel- és geopolitikai megfontolások motiváltak (választási kampánycélok, az alapszerződések megkötése, határon túli magyar lobbierdekek kiszolgálása stb.), semmint az érintettek hosszú távú érdekeinek racionális stratégiák mentén történő felvállalása.

A kilencvenes éveket jellemző, dominánsan negatív tendenciák kialakulásában a határon túli magyar érdekképviseleti struktúra felépítése éppúgy közrejátszott. Miközben ugyanis az érintett országok többségi közléte – követve az önkényuralmi időszakot felváltó demokratizálódási folyamatokat – plurális berendezkedésre váltott, a határon túli magyarok politikai reprezentációja – bizonyos köztes fejlődési fázisoktól eltekintve – lényegében monolit maradt. Ennek fő kiváltó okai ugyan nagyrészt a választójogi kényszerekre vezethetők vissza, mindazonáltal a közösség-szervezés és -megtartás szempontjából több mint aggályos, hogy a határon túli magyarság döntő része továbbra is a – szubszidiaritás elvén működő kontrollt nélkülöző – egypártrendszer keretei között kényszerül szervezni az életét. A kialakult helyzetet még inkább súlyosbítja, hogy a határon túli magyarság körében a civil (ön)szerveződések szerepe és társadalmi súlya nem éri el az érintett közösségek magas fokú rétegzettségének megfelelő szintet. Ez alól az erdélyi régió jelent csupán bizonyos vonatkozásban kivételt, ahol főként a történelmi egyházak autoritása, lokális szintű közösség-szervező tevékenysége említhető pozitív – noha a közösség stratégiai céljainak megvalósítása szempontjából úgyszintén csupán korlátozott érvényű – példaként.²

A rendszerváltozás utáni időszak fentiekben vázolt, alapvető hiányosságokat mutató intézményes és koncepcionális keretei kihatottak a határon túli magyarság megmaradásának szempontjából döntő fontosságú közösség-megtartó kezdeményezések kidolgozására, illetve megvalósítására is. Ennek eredményeképpen az elmúlt tizenöt évben stratégiai koncepciókat nélkülöző módon jöttek létre, majd szorultak háttérbe politikai kísérletek az önrendelkezés és annak különböző formái létrehozásának érdekében, alakultak ki országhatárokon átnyúló regionális, főként gazdasági célú szerveződések, vagy indultak kezdeményezések az ún. kettős állampolgárság létrehozása céljából.

Végeredményben az említett kísérletek teljes vagy részleges megghiúsulásával szemben a vizsgált időszakban csupán egyetlen próbálkozás, az ún. státustörvény megvalósítása mondható olyan, a szomszédos országokban élő magyar kisebbség szempontjából egyértelműen sikeres kezdeményezésnek, amely mind szimbolikus, mind tartalmi vonatkozásban közvetlen kihatással bír az érintettek nemzeti önazonosságának megerősítésére, közvetve pedig a szülőföldön való megmaradás ösztönzésére.³

² A BFI értékrendkutatásainak közéleti alternatívái idősorosan is bizonyítják, hogy az erdélyi magyarság körében a történelmi egyházak presztízse nagyságrendekkel megelőzi például az RMDSZ-ét.

³ A BFI 1999 és 2001 között realizált kutatásai a státustörvénnyel kapcsolatos elvárásokról és annak lehetséges következményeiről többek között azt mutatták, hogy a potenciális elvándorlók aránya a magyarigazolványhoz való hozzájutás esetén országonként mintegy 30-50%-kal csökkent.

A törvény 2002 januárjában való életbe lépése nem csupán a nemzetpolitikában érdekelt magyarországi és határon túli politikai struktúrákat, valamint a végrehajtással kapcsolatos adminisztratív munkát végző intézményeket, hanem a határon túli magyarság életviszonyait vizsgáló tudományos kutatásokat folytató intézeteket is fontos feladat elé állította. Feladatuk elsősorban az érintettek reakcióinak monitorozása lett volna, annak a folyamatnak idősoros regisztrálása, amely a státustörvény, valamint az EU-integráció hatásaira adott határon túli magyar választási stratégiák változását, módosulásait követte volna figyelemmel. Miután azonban az elmúlt négy évben ilyen, az egyes régiók szerinti összehasonlítást is lehetővé tevő kutatás – a BFI és az MTA KI erre irányuló közös erőfeszítései ellenére – nem valósult meg, jelenleg mind a státustörvény, mind az – egyes országokban élő kisebbségi magyarságot eltérő előjellel érintő – EU-integráció társadalmi hatásainak vonatkozásában csaknem teljes információs homályról beszélhetünk. Az említett kutatások hiányában a határon túli magyarság szempontjából különösen kritikus időszakban nem állnak tehát rendelkezésre reprezentatív mintán regisztrált empirikus adatok egy olyan átfogó hatástanulmány kidolgozásához, amely az érintettek valós társadalmi helyzetének ismeretében nyújthatna diagnózist egy, az eddigieknél átfogóbb és strukturáltabb nemzetstratégia kidolgozásához.

Jelen elemzés az említett információs homály részleges eloszlátása szempontjából tekinthető egyedi kísérletnek, melynek során a 2002 januárja és 2004 májusa között beadott magyarigazolvány-kérelmeket tartalmazó adatbázis⁴ segítségével a rendelkezésre álló szociodemográfiai változók mentén vizsgáljuk az igénylők rétegződését. Az elemzés szociológiai szempontból csupán relatíve redukált érvénnyel bíró összefüggések feltárását tűzheti ki célul, miután több, a vizsgált közösségek tagjai komplex rétegződésének alkotórészét képező személyi változó nem szerepel az adatbázisban. Így például nincsenek adataink a kérelmezők iskolai végzettségéről és foglalkozási struktúrájáról, szociális és anyagi helyzetéről, emellett pedig néhány régióban (Erdély, Vajdaság) a NUTS5 szerint regisztrált település-nagyságrendi beosztás sem teszi lehetővé a valós településtípusok szerinti áttekintést. A bemutatásra kerülő adatsorok és tendenciák korlátozott érvényessége ezen kívül abban is megnyilvánul, hogy a magyarigazolványt nem kérelmezők – akik az egyes régiók magyarságának alapsokaságait tekintve (a kárpátaljaiakon kívül) a többséget képviselik – szociodemográfiai rétegződéséről adatok értelemszerűen egyáltalán nem állnak rendelkezésre. A tanulmány

⁴ A nyers adatok anonimizált formában történő lekérésére az MTA ENKI–HTMH–IHM között 2003-ban kötött szakmai együttműködési szerződés keretében került sor 2004 júniusában. A 764 ezer adatrekordból mintegy 230 ezer hibás, azonosíthatatlan helység-név volt, amit az MTA ENKI-ben javítottak, és egyben ellátták a teljes állományt a térinformatikai adatkezeléshez szükséges NUTS-kódokkal.

adatsorai tehát – a jelzett módszertani nehézségekre való tekintettel – végeredményben csupán leíró jelleggel tartalmazzák az adatbázisban meglévő változók szerint a magyarigazolvány-igénylések idősoros, regionális stb. megoszlásait.

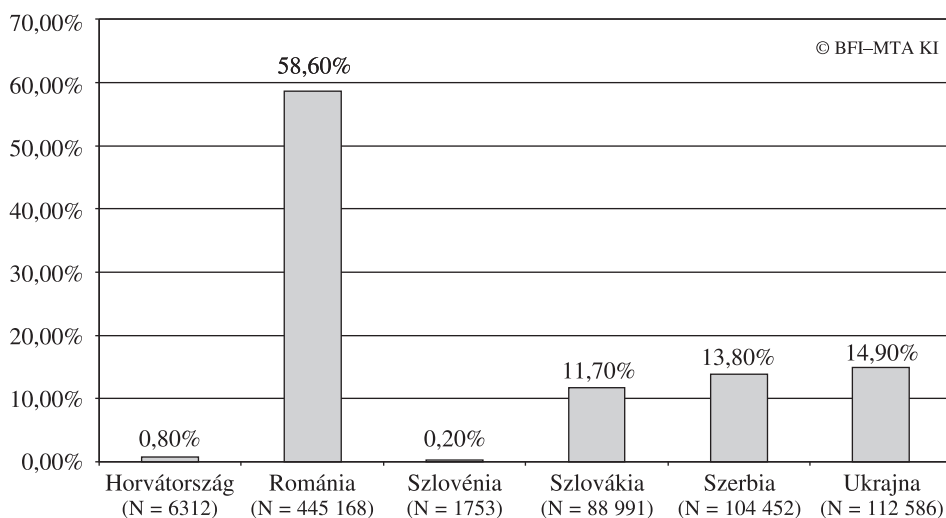
A státustörvénnyel szemben kialakult határon túli magyar magatartások, illetve stratégiák megismerése szempontjából azonban a személyi változók terén fennálló, fentiekben részletezett hiányosságok csupán a kisebb akadályt jelentik. A valós folyamatok megismeréséhez ugyanis a most vizsgált formális és egyedi aktusból (az igazolvány iránti kérelem benyújtásából) levont következtetéseken túl alapvetően szükség lenne az igénylők motivációinak – például a törvény által biztosított kedvezmények iránti igény szintjüknek –, a konkrét döntésben szerepet játszó háttérokoknak, valamint az ezt befolyásoló identitáselemeknek a feltárására is.⁵

Végeredményben tehát a határon túli magyarság státustörvényhez, illetve EU-integrációhoz való komplex viszonyának paradigmái, a közösségeiket közelmúltban ért, tartalmilag új helyzetet teremtő radikális változás, kizárólag egy reprezentatív mintákon realizált összehasonlító kutatás keretei között lenne megnyugtatóan feltárható.

Ami a rendelkezésre álló adatbázisban regisztrált esetszámok országok szerinti alapmegoszlásait illeti, elmondható, hogy a vizsgált időszakban az alapsokaságokhoz viszonyítva a kárpátaljai kérelmezők mutatták a legnagyobb érdeklődést a magyarigazolványok iránt, miután az ott élő, magyar nemzetiségűként számon tartottak mintegy háromnegyede adott be kérelmet. Velük szemben a felvidéki magyarok közül csupán kevesebb mint minden ötödik (17%) élt az igénylés lehetőségével. A közbülső megoszlások azt mutatják, hogy a horvátországi, illetve szerbiai érintetteknek több, az erdélyieknek kevesebb mint egyharmada nyújtott be kérelmet. Végezetül: a vizsgált országok közül legkisebb népességet kitevő szlovéniai magyarság tagjai kerek 25%-ban éltek a magyarigazolvány-igénylés lehetőségével (*1. táblázat*).

A valós népességarányok alapján várható volt, hogy a kérelmek országonkénti megoszlása terén az erdélyi igények abszolút többséget élveznek majd, amit az 58,6%-os részarány illusztrál (*1. ábra*). Ami a többi országban élők részesedését illeti, az ugyan megfelel az előzetes várakozásoknak, hogy a kárpátaljaiak mutatták a legnagyobb érdeklődést, mégis meglepő adatként regisztráltuk, hogy számarányuk összességében megelőzi a náluk számottevően nagyobb határon túli magyar közösségek körében (Felvidék, Vajdaság) benyújtott kérelmek arányát.

⁵ Az elemzés során ezt a hiányt a BFI korábbi értékrendkutatásainak eredményeire – legfőképpen a *Státusdimenziók* című, kéziratban lévő összehasonlító tanulmánykötet adataira – való eseti hivatkozások nem pótolhatják.

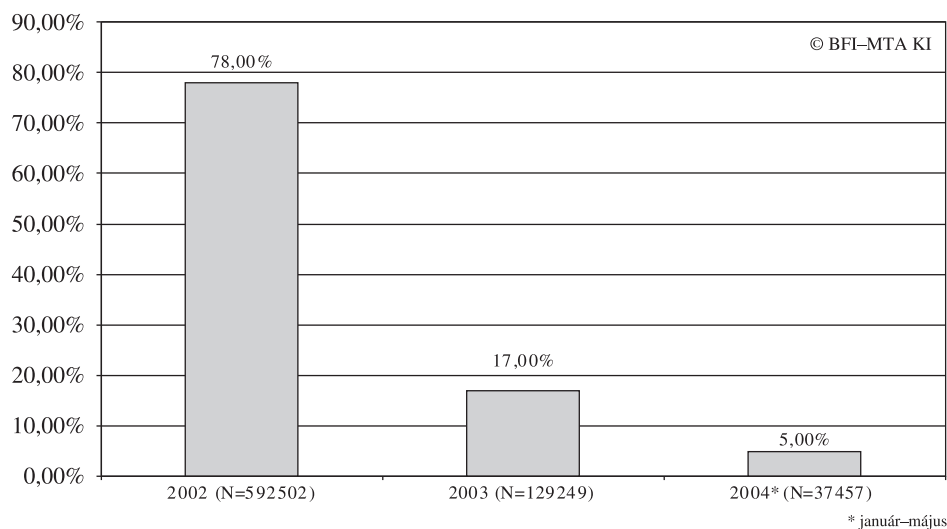

1. ábra. Magyarigazolvány-kérelmek összmegoszlása (országok szerint)
(N = 759 213)

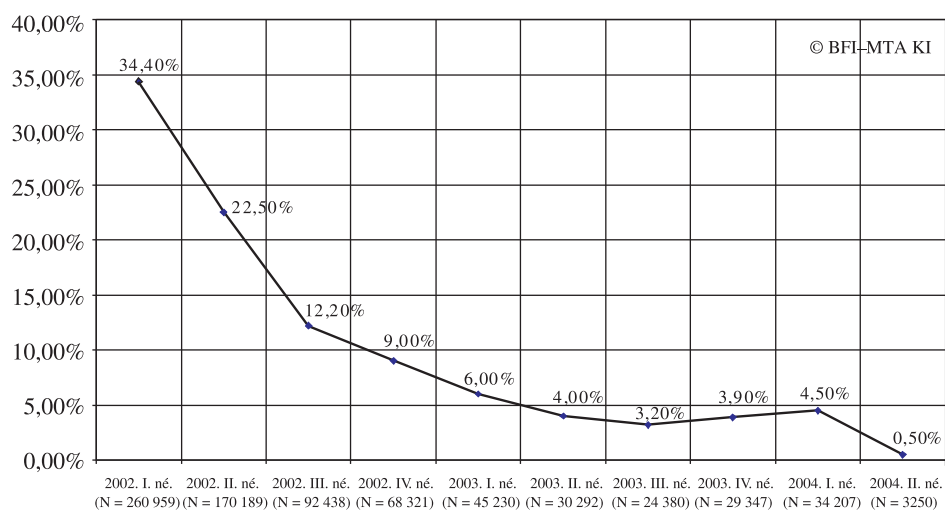
A magyarigazolvány-igények idősoros megoszlásai

A magyarigazolvány-kérelmek időbeli megoszlásának elsőfokú osztályozása azt mutatja, hogy a kérelmezők között azok képviselnek túlnyomó többséget, akik a státustörvény életbe lépése után azonnal, tehát már 2002-ben benyújtották igényeiket a magyarországi hatóságokhoz (2. ábra). Részarányuk az összes régiót, valamint a kérelmek összességét tekintve 78%-ot tesz ki. Ez az adat egyértelmű visszaigazolása annak, hogy az érintettek a magyarigazolványhoz való hozzájutás lehetőségéhez kisebbségi helyzetük szempontjából alapvető fontosságú tényezőként viszonyultak.

A jelzett tendenciát még inkább megerősítik azok a negyedéves bontásban megjelenő adatsorok, melyek azt mutatják, hogy a 2004 májusáig beérkezett összkérelmeknek több mint a felét (56,9%-át) már 2002 első felében benyújtották (3. ábra). Mindez megcáfolni látszik azokat, a törvény előkészítésének fázisában hangoztatott egyes véleményeket, amelyek szerint az első időszakban (évben) kérelmet benyújtók a kisebbségi létüket fokozott nemzettudattal megélő, ám nagyságrendileg kevésbé számottevő csoportok tagjai közül kerülhetnek majd ki. Ezzel szemben – amint azt a későbbiek során látni fogjuk – a kérelmüket 2002-ben beadók társadalmi rétegződés szerint közel lefedik a vizsgált közösségek teljes keresztmetszetét.

2. ábra. Magyarigazolvány-kérelmek (2002. január–2004. május)
(N = 759 213)

3. ábra. Magyarigazolvány-kérelmek (negyedéves megoszlások)
(N = 759 213)

A törvény életbe lépése utáni azonnali és tömeges kérelmezés ténye ugyancsak váratlannak mondható, amennyiben a jelenséget a státustörvényből fakadó „potenciális veszélyekkel” kapcsolatos, a BFI által 2001-ben mért határon túli magyar véleményekhez, elvárásokhoz viszonyítjuk. Az idézett időpontban ugyanis az

érintettek régióként mintegy 55-70%-ban vélték úgy, hogy a magyarigazolványhoz való hozzájutást a többségi nemzetek tagjai ellenezni fogják, ami a továbbiakban akár komoly akadályát is jelentheti az együttélésnek. Noha ennél az aránynál nagyságrendekkel kisebb mértékben, ám ugyancsak – mint utóbb kiderült, valós – félelmeket fogalmaztak meg az anyaországiak reakcióival kapcsolatban is, amikor 25-33% közöttire becsülték körükben a státustörvénnyel egyet nem értők, illetve azt ellenzők részarányát. Összességében tehát az említett háttérok nem bizonyultak jelentős visszatartó erőnek. Következésképpen a magyarigazolvány kiváltása mellett döntők túlnyomó többsége nagyrészt társadalmi helyzetre való tekintet nélkül az azonnali igénylést választotta.

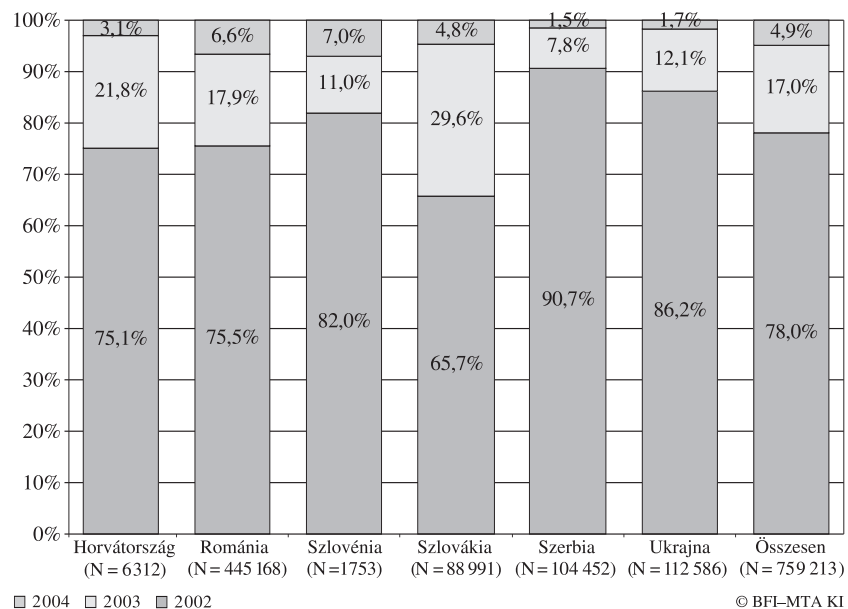
A kérelmek negyedéves bontásban regisztrált beérkezésének országonkénti megoszlása a fentiekkel szemben már differenciáltabb összképet tükröz (2. táblázat).

Elsőként az a – BFI-kutatások által úgyszintén előre jelzett – tendencia érdemel figyelmet, hogy kronológiailag a magyarigazolvány iránt a népesség arányán (alapsokaságon) belüli legintenzívebb érdeklődést a kárpátaljai és vajdasági magyarok tanúsították. Ez azt jelenti, hogy a Kárpátaljáról igénylést benyújtók 76,6, a Vajdaságból pedig 72,8%-a még 2002 júliusa előtt kérelmezte a magyarigazolványt, ami jelentős, mintegy 17-20%-kal haladja meg a jelzett időszakban beérkezett kérelmek említett összátlagát. Ugyancsak némiképpen átlag fölötti arányban nyújtottak be kérelmeket a tárgyalt kezdeti időszakban a szlovéniai magyarok (59,9%), ezzel szemben az erdélyi (49,8%) és horvátországi (47,7%) érintettek érdeklődése a vizsgált időszakban átlag alatti intenzitást mutatott. A magyarigazolványt azonnal, az első hónapokban igénylők regionális megoszlása terén a BFI előzetes kutatásainak fényében ugyancsak nem meglepő adat, hogy a sort a felvidéki magyarok zárják (48,9%).

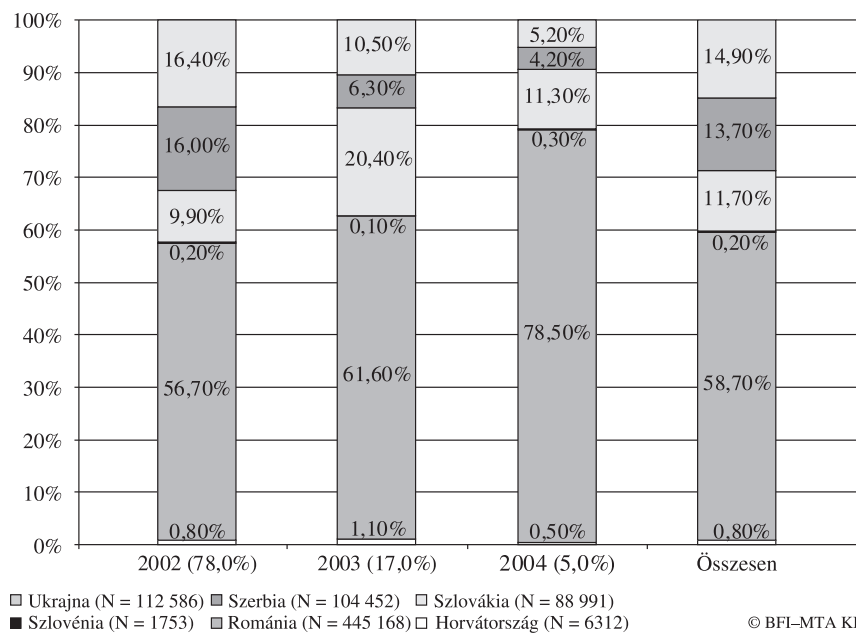
A bemutatott tendenciák még inkább visszaigazolódnak, amennyiben a kérelmeket nem csupán a törvény életbe lépése utáni első félév adatai mentén, hanem az egyes országokban benyújtott igények belső arányai, valamint mindhárom év viszonylatában vizsgáljuk (4–5. ábra).

Ennek alapján elmondható, hogy a Vajdaságban, illetve Kárpátalján a magyarigazolványt igényelni szándékozók közel teljes egészében a 2002-es év során regisztráltatták kérelmüket, s a szlovéniai kérelmek 82%-a is már a törvény életbe lépésének évében beérkezett. Az első évben az erdélyi és horvátországi igénylők háromnegyede adta be kérelmét, míg a Felvidékről benyújtott kérelmeket mélyen átlag alatt, mindössze 65,7%-ban kezdeményezték 2002-ben.

Az utóbbiak státustörvénnyel szembeni óvatos hozzáállásának okaival előzetes felméréseink során foglalkoztunk, amelyek között első helyen említendő, hogy a törvény előkészítésének időszakában a felvidéki magyarság bizonyult a legoptimistábbnak szülőföldje integrációs esélyeit illetően. Következésképpen a többség – utóbb a szerencsés bel- és geopolitikai fejlemények folytán Szlovákia EU-csatlakozásának tényében igazolódott – akkori, országuk kilátásait tekintve optimista

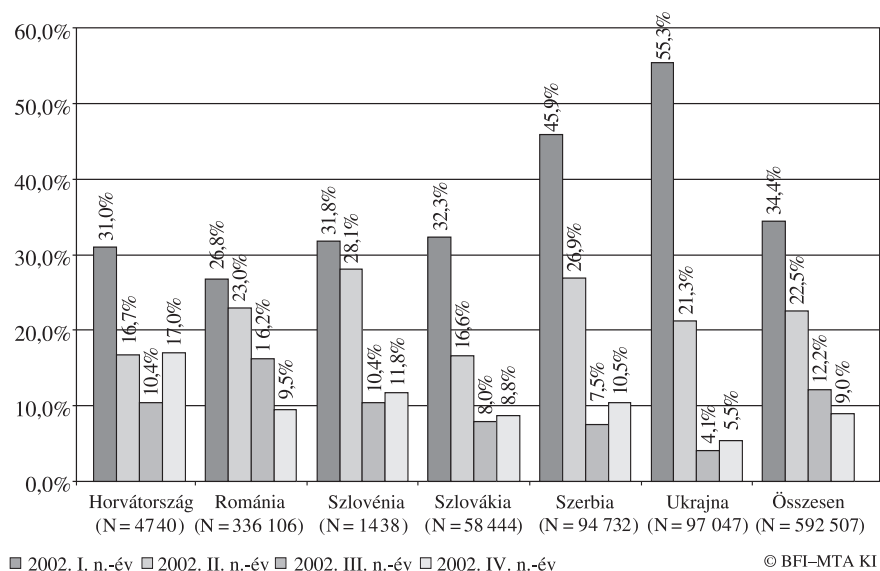
4. ábra. Magyarigazolvány-kérelmek (országok és évek szerint)

5. ábra. Magyarigazolvány-kérelmek összmegoszlása évek és országok szerint

elvárásait és elképzeléseit a többi régióban élőkéhez képest kevésbé határozta meg az anyaországgal való kapcsolattartás belátható időn belüli esetleges megnehezédésének veszélyérzete.

A 6. ábra adatai azt mutatják, hogy mindez fordított előjellel hatott a vajdasági és kárpátaljai magyarok magyarigazolvány-igénylésének ütemezésére, akik, érzelve az anyaországtól, illetve az integrációs folyamattól való elszigetelődés reális veszélyét, az igazolvány minél előbbi megszerzése révén a felvidékieknél nagyságrendekkel számottevőbb arányban igyekeztek azonnal formálisan biztosítani kapcsolatukat Magyarországgal.

6. ábra. Magyarigazolvány-kérelmek, 2002
(országok és negyedéves megoszlás szerint)

A bemutatott adatokon túl erre utal az a tény is, hogy míg a felvidékiek közel a 2001-es BFI-kutatások által előre jelzett arányban adtak be igénylést a státustörvény első évében, Kárpátalján és a Vajdaságban a 2002-ben beadott kérelmek száma jelentősen meghaladta az egy évvel korábban mért részarányokat (3. táblázat).

Az első évben beadott magyarigazolvány-kérelmek aránya a horvátországi (75,1%) és erdélyi (75,5%) jelentkezők esetében az átlagnak megfelelően alakult. Az erdélyiek egy évvel korábban tervezett igényükhöz képest 3,2%-kal kevesebben nyújtották be ugyan kérelmüket már 2002-ben, mindez azonban nem tükröz a többi régióban tapasztalhoz képest érdemben kisebb érdeklődést. A relatíve átlag alatti részarány elsősorban alighanem adminisztratív okokra vezethető vissza, hiszen, szemben a többi területtel, Erdélyben több százezer igénylés rendkívül rövid időn belüli regisztrálásáról, továbbításáról stb. volt szó.

Ami a következő, 2003-as évben leadott igénylések megoszlásait illeti (összesen 17%), az első helyen a felvidékiek szerepelnek, ahol az igazolványt kérelmezők csaknem egyharmada ekkor döntött a kérelmezés mellett. Mindez kellőképpen tükrözi mind az érintettek körében előzőleg felmért egyértelműen óvatosabb, kiváróbb magatartást, mind annak figyelembevételét, hogy a környező országok közül a vizsgált időszakban a legintenzívebben a szlovák kormány utasította el a státustörvény létrejöttét, illetve annak Szlovákia területén való hatályba lépését.

A felvidékiek mellett 2003-ban a horvátországi magyarok igényeltek átlag fölötti mértékben igazolványokat: több mint minden ötödik ott leadott igény ekkor került regisztrálásra (21,8%).

A 2003-as évben beérkezett igénylések negyedévenkénti időszora összességében lineárisan csökkenő tendenciát mutat (némi év végi relatív növekedéssel). Országok szerint mind a négy periódusban markáns különbségek figyelhetők meg a 2002-ben „gyors rajtot vett”, valamint a „kiváró” régiók között. Ezt mutatja például, hogy 2003 első negyedévében a vajdasági kérelmek csupán mintegy harmadát tették ki a horvátországinak, illetve szlovákiaiinak, amely különbség a következő negyedévben még tovább, mintegy 6-8-szorosra nőtt.

2004 első negyedévében az előző év utolsó szakaszában tapasztalt nagyságrendben érkeztek továbbra is a kérelmek (4,5%), ezen belül viszont az erdélyi igénylések aránya mondható kiugrónak, hiszen a számarányában legnépesebb határon túli magyar közösség magyarigazolványt kérelmező tagjainak 6,1%-a (mintegy 30 000 fő) ekkor nyújtotta be igényét.⁶

A magyarigazolvány-kérelmek időbeli megoszlásai végeredményben mind előzetes kutatásaink megállapításait, mind az egyes országok közötti – bel- és külpolitikai okokra visszavezethető – várható különbségeket visszaigazolták. Az igénylések összességében a vizsgált időszak alatt nem haladták meg a BFI által előre jelzett maximálisan 800 ezres felső határt, ezen túl pedig a törvény életbe lépésének évében sem nyújtottak be a vártnál, tehát 600 ezernél több kérelmet.

Az egyes régiókban leadott igénylések az ott élők alapsokaságának, valamint a kérelmek minél korábbi időpontban való beadásának függvényében egyértelműen azt jelzik, hogy a magyarigazolvány fölött való rendelkezés fontossága az érintettek számára országonként alapvetően eltérő súllyal bír. A kárpátaljai és a vajdasági magyarok 2002-ben tapasztalt azonnali és tömeges reakciói, valamint a magyar népesség számarányát tekintve a többi területhez képest kimagasló érdeklődése a magyarigazolvány iránt azt mutatja, hogy a státustörvény kínálta lehetőségeket kisebbségi létük fontosabb elemeként fogadták/tételezték, mint a távlati integrációs kilátásait tekintve kevésbé veszélyeztetett egyéb régiók lakosai.

⁶ Miután az adatbázis csupán 2004 májusáig tartalmazza az igényléseket, az április-májusi „csonka” negyedév adatai további elemzést nem tesznek lehetővé (ez alatt az időszak alatt egyébként az összigenymlések mindössze 0,4%-a került benyújtásra).

A fenti értelemben ez utóbbiak közé számíthatjuk az erdélyi magyarokat is, akik – amint azt korábbi értékrendkutatásaink adatai bizonyítják – a mindenkori aktuálpolitikai viszonyok alakulásától függetlenül hajlamosak kisebbségi létük perspektíváit inkább optimista scenáriók mentén kezelni. Ehhez szolgál újabb adalékul, hogy az erdélyi magyarigazolvány-kérelmek időbeli megoszlása mondható a legkiegyensúlyozottabbnak, emellett pedig – amint azt a 2004 elején beérkező mintegy 6%-nyi újabb kérelem bizonyítja – a jövőbeli potenciális igénylők számottevő része is körükből kerülhet ki.

A magyarigazolvány-igények regionális megoszlásai

Regionális egységek összmegoszlásai országok szerint

Tekintettel az igénylések alapsokaságokhoz viszonyított eltérő nagyságrendjére, meglepő, hogy az egyes alrégiók (megyék, járások, községek⁷) tekintetében alig érzékelhetők eltérések a magyar lakosság legutóbbi népszámláláskor tapasztalt, valamint a kérelmezők részaránya szerint (4–9. táblázatok).

A táblázatok adatai azt mutatják, hogy a magyarok által lakott megyék, járások és vajdasági községek elsőprő többségében a vizsgált közigazgatási egységen belüli nemzetiségi arányoknak⁸ megfelelő mértékben adtak be az érintettek magyarigazolvány-kérelmeket, ami alól csupán néhány alrégió képez kivételt.

A vizsgált, összességében 65 közigazgatási egységben élő magyar nemzetiségűek részarányát számottevően (több mint 2%-kal) meghaladó mértékben csupán négy régióból igényeltek magyarigazolványt: Hargita megyéből (+5,3%),⁹ az ungvári (+4,2%) és munkácsi (+2,4%) járásokból, illetve a legkiugróbb arányban a horvátországi Eszék-Baranya megyéből (+18,2).

⁷ Az elemzésbe bevont közigazgatási egységek országonként különböző szinteket képviselnek, amit az ott élő magyarság területi megoszlása indokolt. Amíg például Erdélyben, Horvátországban és Szlovéniában a megyék szerinti kategóriák alkalmasabbak az ott élő kérelmezőkre vonatkozó adatsorok bemutatására, a közelmúltban észak–déli felosztás mentén átalakított szlovákiai kerületek nem tükrözik súlyuknak megfelelően a magyarok által lakott régiók nemzetiségi arányait. Következésképpen a felvidéki és kárpátaljai adatokat járásonkénti, a vajdaságiakat pedig az ún. községek szerinti bontásban értékeltük.

⁸ Ez esetben a vizsgált közigazgatási egységek azt tükrözik, hogy az erdélyi, vajdasági stb. magyarság hány százaléka él az adott alrégióban. A kérelmek tömb-szórvány szerinti megoszlásait az egyes településtípusok nemzetiségi arányai szintjén külön alfejezetben tárgyaljuk.

⁹ Hargita megye egyébként az egyetlen olyan közigazgatási egység, ahol a kérelmek száma meghaladta a százezres nagyságrendet (111 978 igénylés).

A magyar népességhez képest regionálisan legalacsonyabb érdeklődést ezzel szemben a következő közigazgatási egységekben regisztráltuk: a komáromi (-3,1%) és nagyszőlősi (-4,1%) járásokban, valamint két horvátországi megyében (Vukovár-Szerémség -4,1% és Belovár-Bilogora -4,6%). Amíg a Komáromi járásban élők relatíve alacsonyabb érdeklődése alighanem arra vezethető vissza, hogy kiterjedt regionális gazdasági és egyéb kapcsolataik miatt az összes határon túli magyar régió közül az itt élő magyarok érezhetik magukat – különösen az EU-csatlakozást követően – a legkevésbé „elzárva” az anyaországtól, némiképpen meglepő, hogy az elszigetelődés tekintetében leginkább érintett kárpátaljai magyarság derékhadát kitevő Beregszászi járásban az igénylések 1,9%-kal elmaradtak az ottani magyar népesség részarányától.

A beadott magyarigazolvány-kérelmek regionális megoszlásai a bemutatott – mint láttuk, csaknem mindegyik vizsgált közigazgatási egység tekintetében átlag közeli arányokat mutató – nagyságrendjén túl bizonyos régióspecifikus tendenciák megfigyelhetők az egyes megyékben, járásokban és községekben élő magyarok számaránya szerint is. Eszerint ott, ahol az adott megyében, járásban stb. a magyarok aránya meghaladja az adott országot tekintve összlétszámuk 6-7%-át, a Felvidéken, a Vajdaságban és Horvátországban átlag fölötti mértékben nyújtottak be igényléseket.¹⁰ Szemben az előbbiekkal, az erdélyi hasonló kategóriába tartozó régiók magyar nemzetiségű lakosai Hargita és Kovászna megyén kívül mindentől némiképpen átlag alatt adtak be csupán kérelmet.

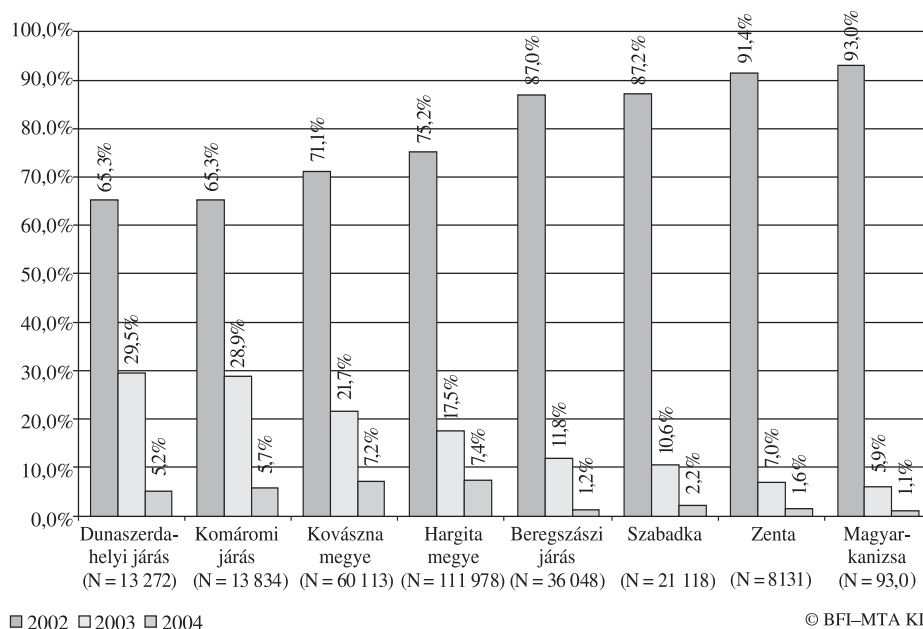
A vizsgált szempontból szórványrégióknak tekinthető területekről beérkezett igénylések Erdélyben és Horvátországban, leginkább pedig a Vajdaságban nem érik el az érintett magyar népesség részarányát. Az utóbbi régióban olyan, a magyarok számarányát tekintve jelentősnek mondható községekben nem haladta meg az igénylők aránya az 1%-ot, mint Törökkanizsa, Verbász, Begaszentgyörgy, Szenttamás, Magyarcsernye, Kovin és Bácspalánka.

Szemben az előbbiekkal, a kárpátaljai és a felvidéki járások nemzetiségi megoszlásai szerint kisebbségben, illetve szórványban élőknek inkább a részarányukat meghaladó magyarigazolvány-igénylés jellemzi. Ez Kárpátalja esetében egyértelmű tendenciaként jelentkezik (Huszt, Técső, Rahó), míg részben jellemző a következő felvidéki járásokban élőkre is: Érsekújvár, Losonc, Rozsnyó, Nagymihály, Kassa-vidék, Nagykürtös, Nagyrőce, Léva, Tőketerebes. A felsoroltakon túl említést érdemel, hogy a két legnagyobb, külön járási egységet is képező szlovákiai nagyvárosban élő magyarok eltérően viszonyultak a magyarigazolványhozutás lehetőségéhez: míg a pozsonyiak részarányukhoz képest kevesebben, a kassai magyarok többen nyújtottak be igénylést.

¹⁰ Kivételek: a Dunaszerdahelyi, Galántai és Rimaszombati járás, Topolya és Óbecse községek, valamint Szerémség.

Regionális idősoros (éves, negyedéves) megoszlások

Túl az egyes közigazgatási egységekben élő határon túli magyarok magyarigazolvány-igényléseinek bemutatott szintű összmegoszlásain, az érintettek státustörvényhez való viszonyulásáról a kérvények beadásának időpontja szerinti eltérések ugyancsak hasznos adalékul szolgálhatnak. A következőkben bemutatásra kerülő regionális idősoros megoszlások segítségével éppen ezeket a különbségeket kívánjuk illusztrálni a magyar többségű, vegyes nemzetiségű, illetve szórványjellegű közigazgatási egységek példáján (7. ábra).

7. ábra. Magyarigazolvány-igények (kompakt magyar közigazgatási egységek – megyék, járások, községek – és évek szerint)

A kompakt, magyar többségű megyékben, járásokban és vajdasági községekben beadott kérelmek idősoros megoszlásai éves bontásban még az országok szerint tapasztaltnál is arányosabb eltéréseket mutatnak egyfelől a felvidéki és erdélyi, másrészt a kárpátaljai és vajdasági értékek vonatkozásában. Eszerint: a 2002-ben beadott kérelmek egyenes arányban nőnek a felvidéki kompakt járásokban tapasztalt 65%-os igénylésszinttől az érintett erdélyi megyék 71-75%-os, illetve a kárpátaljai járások 87%-os számarányán keresztül a vajdasági 91-93%-os csúcstértékekig.

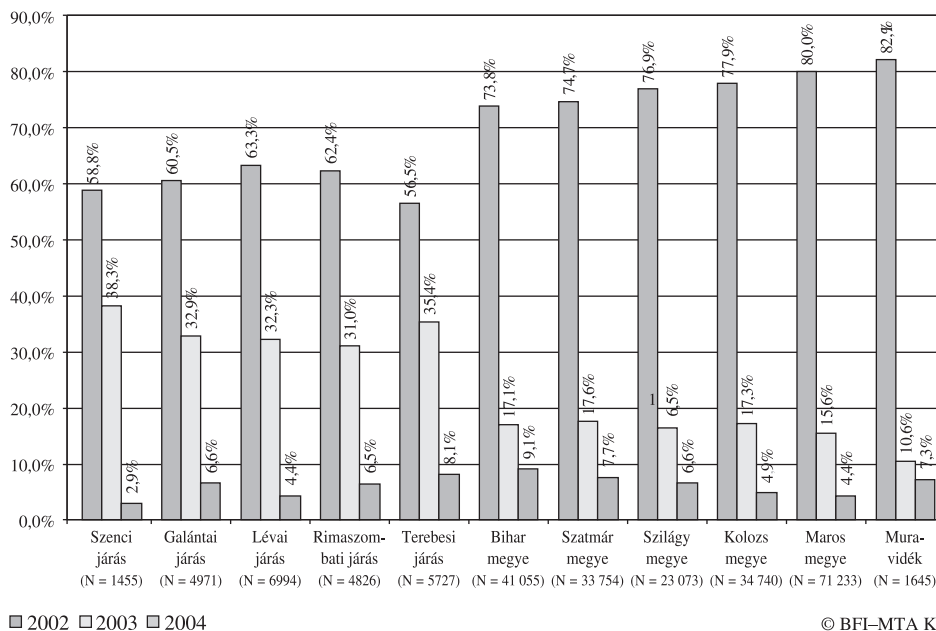
Az előbbi adatsor ismeretében nem mondható ugyan váratlan fejleménynek, hogy a következő, 2003-as évben regisztrált igények terén fordított arányosságot tapasztaltunk, noha az egyenes arányú csökkenés az említett régiók sorrendjében kivételes megoszlást eredményezett: a felvidéki többségi járásokban élő igénylők csaknem egyharmada adta be ekkor kérelmét, szemben az érintett vajdasági községek kérelmezőivel, akiknek a részaránya – leszámítva a szabadkai községet (10,8%) – számottevően 10% alatt maradt.

Ami a magyar többségű közigazgatási egységekben 2004 első öt hónapjában regisztrált kérvények idősoros adatait illeti, elsősorban a Kovászna és Hargita megyei kérelmek relatíve magas aránya érdemel említést (a romániai átlagnak megfelelő 7% körül), de a dunaszerdahelyi, illetve komáromi igénylők közül is minden huszadik ekkor nyújtotta be magyarigazolvány-igényét. A másik két régió vizsgált, magyar többségű járásaiban, illetve községekben ezzel szemben statisztikailag alig értékelhető mértékben adtak csupán be kárpátaljai és vajdasági magyarok kérelmet 2004 első felében (1,1–2,2%).

A kompakt közigazgatási egységek idősoros adatait végezetül negyedéves bontásban is megvizsgáltuk, amit egy 100-as skálára transzponált mutató alapján összegzünk, amelynek segítségével a vizsgált körzetekben regisztrált igénylési gyakorlat összevethetővé válik az adott országban tapasztalt átlaggal. Eszerint az érintett egységekben élő kérelmezők fele részben az országos átlagnak megfelelő ütemben adta le igénylését (Dunaszerdahelyi, Komáromi és Beregszászi járás, illetve Zenta és Magyarkanizsa község). Velük szemben a két erdélyi magyar többségű megyében a kérelmek leadásának üteme elmaradt a romániai átlagtól.

A vegyes nemzetiségű közigazgatási egységben benyújtott kérelmek éves bontású idősoros megoszlásai (8. ábra) természetesen követik az országok szerinti ismertett nagyságrendeket, ezen belül azonban a vizsgált szempontból atipikus körzetek is előfordulnak. A szlovákiai vegyes lakosságú járásokban egyértelműen az országos átlagnál későbbi időpontban történő igénylés volt a jellemző, legfőbbképpen a Szenci és Tőketerebesi járások esetében, ahol 2002-ben az országos 65,7%-oshoz képest 7-8%-kal kevesebben adtak be kérelmet. A további három hasonló jellegű közigazgatási egységben élők esetében (Galántai, Lévai és Rimaszombati járások) ugyan az első év során leadott kérvények aránya meghaladja a 60%-ot, ám az országos átlagot nem éri el.

Az erdélyi vegyes lakosságú megyék esetében a 2002-es igénylések aránya az előbbihez képest eltérő szóródást mutat: amíg a Bihar és Szatmár megyei kérelmek – hasonlóan a felvidéki „vegyes” járásokban tapasztaltnak – némiképpen az országos átlag (75,5%) alatt maradnak, a Szilágy, Kolozs és Maros megyében élők átlag fölötti mértékben nyújtottak be magyarigazolvány-kérelmeket a vizsgált időszakban.

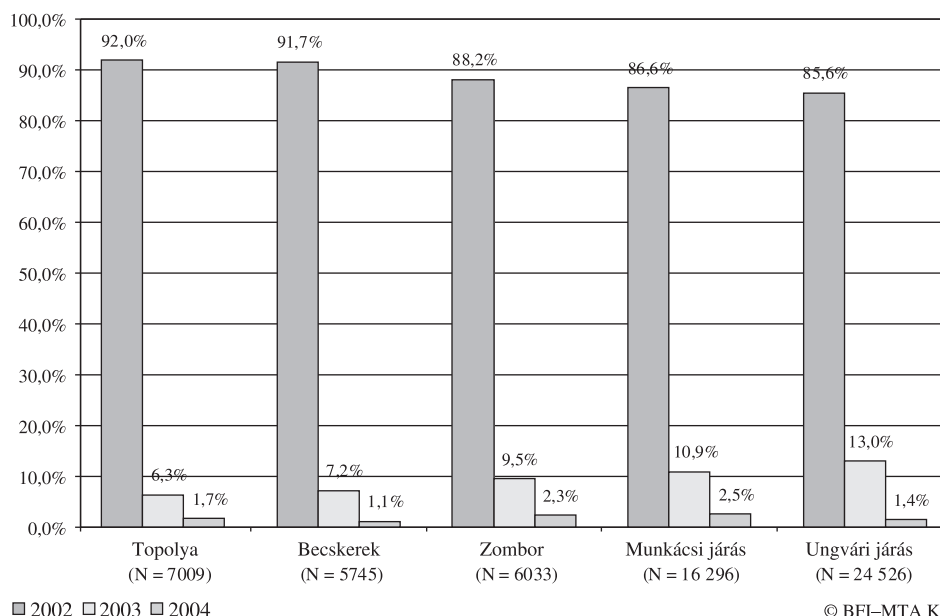

8. ábra. Magyarigazolvány-igények – Szlovákia, Románia, Szlovénia
(vegyes nemzetiségű közigazgatási egységek – megyék, járások, községek –
és évek szerint)

A kérvények döntő többségét 2002-ben beadó két régió közül (9. ábra) a vajdasági vegyes lakosságú községek igénylőit jellemezte inkább az országos átlagnál gyorsabb kérvénybenyújtási gyakorlat (Topolya község 92,0%, Becskerek község 91,7%). A vizsgált kategóriába tartozó két kárpátaljai járásban (munkácsi és ungvári) viszont az országos átlaggal közel megegyező arányt regisztráltunk.

A vegyes lakosságú körzetekből 2003-ban, illetve 2004-ben beérkezett igénylések megoszlásáról elmondható, hogy ebben az időszakban legnagyobb arányban a felvidéki járások lakosai éltek a kérelmezés lehetőségével. Közülük is elsősorban a Tőketerebesi járásban élők, akik közül közel minden második magyarigazolvány-igénylő ekkor nyújtotta be kérelmét (43,5%), ám a Szenci járásban is meghaladta a 40%-ot a vizsgált időszakban beérkezett igénylések aránya.

Az érintett alrégiókban leadott kérvények negyedéves bontás szerinti 100-as skálára transzponált átlagértékei végeredményben ugyancsak a jelzett folyamatokat igazolják, különösen a felvidéki járások esetében, amely adatsor szerint a Tőketerebesi mellett a Rimaszombati járás tekinthető a kérelmeket legkésőbb benyújtó körzetek egyikének.

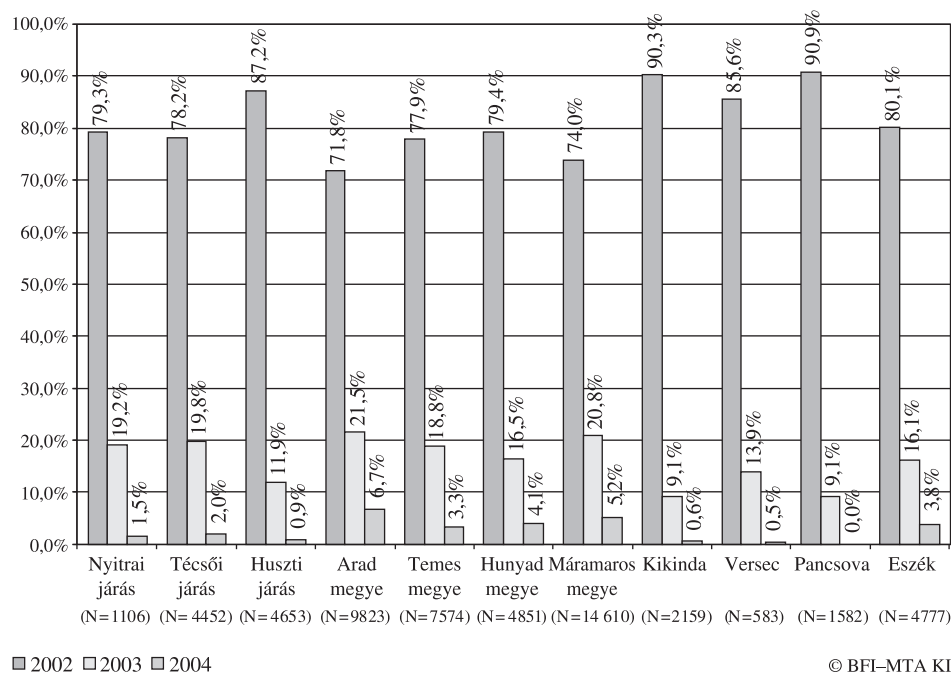

9. ábra. Magyarigazolvány-igények – Szerbia, Ukrajna

Szemben a magyar többségű, illetve vegyes nemzetiségű közigazgatási egységekben tapasztalttal, a szórványrégiók lakosainak magyarigazolvány-igénylési gyakorlata terén még az egyes országokon belül is eltérő értékeket regisztráltunk (10. ábra).

A felvidéki szórványrégióban, a Nyitrai járásban például az országos átlagnál mintegy 14%-kal többen kérvényezték az igazolványt már 2002-ben, ami a legmagasabb aránya a vizsgálatba bevont összes szlovákiai magyar adminisztrációs egységet és egyéb változót illetően. Ugyanez mondható el az észéki körzetből beérkezett kérelmek megoszlásáról is, ahol a horvátországi átlagot kerekén 5%-kal haladta meg a 2002-ben benyújtott kérelmek aránya.

A kárpátaljai szórványterületek adatai ugyancsak atipikusan alakultak az országos átlaghoz képest (86,2%), hiszen míg a Técsői járásban attól számottevően kevesebben adták be igénylésüket (78,2%), a Huszti járás kérelmezői átlag fölötti arányban tették ugyanezt (87,2%). Hasonlóan eltérőnek bizonyultak az egyes erdélyi szórványmegyék éves idősoros adatai is: a relatíve korai igénylés elsősorban a Temes és Hunyad megyei kérelmezőket jellemezte (78–80%), velük szemben viszont a nemzetiségi szempontból ugyanolyan paramétereknek megfelelő Arad, illetve Máramaros megyékből beérkezett kérelmek aránya (72–74%) a romániai átlag alatt maradt. A vajdasági szórványközségek esetében az országos átlagot legkevésbé a verseci és kikindai kérelmek aránya éri el, szemben az azt meghaladó pancsovaival (91%).

10. ábra. Magyarigazolvány-igények
(szórvány magyar közigazgatási egységek – járások, községek – és évek szerint)

Összességében elmondható tehát, hogy a nemzetiségi megoszlás szerint különböző régiókatörégiák idősoros adatai legkevésbé a szórványterületek esetében utalnak az ott élők egységes viszonyára a magyarigazolvány-kérelmezésének tekintetében, amelynek szociológiai háttérrokai csupán egy, a státustörvény hatásait vizsgáló komplex kutatás segítségével lennének feltárhatók.

A magyar történelem során kiemelkedő szerepet játszó régi városközpontok tekintetében az összkép az előbbinél egységesebb, hiszen lakóik állampolgárságukra való tekintet nélkül egységesen az országos átlagokhoz képest korábbi időpontban nyújtották be kérelmeiket. Ebben leginkább a pozsonyiak és a kassaiak jártak az élen (8-10 átlagponttal meghaladva az országos értékeket), ám a marosvásárhelyiek és az újvidékiek is számottevő arányban meghaladták országuk átlagát a kérvények leadásának korai időpontja tekintetében.

Magyarigazolvány-kérelmek idősoros megoszlása a 10 000-nél több magyar lakossal rendelkező településeken, illetve a magyar többségű városokban

A tízezret meghaladó magyar nemzetiségű lakossal rendelkező településekről, illetve közigazgatási egységekből beérkezett igénylések tekintetében az országos megoszlások arányai igazolódtak vissza (10. táblázat). Eszerint az első évben a vajdasági városokban, illetve „községekben” élők (Ada, Topolya, Óbecse, Magyar-kanizsa, Újvidék, Zenta, Nagybecskerek) nyújtották be számarányukhoz képest a legtöbb – az összkérelmek 90%-át meghaladó mértékű – igénylést. A kérvények azonnali beadásának vajdasági tendenciájára jellemző, hogy csupán két községben (Zombor 88,2% és Szabadka 87,2%) nem érte el a 90%-ot a már 2002-ben beadott kérelmek aránya.

A 2003-as évben a legtöbb igénylés az erdélyi és felvidéki tízezer főnél nagyobb helyi magyar közösségek köréből érkezett. Ebben a kategóriában Nagykarolyé a vezető szerep (28,3%), ám a következő településeken leadott kérelmek is meghaladták az onnan beérkezett igénylések 20%-át: Arad, Gyergyószentmiklós, Szászrégen, Szalonta, Kézdivásárhely, Dunaszerdahely, Komárom és Érsekújvár. Az említett 20%-os határhoz közeli arányban döntöttek továbbá kérelmük 2003-as beadása mellett a szatmárnémeti, marosvásárhelyi, nagybányai, brassói és csíkszeredai (15%), a sepsiszentgyörgyi és székelyudvarhelyi (18%), valamint a kolozsvári magyarigazolvány-igénylők (19%).

A 2004 első felére eső igénylések megoszlása a tárgyalt kategórián belül azt mutatja, hogy számottevő – a 10%-ot meghaladó – érdeklődés ebben az időszakban szinte kizárólag az erdélyi településeket jellemezte, melyek a következők: Gyergyószentmiklós, Székelyudvarhely, Nagyvárad, Szalonta és Zilah. A felvidéki tízezer főnél több magyar lakost számláló települések közül egyedül Komárom említhető (7%), míg a Vajdaságban és Kárpátalján az ekkor beadott kérvények aránya elenyésző mértékű, mindössze 1% körül mozog.

Ami a magyar többségű városok/közigazgatási egységek adatait illeti (11. táblázat), az itt élők kérvényeinek időbeli megoszlása összességében relatíve nagyobb szóródást mutat: az első évben az érintetteknek mintegy háromnegyede adta le igénylését, szemben a 10 000 fölötti települések magyar lakosai esetében regisztrált négyötödös aránnyal. Az eltérés oka alighanem abban keresendő, hogy a magyar többségű városok között a 10 000-nél több magyar lakost számláló városokhoz képest több felvidéki és kevesebb vajdasági település szerepel. Miután az utóbbi régióban az igazolványok azonnali, 2002-es kérelmezésének megoszlása a felvidéki igénylésekhez képest mintegy 20-25%-os „előnyt” mutat, érthető, hogy a magyar többségű városokból beérkezett 2002-es kérelmek aránya is elmarad az előbbi kategóriába tartozók adatai mögött. A fentieket igazolják az egyes, különböző régiókhoz tartozó magyar többségű városok adatsorainak összevetései is: a legmagasabb 2002-es részarányt képviselő kishegyesi kérelmek (94,1%) és

a Nagymegyerről (60,1%), valamint Nagykaposról (61,8%) beérkezettek között a különbség meghaladja a 30%-ot.

A magyar többségű városokban 2003-ban leadott magyarigazolvány-kérelmek megoszlása tovább árnyalja az eddig bemutatott országos, illetve regionális tendenciákat. Eszerint, míg az ebbe a kategóriába tartozó erdélyi településeken élőknek mintegy negyede-ötöde kérvényezte ebben az évben a magyarigazolványt (Nagyszalonta, Kézdivásárhely, Barót, Nagykároly, Nagyszalonta), a felvidéki hasonló nemzetiségi arányú városok között olyanok is találhatók (Nagykapos, Somorja, Fülek), melyeknek igazolványt igénylő lakosai közel vagy több mint egyharmada élt az adott évben a kérelmezés lehetőségével.

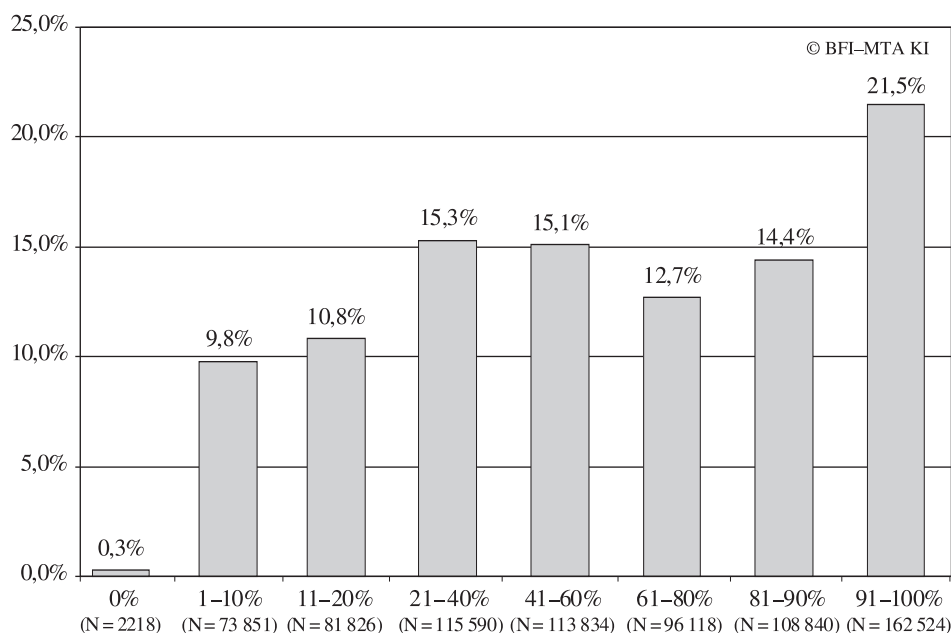
A magyar többségű városokból 2004 első öt hónapjában beérkezett kérelmek tekintetében a fentiekén túl figyelmet érdemel, hogy több erdélyi városban is ekkor nyújtották be az igénylések mintegy 10%-át (Gyergyószentmiklós, Székelyudvarhely, Érmihályfalva, Sepsiszentgyörgy).

A felvidékiek egyéb vonatkozásban már említett „kivárá” magatartását ezzel kapcsolatban leginkább a nagymegyeriek gyakorlata példázza, akik közül minden ötödik kérelmező csupán 2004 elején jelezte magyarigazolvány iránti igényét. Utóbbi adat még inkább felhívja a figyelmet arra a több vonatkozásban is bebizonyosodott, ám okait tekintve nehezen magyarázható tendenciára, mely szerint egyes felvidéki alrégiók – ezen belül pedig a határhoz legközelebb fekvők – lakosai időben még a Kárpát-medencei összehasonlításban egyébként is számottevő lemaradást mutató szlovákiai kérelmekhez képest is később nyújtották be magyarigazolvány iránti kérelmüket. Ez a gyakorlat abból a szempontból úgyszintén váratlannak mondható, hogy a BFI korábbi felmérései egyértelműen azt mutatták: az anyaországgal való kapcsolattartás intenzitásának tekintetében az érintett felvidéki régiók vezető helyet foglaltak el. Következésképpen a gyakori magyarországi látogatások még inkább indokolták volna az érintettek magyarigazolvány iránti igényeinek a regisztráltnál korábbi benyújtását. Összességében a problematikával kapcsolatban elmondható, hogy a szlovák hivatalos politika státustörvénnyel szembeni egyértelműen elutasító álláspontján kívül egyéb szociológiai okok nem indokolták a felvidéki kérelmek bemutatott arányú időbeli megoszlását.

A magyarigazolvány-igények megoszlásai a kérelmezők lakóhelyének magyar nemzetiségi arányai (tömb-szórvány megoszlás) szerint

A magyarigazolványok iránti kérelmek közigazgatási egységek szerinti megoszlásainak vizsgálata során láttuk, hogy az igénylések országonként eltérő mértékben jelentkeztek aszerint, hogy a kérelmezők települése magyarok által mennyire sűrűn lakott megyében, járásban stb. helyezkedik el. Az ott tapasztalt eltérések és tendenciák további differenciálása, illetve összefoglalása érdekében az igénylők

összetételét egy újabb elemzési szinten, az ún. tömb-szórvány viszonylatban is megvizsgáltuk. A (11. ábra) adatai tehát aszerint ábrázolják a kérelmezők megoszlását, hogy saját településükön belül a magyar lakosok mekkora részarányt képviselnek.

11. ábra. Magyarigazolvány-igények
(a kérelmezők lakóhelyének magyar nemzetiségi arányai szerint)

Az ábrán látható arányok közül elsőként az az adat érdemel figyelmet, hogy az összkérelmek mintegy 0,3%-át olyan települések lakói nyújtották be, ahol a népszámlálási statisztikák szerint magyar nemzetiségűek egyáltalán nem élnek. Miután a szóban forgó 2218 igénylő adatait a továbbiakban a 10% alatti magyar népességarányral rendelkező szórványkategória részeként elemezzük, személyi változók szerinti megoszlásukról nagy vonalakban elmondható, hogy jellemzően középkorú igénylőkről van szó, akik vagy apró falvakban, vagy nagyvárosokban élnek, legnagyobb arányban a felvidékiek, valamint a kárpátaljaiak körében találhatók (az ilyen, magyarok által hivatalosan nem lakott településekről beérkezett kérelmeknek több mint fele származik ebből a két régióból), és kérelmüket közel kétharmad arányban már 2002-ben beadták. A tárgyalt kategóriába tartozók végeredményben nyilvánvalóan a határon túli magyarság leginkább asszimilálódott részét képezik, akik, noha a népszámlálás során magukat románnak, szlováknak stb. vallották – ennek bizonyítéka, hogy az érintett települések adatai nem tartal-

maznak magyar nemzetiségű lakosokat –, meglazult magyar gyökereik ellenére élni kívánnak a státustörvény által biztosított kedvezmények valamelyikével.

Miután a törvény alapeszméjétől nem mondható távol állónak az asszimiláció szempontjából erőteljesebben érintett határon túli magyarok eredeti identitásukhoz való viszonyának megerősítése, a „statisztikailag nem létező magyarok” megjelenése az igénylők között – szemben nem elhanyagolható mértékű részarányukkal – nem mondható meglepetésnek.

Ami a kérelmezők lakóhelye szerinti nemzetiségi arányok további kategóriáit illeti, figyelemre méltó, hogy a legtöbb igénylést a két szélső kategóriába tartozók adták be: a magyarság tekintetében 20% alatti részarányt képviselő szórványtelepülések lakói 20,9%, a 81–100%-ban magyarok lakta helységeken élők által benyújtott kérelmek pedig 35,9%-os részarányt képviselnek. Összességében tehát a szórványban, illetve tömbben élők kérelmeztek a magyarigazolványok több mint 50%-át.

Országoként ugyanez a megoszlás számottevő eltéréseket mutat az érintett régiók magyarságának területi elhelyezkedése függvényében (12. táblázat). Ez esetben a horvátországi kérelmet benyújtó szórványlakosok részaránya meghaladja a 40%-ot (ami több mint kétszerese a teljes minta szórványban regisztrált arányának), míg a szlovéniai igénylők döntő többsége – úgyszintén követve az ottani magyar népesség valós területi megoszlását – a vegyesen lakott régiókban adta le kérvényét (84,1%), ami csaknem háromszorosa az összmintában megjelenő aránynak. Az említettekén kívül az átlagot jelentős arányban meghaladó igénylés a vajdasági régióból érkezett (34,1%). A szórványterületeken beadott kérelmek tekintetében a legkisebb részarányt viszont (mindössze 10%) a felvidéki igénylések teszik ki.

Ami a tömb régiók országokénti megoszlásait illeti, az adatok egyértelműen arra utalnak, hogy az ebbe a kategóriába tartozó igénylők magas aránya elsősorban az erdélyi tömb lakosok átlag fölötti aktivitásának köszönhető (39,8%). Mellettük a kárpátaljai tömbben élők nyújtottak be hasonlóan átlag fölötti mértékben kérelmeket (40,7%), a felvidéki igénylők pedig az átlagnak megfelelő arányban kérelmeztek magyarigazolványt (36,3%).

A táblázatból következik, hogy a nemzetiségi megoszlás szerint köztes régiók (21–80%) tekintetében, a már említett kiugróan magas szlovéniai 84,1%-os igény szint mellett, a horvátországi vegyesen lakott régiókban regisztrált kérelmek a legszámottevőbbek (57,6%). Emellett ugyancsak több mint minden második felvidéki kérelmező vegyesen lakott településről adta be kérelmét (53,8%), ami nagyságrendileg megegyezik a vajdasági hasonló kategóriába tartozó kérelmezők részarányával (49,2%). A vegyes lakosságú helységek magyarigazolványigénylői között a legkisebb arányban viszont a kárpátaljaiak (34,7%), illetve az erdélyiek (40,4%) találhatók.

A kérelmezők lakóhelyének magyar nemzetiségi arányai szerint regisztrált igénylések idősoros adatai az előbbieken tapasztaltnál sokkal egységesebb képről árulkodnak (13. táblázat), aminek magyarázatát elsősorban abban kell látnunk, hogy a három vizsgált időszak közül a kérelmek túlnyomó többsége az első évben került beadásra.

Ennek megfelelően az első évben benyújtott kérelmek megoszlása a települések nemzetiségi arányai szerint $\pm 1\%$ -os eltéréssel követi az összmegoszlást, de a további időszakok terén sem tapasztalhatók lényeges eltérések. Ezek közül azonban említést érdemel, hogy 2003-ban átlag fölött a 61–80%-os többségben élők (14,6%), valamint a „tisztá” magyar lakosságú település lakói (22,7%) adtak be kérelmet, szemben a csupán 21–40%-ban magyarok lakta helységekkel, ahol a vizsgált évben az igénylések aránya mindössze 13,5%-ot tett ki.

A nagyságrendjét tekintve legkisebb részarányt képviselő 2004-es (január–május) adatok az előzőeknél már nagyobb szóródást mutatnak, hiszen a hétből négy kategória tér el relatíve nagyobb arányban az átlagtól. Eszerint a legkisebbi vizsgált időszakban átlag alatt fordultak magyarigazolvány iránti igényléssel a státusirodákhoz a 0–10%-os arányban szórványban élők (7,7%) és a 41–60%-os magyar lakossággal rendelkező települések lakói (12,2%). Az átlagot meghaladó mértékben igénylést benyújtók ezzel szemben a 41–60%-ban vegyesen lakott helységekből, legnagyobb arányban pedig a kompakt magyar lakosságú településekről kerültek ki (27,1%).

Utóbbi adat igazolni látszik azt az egyéb adatsorok vonatkozásban is valószínűsíthető tendenciát, hogy az újabb potenciális kérelmezők jelentkezése elsősorban a tömbterületekről várható, illetve, hogy a 2004 májusa után – javarészt Erdélyből – beérkezett magyarigazolvány-igényeket jelentős számban úgyszintén a túlnyomórészt magyarlakta alrégiókból kérvényezték.

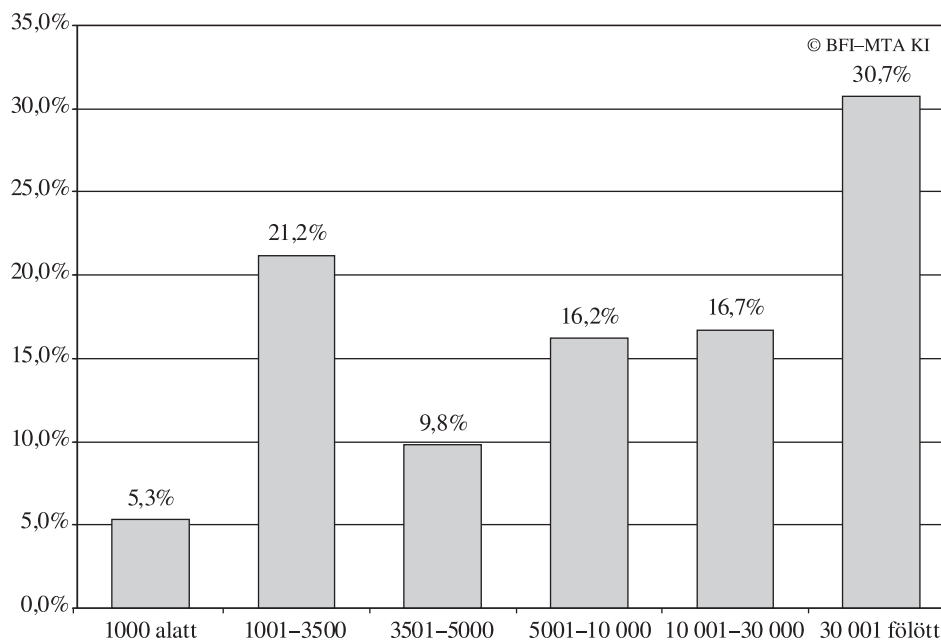
A magyarigazolvány-igények település-nagyságrendek szerinti megoszlásai

A magyarigazolvány-igények település-nagyságrendi megoszlásai az adatrögzítés módszertani sajátosságai miatt – a kérelmezők lakóhelyének adatai a NUTS5 szerint kerültek felvitelre – két ország esetében csupán korlátozott érvénnyel bírnak. Az érintett régiókban, Romániában és Szerbiában ugyanis a településkódok az ott alkalmazott közigazgatási egységek („kommuna”, illetve „község”) szerint tartalmazzák az igénylők lakhelyét. Következésképpen a közigazgatás szempontjából nagyobb települések részeként szereplő kistelepülések/aprófalvak adatai az említett országokban nem kerültek be az adatbázisba. Ez az oka annak, hogy az 1000 lakosnál kisebb helységekből leadott igénylések aránya az adatbázis szerint alig haladja meg az összkérelmek 5%-át, ezen belül Erdélyben mindössze 0,4%,

a Vajdaságban pedig csupán 1%-os igényszintet regisztráltunk (12. ábra, 14. táblázat). Az adatfelvételi módszer további következménye, hogy a kistelepülések nagyobb közigazgatási egységekbe való besorolása irreálisan magas igénylési részarányt eredményezett az erdélyi (45%), különösképpen – extrémnek mondható arányban – pedig a vajdasági városok, nagyvárosok esetében (a kérelmek 99%-a). Miután azonban a további négy ország településadatai hűen tükrözik az alapsokaságok szerinti valós megoszlásokat, a hivatkozott módszertani nehézségek ellenére településkategóriák szerint is bemutatjuk vázlatosan a magyarigazolvány-kérelmek országos és évek szerinti idősoros adatait.

Országok szerint elsőként az érdemel figyelmet, hogy a kárpátaljai kérelmek csaknem 60%-a a 3500 fő alatti lélekszámú kistelepülésekről érkezett, ami mögött alig marad el a felvidéki hasonló nagyságrendű települések magyarigazolványt kérelmező lakosainak részaránya (53,4%). A közepes nagyságú városok, nagyközségek lakói ezzel szemben mindkét régióban mindössze 15-15%-nyi igénylést adtak le, míg a nagyvárosokban az érintett országok kérelmezőinek mintegy harmada nyújtotta be magyarigazolvány-igényét.

A vizsgált vonatkozásban analógnak bizonyult felvidéki és kárpátaljai megoszlások tükrében a nagyobb határon túli magyar közösségek területi rétegződésétől számarányuknál fogva jelentősen különböző horvátországi és szlovéniai település-

12. ábra. Magyarigazolvány-kérelmek település-nagyságrendi megoszlása
(N = 759 151)

nagyság szerinti megoszlások egymástól alapvetően eltérő tendenciákat tükröznek. Eszerint, amíg a horvátországi kérelmezők 80% fölötti arányban élnek falvakban, illetve kisvárosokban, a szlovéniai igénylők abszolút többsége közep-nagyságú városok lakója (60,8%). Az utóbbi régió döntően urbanizált magyar népessége szempontjából további figyelemre méltó adat viszont, hogy 30 000 lakosnál nagyobb városból szlovéniai kérelem egyáltalán nem érkezett (így Ljubljánából sem).

Évenkénti idősoros bontásban kevésbé szóródó arányosságokat regisztráltunk település-nagyságrendek szerint is: amíg az első évben leadott kérelmek megoszlásai az előző alfejezetben tapasztalt módon, csaknem százalékpontnyi különbség nélkül követik az összmegoszlás arányait, a következő évek kérelmezési gyakorlat terén már számottevőbb eltérések is mutatkoznak.

Ezek között az előző évihez képest 2003-ban 4%-os visszaesést mutató nagyvárosi kérelmek számaránya említhető elsőként, hasonlóan a közepes nagyságú városokban élők igényléseinek csökkenéséhez, ami az utóbbiak esetében folyamatosnak bizonyult és a 2002-es szinthez viszonyítva 2004-re ugyancsak 4%-kal csökkent.

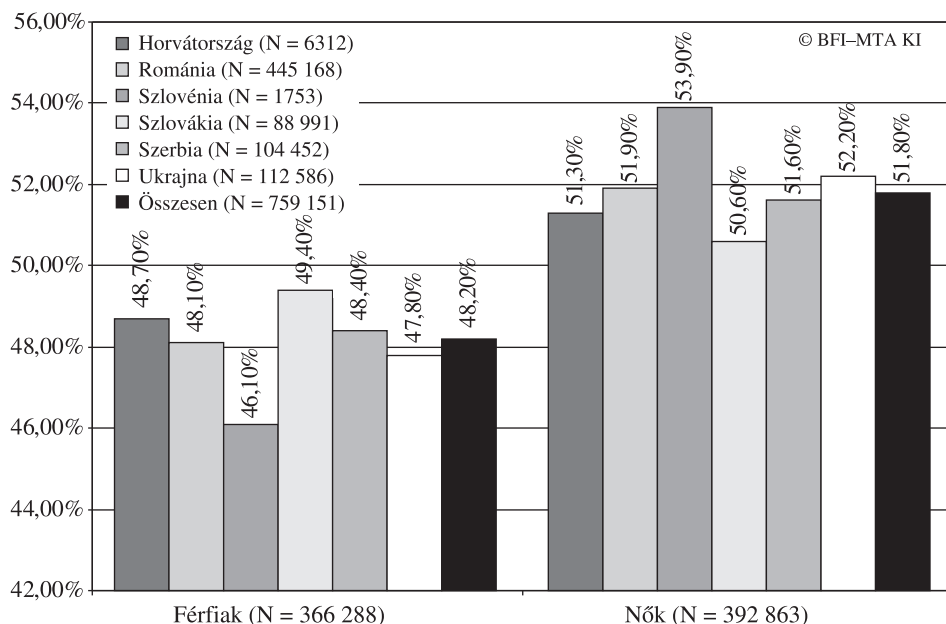
A közepes nagyságú településekről (3500–10 000 lakos) beérkezett kérelmek esetében ellenkező előjelű folyamatot regisztráltunk: a 2002-ben még átlag alatti kérelmek aránya az azt követő időszakban az aktuális év átlagát meghaladó mértékben növekedett.

Hasonló növekedés mutatkozott a településnagyság szerint legnagyobb részarányt kitevő nagyvárosi kérelmek 2004-es alakulása tekintetében is (*15. táblázat*): az általunk vizsgált első öt hónapban igényléseket benyújtottak mintegy harmada (31,9%) élt nagyvárosi környezetben.

A magyarigazolvány-igények nemek, korcsoportok és életkorátlagok szerinti megoszlásai

A magyarigazolvány-igénylők nemek szerinti megoszlása (*13. ábra*) követi azt a tendenciát, amely szerint a nők részaránya mindegyik határon túli magyar közösség körében meghaladja a férfiakét. A kérelmezők tekintetében mindez 51,8:48,2%-os megoszlást eredményezett az előbbiek javára, amely arányosság mind korcsoportonként, mind országos bontásban tovább differenciálódik.

A grafikon adatai alapján elmondható, hogy a vizsgált szempontból az össz-átlagtól leginkább a szlovéniai, illetve szlovákiai nemek szerinti megoszlások térnek el. Míg az előbbiek esetében a kérelmet benyújtó nők részaránya kiugró mértékben, csaknem 8%-kal haladja meg a férfiakét, a felvidéki kérelmezők nemek szerint gyakorlatilag fele-fele arányban oszlanak meg. Mindebből az következik, hogy országok szerint a férfiak aránya a szlovákiai igénylők esetében

13. ábra. Magyarigazolvány-kérelmek (nemek és országok szerint)

a legmagasabb, a nőké viszont a legalacsonyabb. A két említett régió mellett nemek szerint a kárpátaljai kérelmezők megoszlása mutat még számottevő eltérést, ahol – a szlovéniai mintához képest ugyan kisebb különbséggel, ám – a férfiaknál mintegy 4%-kal nagyobb arányban – a nők adtak be több magyarigazolvány-kérelmet.

A kérelmezők nemek szerinti megoszlását mikrokörcsoportok szerint ábrázoló (16. táblázat) adatai a magyarigazolvány-igénylők szintjén is szemléletesen illusztrálják a határon túli magyarság férfi és női lakosságának korfa-szerkezetét. Eszerint amíg a legfiatalabb, 0–25 éves korosztályokban közel arányos megoszlás a négy korcsoport közül háromban még a fiúk/férfiak relatív többségét mutatja, addig a következő négy korcsoportba (26–80) tartozók között jelentős a nők túlsúlya. Különösen igaz mindez a 60–80 évesek esetében, ahol a nőnemű igénylők részaránya mintegy 7,8–12%-kal haladja meg a férfiakét.

A korai férfihalandóságra visszavezethető adatsorok tükrében némiképpen meglepő viszont, hogy a legidősebb, 81 év fölötti igénylők körében a férfi–nő arány átlag körüli szinten kiegyenlítődik (hasonlóan egyébként) a munkaképes-korúak derékhadát adó 36–60 éves korosztály esetében tapasztalt megoszláshoz.

A bemutatott, nemek szerinti megoszlások országos összehasonlításban a következő főbb tendenciákat mutatják.

A horvátországi, szlovéniai és szerbiai adatok egyértelműen arra utalnak, hogy az igénylési gyakorlat szempontjából korcsoportonként nemek szerint nem mutatható ki számottevő különbség. Az idézett országokban élők alsóbb korcsoportjai (0–35-ig) nemüktől függetlenül kategóriájuk összkérelme átlaga alatti mértékben adtak csupán be magyarigazolvány-kérelmeket. Következésképpen, az igénylések a következő, idősebb horvátországi, szlovéniai és szerbiai korosztály tagjai körében meghaladták az összátlagot, nem egy esetben megközelítve annak kétszeresét.

A fentiekhez képest eltérő tendenciát regisztráltunk viszont korcsoportok és nemek szerint az abszolút értékben legnagyobb hányadot kitevő erdélyi magyarigazolvány-igénylők körében. Esetükben a fiatalabb korosztályhoz tartozók (0–35-ig) – gyakorlatilag úgyszintén nemre való tekintet nélkül – átlag fölötti arányban fordultak kérelemmel a magyar hatóságokhoz (részarányuk mind a fiúk/férfiak, mind a lányok/nők esetében meghaladja a romániai összkérelmek 50%-át, ami a horvátországi hasonló korcsoportok esetében például csupán 33%-ot tesz ki). Az elsőként idézett országoktól eltérő erdélyi gyakorlat abból a szempontból is figyelmet érdemel, hogy a fiatal korosztályok – nemektől független – átlag fölötti igénye nem párosult az idősebb korosztályok átlag alatti igényszintjével, lévén a 35 év fölöttiek Romániából érkezett kérelmei nemek szerint mindegyik korcsoport esetében átlag körüli értékeket mutatnak. Az erdélyi igények megoszlását tehát nemek és korcsoportok szerint a fiatalabb korosztály összátlaghoz viszonyított túlsúlya jellemzi.

A nemek és korcsoportok szerint vizsgált magyarigazolvány-kérelmek a felvidékiek és a kárpátaljaiak esetében az előbbieknél kiegyensúlyozottabb megoszlást mutatnak. Különösen érvényes ez a megállapítás az utóbbiak nőnemű igénylőire, akik gyakorlatilag mind a 9 vizsgált mikrokorcsoport esetében az összátlaggal megegyező mértékben nyújtottak be magyarigazolvány-kérelmet. Szemben a kárpátaljai férfi igénylőkkel, akik között viszont a 6–60 éves korosztályok tagjai mindegyik korcsoport-kategóriában átlag fölött kérelmeztek magyarigazolványt. A kárpátaljai férfi lakosság kérelmezési gyakorlata szempontjából további említésre érdemes adat, hogy az összes vizsgált régió közül csupán esetükben marad el számottevően az átlagtól a 61 év fölöttiek igénylésszintje. Az időskorú kárpátaljai férfiak magyarigazolvány iránti relatíve csekélyebb érdeklődésének háttere – megfelelő kutatási adatok híján – egyelőre csupán indirekt érvek mentén értelmezhető. Eszerint a jelzett jelenség kiváltó okai között szerepet játszhat a kárpátaljai idős korosztály átlagosnál jelentősebb immobilitása, esetleg a Kárpát-medencei mértékben vitathatatlanul legsanyarúbb anyagi-szociális helyzete is.

A felvidéki nemek és mikrokorcsoportok szerinti megoszlások sajátos, az eddiektől több vonatkozásban is eltérő tendenciát tükröznek. Ezek közül a legfontosabb, hogy esetükben a másutt egységes képet mutató fiatal korosztályok (illetve szüleik) igénylési gyakorlata eltér egymástól. Eszerint a felvidéki szülők az isko-

laskorú (6–15-ig) korcsoportban mind a fiúk, mind a leányok számára – az összátlaghoz képest – kevesebb igazolványt kérelmeztek, mint amilyen mértékben a többi régió hasonló korú fiataljai potenciális magyarigazolvány-tulajdonosnak számítnak. Mindez megfelel a bemutatott szlovéniai, horvátországi és vajdasági gyakorlatnak, azzal a különbséggel azonban, hogy míg az említett régiókban a 16–35 éves korosztály tagjai is átlag alatt nyújtottak be kérelmet, az ebbe a kategóriába tartozó szlovákiai fiatal fiúk/férfiak és leányok/nők igénylései haladták meg leginkább az összátlagot. Mindez azt jelenti, hogy a felvidéki érintettek körében a magyarigazolvány iránti igény legszámottevőbb mértékben a leginkább dinamikus, mobil korcsoportokon belül jelentkezett. Ezt igazolja a 35 évnél idősebb korcsoportok körében mért igénylésszint is, ahol mind a nők, mind a férfiak az összátlagnak megfelelő arányban nyújtottak csupán be kérelmeket a vizsgált időszakban.

Összességében elmondható tehát, hogy a nemek és korcsoportok szerinti megoszlások kellő differenciáltsággal tükrözik mind az egyes régiókban élő magyarok életkörülményeit, mind az ebből következő viszonyukat a státustörvényhez. A nagyobb közösségekben – elsősorban Erdélyben, a Felvidéken és Kárpátalján – a magyarigazolvány iránti fokozott igény elsősorban a fiatal és középkorosztályokat jellemzi, akiknek esetében az igazolvány megszerzését minden bizonnyal nem pusztán érzelmi okok motiválták, hanem életstratégiájuk részeként kívánnak élni a továbbiakban az igazolvány adta lehetőségekkel.

A nemek szerinti magyarigazolvány-igénylés országos és mikrokorcsoportos bemutatása után összefoglalásképpen egyéb változók szerint is áttekintjük – immáron az egyes régiókban tapasztalt eltérésekre való tekintet nélkül – a kérelmeket benyújtott férfiak és nők megoszlásait.

Amennyiben az eddiginél tágabb kategóriákba sorolt korcsoportok (iskolás-, munkaképes-, illetve nyugdíjaskorúak) szerint vizsgáljuk az érintettek kérelmezési gyakorlatát (*17. táblázat*), az az alaptendencia érdemel említést, hogy az életkor növekedésével egyenes arányban csökken a férfiak és növekszik a nők részaránya, következésképpen túlsúly a két csoport közötti oltó az utóbbiak javára. Amíg ugyanis az iskoláskorúak számára benyújtott kérelmek esetében minimális arányban még a fiúk képezik a többséget (50,4%, 1335 fővel több fiú), az igazolványt igénylő munkaképesek körében a nők már 4%-kal (17 062 fővel), a nyugdíjaskorúakéban pedig csaknem 10%-kal többen (12 273 fővel) képviseltetik magukat.

Az előzőekben bemutatott, a nemek, illetve korcsoportok szerint szignifikánsan különböző kérelmezési gyakorlathoz képest idősoros bontásban és az érintettek településének magyar népesség aránya szerint a férfiak és nők alcsoportjai között figyelmet érdemlő különbségek alig kimutathatók (*18 táblázat*). A ritka kivételek között említhető, hogy nemek szerint az első két év átlagközeli megoszlásaival szemben 2004 első felében a nők a férfiaknál mintegy 6%-kal többen adtak be magyarigazolvány-kérelmet.

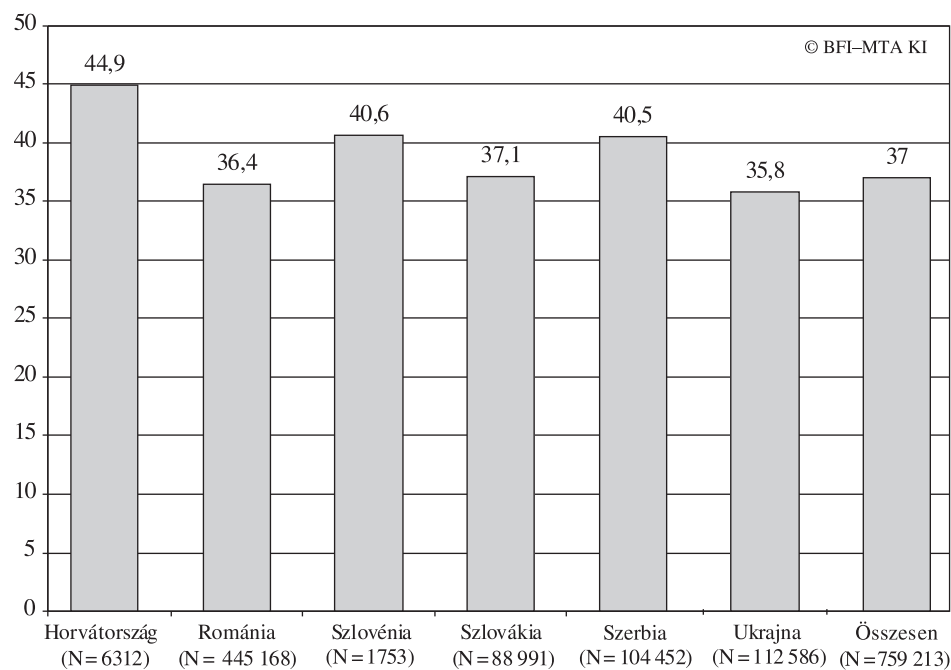
A magyar népesség aránya szerint (19. táblázat) még az előbbinél is egyértelműbb nemek szerint az egyes kategóriákon belüli részarányok átlagközei megoszlása. Ez alól csupán a 21–40%-os kategóriába tartozó nők, valamint a „tiszta magyar” településeken élő férfiak relatív felülreprezentációja képez kivételt, noha részarányuk az átlagot így is csupán kevesebb mint 1%-kal haladja meg.

A magyarigazolvány-kérelmek nemek és település-nagyságrend szerint (20. táblázat) az előbbiekhöz hasonlóan túlnyomórészt követik az összmegoszlás arányait. Ez alól kivételként említhetők a 3500–5000 főt számláló nagyfalvak/községek lakói, akik között az átlagnál nagyobb arányban fordulnak elő igazolvány iránti kérelmet beadó férfiak (49%). A beadott kérelmek számarányát tekintve legnagyobb kategóriában, a nagyvárosok (30 000 lakos fölött) esetében a helyzet épp fordított: az ezen településekről beérkezett kérvények igénylői között mintegy 5%-kal több nő található, mint férfi.

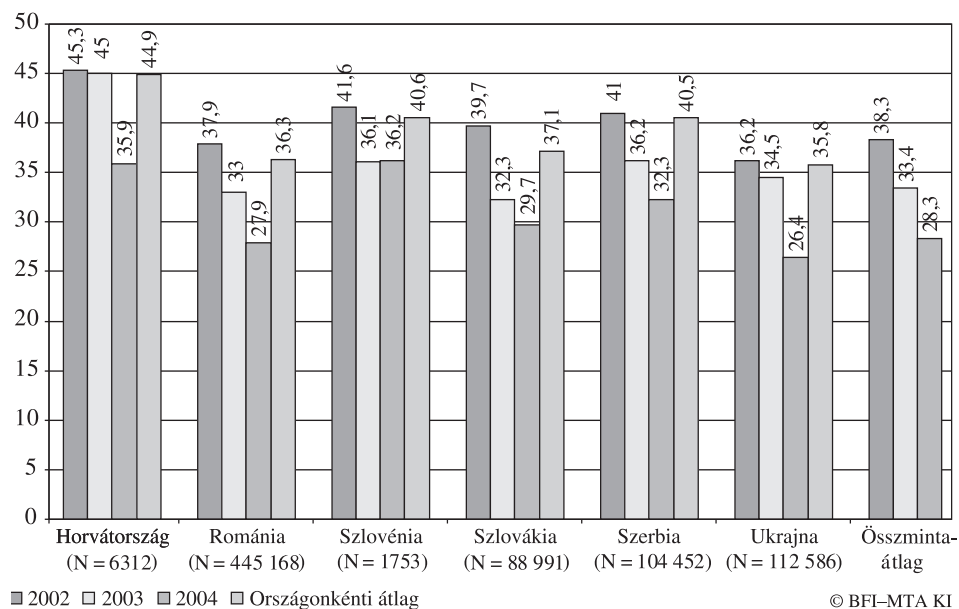
A magyarigazolvány-igénylések eddig részleteiben elemzett gyakorlatának kiegészítése-, illetve összefoglalásaképpen végezetül makrokorcsoportok, illetve életkorátlagok szerint tekintjük át a vizsgált időszak alatt az egyes országokból beérkezett kérelmek megoszlásait. A 21. táblázat és a 14–15. ábra adatai szemléletesen visszaigazolják a vizsgált folyamatok főbb összefüggéseit, melyek a következők.

Az igazolványok által biztosított kedvezmények iránti érdeklődés a legnagyobb határon túli magyar közösségek iskoláskorú népessége körében bizonyult a legszámtottevőbbnek. Az érintett korcsoportból benyújtott kérelmek száma összességében megközelíti a 180 ezres nagyságrendet, aminek több mint 60%-a az erdélyi régióból érkezett, ám az átlagnál mintegy 4%-kal csekélyebb érdeklődést mutató vajdasági fiatalok számaránya is meghaladja a 20 ezer főt. Mindez arra utal, hogy a státustörvény kedvezményezettjei között a magyarigazolványt igényelt iskoláskorú határon túli fiatalok mind az oktatási támogatás, mind egyéb – az anyaországgal való kapcsolattartás, utazási kedvezmények stb. – vonatkozásában kiemelt helyet foglalnak el.

A munkaképeskorú igénylők esetében a regionális különbségek az előzőekhez képest már inkább tetten érhetők. Eszerint a magyarországi munkavállalás vagy egyéb szociális okokra visszavezethető kapcsolatok biztosítása, kiépítése terén kevésbé érintett horvátországi, illetve szlovéniai középkorosztály tagjai átlag alatti arányban adtak be csupán kérelmeket. Velük szemben a kárpátaljai hasonló korúak – akik alighanem a közismert, és a BFI felmérései által rögzített aggályos szociális helyzetük következtében – az anyaországgal való gazdasági kényszerek által motivált napi kapcsolatok (munkavállalás, piacozás) fenntartása miatt az átlagnál mintegy 4%-kal nagyobb arányban adtak be magyarigazolvány-kérelmet. Ezzel szemben a magyarországi vendégmunkások regionális összetételének ismerete tükrében némiképpen meglepőnek mondható, hogy az ebből a szempontból tömegesen jelen lévő erdélyi középkorúak átlag alatti mértékben (noha

14. ábra. Magyarigazolvány-kérelmek (életkorátlagok országok szerint)

15. ábra. Magyarigazolvány-kérelmezők életkorátlagai a kérelmezés éve szerint

csupán alig 1%-kal kevesebben) igényeltek magyarigazolványt. Igaz ugyan, hogy a vizsgált korcsoporton belüli részarányuk így is meghaladja az 57%-ot és a negyedmilliós létszámot. A felvidéki középkorosztály enyhén átlag fölötti részaránya (60,2%, 52 934 fő) ugyancsak a váratlan tendenciák között említhető, miután körükben a rendszerváltás utáni első évtizedben a kárpátaljaihoz, illetve erdélyihez hasonló arányú magyarországi vendégmunka-vállalás nem volt jellemző.¹¹ Ez ugyan a mai állapot szerint sem valószínű, ám az uniós csatlakozás után egyes, főként a fejlettebb nyugat-magyarországi megyékkel határos szlovákiai magyarok által lakott régiókból már tömegesnek mondható – ám az erdélyiektől eltérően, naponta ingázó –, szervezett keretek között dolgozó vendégmunkás réteg jelent meg. Noha az érintett munkavállalók legális foglalkoztatásának nem feltétele a magyarigazolvány megléte, mégsem zárható ki, hogy a korosztályukra átlag fölötti arányban a jellemző igénylések erre az okra is visszavezethetők.

A magyarigazolványt kérelmezett nyugdíjas korosztály országokénti összefoglaló adatsorai megerősítik a már bemutatott arányokat. Ezzel kapcsolatban egyfelől a volt jugoszláviai országrészekben élő nyugdíjasok egyértelműen kiemelkedő érdeklődése említhető, amely az összátlagot a horvátországiak esetében 11%-kal, a szlovéniaiak és vajdaságiak körében pedig mintegy 4-5%-kal haladja meg. A magasan átlag fölötti igénylésszint magyarázata egyfelől alighanem az idősebb korosztályt mindegyik régióban inkább jellemző érzelmi, spirituális okokra is visszavezethető. Az említett poszt-jugoszláviai időskorú kérelmezők magas részarányát azonban emellett a közelmúlt polgárháborús viszonyai, valamint az elmúlt években megnőtt etnikai feszültségek ellenreakciójaképpen kialakult fokozott biztonságra való törekvés is motiválhatta, aminek relatív biztosítékát – egyéb kézzelfogható bel- és külpolitikai intézkedések hiányában – közülük sokan a magyarigazolvány birtoklásától remélnék.

A magyarigazolvány-igénylők kormegoszlását végezve az érintettek életkor-átlagai szerint mutatjuk be, országok szerinti és éves bontásban.

Az ábrán látható alapmegoszlás – az előbbiekben elmondottakat igazolva – azt mutatja, hogy a kérelmezők átlagéletkora a horvátországiak esetében a legmagasabb (45 év), ami kiugró mértékben, mintegy 8 évvel több a vizsgált hat ország összátlagánál. A szlovéniai és vajdasági igénylők átlagéletkora csaknem 5 évvel elmarad ugyan a horvátországi átlag mögött, ám még így is mindkét régióban 40 év fölött marad. Az előbbiekkal ellentétben a kérelmezők átlagkora a kárpátaljaiak esetében bizonyult a legalacsonyabbnak (mindössze 35,8 év), ám ettől alig maradnak el az erdélyi magyarigazolvány-igénylők (36,4 év). Az utóbbi két régió kérelmezőinek átlagosnál fiatalabb összetétele – a felvidékieket (37,1 év) is ide

¹¹ A BFI kilencvenes évek második felében realizált kutatásainak időszakában a felvidéki vendégmunkások, illetve potenciális elvándorlók aránya még statisztikailag alig értékelhető szinten mozgott.

számítva – elsősorban abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy a státustörvény által biztosított kedvezményeket szociológiai alapmeghatározottságuknál fogva nagyobb valószínűséggel leginkább a fiatal, illetve középkorosztály tagjai veszik majd igénybe.

A következő grafikon, amely az igénylők életkorátlagait mind az egyes országok, mind a kérelmezés éve szerint mutatják, szemléletesen ábrázolja az érintettek magyarigazolványhoz, illetve a státustörvényhez való eltérő viszonyulását életkorok szerint.

Amennyiben feltételezzük, hogy a magyarigazolvány minél korábbi időpontban való kiváltása a kérelmező számára egyben a státustörvény céljaival való szorosabb azonosulást – esetleg a kedvezményekhez való mielőbbi hozzájutás biztosítását – jelenti, egyértelmű tendenciaként rögzíthető, hogy az igények korai beadása a magas, a későbbi pedig az alacsony korátlagú kategóriákat jellemzi. Eszerint: az évenkénti idősoros összminta átlag szintjén szabályos fokozatokban kerek 10 évvel csökkent a kérelmezők korátlagja a 2002-ben regisztrált 38,3 évről 28,3-ra, ami a vizsgált hat régió közül három ország (Románia, Szlovákia és Ukrajna) megoszlásait úgyszintén jellemzi. Ezekben a régiókban tehát az első évben igénylők korátlagához képest 2003-ban és 2004-ben évenként 5-5 évvel fiatalabb korösszetételű kérelmezők adták be magyarigazolvány-igényüket. A vajdaságiak esetében a korátlagok közötti csökkenés hasonló fokozatokban jelent meg, azzal a különbséggel, hogy az első és utolsó év közötti csökkenés nem éri el a 9 évet. A horvátországi és szlovéniai életkorátlagok ez előbbiektől eltérő arányosságok mentén szóródnak. Míg az előbbiek esetében az első két év során a kezdeti szinten maradt a kérvényezők átlagéletkora (45 év), s csupán 2004-ben csökkent a többi területen is tapasztalt 10 évvel, a szlovéniai igénylők 2002-es 41,6-es átlaga a következő években mintegy 5-6 évvel lett kevesebb.

Táblázatok

1. táblázat. Magyarigazolvány-kérelmek összmegoszlása
(2002. január–2004. május)

Országok	Magyarok lélekszáma fő	Magyarigazolvány-kérelmezők száma és alapsokaságon belüli részaránya	
		fő	%
Horvátország	17 000	6 312	37,1
Románia	1 437 000	445 168	30,9
Szlovénia	7 000	1 753	25,0
Szlovákia	521 000	88 991	17,0
Szerbia	290 000	104 403	36,0
Ukrajna	152 000	112 586	74,0
Összesen	2 424 000	759 213	31,3

2. táblázat. Magyarigazolvány-kérelmek összmegoszlása
negyedéves és országonkénti bontásban

	Horvát- ország	Románia	Szlovénia	Szlovákia	Szerbia	Ukrajna	Összesen
2002. I. n.-év	1 955 31,0%	119 446 26,8%	557 31,8%	28 775 32,3%	47 826 45,9%	62 289 55,3%	260 848 34,4%
2002. II. n.-év	1 056 16,7%	102 413 23,0%	493 28,1%	14 764 16,6%	28 094 26,9%	23 969 21,3%	170 789 22,5%
2002. III. n.-év	657 10,4%	72 124 16,2%	182 10,4%	7 098 8,0%	7 780 7,5%	4 597 4,1%	92 438 12,2%
2002. IV. n.-év	1 072 17,0%	42 123 9,5%	206 11,8%	7 807 8,8%	10 921 10,5%	6 192 5,5%	68 321 9,0%
2003. I. n.-év	538 8,5%	28 930 6,5%	82 4,7%	8 115 9,1%	3 151 3,0%	4 414 3,9%	45 230 6,0%
2003. II. n.-év	376 6,0%	17 292 3,9%	48 2,7%	7 877 8,9%	1 496 1,4%	3 203 2,8%	30 292 4,0%
2003. III. n.-év	181 2,9%	12 971 2,9%	34 1,9%	5 574 6,3%	2 194 2,1%	3 426 3,0%	24 380 3,2%
2003. IV. n.-év	281 4,5%	20 476 4,6%	29 1,7%	4 743 5,3%	1 258 1,2%	2 560 2,3%	29 347 3,9%
2004. I. n.-év	97 1,5%	26 972 6,1%	85 4,8%	4 145 4,7%	1 216 1,2%	1 692 1,5%	34 207 4,5%
2004. II. n.-év	99 1,6%	2 421 0,5%	37 2,1%	93 0,1%	356 0,3%	244 0,2%	3 250 0,4%
Összesen	6 312 100,0%	445 168 100,0%	1 753 100,0%	88 991 100,0%	104 292 100,0%	112 586 100,0%	759 102 100,0%

3. táblázat. Tervezett és realizált magyarigazolvány-kérelmek 2002-ben
(százalékban)

	Tervezett igénylések*	Regisztrált igénylések	Eltérés
Erdély	78,3	75,1	– 3,2
Felvidék	63,9	65,7	+ 1,8
Kárpátalja	79,4	86,2	+ 6,8
Vajdaság	77,4	90,5	+ 13,1

* BFI-értérendkutatás, 2001. április, reprezentatív minta (horvátországi és szlovéniai kutatási adatok nem állnak rendelkezésre)

4. táblázat. Magyarigazolvány-kérelmek megoszlása romániai megyék szerint

Megyék	Magyarigazolvány-kérelmek		Alapsokaság	Eltérés
	Esetszám	%	%	%
Hargita	111 978	24,7	19,4	+5,3
Maros	71 233	15,7	16,0	–0,3
Kovácsna	60 113	13,3	11,5	+1,8
Bihar	41 055	9,1	10,9	–1,8
Kolozs	34 740	7,8	8,6	–0,8
Szatmár	33 754	7,6	9,1	–1,5
Szilágy	23 703	5,3	4,0	+1,3
Máramaros	14 610	3,3	3,2	+0,1
Brassó	11 883	2,7	3,9	–1,2
Arad	9 823	2,2	3,5	–1,3
Temes	7 574	1,7	3,5	–1,8
Fehér	7 136	1,6	1,5	+0,1
Beszterce-Naszód	6 322	1,4	1,3	+0,1
Hunyad	4 851	1,1	1,8	–0,7
Egyéb megyék (23)	11 244	2,5	1,8	+0,7
Összesen	445 168	100	100	

5. táblázat. Magyarigazolvány-kérelmek megoszlása kárpátaljai járások szerint

Járások	Magyarigazolvány-kérelmek		Alapsokaság	Eltérés
	Esetszám	%	%	%
Beregszászi	36 048	34,1	36,0	−1,9
Ungvári	24 526	23,2	19,0	+4,2
Nagyszőlősi	16 791	15,9	20,0	−4,1
Munkácsi	16 296	15,4	13,0	+2,4
Huszt	4 653	4,4	4,0	+0,4
Técsői	4 452	4,2	3,0	+1,2
Rahói	2 336	2,2	2,0	+0,2
Egyéb járások (2)	577	0,6	3,0	−2,4
Összesen	105 679	100	100	

6. táblázat. Magyarigazolvány-kérelmek megoszlása szlovákiai járások szerint

Járások	Magyarigazolvány-kérelmek		Alapsokaság	Eltérés
	Esetszám	%	%	%
Komáromi	13 834	15,5	14,4	+1,1
Dunaszerdahelyi	13 272	14,9	18,0	−3,1
Érsekújvári	10 644	12,0	11,0	+1,0
Lévai	6 994	7,9	6,4	+1,5
Tőketerebesi	5 727	6,4	5,8	+0,6
Galántai	4 971	5,6	7,0	−1,4
Rimaszombati	4 826	5,4	6,6	−1,2
Losonci	3 931	4,4	3,9	+0,5
Rozsnyói	3 266	3,7	3,5	+0,2
Nagymihályi	3 186	3,6	2,4	+1,2
Kassa-vidéki	3 066	3,4	2,7	+1,3
Kassai	2 892	3,3	1,7	+1,6
Vágsellyei	2 807	3,2	3,7	−0,5
Nagykürtösi	2 386	2,7	2,4	+0,3
Pozsonyi	2 008	2,4	3,1	−0,7
Nagyőrcei	1 789	2,0	1,7	+0,3
Szenci	1 455	1,6	2,0	−0,4
Nyitrai	1 106	1,2	2,1	−0,9
Egyéb járások (45)	751	0,8	0,2	+0,6
Összesen	88 991	100	100	

7. táblázat. Magyarigazolvány-kérelmek megoszlása vajdasági községek szerint

Községek	Magyarigazolvány-kérelmek		Alapsokaság	Eltérés
	Esetszám	%	%	%
Szabadka	21 118	20,2	19,7	+0,5
Kanizsa	9 006	8,6	8,2	+0,4
Zenta	8 131	7,8	7,1	+0,7
Topolya	7 009	6,7	7,8	-1,1
Óbecse	6 656	6,4	6,9	-0,5
Újvidék	6 311	6,0	5,4	+0,6
Zombor	6 033	5,8	4,3	+1,5
Nagybecskerek	5 745	5,5	4,9	+0,6
Ada	5 017	4,8	5,0	-0,2
Kishegyes	3 128	3,0	2,6	+0,4
Temerin	2 952	2,8	2,9	-0,1
Csóka	2 342	2,2	2,5	-0,3
Kikinda	2 159	2,1	3,0	-0,9
Törökbecse	1 801	1,7	1,8	-0,1
Apatin	1 713	1,6	1,3	+0,3
Pancsova	1 582	1,5	1,4	+0,1
Kula	1 278	1,2	1,4	-0,2
Egyéb községek (47)	12 360	12,1	15,8	-3,7
Összesen	104 341	100	100	

8. táblázat. Magyarigazolvány-kérelmek megoszlása horvátországi megyék szerint

Megyék	Magyarigazolvány-kérelmek		Alapsokaság	Eltérés
	Esetszám	%	%	%
Eszék–Baranya	4777	75,7	57,5	+18,2
Vukovár–Szerémség	497	7,9	12,0	–4,1
Belovár–Bilogora	146	2,3	6,9	–4,6
Verőce–Drávamente	73	1,2	1,3	–0,1
Egyéb megyék (15)	819	12,9	22,3	–9,4
Összesen	6312	100	100	

9. táblázat. Magyarigazolvány-kérelmek megoszlása szlovéniai megyék szerint

Megyék	Magyarigazolvány-kérelmek		Alapsokaság	Eltérés
	Esetszám	%	%	%
Muravidék	1645	93,8	93,6	+0,2
Egyéb megyék (9)	108	6,2	6,4	–0,2
Összesen	1753	100	100	

10. táblázat. Magyarigazolvány-kérelmek a 10 000-nél több magyar lakossal rendelkező közigazgatási egységekben (évek szerint)

	2002		2003		2004		Összesen
Ada	4 623	92,1%	333	6,6%	61	1,2%	5 017
Arad	2 975	73,9%	819	20,3%	232	5,8%	4 026
Beregszász	6 889	82,7%	1 302	15,6%	138	1,7%	8 329
Nagybánya	4 781	79,5%	1 018	16,9%	215	3,6%	6 014
Topolya	6 435	92,0%	441	6,3%	119	1,7%	6 995
Óbecse	6 214	93,4%	320	4,8%	119	1,8%	6 653
Brassó	3 855	79,1%	761	15,6%	259	5,3%	4 875
Nagykároly	1 924	64,7%	850	28,6%	198	6,7%	2 972
Kolozsvár	10 097	74,4%	2 584	19,1%	882	6,5%	13 563
Dunaszerdahely	2 091	73,5%	675	23,7%	80	2,8%	2 846
Gyergyószentmiklós	5 165	69,4%	1 493	20,1%	787	10,6%	7 445
Magyarkanizsa	8 378	93,0%	528	5,9%	99	1,1%	9 005
Komárom	3 459	67,7%	1 292	25,3%	357	7,0%	5 108
Csikszereda	13 771	79,8%	2 600	15,1%	886	5,1%	17 257
Újvidék	5 760	91,3%	463	7,3%	84	1,3%	6 307
Érsekújvár	1 457	73,8%	465	23,6%	51	2,6%	1 973
Székelyudvarhely	6 984	70,5%	1 793	18,1%	1 123	11,3%	9 900
Nagyvárad	10 795	73,7%	2 087	14,2%	1 768	12,1%	14 650
Szászrégen	2 374	76,8%	622	20,1%	94	3,0%	3 090
Szalonta	2 681	67,1%	939	23,5%	373	9,3%	3 993
Szatmárnémeti	8 777	77,4%	1 759	15,5%	808	7,1%	11 344
Zenta	7 428	91,4%	569	7,0%	134	1,6%	8 131
Sepsiszentgyörgy	10 749	73,1%	2 720	18,5%	1 244	8,5%	14 713
Zombor	5 318	88,2%	572	9,5%	139	2,3%	6 029
Szováta	3 110	79,8%	635	16,3%	150	3,9%	3 895
Szabadka	18 396	87,2%	2 232	10,6%	463	2,2%	21 091
Temesvár	2 986	83,9%	420	11,8%	154	4,3%	3 560
Marosvásárhely	17 101	81,1%	3 189	15,1%	803	3,8%	21 093
Kézdivásárhely	5 409	68,4%	1 876	23,7%	624	7,9%	7 909
Zilah	2 667	68,8%	798	20,6%	414	10,7%	3 879
Nagybecskerek	5 267	91,7%	415	7,2%	61	1,1%	5 743
Összesen	197 916	80,0%	36 570	14,8%	12 919	5,2%	247 405

11. táblázat. Magyarigazolvány-kérelmek a 9000-nél több magyar lakossal rendelkező magyar többségű városokban/közigazgatási egységekben (évek szerint)

	2002		2003		2004		Összesen
Ada	4 623	92,1%	333	6,6%	61	1,2%	5 017
Barót	1 882	64,5%	865	29,6%	173	5,9%	2 920
Nagykároly	1 924	64,7%	850	28,6%	198	6,7%	2 972
Kovászna	2 101	73,5%	630	22,0%	128	4,5%	2 859
Székelykeresztúr	2 433	72,3%	629	18,7%	304	9,0%	3 366
Bihardiószeg	715	77,8%	140	15,2%	64	7,0%	919
Dunaszerdahely	2 091	73,5%	675	23,7%	80	2,8%	2 846
Fülek	879	67,3%	378	28,9%	49	3,8%	1 306
Gyergyószentmiklós	5 165	69,4%	1 493	20,1%	787	10,6%	7 445
Magyarkanizsa	8 378	93,0%	528	5,9%	99	1,1%	9 005
Gúta	705	70,1%	262	26,0%	39	3,9%	1 006
Komárom	3 459	67,7%	1 292	25,3%	357	7,0%	5 108
Kishegyes	2 941	94,1%	159	5,1%	27	0,9%	3 127
Csíkszereda	13 771	79,8%	2 600	15,1%	886	5,1%	17 257
Székelyudvarhely	6 984	70,5%	1 793	18,1%	1 123	11,3%	9 900
Nagyszalonta	2 681	67,1%	939	23,5%	373	9,3%	3 993
Zenta	7 428	91,4%	569	7,0%	134	1,6%	8 131
Sepsiszentgyörgy	10 749	73,1%	2 720	18,5%	1 244	8,5%	14 713
Szováta	3 110	79,8%	635	16,3%	150	3,9%	3 895
Székelyhid	1 158	72,1%	340	21,2%	109	6,8%	1 607
Kézdivásárhely	5 409	68,4%	1 876	23,7%	624	7,9%	7 909
Érmihályfalva	1 566	65,2%	437	18,2%	399	16,6%	2 402
Nagykapos	931	61,8%	519	34,5%	56	3,7%	1 506
Nagymegyer	802	60,1%	244	18,3%	288	21,6%	1 334
Somorja	811	65,7%	406	32,9%	17	1,4%	1 234
Párkány	1 567	75,5%	457	22,0%	52	2,5%	2 076
Csóka	2 233	95,3%	93	4,0%	16	0,7%	2 342
Összesen	96 496	76,5%	21 862	17,3%	7 837	6,2%	126 195

12. táblázat. Magyarigazolvány-kérelmek országok és a kérelmezők lakóhelyének magyar nemzetiségi arányai szerint

	Magyarok aránya a településen							
	10% alatt	11–20%	21–40%	41–60%	61–80%	81–90%	90% fölött	Összesen
Horvátország	2 019 36,4%	331 6,0%	1 849 33,4%	1 343 24,2%				5 542 100,0%
Románia	29 983 6,8%	53 526 12,1%	70 213 15,8%	64 167 14,5%	49 330 11,1%	50 363 11,3%	126 292 28,5%	443 874 100,0%
Szlovénia	262 15,9%			1 383 84,1%				1 645 100,0%
Szlovákia	6 203 7,0%	2 691 3,0%	7 348 8,3%	13 868 15,6%	26 528 29,9%	20 284 22,8%	11 888 13,4%	88 810 100,0%
Szerbia	14 279 13,8%	21 093 20,4%	26 681 25,8%	19 117 18,5%	5 017 4,9%	17 136 16,6%		103 323 100,0%
Ukrajna	23 306 20,9%	4 148 3,7%	9 473 8,5%	13 950 12,5%	15 243 13,7%	21 032 18,9%	24 344 21,8%	111 496 100,0%
Összesen	76 052 10,1%	81 789 10,8%	115 564 15,3%	113 828 15,1%	96 118 12,7%	108 815 14,4%	162 524 21,5%	754 690 100,0%

13. táblázat. Magyarigazolvány-kérelmek évek és a kérelmezők lakóhelyének magyar nemzetiségi arányai szerint

	Magyarok aránya a településen							
	10% alatt	11–20%	21–40%	41–60%	61–80%	81–90%	90% fölött	Összesen
2002	60 080 10,2%	65 459 11,1%	91 884 15,6%	90 394 15,4%	72 439 12,3%	85 339 14,5%	123 183 20,9%	588 778 100,0%
2003	13 092 10,2%	12 801 10,0%	17 340 13,5%	18 893 14,7%	18 822 14,6%	18 389 14,3%	29 232 22,7%	128 569 100,0%
2004	2 880 7,7%	3 529 9,5%	6 340 17,0%	4 541 12,2%	4 857 13,0%	5 087 13,6%	10 109 27,1%	37 343 100,0%
Összesen	76 052 10,1%	81 789 10,8%	115 564 15,3%	113 828 15,1%	96 118 12,7%	108 815 14,4%	162 524 21,5%	754 690 100,0%

14. táblázat. Magyarigazolvány-kérelmek országok és település-nagyságrend szerint

	Településnagyság						
	1000 fő alatt	1001– 3500	3501– 5000	5001– 10 000	10 001– 30 000	30 001 fő fölött	Összesen
Horvátország	770 12,2%	1 501 23,8%	41 0,6%	3 015 47,8%	534 8,5%	451 7,1%	6 312 100,0%
Románia	1 672 0,4%	82 328 18,5%	70 373 15,8%	93 317 21,0%	54 700 12,3%	142 778 32,1%	445 168 100,0%
Szlovénia	214 12,2%	297 16,9%		176 10,0%	1 066 60,8%		1 753 100,0%
Szlovákia	20 722 23,3%	26 746 30,1%	3 677 4,1%	11 094 12,5%	16 540 18,6%	10 212 11,5%	88 991 100,0%
Szerbia	1 018 1,0%			35 0,0%	39 260 37,6%	64 028 61,4%	104 341 100,0%
Ukrajna	15 971 14,2%	49 873 44,3%	354 0,3%	15 714 14,0%	14 761 13,1%	15 913 14,1%	112 586 100,0%
Összesen	40 367 5,3%	160 745 21,2%	74 445 9,8%	123 351 16,2%	126 861 16,7%	233 382 30,7%	759 151 100,0%

15. táblázat. Magyarigazolvány-igények évek és településnagyság szerint

	Településnagyság						
	1000 fő alatt	1001– 3500	3501– 5000	5001– 10 000	10 001– 30 000	30 001 fő fölött	Összesen
2002	30 421 5,1%	126 594 21,4%	55 375 9,3%	92 211 15,6%	101 702 17,2%	186 093 31,4%	592 396 100,0%
2003	8 484 6,6%	27 769 21,5%	14 483 11,2%	23 242 18,0%	19 940 15,4%	35 331 27,3%	129 249 100,0%
2004	1 413 3,8%	6 382 17,0%	4 587 12,2%	7 898 21,1%	5 219 13,9%	11 958 31,9%	37 457 100,0%
Összesen	40 318 5,3%	160 745 21,2%	74 445 9,8%	123 351 16,2%	126 861 16,7%	233 382 30,7%	759 102 100,0%

16. táblázat. Magyarigazolvány-kérelmek nemek és mikrokorcsoportok szerint

Év	Férfiak		Nők		Összesen	
	Esetszám	%	Esetszám	%	Esetszám	%
0–5	11 486	50,9	11 062	49,1	22 548	100
6–15	58 161	50,7	56 504	49,3	114 665	100
16–21	31 970	49,7	32 292	50,3	64 262	100
21–25	27 467	50,2	27 225	49,8	54 692	100
26–35	56 924	47,1	63 884	52,9	120 808	100
36–60	125 661	48,0	136 005	52,0	261 666	100
61–70	34 195	44,4	42 846	55,6	77 041	100
71–80	17 308	46,6	19 797	53,4	37 105	100
81 fölött	3 091	48,9	3 224	51,1	6 315	100
Összesen	366 263	48,2	392 839	51,8	759 102	100

17. táblázat. Magyarigazolvány-kérelmek nemek és makrokorcsoportok szerint

Év	Férfiak		Nők		Összesen	
	Esetszám	%	Esetszám	%	Esetszám	%
Iskoláskorúak 5–20 év	90 131	50,4	88 796	49,6	178 927	100
Munkaképeskorúak 21–60 év	210 052	48,0	227 114	52,0	437 166	100
Nyugdíjaskorúak 60 év fölött	54 594	45,3	65 867	54,7	120 461	100
Összesen	354 777	48,2	381 777	51,8	736 554	100

18. táblázat. Magyarigazolvány-kérelmek nemek és évek szerint

Év	Férfiak		Nők		Összesen	
	Esetszám	%	Esetszám	%	Esetszám	%
2002	285 514	48,2	306 882	51,8	592 396	100
2003	63 172	48,9	66 077	51,1	129 249	100
2004	17 577	46,9	19 880	53,1	37 457	100
Összesen	399 263	48,2	392 839	51,8	759 102	100

19. táblázat. Magyarigazolvány-kérelmek nemek és a magyar népesség aránya szerint

Magyarok aránya a településen	Férfiak		Nők		Összesen	
	Esetszám	%	Esetszám	%	Esetszám	%
0–20 %	76 238	48,3	81 603	51,7	157 841	100
21–40%	55 215	47,8	60 349	52,2	115 564	100
41–60%	54 703	48,1	59 125	51,9	113 828	100
61–90%	98 571	48,1	106 362	51,9	204 933	100
90% fölött	79 416	48,9	83 108	51,1	162 524	100
Összesen	366 263	48,2	392 839	51,8	759 102	100

20. táblázat. Magyarigazolvány-kérelmek nemek és település-nagyságrend szerint

Lélekszám	Férfiak		Nők		Összesen	
	Esetszám	%	Esetszám	%	Esetszám	%
1000 fő alatt	19 691	48,8	20 676	51,2	40 367	100
1001–3500	78 157	48,6	82 588	51,4	160 745	100
3501–5000	36 483	49,0	37 962	51,0	74 445	100
5001–10 000	60 249	48,8	63 102	51,2	123 351	100
10 001–30 000	61 044	48,1	65 817	51,9	126 861	100
30 000 fölött	110 664	47,4	122 718	52,6	233 382	100
Összesen	366 288	48,2	392 863	51,8	759 151	100

21. táblázat. Magyarigazolvány-kérelmek makrokorcsoportok és országok szerint

	Iskoláskorúak 5–20 év		Munkaképes- korúak 21–60 év		Nyugdíjaskorúak 60 év fölött		Összesen	
	Esetsz.	%	Esetsz.	%	Esetsz.	%	Esetsz.	%
Horvátország	929	15,0	3 569	57,5	1 705	27,5	6 203	100
Románia	108 332	25,2	250 858	58,5	69 881	16,3	429 071	100
Szlovénia	354	20,5	1 006	58,3	366	21,2	1 726	100
Szlovákia	21 666	24,6	52 934	60,2	13 372	15,2	87 972	100
Szerbia	20 262	19,9	60 488	59,3	21 222	20,8	101 972	100
Ukrajna	27 382	25,0	68 311	62,3	13 915	12,7	109 610	100
Összesen	178 927	24,3	437 166	59,4	120 461	16,4	736 554	

Összesítő statisztika a magyarigazolvány-kérelmekről 2002. január–2005. március

Ország	Benyújtott kérelmek száma					Elbíráló hatósághoz elektronikus úton érkezett kérelmek száma					Legyártott okmányok száma				
	2002	2003	2004	2005	Össze- sen	2002	2003	2004	2005	Össze- sen	2002	2003	2004	2005	Össze- sen
Horvát- ország	4759	1382	642	35	6818	4756	1385	635	31	6807	4485	1617	612	35	6749
Románia	340 250	80 844	75 139	4751	500 984	323 395	90 204	80 893	5632	500 124	315 329	94 831	81 682	4903	496 745
Szlovákia	58 374	27 073	12 156	1854	99 457	57 844	26 872	11 952	2294	98 962	55 671	28 425	12 157	1634	97 887
Szlovénia	1498	277	224	45	2044	1535	239	223	4	2001	1470	292	224	4	1990
Ukrajna	96 812	15 206	8535	3130	123 683	95 234	16 784	8 020	2322	122 360	92 969	18 322	7986	1858	121 135
Szerbia és Montenegró	91 793	11 273	4738	704	108 508	89 394	13 668	4742	651	108 455	86 877	15 580	4600	675	107 732
Mind- összesen	593 486	136 055	101 434	10 519	841 494	572 158	149 152	106 465	10 934	838 709	556 801	159 067	107 261	9109	832 238

Irodalom

- CSATA Zsombor–HORVÁTH István–KISS Tamás 2004. *A romániai magyar népességet érintő demográfiai folyamatok 1992–2002* (kézirat)
- DOBOS Ferenc 2001. *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben. Kisebbségi riport*, Balázs Ferenc Intézet–Books in Print–Osiris
- DOBOS Ferenc 2002. *Státusdimenziók. Kisebbségi riport*, III–IV. (kézirat)
- DOBOS Ferenc 2003. *Asszimilációs folyamatok a határon túli magyarság körében* (kézirat)
- DOBOS Ferenc 2005. Kisebbségi státus, jogvédelem, nemzetépítés. Magyarországi és kisebbségi magyar értékorientációk, *Magyar Tudomány*, 2. sz., 164–187.
- GYURGYÍK László–SEBŐK László (szerk.) 2003. *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002*, Bp., Teleki László Alapítvány
- GYURGYÍK László 2003a. *A szlovákiai magyarság létszámcsökkenésének okai*, in GYURGYÍK László, SEBŐK László (szerk.), *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002*, Bp., Teleki László Alapítvány
- GYURGYÍK László 2003b. Az asszimilációs folyamatok vizsgálata – komplex megközelítésben – a szlovákiai magyarok körében, *Kisebbségkutatás*, 12. évf., 1. sz.
- GYURGYÍK László 2004. *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarok körében*, Pozsony, Kalligram Könyvkiadó
- GYURGYÍK László 2005. A határon túli magyarok számának alakulása az 1990-es években, *Magyar Tudomány*, 2. sz., 132–144.
- KISS Tamás 2004. *Természetes népmozgalmi folyamatok Erdélyben 1992–2002* (kézirat)
- MIRNICS Károly 1998. Asszimilációs tényezők és asszimilációs politika Jugoszláviában (Vajdaságban), *Regio*, 2. sz., 41–63.
- MOLNÁR József–MOLNÁR D. István 2004. *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében* (kézirat)
- SZILÁGYI N. Sándor 2002. Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra, *Magyar Kisebbség*, 4. sz.

BAKÓ BOGLÁRKA

A hatalom határán – egy erdélyi roma közösség lojális kötődései

„Én leuntatom¹ a romokat, hogy »Ne szavazzatok!«, mert a felveszik a sok pénzt, s a romoknak annyi. »Úgyis leesik a bonotok², minek?« Avval menyünk, amellyikkel jó. Most mit csináljunk? Magyar jött? Magyarra menyünk. Most mit csináljunk? Én nem es gazdagodtam meg, s nem es szegényedtem meg velük.” (Idős cigány férfi)

A fenti beszélgetést 2004 nyarán vettem fel egy dél-erdélyi településen.³ Beszélgetőtársam, Pista,⁴ ötvenes évei végén járó cigány férfi, a település faluvégi utcájának cigányok lakta részén élt. Pista és családja a falu cigány közösségének⁵ szegényebb rétegéhez tartozott. Portáján együtt élt feleségével, mozgássérült édesanyjával, anyósával, az éppen akkor házasodni készülő kisebbik és a még nőtlen legidősebb fiával. A mindennapi megélhetéshez szükséges pénzforrásaik több részről tevődtek össze: zömét a család tagjainak szociális segélye tette ki, ezt egészítették ki a magyar gazdáknál vállalt nyári földi bémunkákért pénzben vagy terményben kapott fizetéssel. Pista és családja 2004 nyarán nem vetett

¹ Itt: „lebeszélem”

² Ti. „szavazatotok”

³ Az 1992-es népszámlálási adatok szerint az 1807 fős faluban 535 roma, 877 magyar, 387 román és 5 német lakik. A 2002-es adatok szerint 790 magyar, 748 roma, 388 román és 3 szász lakos él a faluban.

⁴ A tanulmányban szereplő neveket a falubeli cigány személynevek közül választottam ki.

⁵ A falubeli cigányok oláh-cigány nyelvet beszélnek. Magukat magyarul cigánynak, cigányul rom-/romnjinak nevezik. Eredettörténeteik egyrészt „kelderás”, másrészt „leketár” származásukra irányulnak. A szakirodalom szerint mindkét cigánycsoport az oláh-cigány nyelvet beszélők csoportjába tartozik (lásd Fraser 2002).

téglát,⁶ ellenben abba a téglabála-készítésbe, amelynek árából kisebbik fia esküvőjét szándékozott finanszírozni, ő is besegített. A segély és az egyéb pénzforrások nem fedezték az őszi–téli időszakban létfenntartásukat, így Pista és családja a hideg beköszöntével gyakran ment terményt, ritkábban pénzt⁷ kölcsönkérni a falubeli magyar gazdákhoz.

Mindennapi megélhetésük nagyban függött néhány falubeli magyar gazdától. A család életvitele, megélhetési forrása nem különbözött a dél-erdélyi falu roma közösségének zömétől, mindennapi megélhetési forrásaik megteremtése nehéz, gyakran erejüket és lehetőségeiket meghaladó feladat volt.

A cigányok és a helyi hatalom

„Most hát demokrácia van. Úgy mondják, hogy demokrácia van. Ez demokrácia? Nem értem, hogy »milyen demokrácia lehet?« – ilyen jó kalkulát⁸ ember, aki gondolkodik. Azt gondolom, hogy egy demokrácia [...], mert mit jelent egy demokrácia? Hogy légy szabad. Hogy legyél jól laktatva étellel. Hogy legyél pénzes ember. Légy egészséges, akár mindenféle. És nem az a demokrácia, hogy más rágjon, hogy ne legyen szabad valamit csinálni. Menjünk el? Hova menjünk? Svédországba. Hát nem úgy van? Svédországban megvan a szabadsága az embernek. Minden: szabad, pénz, élet, minden. Itt tisztán kínoztatva élek. Miért? Az Isten mindenkinek adott életet, hogy használja, nem csinált különbséget.” (Idős cigány férfi)

⁶ A téglavetés a falubeli cigányok speciális munkája. A környéken csak ennek a településnek a cigány lakosai végzik ezt a munkát. A falu határában levő agyagot termelik ki. A kitermelt agyagot a férfiak készítik el, és az asszonyok vetik ki. A téglát bálába, ún. „bángét”-ba rakják, majd miután jól megszáradt, egy erre a munkafolyamatra specializálódott cigány férfi állítja össze a katlant, ami nagy szakértelmet kíván, hiszen a legapróbb hiba a katlan összeomlásához vezethet. Miután elkészült, a férfiak három teljes napon át, szakadatlanul tüzelnek benne, éjjel-nappal őrizve azt. Három nap után betapasztják a katlan tűzfészkének a nyílását. Körülbelül egy hét alatt elég a fa, és kihűl a katlan. Ezután már csak a szétbontás van hátra, amit családi segítséggel végeznek el. A munkafolyamat jó idő esetén másfél-két hónapot, esős időszakban akár három-négy hónapot is igénybe vehet. A nagy katlan tízezer, a kis katlan ötezer téglát tartalmaz.

⁷ Pénzt ritkábban kérnek kölcsön a falubeli cigányok, és ritkábban is adnak kölcsön a nem cigány gazdák. A cigányok nem szeretnek pénzt kölcsönkérni, mert az összeget pontosan és határidőre kell visszafizetniük, ellentétben a terménykölcsönnel, amelynek az árát a következő nyáron ledolgozhatják. A nem cigány gazdák is nehezebben szánják rá magukat, hogy pénzt adjanak kölcsön (s akkor is csak kis összeget), mivel attól tartanak, hogy nem vagy csak sokára kapják vissza.

⁸ Ti. „mérlegelő ember”

A dél-erdélyi településen 2004-ben három hónapos, 2005-ben pedig egy hónapos állomásozó terepmunkát végeztem.⁹ Kutatásom egyik része a roma közösség¹⁰ mindennapi megélhetési forrásainak vizsgálatára irányult. A cigányok mindennapi „túlélési technikáit” vizsgálva szembetűnő volt nagymértékű függésük a falubeli magyaroktól és románoktól.

A magyarok birtokolták a falu gazdasági hatalmát. Az ő tulajdonukban volt a falubeli boltok nagy része,¹¹ a helyi mészárszék, a malom és a pékség. Földtulajdona a településen szinte minden magyar és román családnak volt, ám a magyarok arányaiban több földművelő gépet birtokoltak,¹² illetve a falu nagybirtokú gazdái is a magyar közösség soraiból kerültek ki. Mindez a cigányok számára munkalehetőséget teremtett. Néhányukat a kiskereskedők alkalmazták takarítói és árupakolói munkakörben. Szinte minden cigány család belekapcsolódott a romák és nem romák közötti sajátos, hierarchikus földbérleti és bér munkarendszerbe.

A földbérleti rendszerbe kevesebb cigány család vett részt. Azok a családok, amelyek módosabbak¹³ voltak, kibérelték a magyar gazdától „felébe” vagy „harmadába” a kisebb földterületeket, s a termés begyűjtése után egy előre megszabott osztzkodási rendszer szerint felezték vagy harmadolták a takarmányt. A feles bérlet esetében a magyar gazda szántott, de a további munkákat (vetést, kapálást stb.) a bérlő végezte: „Felibe? Akkor vót az illető – meddig nem betegedett le, akinek most is dógozom az ő földjén –, az szántatta meg, traktorral őszi szántást. Akkor így tavaszon tárcsáltatta meg, akkor kb. ennyi vót, mert a kétszeri szántással és a tárcsázással egyformán vót. S akkor úgy raktuk belé, a lóval én húztam belé, akkor csak kukoricát tettünk, kapáltuk s végeztük a munkát, amit kellett, s akkor egy kas vót az enyém, s egy az övé. Annyi vót, hogy felit-felit csináltuk, s kivettük a pénzt. A gazda azt mondta, már az utolsó időben is azt mondta, hogy tehetünk, mit akarunk,¹⁴ csak mi dógozzuk a földet éppen, hogy ne maradjon úgy ugarul.” (Középkorú roma férfi)

⁹ Terepmunkámat az OTKA (T 42 767 Cigány és nem cigány kultúrák interetnikus kapcsolatai a Kárpát-medencében) Kárpát-medencei roma és nem roma interetnikus kapcsolatok kutatása című nyertes pályázata támogatta.

¹⁰ Köszönöm a falubeli cigányoknak, hogy elfogadtak és segítettek a munkámat. Külön köszönöm bába Gruja családjának, hogy lakhattam náluk, köszönöm segítségüket, útmutatásaikat és barátságukat, amely nélkül nehezen tudtam volna mozogni világukban. Hálás vagyok a falu magyar és román közösségének, hogy nem gördítettek akadályt a cigány és nem cigány világok különbségeinek kutatása elé.

¹¹ A faluban kilenc kisbirtok van. Ebből hat magyar, két cigány és egy román tulajdonú.

¹² Ez a nagyszámú géppark egyedülálló a környéken. Egy hollandiai gazdaköri kapcsolatnak köszönhetően a falubeli nagygazdák jutányos áron vásárolhattak hollandiai használt mezőgazdasági gépeket.

¹³ Azaz azok, akiknek a tulajdonában ló vagy földművelő eszközök voltak.

¹⁴ Ezt azért emelte ki beszélgetőtársam, mert az esetek többségében a gazda határozza meg, hogy mit vet a földjébe.

A harmadába bérlés azt jelenti, hogy a bérlő a szántás és vetés utáni földmunkát is elvégezte. Ebben az esetben a magyar gazdáé a termény kétharmada, a bérlő roma családé az egyharmada volt. „Hogy például elveszünk egy hektár földet, s abból most már mennyi gabona fog lenni. Hogyha az illető szánt, vet, elvégzi az összes munkát, mi csak megkapáljuk és leszedjük ősszel, akkor két kas török-búza lesz az övé s egy a mienk, ha kukorica van téve.” (Középkorú roma férfi)

A földbérleti rendszerrel ellentétben a falu bér munkarendszerébe a cigány családok nagy része bekapcsolódott. Ebben az esetben a magyar gazdák kiválasztottak számukra „megbízható”, „jó munkás” cigányokat. Választásukat több szempont is megszabta. Fontos volt a hagyomány, azaz olyan cigány családokkal dolgoztattak, akik már korábban is álltak a magyarok „szolgálatában”. Figyelmet fordítottak arra is, hogy milyen a „híre” a nekik dolgozó cigányoknak, azaz keringenek-e történetek esetleges „elégedetlenségükről”, „összezördülésekről” a magyar gazdával a fizetés¹⁵ vagy a munka miatt. Alkalmanként „kipróbáltak” új, még ismeretlen munkaerőt is. Ez esetben a gazdák ellenőrzése és figyelme kapott nagy hangsúlyt. Amennyiben az új munkaerő-választás megfelelt a gazdának, a továbbiakban gyakran dolgoztatott a kiválasztott családdal, esetenként ajánlotta őket más gazdáknak is. A munkakapcsolat „véglegesítése” után életbe lépett a bér munkarendszerrel együtt járó kölcsönrendszer is. Ennek a rendszernek a szabályai szerint a cigány családok nagy megszorultságuk idején jó eséllyel kopoghattak be segítségért „gazdájuk” ajtaján.

A pénzkölcsönzési folyamat többlépcsős, bonyolult rendszer. Amíg a cigány család a kölcsönt vissza nem fizette, köteles volt minden esetben munkájával ingyen segíteni a magyar gazdán. Ez a segítség pusztán a ház körüli teendőkre korlátozódott (állatok körüli munka, esetleg szénalerakodás stb.), a bér munkát általában nem használták törlesztésre. Előfordult, hogy a magyarok felajánlották a cigányoknak, hogy tartozásukat ledolgozhatják bér munka fejében, de a romák, a legtöbb esetben, ezt határozottan visszautasították.¹⁶ Ennek az volt az oka, hogy

¹⁵ A bér munka napidíja 100, esetleg 150 ezer lej, illetve napi koszt. A fizetés arányait értelmezve: egy kilogramm kenyér 50 ezer lej körül van, egy liter házi tej 20 ezer lejbe kerül. A napi munka reggel nyolc órától este hat-nyolc óráig tart, a munka mennyiségétől függően.

¹⁶ A magyar közösség tagjai ez előtt gyakran értetlenül állnak: „Jönnek, de én azt nem, most is tartozik kettő, egyik 100 ezer lejjel, a másik 50-nel, s ha találkozunk: »csókolom, nagysága, megadom a jövő hónapban«, de a jövő hónap eltelt, de soha nem adta meg. Az többet nem jön, ide hozzám nem jön többet kérni. Én nem adnék, ha nem adja meg, akkor miért. Olyan tökéletlenek, hogy nagydarab férfi, tehát tudna dolgozni, de olyan jóakarat vagy lelkiismeret, hogy »állj meg, tényleg, ez a nő engem boldogított, adott 100 ezer lejt, bár megkérdezem, hogy jöhetnek-e kapálni vagy nem« [...] Vannak közöttük is nagyon rendetlenek.” (Középkorú magyar nő)

az egész napi megerőltető földmunka után a roma családok konkrét keresetet vártak.¹⁷ A kölcsönhöz való viszonyuk sajátossága, hogy részletekben adták meg, mindig remélve nagyobb összegű bevételt. Ha bármi oknál fogva nem tudták megadni hosszabb idő elteltével sem a tartozásukat, akkor egyszerűen megszakították kapcsolatukat a magyar családdal. Ez azt a veszélyt rejtette magában, hogy a faluban nem találtak több kölcsönt adó magyar családot, s ezen bevételi forrás nélkül rövid időn belül elkeserítő anyagi helyzetbe kerültek. Ez az oka annak, hogy ehhez az eszközhöz csak nagyon kevés cigány család nyúlt. „Gyakran maradtunk adósságban, s ha segítem,¹⁸ akkor két-három nap menni kell. Segítenem kell, amíg meg nem adtam a pénzt. Ha megadtam, akkor többet segítenem nem kell. Ha vár utánunk, akkor igen. Azt jelenti, hogy egy hónapot, kettőt, addig vár. Itt van ez a Sz. J., adott nekem kölcsön pénzt, hogy megvettem a juhot innen a szomszédból, s most, hogy a juhot megvettem, megyek hozzá segíteni, mert ha nem, s megyek hozzá, hogy »János bácsi, 100 ezer lejt kérek«, nem ad sohasem. Kicsit a szénába vagy az udvaron, s az állatoknál... Hát, ha ad a gyermekeknek 5 ezer lejt, s aztán viszonzlás, s muszáj segíteni, mert ha nem, »János bácsi, adjon 100 ezer lejt!«, »Nincsen, Pista«, s teszen ki a kapun. Nekem ad egyszer, ha segítem, akkor ad. S ha én sem megyek, akkor többet nem ad. S 11-én, 12-én nem viszem a pénzt, többet nem ad. S ha nem, jön be a kapun, »Pista, kaptad-e a pénzt? Mért nem adod vissza?«, »János bácsi, nincs.« »Ha nincs, többet nem kapsz.« S hogy ne kapjak, isten őrizzen. Ez az egy az én részemről, de másnak van ilyen más jó magyar embere. Ő tudja, hogy dolgozok, és visszaadom.” (Fiatal roma férfi)

¹⁷ A cigányok hozzáállása a pénzhez különbözik a nem cigány társadalmakétól. Amíg a magyar és a román falubeli közösségek erkölcsi rendszerének fontos pontja a pénz „megfogása”, az anyagiak „gyűjtése”, a „felelősségteljes gondolkodás” a jövőbeni mindennapokról, addig a cigány társadalom számára a pénz csupán egy eszköz, amellyel szükségleteiket elégítik ki. Így nem gyűjtik, nem teszik félre a nehezebb időkre keresményeiket, hanem fizetéskor igyekeznek elkölteni, minden olyan dolgot megvásárolva, amelyre a pénzhányos időszakokban nem tudnak költeni. A pénz kezelése más rendszerben működik tehát, mint a nem roma társadalmakban, hiszen amíg náluk egy állandó, mértékletes pénzköltési rendszer működik, addig a cigányok esetenként „költekeznek”, máskor pedig az alapvető élelmiszerekre sincsen pénzük. Ennek magyar részről való megítélését jól mutatja a következő riportrészlet: „Ha pénzt kapnak, akkor ők nem teszik a szalmazsák alá a pénzt. A magyar ember az még – az idősebbekről mondom – biza saját magiktól megvonják, sajnálják az ételt, kicsi szalonnával, tojással, s avval dolgoznak. A cigánynak, mikor pénz van, az tud élni, az mindent megvásárol egy-két nap, aztán megint kezdik előlről. Amikor pénz van, az szúrja a zsebit a pénz, s lemegy a boltba és elveri.” (Középkorú magyar férfi)

¹⁸ Ti. a magyar gazdát

A bér munkarendszert egyértelműen a hierarchia szabta meg, hiszen a romák nem vagy csak ritkán¹⁹ választhatták meg, hogy melyik gazdánál szeretnének dolgozni, illetve nem volt beleszólásuk a munka és a fizetség arányainak az alakulásába²⁰ sem. Mindez mutatta, hogy a cigányok a mindennapi megélhetést biztosító munka szintjén nagymértékben függtek a magyar közösségtől.

A románoktól való függésük elsősorban a bürokratikus hatalmi viszonyok rendszerében volt értelmezhető. 1989 óta a faluban a bürokratikus vezetés egy román párt színeiben induló jelölt és köre kezében volt. Mindez a cigányok mindennapjait a bürokratikus ügyeik intézésében, valamint a szociális segély folyósításában érintette. A romáknak a hivatallal általában két esetben voltak bürokratikus ügyeik. Egyik esetben azok a cigányok fordultak a hivatalhoz ügyeik elintézése végett, akik kereskedelemmel foglalkoztak. A falu cigányainak speciális munkája volt a kézzel festett falvédők és szentképek készítése és árusítása.²¹ Ehhez viszont szükség volt kereskedési engedélyre, amelyet a bürokratikus szervek bocsátottak ki. Másik esetben akkor fordultak a vezető szervekhez a cigány családok, amikor gyermekeik házasságához hivatalos engedélyt²² kértek. Mivel a cigány lányok gyakran 14–16 évesen házasságot kötöttek, s amennyiben a cigány szertartás előtt polgári esküvőt²³ akartak kötni, „kiskorúságuk” miatt szükségük volt a hivatal „jóindulatára”.

A szociális segélyek elbírálása a helyi szervek ügyintézésén múlt, így ők alapították meg azt is, hogy ki jogosult a segélyre, és ki nem.²⁴ Összefoglalva tehát, a cigányok a mindennapi munka szintjén a magyar gazdasági hatalmi rend-

¹⁹ A munkakapcsolat kezdeményezője általában a magyar gazda. A földmunkabérlet rendszerénél viszont előfordulhat, hogy a cigány család megy a földet „kikérni”.

²⁰ Abban az esetben, ha ezt megpróbálták, nagy valószínűséggel később nem hívták őket a gazdák dolgozni. Mivel így elestek a bér munka biztosította lehetőségektől, kevés cigány próbálkozott a bérek felfelé srófolásával.

²¹ Ezt a kilencvenes évek első harmadától kezdve felváltotta a ruhakereskedelem.

²² A román törvények szerint 16 éves kortól szülői engedéllyel megnősülhettek, illetve férjhez mehettek a fiatalok. 16 éves kor alatt erre hivatalosan nem volt lehetőség. Mindezek ellenére a korábbi polgármester kiadta a törvények szerint „kiskorú” cigány pároknak az engedélyt.

²³ Hozzá kell tennem, hogy csak indokolt esetben tartják meg a cigány szertartások előtt a polgári esküvőt. Általában csak az első gyermek megszületése után vetik alá magukat a polgári szertartásnak. Lásd ehhez Okely 1998: 201; Rao 1996: 72–74; Bakó 2005.

²⁴ Ennek megítéléséhez is szükség van a szervek „jóindulatára” is, hiszen például a téglavetéssel foglalkozó cigány családok két-három hónapos munkával egy jó átlagos fizetést kereshetnek meg. Ez természetesen nem „bejelentett” munka. Mindez csupán a nyári időszakban lehetséges, hiszen télen nem lehet téglát vetni. Amennyiben tehát nyáron „mérik fel” a család anyagi helyzetét, könnyen lekerülhetnek a szociális segélyre jogosultak listájáról.

szertől, míg a pénzkereset szintjén a románok által vezetett bürokratikus hatalomtól függtek. A kettős hatalom közt a romák jól lavíroztak: háromnyelvűek voltak, de a mindennapokban magyarul beszéltek a nem romákkal,²⁵ román iskolába jártak, mindemellett roma identitásuk erős volt, magukat cigánynak (romnak) vallották. A nem cigány közösségek által felállított falubeli hierarchikus rendszerbe nagyobb konfliktusok nélkül beleilleszkedtek, a fennálló hatalmi konstrukciókat elfogadták.

A változás és a hatalom

Ez a helyzet 2004 júniusában megváltozott. Ekkor a helyhatósági választásokat a helyi RMDSZ magyar polgármesterjelöltje nyerte meg. A választások előtti kampány nagymértékben épített a pártok nemzetiségi kötődéseire. A hangzatos jelszavak egyértelműen utaltak a falubeli hatalom megragadásának nemzetiségi fontosságára. Mindemellett mind a két polgármesterjelölt igyekezett pártjára állítani a cigányokat, mivel tudatában voltak annak, hogy a mérleg nyelvét az egyik vagy a másik párt felé a cigányok szavazatai fogják elbillenteni. A romákat nem a nemzetiségi kötődés éreztetésével, hanem a különböző jogok²⁶ és anyagi javak megadásának ígéreteivel igyekeztek a maguk pártjára állítani. Ezzel szemben a cigány közösség tagjai pártválasztásukat gyakran indokolták a jelöltek „nemzetiségi sajátosságainak” előnyeivel vagy hátrányaival.

²⁵ Ennek oka a helyi románság nyelvi asszimilációja.

²⁶ Az egyik fő pont ezek közül a földosztás volt. A rendszerváltás után a romák egy csoportja több esetben is kinyilvánította szándékát a parlagon fekvő földek megművelésére. Az ígéretek ellenére ez a mai napig nem valósult meg, amit a cigányok gyakran hangoztatnak rossz életkörülményeik okaként: „nálunk a faluba kellett volna adjanak [földet], mert megvolt a törvény téve úgy, mint más községekbe, hogy adjanak azoknak, akiknek nincsen föld, ötven ár földet mindenkinek. S akkor nem lett volna szükség, nem lett volna muszáj lopni, nem lett volna muszáj menni kellemetlen dolgokat végezni, mert lett volna kicsi, sok, amennyi lett volna, de itt nálunk nem. Ezt mondtam a néptanács vezetőségnek: »megkérem erősen szépen a bizottságot, hívják bé«, – mert mondták előre, hogy nincs föld, amit adjanak, pedig van, vóna annyi – »hívják bé, mert az egész nagy cigányságból nem kerül tíz család, amelyik szereti a földet megdolgozni. Mert a legnagyobb része mind a biznicákkal [üzleteléssel] foglalkozik, kereskedéssel, csempészetekkel [engedély nélküli árusítás], evvel-avval, nem szeretik a mezei munkát. De nem számít, adják meg a jogát, hogy, ha nem fogadja, írja oda, igenis azt a részt nem vállalom, nem kell. S akkor ősszel, hogyha mensz a mezőre, s megfogod [hogy lop], törvényt tudsz nyitni ellene, akkor lehet törvényt nyitni ellene. »Adtam, nem kellett, s most mit keresel itt? Miért mensz? Ha adtam, miért nem voltál ember, hogy megdolgozd?« Így nem adtak senkinek sem, így akkor muszáj kínlódnunk...” (Idős roma férfi)

„Nem, a cigányok a hallgató fele.²⁷ Az erdőn es, a mezőn es, akárhol találkoz a magyarral: a »cigány, az mind cigány«.²⁸ Ha megfog, hogy toroztál²⁹ egy pityókát a helyibe, mindjárt fejbe üt a kapun. Ha elhoztál egy darab fát az övéből, ott maradtál.³⁰ A cigányok nem gondolták meg, hogy ki az.³¹ Románt kellett volna válasszanak. A románnak nincs baja a cigánnyal, még sajnálja. Kivált ez a nagy ember, ez a Gița, ez nagy ember, ez úgy sajnálja a cigányokat, egy kámpánián³² ott mind sok pénzeket adott neki, s kolbászekot, s mindent. S most is, hogy nincsen, most is ad nekik, azért, mert szegény ember volt azelőtt. S nem is tudom kimondani, ha nem cigány.³³ Nem hallottam, hogy beszél cigányul, de igen húz a cigányokhoz, sanálja őket, s pénzezi őket.” (Idős cigány férfi)

„Nem vót,³⁴ mert ezek magyar emberek, nem olyan gazemberek, mint vannak románba hogy [...] ezek a románok huncutabbak, mint a magyarok. A magyar ember nem éppen olyan. Ha egyszer megígéri, akkor megadja.³⁵” (Idős cigány férfi)

A 2004-es helyközi választások megváltoztatták a falu hatalmi szerveit. A hatalom élén álló román nemzetiségű polgármester helyébe magyar nemzetiségű került, így a vezetés köré szerveződő érdekkörök is megváltoztak. A falu bürokratikus életének szervezését a magyar vezetés vette át, és a falu külső kapcsolatrendszere is átalakult.³⁶

A hatalmi rendszer megváltozása maga után vonhatta a cigányok mindennapi hatalmi rendszerének megváltozását is, hiszen a választások után a roma közösség mind gazdasági, mind bürokratikus téren a helyi magyar közösségtől függött. Ennek kutatására ekkor külön hangsúlyt fektettem.³⁷ Vizsgálatom fontos pontjává

²⁷ Ti. a szavazásra jogosultaknak

²⁸ Ti. ezt mondja

²⁹ A „torozás” a következőt jelenti: miután a gazdák betakarították földjeikről a terményt, megengedik, hogy a kiválasztott cigány családok újra átvizsgálják a földeket, s az ott hagyott maradék terményt (burgonyát, kukoricát, cukorrépát stb.) összeszedjék saját használatukra.

³⁰ Ti. rajtakapta a gazda

³¹ Ti. akit megválasztottak

³² Itt: a korteskedés alkalmával

³³ A kérdéses „Gița” önmagát románnak vallja. Mindemellett a cigányok gyakran emlegetik bőkezűségét cigány származásának bizonyítékeként.

³⁴ Ti. probléma abból, hogy az RMDSZ jelöltje győzött

³⁵ Ti. a választási ígéretekben elhangzottakat

³⁶ Nagyobb hangsúlyt kaptak a magyarországi kapcsolatok, így például újra felelevenítették a már nem működő magyarországi testvérkapcsolataikat, illetve újabbakat létesítettek. Erőteljesebben fordultak a közeli nagyváros RMDSZ-képviselője felé, a megyei képviselő-testületben is a falu képviselői a választások után az RMDSZ táborát erősítették.

³⁷ 2004 augusztusában e témakörben hat interjút készítettem.

váltak a következők: Milyen mértékben változtatja meg, illetve megváltoztatja-e a hatalomváltás a romák interetnikus kapcsolatrendszerét? Kihez lesznek a romák lojálisak? A lokális „magyar” hatalomhoz? Az állami „román” hatalomhoz?

A megélhetés és a hatalom

„Mondjuk, ez az élet, a miénk, egy nagy hánykolódás. A szegény embernek az életet kell harcolni. Amíg élünk... pediglen a gazdag embernek³⁸ más életjük van. Ezt a szegény életet! Mi egy tíz esztendővel kéne hogy éljünk többet, de nem lehet, mert sok a hitvánkodás,³⁹ az egész harcolás. Az étlenség, a szegénység megette az embert. Azt akarom, hogy a családomnak, fiamnak, mert ő végig tanult, az Isten rendeljen neki egy jó munkát, jó szervicset.⁴⁰ Mi tartsuk magunkat tovább, az Isten őrizzen betegségtől, mindentől, s azután folytassuk tovább. Amelyik gyerekem nem tanult tovább, azok megnősültek, férjhez mentek, s az urik veszi a nyakába tovább, ezt átaladtam az uriknak s a feleségiknek. De hogy hallszik, azok jól élnek, van nekik, nem jönnek nálam, hogy bolygassanak.⁴¹ Mindörökké azt kívánám, hogy legyen több pénzünk, de ha nem lehetséges, maradjunk ezzel, ami van. [...] Tudja, hogy van? Hogyha egyszer pénzed van, van mindened. Ha nincs pénz, semmid sincs. Nálunk így van.” (Idős cigány férfi)

A helyzet megértéséhez rendszerezni kell és újra át kell gondolni a cigányok mindennapi megélhetési lehetőségeit. Egy cigány család tehát a megélhetéséhez több forrásból is tud anyagiakat előteremteni. Ma már a legkevésbé számottevő az állami munka,⁴² a faluban levő romák anyagi forrásaik sorolásánál ritkán említik meg. Az államilag utalt, de lokálisan megítélt szociális segély minimális, de állandó pénzforrásként jelenik meg a családok életében. A földeken végzett bér-munka anyagi szempontból szintén minimális, mindemellett egy olyan kölcsönrendszernek a része, amely – amennyiben működőképes mindkét fél számára – gyakran válhat a nehéz időszakok (télen, hónap végén) egyedüli megélhetési forrásává. A földbérleti rendszer a téli takarmány felhalmozását teszi lehetővé az állatokat tartó cigány családok számára, illetve a téli alapélelmiszer, a burgonya biztosítását eredményezheti.

Az ún. cigánymunkák – mint a téglavetés, a kéményseprés, a seprűkötés és a gombaszedés – minden esetben a nyári időszakhoz kapcsolódnak. A kéményseprést és a seprűkötést néhány erre specializálódott család végzi, mivel ehhez a

³⁸ Ti. a magyar és román földbirtokosoknak

³⁹ Ti. a nehéz megélhetés

⁴⁰ Ti. a szolgálatot, azaz munkahelyet

⁴¹ Ti. nem kérnek kölcsön

⁴² A közösség tagjai közül két férfinak van a közeli nagyvárosban állami munkája, egy férfi a helyi képviselő-testületben dolgozik.

munkához különleges munkaeszközök szükségesek. Gombaszedéssel és -árusítással szintén csak néhány család foglalkozik; a gombák ismerete hozzáértést kíván. Ahhoz, hogy egy család téglavetésbe fogjon, több dolog is szükséges. Elsősorban ismerniük kell a téglák agyagának készítési módját, illetve a „kivetés” művészetét. Olyan családi, rokonsági hálózattal kell rendelkezniük, amely biztosítja a megfelelő férfi munkaerőt a tégláégetés ideje alatt, illetve több hónapnyi szabad időre van szükségük (azaz az aktív fölművelés mellett nehéz időt szakítani a téglakészítésre), és természetesen szép, napos időre, amely a téglák száradását és égetését segíti.

A helybeli cigányoknak ma már csak vékony rétege foglalkozik üzleteléssel vagy, ahogy nevezik, „biznicával”. Ezek a családok jómódúak, hiszen az árukészlet megvételéhez forgótőkére van szükség. Mindemellett egyre csökken a számuk a vásárló cigányoknak, ennek oka a kereskedelmi felügyelet szigorodása, illetve a romló gazdasági helyzet.

A cigánymunkák utáni jövedelem nem függ a faluban sem a helyi magyar, sem a helyi román közösségektől. Érthető ez, hiszen ezek a munkák minden esetben túlmutatnak a falu határán. Így kéménysepréssel csak ennek a falunak a cigányai foglalkoznak a környéken. Munkalehetőség tehát akadhat a környező falvakban is, sőt gyakran utaznak át a szomszéd megyébe is egy-egy jól fizető munkáért. Hasonló a helyzet a seprű, a gomba vagy a téglá árusításával, hiszen az első kettőt ők maguk viszik el a közeli nagyvárosba vagy a szomszéd településekre, míg tégláért a vevők keresik fel a falubeli cigányokat. Hasonló helyzetben vannak az üzleteléssel foglalkozó cigányok is, akik árujukat gyakran Magyarorszáig vagy Moldváig, Havasalföldre is elviszik.

A cigánymunkák utáni pénzjövedelem tehát független a helybeli lokális szervektől, hiszen a munkák utáni jövedelem nem feltétlenül helyezkedik bele a falu hierarchikusan működő gazdasági rendszerébe. Mindemellett figyelembe kell venni, hogy a munkavégzést befolyásolhatják a helyi bürokratikus szervek. Példa erre, hogy „szóbeli megegyezésen” alapul az, hogy a romák téglavetésből származó jövedelme nem tartozik az adóköteles jövedelmek kategóriájába. Az árusításnál is hasonló a helyzet: az engedélyek és igazolások kiadása is a helyi bürokratikus szervtől függ, s a jövedelem utáni adó nem feltétlenül arányos a jövedelem nagyságával. Így, bár maga a jövedelem nem függ a nem cigány helyi közösségektől, a megszerzéséhez végzendő munka lehetősége függ a helyi bürokratikus hatalomtól. Ezzel szemben a földbérlet és a bér munka teljes mértékben a helyi nem cigány gazdáktól függ. Mint már utaltam rá, a közös munka kezdeményezői szinte minden esetben a gazdák, a fizetés mértékét is ők állapítják meg, munkásaikat önhatalmúlag választhatják ki és bocsáthatják el.

Újból érdemes felvetni a kérdést: Az, hogy a választásokon a magyar közösség egyik képviselője és az ő érdekköre szerezte meg a bürokratikus vezetést, hatással lesz-e a romák falubeli nemzetiségi kapcsolatrendszerére? Megváltozik-e

a román helyi románokhoz való viszonya miatt, hogy a választások után nem képviselőjük a falu bürokratikus vezető szerve? A cigányok hatalomhoz való lojalitását lehet-e a nemzetiségi kötődések rendszerében értelmezni?

A hatalom határán

„Az lesz, hogy – úgy mondták és én úgy mondom, ahogy hallottam – ezek⁴³ akarnak magyar világot csinálni... autonómiát. Nekem nem fáj ez semmit sem, nincs abban részem, se abból. Cigány vagyok. De legyen meg étel, nekem az az egész. Ha magyar világ lesz, magyar leszek, ha román lesz, román leszek. Nekem mindegy. Ezek az etnikok, hogy vagyunk mi, kell hallgassunk. Akármilyen lesz, mi, ha lesz magyar, magyar leszek, ha lesz román, román leszek. Úgy kell lenni. Csak tudjuk ezt, az az egész. Ez volt, mert oda húzol, hogy jobb. Ahol rossz, érzi az ember, nem jó neki, megyek tovább a másik részre, ahol lehet. Azért mondom, hogy a legokosabb [...] rassz ez a cigány nép... [...] Én soha életemben nem láttam bolond cigányt, nem is hallottam, nem bizony. Vagy cigányt felakasztva? Nem bizony, én nem hallottam. De kezdve magyarokat, románokat, látok eleget, hogy felhúzza, a más így csinált, s a más úgy csinált, de egy cigány ilyet nem tesz. Akármilyen baj van a cigánnyal, ha nehezen is él, az nem akasztja fel, hogy ölesse meg magát. Az ész nincs a magyarnál s a románnál úgy tele, mint a cigánynál, a cigány úgy komplett.” (Idős cigány férfi)

A cigányok megélhetési technikáit elemezve láthatjuk, hogy a roma közösség mindennapi létfenntartási lehetősége a helyi-hierarchikus rendszeren alapul. A 2004-es választásokig a román–magyar hatalmi rendszer határozta meg a román megélhetési lehetőségeit, hiszen a helyi munka és az azzal összekapcsolódó kölcsönrendszer elsősorban a helyi magyar gazdától függött, míg a cigánymunkák elvégzéséhez szükséges lehetőséget a bürokratikus hatalmat birtokló román érdekkör határozta meg. A választások után viszont mind munkalehetőségük, mind pénzkereseti forrásuk a magyar közösség tagjaitól függött.

A választási eredmények deklarálása után elkészített interjúk rámutattak arra, hogy bár a cigányok válaszai gyakran fejeztek ki aggodalmat a jövőbeli helyzetük miatt, félelmük elsősorban a megszokott hatalom változására irányult. Ennek oka, hogy a már három periódusban győztes román párti képviselő és köre által felállított szabályokat ismerték és megszokták a cigányok. Ismerték a kiskapukat, az átjárási lehetőségeket, és együtt alakítottak ki olyan szabályrendszert, amely mind a két „fél” számára elfogadható volt. Ennek voltak engedményei⁴⁴ és

⁴³ Ti. a győztes polgármester és köre

⁴⁴ Például az, hogy 16 éven aluli fiatal lányoknak engedélyezték a házasságot.

betartási kötelezettséggel járó szabályai.⁴⁵ A cigányok elfogadták a nem romák által felállított szabályrendszert, s így „nagyobb” etnikai konfliktusok⁴⁶ nélkül éltek együtt. A hatalom szervének változásával viszont olyan új szabályrendszerek léptek életbe, amelyeknek a szabályait, mellékútjait, engedményeit a cigányok még nem ismerték. Hatalmi változás nem befolyásolta interetnikus kapcsolatrendszerüket, hiszen a falu társadalmi hierarchiája az ő esetükben nem változott. Viszonyuk a románokhoz és a magyarokhoz ugyanolyan alávetett viszony maradt. Pusztán annyi változott, hogy a megélhetési forrásaik megteremtésére nagyobb befolyással lett a magyar közösség, hiszen mind munka-, mind pénzforrási lehetőségeik a magyar közösség gazdasági rendszerébe kerültek át.

A faluban bármilyen hatalmi konstrukció is áll fenn, az nem változtat a romák mindennapjain, gazdasági helyzetén és nemzetiségi kapcsolatrendszerén. Lojalitásuk abban áll, hogy igazodásuk nem nemzetiségi alapon történik, hanem a mindenkori hatalmi rendszerhez igazodnak. Azaz nem kötődnek lojálisan sem a magyarokhoz, sem a románokhoz, hanem az éppen fennálló rendszerbe helyezkednek bele. Emiatt nem befolyásolja a hatalomváltás sem interetnikus rendszerüket, sem lokális viszonyaikat, hierarchikusan alávetett szerepük minden rendszerben megmarad.

⁴⁵ Például az, hogy minden kereskedési vállalkozást be kellett jelenteniük, illetve a képek és falvédők készítésével foglalkozó cigányok kisiparosi „vizsgát” voltak kötelesek tenni a helyi szerveknél.

⁴⁶ Érdemes idézőjelbe tenni a *nagyobb* jelzőt, hiszen a nemzetiségi összeütközések elemzésekor veszélyes mértéket minősítő jelzőkkel dolgozni. Mégis használok ebben az esetben, s ennek oka az az összehasonlítás, amelyet a helyi és a szomszéd falubeli beás és nem cigány közösség konfliktusos esetei között tettem. Abban a faluban a mindennapok szintjén gyakori a verekedés, és előfordult már gyilkosság is. Nem állítom, hogy az etnikai konfliktusok „nagyobb” kategóriájának határát érdemes megvonni a fizikai erőszak szintjén, hiszen a két közösség közötti verbális összeütközés is legalább olyan súlyos lehet.

A bemutatott közösségek tagjai beszélgetésünk során gyakran vontak párhuzamot a szomszéd falu erőteljes etnikai konfliktusai és az ő „jó együttélésük” között. Erre példa az alábbi riportrészlet: „Lopnak a határból, még olyan is volt, hogy házaktól, de nálunk még úgy sem [mint a szomszéd faluban]. A.-n [azaz a szomszéd faluból hallott történeteket] hallok, de hogy éjjel, hogy bemenjenek a lakásba, vagy hogy betörjenek, azt még nem [ebben a faluban]. Mondjuk, nappal bemennek, s meglátnak valami, mit tudom én, mit az udvaron, de hogy betörjék az ajtót, azt nem emlékszem. Kicsit már kezdtek civilizálódni, már rendesebben viselkedni, ezelőtt olyan durvábbak, parasztabbak voltak, de most a központba van ez a büfé, s most, hogy látják, hogy a magyarok hogy viselkednek, ők is próbálnak. Látszik öltözetbe, s mindenbe, hogy próbálják utánozni.” (Középkorú magyar nő)

A faluban hatalmi harcot vívó két nemzetiség között a romák mindennapjai akkor biztosítottak, ha a mindenkori lokális hatalom szabályai szerint élnek (lásd Zatta 2002). Ezáltal nem válnak sem magyarokká, sem románokká, de bármelyik etnikumban „láthatatlanként” (Williams 2000) tudnak megjelenni. „Láthatatlanságuk” biztosíték számukra, hogy a nem romák által felállított szabályok szerint működő világon belül a saját világuk öntörvényességét megőrizhessék. A mindenkori vezető etnikumhoz való igazodással teremthetik meg maguknak a konfliktusmentes mindennapokat.

Irodalom

- ACHIM, Viorel 2001. *Cigányok a román történelemben*, Bp., Osiris Kiadó
- BAKÓ Boglárka 2005. *Romlott nők és tiszta lányok*, in PRÓNAI Csaba (szerk.), *Cigány világok Európában*, Bp., Nyitott Könyvműhely Kiadó (megjelenés alatt)
- FRASER, Sir Agnus 2002. *A cigányok*, Bp., Osiris Kiadó
- OKELY, Judith 1998. *The Traveller-Gypsies*, Cambridge, University Press
- RAO, Aparna 1996. A nő a cigány kultúrában, *Cigányfűró*, 3. sz., 72–74.
- WILLIAMS, Patrick 2000. *A párizsi kelderások láthatatlansága*, in PRÓNAI Csaba (szerk.), *Cigányok Európában 1. Nyugat-Európa*, Bp., Új Mandátum, 183–205.
- ZATTA, Jane Dick 2002. *Cigányok, romák – köztes határok kultúrája*, in PRÓNAI Csaba (szerk.), *Cigányok Európában 2. Olaszország*, Bp., Új Mandátum, 27–203.

PAPP RICHÁRD

A „déli végek” népe

*Nemzettudat és többes kötődések
a Vajdaságban élő magyarok körében
december 5-e tükrében*

„A cernagórai szkupstinában nagy vita kerekedik arról, hogy miként lehetne egy kicsit javítani a gyalázatos életszínvonalon – Mi lenne, ha hadat üzennék Amerikának? – javasolja Vujánovics Filip. – A németek meg a japánok is ezt tették, elvesztették a háborút, és most milyen gazdagok! Ezt mi is megtehetnénk. – Igen ám – kételkedte a Miló –, de ki garantálja, hogy nem fogunk győzni?”

Az idézett vicc a vajdasági magyar napilap, a *Magyar Szó* 2005. május 21–22-i (hétfői) számának humoros írásában, a *Magyarzó Pistike* meséiben látott napvilágot. A Crna Gora-iak mentalitását¹ kifigurázó viccet több zentai beszélgetőtársam „tipikusnak” és „nagyon találónak” értékelte:

„Jó ez a vicc, mert a Crna Gora-i az nem akar dolgozni, de nagyon összetartozók, és ahogy együtt vannak, gondolom, fejjel mindenkinek nekimennek. Szóval, vannak nekik pozitívumaik, amit úgy mi is jobban átvettünk, de most sokra megyünk vele, pláne fontos ez december 5-e után. Ha a többi magyar odaát olyan lenne, mint a górac vagy a szerb, akkor nem lett volna ez a szörnyűség.”

„A Crna Gora-iak meg a szerbek primitívebbek, mint a magyarok, kiabálnak, nem olyan kulturáltak, nem olyan finomak; balkáni emberek, de én ahány crnagóracot ismerek, a főnököm is az volt, minden családtagjukat meg rokonukat, meg a többi hozzájuk valót pártolták, segítették, támogatták. Ez a magyarokra egyáltalában nem jellemző. Ez vonatkozik az összes magyarra, ezért nem segít Magyarország se, mert nincs meg ez az összetartás. Nekünk ez jobban megvan itt a Vajdaságban, mert mi ezt jobban megtanultuk itt a szerbektől, gondolom, jobban rá is voltunk kényszerítve. Ezt, amit mi eltanultunk, kéne a többi magyaroknak is megtanulni, mert addig megint csak magunkra számíthatunk. Csak amit mondok: december 5-e.”

¹ A Crna Gora-iak szerbiai viccekben, illetve a magyarok mindennapi folklórában létező sztereotipikus motívumait részletesebben lásd Hajnal 2003; Ljubičić Mićko 2002.

Az idézeteknek megfelelően az általam több éve kutatott többes kötődés kérdéskörének 2005. évi fő motívumát a 2004. december 5-i, a határon túl élő magyarok kettős állampolgárságára vonatkozó, eredménytelenül végződő magyarországi népszavazás határozta meg mind interjúimat, mind rítuselemzéseimet tekintve.²

2004. december 5-e olyan folklórtényezővé vált a vajdasági magyarok mindennapi kultúrájában és rituális gyakorlatában, amelynek mélyebb megismerése nélkül immár a nemzeti identitás aktuális összetevőit sem tanulmányozhatjuk.

Több korábbi tanulmányomban is rámutattam, hogy a Vajdaságban élő magyarok magukat a többi magyartól eltérő mentalitású („déli”, „jó balkáni” stb.) közösségként fogalmazzák meg. A mentalitásbeli különbséget elsősorban a Vajdaság multietnikus környezetének, különösen a szerbekkel való évszázados együttélés hatásának tulajdonítják (Papp 2002, 2003a, 2003b, 2003c, 2004a, 2004b).

Meg kell értenünk azonban, hogy mindez az egyetemes magyar nemzethez való tartozás identitáskategóriáján *belül* fogalmazódik meg. A magyar nemzethez való tartozás olyan integratív „sarokköve” a vajdasági magyar identitásnak, amelyen keresztül, illetve amelyhez viszonyítva mint délvidéki nemzetrész határozza meg saját-etnikus önképét, sztereotípiáit, mentalitáskategóriáit, érték- és normarendszerét, ezáltal szabályozva és alakítva az interetnikus kapcsolatok stratégiáit, valamint ezekhez viszonyítva a szerbség kultúrájának és etnikus jellemzőinek megítélését is.

² Bár az igen szavazatok száma 3 százalékkal több volt, mint a nem szavazatoké, a szavazás eredménytelen volt, mivel a résztvevők száma nem haladta meg a szavazásra jogosult lakosság 25 százalékát. Az utóbbi tény, valamint az igenek csekély arányú győzelme egyaránt kiábrándítóan hatott a vajdasági magyarságra is. Mindezt az anyaország felől megfogalmazódó elutasításnak, „nem”-nek értékelte a vajdasági közvélemény, ahogy azt a december 5-ére közvetlenül reagáló két újságcikk-részlet is mutatja: „A kettős állampolgárság kérdésében szíven ütő, lélekbe markoló adat: mindössze 51,1 százaléknyi IGEN, 48,5 százaléknyi NEM: a hőn óhajtott 2 millió szavazat helyett mindössze 1,5 millió bebocsátó szép üzenet... A többi néma csend és elutasítás... Halálos ítélet tehát” – írta Dudás Károly a *Hét Nap* című vajdasági magyar hetilapban december 8-án. Ugyanígy értékelte a népszavazást néhány nappal később a *Magyar Szó* december 11–12-i, hétvégi számában Laták István: „Mert akárhogyan is forgatjuk az eredményt, a lényeg mégis a NEM. Nemmel szavaztak azok a magyarok, akikkel talán egy csapatnak szurkolunk, s nemmel szavaztak azok a kisvendéglősök, akik évtizedekig belőlünk éltek a Pannon-tengeren.” A népszavazást kísérő kampány miatt ez a feszültség a leírtak mellett elsősorban a nemek mellett kiálló magyarországi kormány, illetve a kormánypártok felé fogalmazódott meg.

Ezért sem lehet a Vajdaságban kutatott közösségeim tagjainak identitását „többsnek” vagy „kettősnek” nevezni, mert éppen komplex identitásrendszerüknek lényege a többirányú kötődések magyarságtudaton belüli szintézise (vö. Ujváry 1991: 14). Éppen ezért a nemzetpolitikai megnyilvánulások és makrofolyamatok alapvetően befolyásolják etnikus kultúrájuk és identitásuk milyenségét (vö. Bárdi 2005: 123; Molnár 2003: 214).

A „déli végek” ünnepe, avagy március 15-e kontra december 5-e

2005-ben Zentán ismét március 14-én tartották meg az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc emlékünnepséget, azért, hogy a másnap Bácskossuthfalván tartandó központi ünnepségre is el tudjanak jutni a résztvevők. A zentai ünnepség idén is a köztemetőben kezdődött kegyeletadó koszorúzással a szabadságharc áldozatainak síremlékénél. Az egy évvel korábbi rítushoz képest változást jelentett, hogy az akkor Budapestről érkező zenészek helyett – ahogy fogalmaztak – idén az „itthoni”, zentai vegyes kórus szerepelt. A kokárda viselése ebben az évben sem vált általánossá, a magyar *Himnusz* nyilvános téren való eléneklése viszont „már természetes” volt – ahogy az egyik résztvevő fogalmazott.

A helyi önkormányzat által delegált szónok ünnepi beszédében érintette december 5-ét, utalva az anyaországi kirekesztésre, de kitérve az igenek nagy számának pozitív jelentőségére is. Az elmondottakat vegyes érzelmekkel fogadta a hallgatóság. „Minek kellett ez?” „Na és hol van Petőfi, Kossuth, azokat valahogy kifelejtette.” „Ez mindenről szólt, csak a negyvennyolcra nem.” „Alapvetően igaza van amúgy, csak ahogy csinálja...” – hangzott több vélemény. Mindez az adott helyi politikus megítélésétől is függ, akinek politikai irányultságát (amelyet a beszéd közben külön is hangsúlyozott azáltal, hogy szónoklatát egy nagy kokárdával díszített bocskaiában adta elő) sokan „túlzónak”, „túl magyarkodónak” tartják, amely eltér a vajdasági magyar kultúra kisebbségi normarendszerétől és interetnikus stratégiáitól (vö. Papp 2003a).

Mások ezzel szemben egyértelműen pozitívnak, „bátornak”, „egyeneknek”, „tisztának” értékelték a beszédet, mivel „december 5-e után minden magyar ünnepen beszélni kell már erről, hogy vissza lehessen állítani, ami elveszett ott” – fogalmazott egyikük. Ez, mint láttuk, a kritikus észrevételekben is alátámasztást nyert: „alapvetően igaza van” – olvashattuk korábban, és ezzel a megállapítással a résztvevők mindegyike egyetértett.

„Ez most végre tényleg a mi ünnepünk” – jellemezte egyik beszélgetőtársam, miközben az esti, a színházteremben megtartott *A Déli végeken* című negyvennyolcas ünnepi műsorra igyekeztünk. A műsort az tette már látatlanban is különösen értékessé, a „mi ünnepünk” beszélgetőtársam számára, hogy a tavalyi,

budapestiek által tartott nagy sikerű előadáshoz képest idén két „itthoni”, vajdasági csoport lépett föl: a péterrévei Tisza táncegyüttes és a topolyai Kodály Zoltán Magyar Művelődési Központ néptáncosai. A péterréveiek és a topolyaiak zentai fellépése a lokális identitás önértékelését is növelte, amely az utóbbi években erősödött a város interlokális szerepe, valamint a nemzeti kultúra és politikum terén.

Orbán Viktor 2004 szeptemberében tett zentai látogatása és beszéde is, amelyet a vajdasági települések közül egyedül itt, Zentán tartott meg, a város mint a délvidéki magyarság saját-biztonságos környezete jelentőségét legitimálta. Az említett politikus (a városban egyöntetűen pozitívan értékelt) beszédét és az elemzendő ünnepi műsort a topolyai néptáncosok is összekapcsolták a résztvevők számára, hiszen mindkét alkalmon szerepeltek. A topolyai táncosok egyébként is visszatérő résztvevői a zentai nemzeti rítusoknak. Ők szerepeltek a 2001. évi millenniumi rítuson is, amely a nemzettudat rituális elmélyítésének egyik jelentős mozzanata volt a zentai magyarság életében.

Az idei műsorban a Délvidék megnevezés, a *Himnusz* közös eléneklése, a *Kossuth-nóta* előadása teljesen magától értetődővé, evidenssé vált. Ennek fontos előzménye volt a tavaly március 14-i ünnep, amikor a budapesti Krónikásének Zeneiskola lépett fel ugyanitt, akiknek a segítségével számos olyan rituális mozzanat vált hangsúlyossá a közösségben, amelyet korábban nem gyakoroltak nyíltan a zentai magyarok (Papp 2004a). Az idén azonban mindez természetessé vált, „már magától ment” –, ahogy egyik interjúalanyom fogalmazott, rámutatva arra, hogy „magunk is simán elboldogulunk”.

A *Déli végeken* című műsor is az említett tartalmakat hangsúlyozta, miközben 1848–1849 eseményeiből a délvidéki történeteket emelte ki. A műsorban maga a Vajdaság szó is csak – ahogy később az egyik résztvevő fogalmazott – „szerb értelemben” szerepelt, mint a Magyarországtól elszakadni kívánó szerb Vajdaság megnevezése.

Az etnikus távolság történeti gyökereire, a konfliktusok múltbeli realitásaira világított rá a „ne féljete, magyar lányok, nem jönnek a szerbiának” dalsor éneklése is. A „szerbián” szó, amely a Szerbia belső vidékein élő szerbek (Serbijanac) megnevezéséből származik, valamint a felidézett korban használatos – mára viszont pejoratív jelentéssel telítődött – „rác” megnevezés szintén a két nemzeti közösség konfliktusokkal terhelt távolságára mutatott rá.

A fiatal katonák harcba indulását, a menyecskék, anyák szomorúságát bemutató koreográfia a közelmúlt délszláv háborús eseményeit is felidézte, összekötve ezáltal a közelmúltbeli tapasztalatokat a nemzeti történelem drámai eseményeivel.

Nem véletlen, hogy az előadás után a közönség tagjai elragadtatással szóltak az előadásról: „Még most se jutok szóhoz.” „Csodálatos volt!” „Ezek a fiatalok most tisztán elmondtak mindent.” „Most már érted, mi az, itt magyarnak lenni,

mert ha ebből se jöttél rá, nem is fogsz soha!” – mondták a műsor kapcsán beszélgetőtársaim.

Az előadás jelentéstartalmait december 5-ével a polgármester záróbeszéde fűzte egybe: „Hálátlan időszakban élünk itt, a Délvidéken – mondta –, mert devalválódnak az emberi értékek, és általános a kulturális és a szociális lecsúszás. Az ideálok keresésében sajnos ritkán nyúlunk vissza 1848-hoz, pedig erőt meríthetnénk eleink kitartásából és emberségéből. Az anyaország is gyakran csak mostoha. December 5-e után március idusa is másként esik. A ’48-as események sorában a délvidéki városok közül városunk, Zenta szenvedte el a legnagyobb veszteséget. Most pedig ezektől a magyaroktól, tőlünk fél Magyarország?”

A továbbiakban kiemelte, hogy a „megoldás” ebben a helyzetben csak a „kitartás”, a nemzet „megtartása és építése” lehet „itt, a déli végeken”. 1848. március 15-e tehát egyértelmű ellentéte december 5-ének. Az előbbi dátumhoz kötődő események, Zenta kiállása, a „déli végek” nemzetet védő áldozataival együtt pedig felértékeltek a helyi lokális és regionális identitás minőségét a negyvennyolcas örökséggel és az anyaországi státus felelősségével egyaránt szembeforduló Magyarországhoz képest. A „nemzet itthoni megtartása” tehát a délvidéki nemzetrész- és azonosságtudat presztízserőjét növelte meg az elmondottak szerint.

A rítus során a március 15-éhez kapcsolódó jelentéstartalmak így válhattak „sajáttá”, és így maga az ünnep is „saját ünneppé”, amelyben létrejöhetett az egyetemes magyar nemzet és a saját közösség azonosulásának, eggyé válásának átélése.

Ennek sajátosságát idén az szolgáltatta, hogy a korábban általam is gyűjtött és idézett identitáskategóriák, öndefiníciók szerint a saját közösség értékelése sokszor negatívabbnak minősült a nemzettudat „minőségi” megítélését illetően („eddig mindig úgy éreztük, hogy mi nem vagyunk olyan jó magyarok, mert nem tudunk annyit, mint a magyarországiak” – ahogy egyik beszélgetőtársam megfogalmazta. December 5-e tükrében viszont ezek a negatív identitáselemek kiegyenlítődték. „Már egyenrangúak lettünk.” „Minden rosszban van valami jó, már nem kell szégyenkeznünk, hogy nem tudjuk a *Szózatot*, meg nem tesszük ki a kokárdát, mert mi legalább azt éljük, ami benne van.” „Van jó is ebben a december 5-ében, legalább jobban egymásra szorulunk, meg láthatjuk, hogy mi többet érünk, felemelhetjük a fejünket” – mondták zentai interjúalanyaim az ünnepség után.

A „déli végek” ebben az összefüggésben a délvidékinemzetrész-tudatot úgy jelenítette meg, mint a hiteles, a negyvennyolcas nemzeti értékeket megőrző közösség jellemzőjét, amelyben a délvidékiek ma újra a magyarság védőbástyájává váltak. Ugyanezt húzta alá és emelte általános vajdasági kontextusba a március 15-e alkalmából másnap megjelenő *Magyar Szó* első oldalán olvasható beszédrészlet is, amelyet a vajdasági magyar politikai elit egyik tagja fogalmazott meg ünnepi szónoklatában Szabadkán. A köztisztelőben álló személyiség egyenlőségjelet tett

1920. június 4-e, a trianoni döntés, 1944 „véres ősze”, a szerb megtorlások és 2004. december 5-e „gyászfüggönye” közé. December 5-e így a vajdasági magyarságot különösen érintő nemzeti tragédiák sorába illeszkedik.³ A szónok azt is kijelentette, hogy a nemzeti érzés „itt él szívünkben, elevenebben talán, mint bármikor. A szabadság és együvé tartozás igénye nemkülönben. Ez tart meg, ez emel fel bennünket. A legjobbaknak, a legkitartóbbaknak ez ad erőt a cselekvésre.” A napisajtó első oldalán olvasottak tehát tovább mélyítették az előző esti ünnepen résztvevőkben az ott átélt és utána megfogalmazott élményeket, gondolatokat.

Az említetteket olvasva, majd beszélgetőtársaimmal útközben megvitatva azt, értem el Bácskossuthfalvára, ahol idén is megtartották a március 15-éhez kapcsolódó központi emlékünnepet, amelynek rituális, szimbolikus motívumai, üzenetei hatással vannak a különböző lokális magyar közösségekre, amelyek tagjai közül minden évben számosan vesznek részt ezen a közös rítuson.

Az ünnepi rítussorozat ebben az évben is a református templomban kezdődött ökumenikus istentisztelettel. Zentához hasonlóan, az eddigi évek gyakorlatától azonban eltérően, csak vajdasági lelkipásztorok tartották. Az ismét nemzeti színnel feldíszített úrasztala mögött így a helyi református lelkész és katolikus pap, valamint az evangélikus esperes foglalt helyet. Utóbbi egy másik bácskai településről, Bajsáról érkezett, hogy hirdesse az igét az ünnepen.

Vallás és nemzettudat összefüggéseit a vajdasági evangélikus magyarok életében érzékletesen világítják meg az esperes korábban publikált gondolatai: „Három év leforgása alatt lelki vezetők, lelkipásztorok nélkül maradt a magyar evangélikusság a Vajdaságban. Majd harminc évig tartott a sötétség korszaka, a magyar evangélikusok elvesztették egyházukat, belecsöppentek egy teljesen új helyzetbe, hitüket és magyarságtudatukat egyházon kívül kellett őrizniük. Elképzelhetetlen helyzet volt, hisz a magyar evangélikusság hozzászokott ahhoz, hogy nemzeti öntudatát a templom tartotta meg. Nem kell túlzottan ecsetelnem, mit jelentett ez a magyar evangélikusoknak, milyen rombolást vitt véghez, amivel mindennapi életünkben ma is szembesülünk.” (Dolinszky 2000: 171.) Az idézetek az elemzett rítusban is megnyilvánuló nemzet és ökumené egymásra utaltságának fontosságát is hangsúlyozzák a többfélekezetű magyar etnikumon, kisebbségen belül.

³ December 5-ét és a trianoni döntést – mint később is látni fogjuk – beszélgetőtársaim közül többen párhuzamba állították. Ennek egyik oka Koltay Gábor *Trianon* című filmjének hatása. A filmet Zentán 2005 márciusában, Bácskossuthfalván március 15-én este vetítették az ünnepi rítussorozat részeként. Mindkét helyen pozitív közösségi élményként értékelték a film megtekintését. A Vajdaság több településén hasonló környezetben és hatással került a film levetítésre. Érzékletes példa erre többek között Temerin, ahol a film levetítése szintén beépült a rituális gyakorlat folyamatába, mivel az említett település tradicionális, Illés-napi ünnepségsorozatának keretében mutatták be nagy sikerrel az említett művet.

Az olvasottaknak megfelelően hangzott el az esperes igehirdetése is, amelyben a nemzettudat megélésének tudatosítása és szakrális legitimizációja mélyült el újra. Az igehirdető is „déli végek”-ként nevezte meg a vajdasági magyar közösséget, felhívva a figyelmet az aktuálisan tapasztalható nemzeti széthúzás veszélyeire és az erre is vonatkozó krisztusi figyelmeztetésre: „Minden ország, amely meghasonlik önmagával, elpusztul, és egyetlen város vagy ház sem maradhat meg, amely meghasonlik önmagával.” (Mt 12,25)

A nemzeti összetartozás tehát bibliai alapelveként is megerősítést nyert, ahogy az a résztvevők által közösen énekelt „Tehozzád szól énekem, / Én jó magyar népem” kezdetű 213. református énekben is megfogalmazódik.

A másik két igehirdető is ugyanezt erősítette meg. A helyi katolikus pap azt emelte ki, hogy Isten nemcsak az embert, hanem a nemzetet is képes a halálból feltámasztani.

A bácskossuthfalvi református lelkész a „negyvennyolcas reformátusok zoltárát”, a nyolcvanadik zoltárt irányozta elő közös éneklésre, kiemelve a bibliai írás utolsó sorát: „Uram, seregek Istene, újíts meg bennünket! Ragyogtasd ránk orcádat, hogy megszabaduljunk!” A lelkész beszédében is kitért arra, hogy a nemzetünkhöz való tartozást és a nemzettudatot is Krisztustól kaptuk. Isten országának és a nemzetnek közösen, együtt kell épülnie és erősödnie, ahogy azt az ószövetségi zsidó történelem is példázza. Az istentisztelet végén mindennek fényében a „nemzet jövőjének” fontosságára hívta fel a figyelmet, segítséget kérve a közösség kisgyermekének építendő játszóház támogatásához. Azért is jelentős ezt a mozzanatot megemlíteni, mert a délvidéki magyarság kulturális életének alapvető kérdését jelentik a szocializációs stratégiák.

A titói rendszer megdőlésének éveiben születő „tisztá generációk” nevelési irányai ugyanis több konfliktust robbantottak ki a vajdasági magyar társadalomban. Ugyanakkor a fiatal generációk testesítik meg az „igazi magyarság” hiteles felvállalását is, hiszen ők nem kényszerültek kompromisszumokra az állammal és a többségi nemzettel. Ezért a fiatalok és a gyermekek a nemzeti rítusok során olyan jelképeket hordanak, illetve olyan műsorszámokat adnak elő, amelyeket a felnőttek nem vállalnak föl, mert ez „tőlük nem lenne hiteles” – ahogy egyikük fogalmazott. Ugyanakkor a gyermeknevelésben már ezek a nemzeti identitást nyíltan felvállaló motívumok egyre inkább legitimitást nyertek, felvázolva ezáltal egy újfajta kisebbségi stratégia jövőjét a vajdasági magyarság életében.

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a szocialista rendszerben és azt követően is a kisebbségi, etnikus egyházak jelentették a saját kultúra átadásának és megőrzésének biztonságos környezetét, akkor érthetővé válik az adományt kérő lelkész indoklása, aki az építendő játszóház célját a következőképp fogalmazta meg: „mondjuk ki: nemzeti és keresztyén nevelésünk a cél”.

A gyermekek újfajta kisebbségi stratégiáinak legszemléletesebb rituális megjelenítői ebben az évben is azok a népviseletbe öltözött csoportok voltak, akik a

templomból a Kossuth-emplékpark felé igyekvő tömeg tagjainak mellére tűzték a nemzeti színű kokárdát (vö. Papp 2002).

A két helyszín között idén azonban egy új jelenség is hangsúlyt kapott, ugyanis a templom kapujánál, jól látható helyen, árpádsávos lobogókat tartó fiatalok csoportja reprezentálta a radikális magyar jobboldal jelenlétét a rítuson. Beszélgetőtársaim ezt negatívan értékelték, a csoport tagjait – a tavalyi ünnephez hasonlóan, ahol azonban még marginálisan, a rituális tér periferiáján voltak jelen – „szélsőségesnek”, „fölsleges”, „túlzó” „magyarkodónak” ítélve meg. „A fiataloknak ez az izgalmas; hőbörgés, radikalizálás, azt hiszik, ez vezet valahová, de ez csak rombol, ez itt nem fér össze, ha tudja ezt valaki, akkor mi biztos, a szerbek példáján” – foglalta össze mindezt egyik zentai beszélgetőtársam környezetünk helyeslése közepette. A fiatalok újfajta kisebbségi stratégiái ennek megfelelően csupán addig élveznek legitimitást az etnikus kultúra kollektív értékrendszerében, ameddig nem lépik túl a tradicionálisan kialakult együttélési szabályok rendszerét, a „kiegyenlítődség” kisebbségi stratégiáinak normáit (vö. Papp 2003a).

A Kossuth-szobornál megtartott idei ünnepség vezérmotívuma december 5-e volt. Már maga a rituális háttér is erre utalt, a szobor mögötti első világháborús emlékművön mindenki által jól látható piros-fehér-zöld színű szív volt látható egy nagyméretű „nem” felirattal. Ennek utalását mindenki értette, bár eltérően magyarázták: „Nem jól választották ki a szimbólumot, igent kellett volna meg egy szívet.” „Ez a »nem« sokatmondó, mert ez jön odaátról, de nekünk a szívünk akkor is magyar marad.” „Nem értem pontosan ezt a »nem«-et, de az biztos, hogy december 5-éről szól, amikor kirekesztettek minket a magyarországiak.” „Láttad biztos azokat a röpcédulákat, amelyek a magyarországiakat igenre buzdították. Azon rajta volt a trikolor, az egyik oldalán az, hogy »igen«, a másikon pedig az, hogy összetartozunk. Hát sajnos nem tartozunk össze. Ez a szívben a »nem«.”

Ezt a „nem”-et hangsúlyozta a rítus egyik további új eleme a szobor mellett, azaz a legkiemeltebb helyen, ahol szintén mindenki által láthatóan egy férfi tartotta kezében a Magyarok Világszövetsége (a népszavazást kezdeményező szervezet) feliratot és emblémát tartalmazó zászlót, rajta fekete gyászszalaggal, amelyre rá volt írva: „2004. december 5.”.

A rítus első momentuma is az említett szimbólumok jelentéseit mélyítette el, amelynek alkalmával Reményik Sándor 1920 februárjában írt *Új szövetség* című verse hangzott el:

„Fájdalmam szörnyű, kiáltó szavát / Az éjnek adom át, a hangtalannak: / Nemzet nincs már...! / De magyarok még vannak. / Ország nincs már, a haza elveszett, / De egymást átölelő lelkek vannak, / És egymás felé kinyújtott kezek. / Erő nincs már és nincs már hatalom, / Sem a föld felett, se a föld alatt, / De él és velünk van a gondolat. / Egymásra gondolunk / És arra, ami magyarrá tesz minket, /

Megértjük egymás szeme-villanását / S hogy »nem«-et gondolt, aki »igen«-t in-
tett. / Ha szétvetették hű, védő karámunk, / Ha porig égették a szentegyházat: /
Nincs más remény és nincs más feladat, / Mint összeszedni ott, ahol, a nyáját. /
Csak ketten legyünk együtt, ketten-hárman: / Már kivirul a lelkek tavasza, / Csak
néhányan, egy kicsike kis zugban, / És az a kis zug – az lesz a *Haza*. / S aki egye-
dül, magára marad, / És alkot, elhagyottan, egyedül: / Idők vásznára, örök jel
gyanánt / A lelkéből a nemzet kivetül. / Leszállunk önnön lelkünk mélyére, / Van
ott még sok arany! / Tüzet-táplálni: fekete gyémántok, / És talán – vas is van! /
Ha kell, hát eltemetjük minden holtunk, / Csendes lesz a mező; / De aztán:
szemzünk... oltunk; / Jönnek a gyermekek, az unokák... / Valamit mindenkibe
beleoltunk... / Fájdalmam szörnyű kiáltó szavát / Az éjnek adom át, a hangtalan-
nak: / Ország nincs már...! / De magyarok még vannak.”

Az elhangzott verset beszélgetőtársaim így kommentálták: „A hideg futkosott a hátamon, ez egy az egyben december 5-éről szólt, az igenekről, nemekről, és hogy akkor is van nemzet, ha már azt hisszük, hogy el van veszve.” „Szörnyű, ha belegondolok, hogy ez egy Trianon-vers, és nem változott semmi azóta, megint van egy Trianon.” „Azért erőt is ad, hogy még magyarok azért vannak, és hogy ezt nem akárki írta.”

Láthatjuk, hogy Reményik Sándor olyan tekintélye a nemzeti sorskérdésekre adott válaszoknak, akinek szavai hitelesítik a kulturális stratégiák megfogalmazódását is. Így a Reményik-versben elmondottak által a saját identitás további megerősítése is legitimitást nyert csakúgy, mint egy korábban általam bemutatott zentai rítus keretében, ahol Wass Albert egyik előadott szövege szolgált mintául a résztvevők számára (Papp 2003a).

Reményik Sándor és Wass Albert egyébként is magasabb presztízsértékkel felruházott erdélyi mivolta további tekintélyt kölcsönöz számukra, és ezáltal úgy szolgálja a közösen átélhető nemzeti tartalmak élményét, hogy hidat képez a két kisebbségben élő nemzetrész azonos életérzése, sorsa között, adott esetben kizárva ebből a szimbolikus közösségből a magyarországiakat. Ezáltal felerősödik a kisebbségben megélt magyarság autentikussága az őket december 5-én „kirekesztő” magyarországiakkal szemben, „akik azt sem tudják, mit jelent igazán magyarnak lenni, azt, hogy a magyarságod a sorsod” – ahogy egyik beszélgetőtársam fogalmazott.

Az elmondottak alapján úgy látom, hogy amíg a korábban általam elemzett nemzeti rítusok a délvidéki nemzetrész egyetemes magyar nemzethez való „hozzákapcsolódását” jelenítették meg és tették átélhetővé, addig ebben az évben a bácskossuthfalvi rítus során is az „igazi” nemzettudat helyi megerősödése és legitimizálódása, a nemzet „ittthoni” és ezáltal hiteles reprezentációja kommunikálódott. A rítus bácskossuthfalvi szónoka is hangsúlyozta: „Ez a mi ünnepünk, sose feledjék ezt!”

Beszélgetőtársaim is hasonlóan kommentálták mindezt: „Beértünk.” „Hallod, felnőtünk.” „Még meg is köszönhetjük végül ezt az egészet, hogy végre teljesen magunkra találtunk.”

A Magyarországról érkezett, tekintélyes tisztséget betöltő szónok beszéde alatt most először hangzottak el bekiabálások, elsősorban a „nem kell a pénzetek” felkiáltással, azonban ez is főleg a marginalizált „radikális” csoportok felől érkezett, igaz, ebben az esetben nem ítélte el őket a hallgatóság, amelyből többen is úgy fogalmaztak halkan, hogy „inkább el se jött volna”, „ez így, december 5-e után, pofátlanság”, „mi azért is megbecsüljük, hogy érezze a saját szegyenét”. Az utóbbi kijelentést később nyomatékosította a hallgatóság beszéd utáni tapsa.

A vajdasági szónokok negyvennyolc örökségét emelték ki, mint követendő mintát az egyetértésre. A „déli végeket” mint lassan leszakadó nemzetrészt jellemezték, amely azonban éppen a negyvennyolcas múltból és annak évenkénti rituális átéléséből meríthet új erőt a megmaradáshoz. S ez az energia, amely még december 5-e árnyékában is képes tovább élni, az egyetemes magyar nemzet újjászületésének is motorjává válhat. A nemzet tehát önmagában is „beteg”, ezt bizonyítja december 5-e, s ennek „gyógyításában” a vajdasági magyarságra is oroszlánrész hárul. Ehhez azonban szembe kell fordulni december 5-ével, s annak ellentétét, a „március 15-i lelkületet” kell normaként elfogadni. A tanulmányban korábban idézett szabadkai szónok ezen a rítuson is előadott beszédében ehhez fűzte hozzá, hogy ma is „szabadságharcot” vív a délvidéki magyarság. „Ez a harc más fegyverrel, békésen folyik, de most is a megmaradás a tét, a saját egyház, a nyelv, az iskola megőrzése ebben a balkáni kalitkában.” Ugyanebben a beszédben kétszer is kiemelte december 5-e trianoni és második világháborús párhuzamát. Ezt az előadást kísérte a legnagyobb taps, hangos bravózáások közepette, s a későbbi kommentárok is ezt a rituális mozzanatot értékelték a legpozitívabbnak.

A szónoklatok után, a koszorúzás alatt végig a *Kossuth-nótát* játszották, ami arra utal, hogy ez a dal mára a nyilvános rituális térben is felvállalttá vált. A *Székely himnusz*t is előadták ismét, jóval kevesebb hibával, mint korábban, a közönség viszont még most sem énekelte az előadókkal, így ez az elem egyelőre nem képezi a rituális gyakorlat evidenciakészletének részét.

A saját-délvidéki nemzetiség-identitás megerősítését szolgálták a koszorúzások is, hiszen a vajdasági tartomány nevében is két magyar vezető koszorúzott. „Már megint mi vagyunk a többség is, azért ez nem rossz” – értékelték a helyzetet a rítus résztvevői.

A magyar önkormányzatok, politikai szervezetek, civil egyesületek képviselői, az egyházi vezetők nemzeti ökumenikus közössége egyaránt az egységet reprezentálták a magyarországi testvérvárosok képviselőivel együtt. Az utóbbiakról a következőket mondták beszélgetőtársaim: „Abszolút igazságtalan lenne, ha minden magyarországit elítélnénk, mert mégiscsak voltak egymillióan, akik

igennel szavaztak, ők ugyanúgy hozzánk tartoznak.” „Nézd meg azokat, akik itt vannak! Ők jó emberek, igennel szavaztak, azért is vannak itt. Őket nem szabad bántani. Idejönnek, és bocsánatot kérnek, pont ők; akiknek kéne, azoknak eszébe se jut. Emezeket viszont ezért becsülöm.” „Nincs nekem bajom a magyarországiakkal, kell nekik a pénz, a baj, hogy ezt kihasználják, tudod, a vörösök, a Gyurcsány meg a többi. Aki itt is van, a többi rendes, szeretjük is őket tovább.” „Akik így is eljöttek Magyarból, azokat sajnálom egy kicsit, mert nem érdemlik meg, de most már ők is tudják, milyen kisebbségben élni csak azért, mert magyar vagy.”

Az eddig leírt momentumok és interjúrészletek tehát nem a magyarországiak egészét, hanem elsősorban egy ezek által körülírt és meghatározható jellemzőkkel bíró magyarországi politikai és világnézeti irányultságot sztereotipizálnak, valamint az ezek befolyása alatt álló anyaországi, szintén körülhatárolható többséget jelölik meg és értékelik negatívan. Ez a negatív megítélés korábbi gyökerű (vö. Tóth 1991: 163), azonban ennyire konkrétá akkor vált, amikor az említett politikai irányzat vezetői a „nem”-ek mellett érveltek a népszavazásról szóló diskurzus során. Akik azonban igennel szavaztak, azok beszélgetőtársaim megítélése szerint hozzájuk hasonlóan a nemzet hiteles tagjainak számítanak. A velük való közösséget tovább erősíti, hogy ők ugyanúgy kisebbséget alkotnak a nemzeten belül, mint a délvidéki magyarok. Ennek kettős jelentősége is van. A vajdasági magyarok is azért élnek kisebbségben – ahogy egyik előbb idézett beszélgetőtársam megfogalmazta –, mert magyarok. Ebben az esetben a magyarországi többség és a szerb többség közé egyenlőségjelet lehet állítani. Ugyanakkor a délvidéki magyarság eddig is kisebbségként fogalmazta meg magát az egyetemes magyar nemzeten belül. Az igennel szavazó magyarországiak nemzeten belüli kisebbségként való definiálása és pozitív tulajdonságokkal való felruházása így a kisebbségi magyar identitás autentikusságát és ezeknek az „autentikus-kisebbségi” magyar közösségeknek az összetartozás-tudatát erősíti föl.

Mint említettem azonban, korábban a magyarság nemzeten belüli kisebbségként való megélése többször negatív önértékeléssel járt a vajdasági magyarok életében. Ennek okait, gyökereit december 5-e hatása is felszínre hozta. A bácskossuthfalvi rítuson a szónokok beszédeiben is elhangzott, hogy „nézzünk magunkba, a régi jólétben, amikor utazhattunk, miénk volt a világ, sokat veszítettünk nemzettudatunkból is”. A rítus más résztvevői így tettek említést ugyanerről: „Régen nem volt ez nekünk fontos, mert úgy éreztük, csuda jól élünk, most ennek is bőjtje van.” „Minden rosszban van valami jó, mert most legalább értékeljük a bajban, ami biztosan a miénk, a magyarságot.” „Igazi csapda volt a titói hazugság, hogy mi, a balkániak gazdagok voltunk a Balkánon, de a nyugatiaknak csak balkániak, mégis azt hittük, hogy miénk a világ, és lassan kezdtük elveszíteni az értékeinket, először is a magyarságunkat.”

A titói évek felé forduló nosztalgia mára szinte teljesen átértékelődött, legalábbis a nemzettudat szempontjából, hiszen a jugoszláv internacionalista eszme és politikai törekvés egyértelmű kudarcot vallott, s ennek romboló hatásait a magyar kisebbség tagjai ma is fokozottan élik meg. A viszonylagos jólét okozta károk az önértékelésben december 5-e kapcsán egyenlítődtek ki véglegesen, ezért is olvashattunk több esetben ennek pozitív hatásairól.

December 5-e és március 15-e a mindennapok kultúrájában

Mint láhattuk, mind a zentai, mind a bácskossuthfalvi rítusok során közös jelentések mélyültek el a résztvevőkben december 5-e és március 15-e kontextusában, azonos, egymást megerősítő és tudatosító mintákat teremtve ezáltal a közösségek mindennapi élete számára is. December 5-e hatását a bemutatott rítusokon résztvevő beszélgetőtársam így fogalmazta meg az ünnepek után: „Én sem hittem volna, hogy ennyi idő után, hónapokkal később is ilyen jelentősége lesz, hogy így fog még fájni nekem is meg mindenkinek, hogy újra meg újra elő fog jönni, hogy nem tudunk tőle szabadulni.”

Másik beszélgetőtársam a következőket tette hozzá: „Ez már folklór lett nálunk, láttad, ilyen gyorsan, ha ez el is múlik, akkor sem tudom, mikor lesz ez elfelejtve, szerintem ez tovább fog élni velünk egy jó darabig, az biztos.”

December 5-e már a népszavazás előtt is meghatározta a vajdasági magyar közélet diskurzusát, nem beszélve a szavazás eredménytelenségének hatásáról. Mindezt érzékletesen mutatta be a *Magyar Szó* 2004. november 4-i számának *Magyarverés Budapesten* című vezércikke Németh István tollából. A cikk a magyar miniszterelnök „nem”-re való voksolásra biztató szavaira reagál. A miniszterelnök lépését az anyaországtól kapott olyan „pofonnak” értékeli, amely egyenértékű a szerbek oldaláról a magyarokat ért atrocitásokkal, magyarverésekkel. A szimbolikus határok így tovább szélesednek a magyarországiak felé, és megerősítik azt a negatív érzést, léthelyzetérzetet, amelyet a cikk írója „semfüsemfa” állapotnak nevez. A népszavazás eredménytelensége és a „nem”-ek magas aránya tovább mélyítette mindezt. Beszélgetőtársaim a következőképp fogalmazták meg a cikkben is leírtakat: „Ez van. Most legalább ki lett mondva, amit amúgy is tudunk, hogy a nemzeten belül is kisebbség vagyunk, halmozott kisebbségiek vagyunk.” „Ami nekem a legjobban fáj az egészben, hogy ott szavaztak ránk a legkevesebben, ahonnan származunk mi, feketicsiek. Kunhegyes és környéke leszerepelt, jó is, eljöttünk onnan annak idején.” „Nekem ez nem volt meglepetés. Tudtam én mindig, hogy ez a helyzet. Sokat járok én át a határon, és mindig van valami bajuk velem, mert a magyarországiak fajgyűlölők, gyűlölnek minket, mert vajdaságiak vagyunk.”

Az idézett kommentárok a népszavazás eredménye által kiváltott indulattól fűtöttek. Ezzel együtt azonban több mindenre következtethetünk belőlük. Az „eddig is tudtuk” kijelentés a múltból és a közelmúltból örökölt negatív magyarországi tapasztalatokra utal, amelyek a két nemzetrész közötti távolságot tartják fenn évtizedek óta. Bácsfeketehegyi beszélgetőtársam pedig e különbség sajátos elmélyülésére utal, amely Kunhegyes és Bácsfeketehegy magyarsága között áll fenn. Véleménye legitimálja és felértékeli a bácsfeketehegyi magyarok saját identitását és mentalitását is, amely azért „jobb”, mint a kunhegyesieké, mert sok mindent átvett a „balkáni mentalitásból” (vö. Hajnal 2003). S mint láttuk a tanulmány bevezetőjében idézett interjúrészletekben is, a „balkáni” pozitív mentálitáskategóriák egyik legtöbbit említett értéke az „összetartozás” tudata, amelynek hiányát a népszavazás is tudatosította a magyarországiak értékelésében. Az utolsó interjúrészlet pedig egyenesen a magyarországiak „fajgyűlöletével” magyarázza a népszavazás eredményét, amely „fajgyűlölet” a vajdaságiak felé irányul, más néppé, „fajjá” minősítve a vajdasági magyarokat, kirekesztve őket az egységes magyar nemzet közösségéből. Beszélgetőtársam ráadásul mindezt saját tapasztalataira hivatkozva állapította meg.

A nemzeten belüli törésvonalak tehát tovább mélyülnek a közeljövőben. Mint a bácskossuthfalvi templomi rítusok esetében láttuk, ezekben a folyamatokban meghatározó jelentőséggel bírnak a saját egyházak. Nem véletlen, hogy az említett újságcikkben a szerző azt is kiemeli, hogy az általa elítélt miniszterelnöki kijelentés előtt két nappal a református egyház kijelentette, minden magyarországi személytől igent vár, hiszen „lelkiismereti és erkölcsi parancs, hogy csak IGEN-t mondhatunk erre”. Ugyanezen az állásponton volt a többi történelmi egyház is, ezáltal tudatosítva a délvidéki magyarokban keresztyénség és magyarság egymást építő egyetemes tartalmait. S ezáltal mindezek a tartalmak, s mindezeket a tartalmakat képviselő egyházak hitele erősödött tovább abban a kisebbségi környezetben, amelyben eddig is a vallásosság, a vallásgyakorlat, a saját egyház világa védte, integrálta és tartotta életben az etnikus és nemzeti tradíció, kultúra és identitás értékeit (vö. Papp 2003c).

Az egyházak mellett a bemutatott rítusok helyszínei is a nemzettudat biztosítékainak számítanak, mivel – interjúalanyaim egyikének szavaival – „mindkettő helység tiszta magyar központ”. Bácskossuthfalva presztízsét az évenkénti minitaközüvetítő, interlokális státust biztosító március 15-i ünnepek és a magyar közösség reformátussága biztosítja.⁴

Zenta mint kulturális központ egyre több rendezvény, regionális alkalom kapcsán integrálja nyíltan a délvidéki magyarságot. S mivel mindkét közösség túlnyomó többségben magyarok által lakott település, e két hely kellőképpen bizto-

⁴ A délvidéki reformátusságnak az „autentikus magyarság” hitelességét biztosító sajátosságairól lásd Papp 2004b.

sítani tudja a saját kultúra biztonságos környezetét.⁵ Zentán, az elemzett ünnepek kapcsán, a következő folyamatokra hívták fel figyelmemet beszélgetőtársaim: „Láttad, Zentán megint sokakon nem volt kokárda, de már olyanok is eljöttek az ünnepre, akik eddig azt se tudták, hogy van negyvennyolc.” „Van hatása ezeknek az ünnepeknek, lassan, de van, március 15-e lassan újra elér hozzánk.” „Fontos ez a negyvennyolc, meg március 15-e. Ezek olyan dolgok, amik nélkül itt nem megy, mert ezzel győzzük le ezt a december 5-ét is, majd meglátod.”

A március 15-éhez kapcsolódó ünnepségek hatásai mellett a fent említett meglátások az 1848–1849-es forradalom és szabadságharcra való, a mai napig tartó személyes azonosulásból fakadnak. A rítusokon résztvevő beszélgetőtársaim úgy említették a „negyvennyolcas meséket”, mint amelyeket gyerekkorukban többször is átélhettek nagyapáik elbeszélései alkalmával. A „negyvennyolcas” történetek délvidéki eseményeiről szóló elbeszélések átöröklődtek a családokban. Interjúalanyaim ráadásul ezeket a nemzeti hősookról, példamutató ősookról szóló történeteket a szocialista rendszer előtt élő, szintén „tisztának” értékelt generáció tagjaitól hallhatták. E történetek tehát átélhetőségük mellett kettős autentikussággal is bírnak számukra: „Nagyapámék sokat meséltek itt a délvidéki szaladásokról, úgy vette ő is az öregapjától, úgyhogy ez valódi most is.” „Perczel Mór meg Damjanich, aki ráadásként szerb volt, a Guyon Richárd, az mind a mi ismerősünk.” „Negyvennyolcban még meg tudtuk mutatni, milyen a magyar a valóságban. Gyerekkoromban nagyapám mindig mesélte, hol volt, meg hogy voltak a csaták itt a déli végen, én meg ezt játszottam a barátaimmal. Voltak a szerbek, meg az áruló magyarok, a labancok meg mi, a szabadságharcosok. Na, ezt most játszhatjuk ma is.”

A fenti interjúrészletek idősebb férfi beszélgetőtársaimtól valók, azonban e téma kiterjedt hatására példa a következő részlet, amely egyik huszonéves nő beszélgetőpartneremtől származik: „Nagyapám sokat mesél nekem is a szabadságharcról, és ezért nekem nagy csalódás volt, amikor Szegeden, az ottani iskolatársaimmal először ünnepeltem március 15-ét, mint otthon, ahol meg szinte mindent jelentett. Ez volt az egyik első élményem Magyarországon, és ez az érzés valahogy azóta is megmaradt, most, december 5-e után meg végképp. Mert lehet, hogy mi itthon nem tesszük ki a kokárdát, mint a magyarországiak, de a lelünkben mi megéljük azt, amit ők csak a mellükön hordanak dísznek.”

A „negyvennyolcas” jelentéseknek megfelelő „lélekben megélt” magyarságtudat, s az ezzel ellentétben álló december 5-i eredmény valósága között fennálló feszültség mélységét érzékletesen foglalta össze számomra az előző interjúrészletben említett nagypapa, legkedvesebb adatközlőm, egy nyolcvankét éves kertész

⁵ A legújabb statisztikai adatok szerint Zentának 78,12 százaléka, Bácskossuthfalvának 84,14 százaléka magyar (Mirnics 2003: 339, 351).

Bácsfeketehegyről: „Az embert úgy alkotta a természet, Isten, hogy valakinek valahova tartozni kell. Tartozni kell elsősorban az embernek az anyjához, a szüleihez, a helységhez, ahol él, a hazájához, amit hazának tart. Nagy baj, ha valaki elveszti azt, akihez tartozni kell. Nagy baj, ha valaki elveszti az anyját, és mostoha kerül helyébe, aki soha nem helyettesítheti az anyját. Mi, akik nyolcvan éve itt élünk így idegenben, úgy néztünk Magyarországra, hogy anyaország, hogy oda tartozunk. Nem akartunk mi semmit tőlük, csak úgy háttérben, hogy valahova mi is tartozunk. Ezt elvették tőlünk december 5-én. Mivé lettél '56 magyar népe, hogy ide jutottál? Mit csináltak belőled? Miért kellett megtagadni bennünket? Egy anya sohasem neveli a gyerekét Káinnak. Miért csináltak Káint belőled, magyar nép? Mert nem akartunk mi semmit az anyaországtól, csak akartuk érezni, hogy van egy ország, amelyik a miénk is, amelyik anyaország, de nem mostoha anyaország. Most azzá csinálták. Csodálkozok. Nem a vezéreken, ha a magyar népen. Ennyire szűk látókörűek lettek zömmel? Tisztelet annak az egymilliónak, akit nem tudtak elbutítani. Mert végeredményben nem akartunk mi rohanni Magyarországra. Nem akartunk odarohanni, hogy elvegyük a szerencsétlen magyar nyugdíjasok kenyerét. Sőt, az elvtársak becsülettel megszerzett milliárdjait sem akartuk megenni. Nekünk nem kell az. Mi már megszoktuk, hogy hol nyakon, hol pofon, nem is olyan nehezünkre esik elviselni, de ez nehezünkre esik, mert a mieinktől kaptuk. Szokták mondani, hogy veszett már több is Mohácsnál. Hát, most miért kellett hárommillió magyart kitagadni? Ez is Mohács, második Mohács. Ez is egy nagy kudarc, ez is Trianonnak a része. Akik ezt csinálták a magyar néppel, nem mondom, hogy mit kívánok nekik, mert jobb nem mondani. Különben ennyi december 5-éről. Máskülönben mi, ha akármit ígérték volna is, akik már megszoktuk itt mostoha körülményeinket, nem mentünk volna oda. Aki akart, úgyis oda ment.”

A saját kisebbségi áldozatokkal terhelt magyar identitás így válik egyenértékűvé a magyar nemzeti történelem dicsőségével, szemben az azt eláruló „többség” közösségével.⁶

Az interjúrészletből megérezhettük továbbá az eddig elmondottakból származó feszültség megélt drámai mélységeit is.

⁶ Különösen izgalmas 1956 megemlézése. Ez, mint közösen átélhető egységes nemzeti esemény korábban nem jelentett a Vajdaságban kapcsolódási pontot a nemzetrészek között. A fenti interjúrészlet azonban 1956-ot hiteles magyar nemzeti tettként értékeli a magyarországiak részéről, még ha szembe is állítja december 5-ével. Idén október 23-án lesz az első hivatalos megemlékezés 1956-ról a Vajdaságban, aminek a kutatása további izgalmas meglátásokkal szolgálhat a délvidéki magyarság nemzettudatának mélyebb megismerése szempontjából.

Többes kötődések december 5-e tükrében

A tanulmány bevezetőjében idézett interjúrészletekben is láthattuk, hogy december 5-e tükrében a délvidéki magyarok identitás szerkezetében felerősödtek a szerbek mentalitáskategóriáinak pozitív értékelései, s ezen keresztül a velük való együttélésből fakadó saját tulajdonságok is. Érzékletesen foglalják össze mindezt a következő idézetek is: „Ha külföldre megyek, gondolom, jugoszláv vagyok, szégyellem is. Például, amikor először voltam Svájcban, szégyelltem, hogy jugoszláv vagyok, mindenki tolta a kocsit, meg kiabálta, hogy »pičku materinu«, meg »gde si«. Magyarországon meg azt szégyellem, hogy magyar vagyok, mert jugoszlávnak néznek meg mondanak, és azt mondom akkor, hogy az is vagyok, ha már nem lehetek más. December 5-e úgyis erről szólt, nem? Hát, ha azt akarják, akkor igenis szerbek leszünk, azoknak legalább nem kérdés, akármilyenek is, hogy össze kell tartani. Befelé persze nem leszünk soha szerbek, de attól még lehetünk.”

„A szerbeknek a *tessék* szavuk jellemző, hogy úgy van: *izvoli*. Ha ezt szó szerint fordítom, nagyjából úgy hangzik: szeretetből. A szívesség, a vendégszeretet, az összetartozás sokkal nagyobb, mint a magyaroknál. Valahogy nagyobb a szívük. Ezt mi is jobban átvehettük tőlük, amikor ők a szomszédaink meg a barátaink. Ha nagyban, a politikában nézzük, az megint más. De ha közel vannak hozzád, ilyenek, és te is jobban ilyen leszel, és ezért csalódunk nagyot, ha máshol, főleg, ha a magyar anyaországban nem ilyenek veled, ha le se szarnak, nemhogy szeretettel fordulnának hozzád, mert te ezt fogod, mert zsigerből más vagy, ilyen értelemben balkáni, amire már kezdesz is büszke lenni.”

„Itt vagyunk a déli végeken, és hát óhatatlan, hogy keveredünk. Sok rosszat és sok jót is eltanultunk, olyat is, amit lehet, hogy egy magyarországi meg sem értené, főleg hogy olyan érzékenyek vagyunk, a lelkünkre vesszük a dolgokat. A családra nagyon büszkék vagyunk, gondolom, a nagycsaládra is, nemcsak apa, anya, egy gyerek, hanem az egészre, mint a szerbek, a népünkre, az igazi magyarságra is. Ezt így inkább csak a többi olyan magyar tudja érteni, aki hasonlóan él, mint mi, akit ugyanúgy nem biztos, hogy épp barátok vesznek körül, és akik ugyanígy, ilyen balkáni helyzetben vannak. Látod, ez néha a rossz, vagy ami rossznak látszik, sokkal jobb lehet, mint ami jónak látszik, gondolom, az emberiség meg a lélek.”

Az idézetekből is láthatjuk, a „déli végek” „jó balkáni” mentalitása olyan sajátos kisebbségi identitást jelöl a délvidéki magyarok kultúrájában, amely egyaránt kötődik a velük együtt élő szerbek kultúrájához, és az onnan átvett, pozitívan értékelt tulajdonságokhoz, valamint az egyetemes-kulturális magyar nemzet közösségéhez is. Ez a többses kötődés azonban nem feltételez egyensúlyt a szerbek, illetve a magyar nemzeti identitás között. Az interjúkból kiderülhetett, hogy „belülről soha nem leszünk szerbek” – ahogy egyikük megfogalmazta. Ennek megfelelően a szerb kultúrával való együttélésből származó adaptív értékeket is

a nemzeti kultúra irányából jövő sérelem, s az ebből fakadó feszültség tette hangsúlyosabbá.

December 5-e a nemzethez való tartozás „otthonlét érzését”, a saját kisebbségi kultúra tágabb biztonságos hátterének érzetét törte meg, felerősítve ezzel a Magyarországgal szemben korábban is megfogalmazódó és személyes tapasztalatokból, sérelmekből is táplálkozó „idegenlét” érzését (vö. Csepeli 1987: 249). Ezért, mint láthattuk, a kritikák elsősorban Magyarországgal (s ezen belül annak nemmel szavazó többségével), s nem a nemzeti közösség egészével szemben fogalmazódtak meg. Ezzel együtt a délvidéki identitás „igazi”, „hiteles” nemzeti volta vált hangsúlyosabbá december 5-e hatására. Az elmondottakból következik, hogy a nemzeti közösségen belül az „igazi”, „hiteles” magyarság képviselői a magyarságot kisebbségi sorsként megélők, elsősorban a nemzetrészek közösségeinek tagjai, azaz a „hasznos bálvány” helyzetben” élő magyaroké – ahogy fentebb olvashattuk –, továbbá azoké, akik képesek ennek a létállapotnak az átélésére, a nemzethez való tartozás egzisztenciális sorsként való megélésére. A kisebbségi lét így válik a nemzethez való tartozás mintájává, felértékelve a saját identitás minőségét, enyhítve a népszavazás általi csalódás fájdalmát.

A kilencvenes években elkezdődött a státustörvénnyel és a millenniumi rítusokkal felerősödött folyamat, amely a nemzethez való tartozás elmélyülését, s az ehhez kapcsolódó kisebbségi stratégiák nyíltabb felvállalását indította el a Délvidéken december 5-ével együtt. December 5-e – mint láttuk – a „déli nemzet-rész” identitáselemet erősítette meg, tette hitelessé, megnövelve ennek presztízsértékét, és hozzákapcsolva mindehhez a „déli végek” nemzetért felelős, nemzetet védő, az identitás aktivizálódását jelentő mentalitáskategóriát (vö. Gereben 1999: 76–77).

A befogadás, az „otthonlét”-érzés ennek megfelelően a nemzeten belüli kisebbség irányából fogalmazódhat meg hitelesen, és válhat autentikussá. Ennek biztosítékai és mintái december 5-ével szemben a nemzeti történelem kiemelkedő eseményei, elsősorban az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc, amelynek jelentései a nagyszülőktől áthagyományozódott tradíció és a március 15-éhez kapcsolódó rítusok által válhatnak átélhetővé és az aktuális körülményekhez adaptálhatóvá. A rítusokon olyan folklórelemek egészítik ki mindezt, mint a – korábbi írásaimban is bemutatott – népdalok, nemzeti műdalok, a közelmúltban született, s ma a legtöbb nemzeti rítus során elhangzó, Koltay Gergely vagy a Bródy János–Szörényi Levente szerzőpáros által szerzett énekek,⁷ és az általam is elemzett, a tavalyi nemzeti rítusokon elhangzó „délvidéki himnusz” (Papp

⁷ Az elmúlt évek rítusain (így a 2005. évi ünnepeken is) Koltay Gergely szerzeményei közül a *Kell még egy szó* és a *Ki szívét osztja szét*, a Szörényi–Bródy-dalok közül a *Ha én rózsá volnék*, valamint az *István, a király* című rockoperából több ének is visszatérő motívumává vált ezeknek a közösségi eseményeknek.

2004a), valamint az ünnepek jelentéseit kiemelő, tudatosító versek és a rítusokat megerősítő szakrális elemek. December 5-e kapcsán úgy tűnik, hogy tovább nő ezeknek a folklórjelenségeknek a száma, hiszen kezdenek megjelenni olyan énekek, amelyek – a fent említettekhez hasonlóan – beépülnek a mindennapok kulturális kommunikációjába. A mindennapok kultúrájában jelentéssel bíró folklórelemek így lesznek elmélyült identitáselemmé. Ezek a tudatosult identitástartalmak pedig ismét a rítusok során válnak újra és újra átélhetővé (vö. Hoppál 2004: 117).

Érzékletes példáját nyújtja mindennek az a dal, amelyet több zentai fiatal tanult meg és adott tovább egymásnak az utóbbi hónapokban. A dal címe: *December 5-e*, szerzője egy felvidéki fiatalember, Sotkovszky Lajos. A dalt fél évvel december 5-e után, májusban, a tizedik alkalommal megrendezett *Énekelt Versek Zentai Fesztiválján* adták elő az egyik zentai templomban. Mindez együttesen emelte ki a dal rituális jelentőségét, hiszen a saját kultúra szakrálisan legitimált, biztonságos környezetében adták elő, amely környezet a nemzethez való tartozás szimbolikus kitágításának átélését is biztosítja a rituális gyakorlat során.

Utóbbi jelentőségét erősítette, hogy a dalt a felvidéki szerzővel és előadótársával, Soóky Évával közösen adta elő a Zentán jól ismert és közkedvelt helyi Szélrózsa leánykórus két tagja, Hajnal Anna és Tarapcsik Hajnalka, ezáltal jelképezve a nemzetrészek közötti összekapcsolódás és összetartás jelentéstartalmait. Mindennek „hitelességét” megerősítette az előadók életkora, a „tisztá” generációhoz való tartozásuk, ami a követendő nemzeti stratégiák jövőképét is illusztrálta a rítus résztvevői számára.

A leírt sajátosságok hatását mutatja, hogy azóta Zentán nekem is többször lejátszották az előadás hangfelvételét, amely mára Budapestre, valamint erdélyi zenészekhez is eljutott. Az ének szövegével mások is azonosulni tudtak, mivel az egyaránt megfogalmazza a népszavazás eredményéből fakadó csalódás és megdöbbenés érzését, ennek a sérelemnek a fokát, de az ebből felépülő jövő reményét is:

„Határt szabott az élet, / A lélek tükre rév lett / Szabadság, testvériség, lásd, íme csak a múlt lett. / Ki lettél már, nem tudod, / Nincs megfogalmazott ok, / Élsz csupán a tudattal, / Kenyér legyen, s bő asztal. / Véred keveredése / Szívdobbanásnyi élet / Testvéri ellenség lett / Értelme veszett képlet. / Fájó lelkem magányában / Nem hisz nemzetárulásban. / Keresztbe foglalt mélység, / Bölcs hét vezér nemzetség, / Hite hagyott emberség. / Reménységgel élénk ért, / Őseinktől kapott lét, / Talán nem veszhet el még.”

Irodalom

- BÁRDI Nándor 2005. *Stratégiai törésvonalak a budapesti magyarságpolitikában*, in TAMÁS Pál, ERŐSS Gábor, TIBORI Tímea (szerk.), *Nemzetfelfogások. Kisebbség–többség*, Bp., Új Mandátum Könyvkiadó–MTA Szociológiai Kutatóintézet, 123–143.
- CSEPELI György 1987. *Csoporttudat–nemzettudat*, Bp., Magvető Könyvkiadó
- DOLINSZKY Árpád 2000. *Evangéliumi üzenet*, in KESZTHELYI Gyula (szerk.), *Egyház és magyarság*, Bp., Custos Kiadó, 171–174.
- GEREBEN Ferenc 1999. *Identitás, kultúra, kisebbség*, Bp., Osiris Kiadó
- HAJNAL Virág 2003. „Mint leveleket a vihar” *Egy kétnyelvű vajdasági falu*, in BAKÓ Boglárka (szerk.), *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*, Bp., MTA Társadalomkutató Központ, 283–321.
- HOPPÁL Mihály 2004. *Folklór és hagyomány. Válogatott tanulmányok*, Bp., Gondolat Kiadó–Európai Folklór Intézet
- LJUBIČIĆ MIČKO, Dragoljub 2002. *Nacionalni park Srbija*, Beograd, Kreativni centar
- MIRNICS Károly 2003. *A magyarok aránya községek és települések szerint*, in GÁBRITYNÉ DR. MOLNÁR Irén, MIRNICS Zsuzsa (szerk.), *Kisebbségi létjelenségek. Szórvány- és szociolingvisztikai kutatások*, Szabadka, Magyarságkutató Tudományos Társaság, 338–358.
- MOLNÁR Gusztáv 2003. A „nemzet” és az „ország”, in SEBESTYÉN Imre (szerk.), *Sorskérdéseink. Válogatás a Magyar Szó vasárnapi rovatában megjelent írásokból 2001–2002*, Újvidék, Magyar Szó, 212–217.
- PAPP Richárd 2002. Rítus és nemzet, *Létünk*, 1–2. sz., 37–51.
- PAPP Richárd 2003a. Balkán és nemzet. A vajdasági magyarok „mentalitásáról”, *Pro Minoritate*, 3. sz., 37–66.
- PAPP Richárd 2003b. „Mindennapi kenyerünk”. *A Millennium és a „megszentelt hagyományok” jelentései Zentán*, in KOZMA István, PAPP Richárd (szerk.), *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*, Bp., Gondolat Kiadói Kör–MTA Kisebbségkutató Intézet, 280–296.
- PAPP Richárd 2003c. *Etnikus vallások a Vajdaságban? Kisebbségi léthelyzetek kulturális antropológiai értelmezései*, Bp., Gondolat Kiadói Kör–MTA Kisebbségkutató Intézet
- PAPP Richárd 2004a. „Visszatér még a fény”, *Pro Minoritate*, 3–4. sz., 86–122.
- PAPP Richárd 2004b. Reformátusság és kisebbség a Délvidéken, *Protestáns Szemle*, 1. sz., 18–40.
- TÓTH Pál Péter 1991. Kreativitás és stressz a kisebbségben élő magyarság életében, *Regio*, 2. sz., 156–167.
- UJVÁRY Zoltán 1991. *Identitás és etnikum*, in EPERJESSY Ernő, KRUPA András, UJVÁRY Zoltán (szerk.), *Nemzetiség–identitás*, Békéscsaba–Debrecen, Ethnica

BÁNYAI VIKTÓRIA

A rabbinikus responzumirodalomból nyerhető történeti adalékok

Néhány 18. századi példa¹

Műfaj történet, kutatástörténet

A rabbinikus responzum írásos válasz valamely jogi, rituális, morális vagy exegetikai kérdésre, amelyet leggyakrabban egy rabbi, ritkábban magánszemély vagy közösség tesz fel, és egy megfelelő tekintéllyel bíró rabbi válaszol meg. A műfaj elnevezése a kérdésfeltevés és válaszadás levelezésjellegére utal, ezt a jelleget rendszerint formai elemek is tükrözik a szövegben. A héber *SuT* (*seelot ve-tesuvot*) terminológia a kérdés és válasz egységére, míg a hagyományos magyar *döntvény*, *döntvénytár* elnevezés a válasz *halakhikus* állásfoglalás jellegére teszi a hangsúlyt. A definíciótól némileg eltérően a responzumgyűjtemények rendszerint tartalmazzák a szerzőnek a saját községe ügyeiben meghozott állásfoglalásait is, amelyek nem levélválaszként fogalmazódtak. A tanítványok, tisztelők és kései utódok számára ezek az esetek, illetve a válaszban felsorakoztatott érvek, szempontok is iránymutatásul szolgáltak. Bár klasszikus, kötelező érvényű precedensjog nincs a döntvények tekintetében, a mérvadó tekintélyek döntéseit utódaik mindig előszeretettel forgatták és idézték.

Történtek ugyan kísérletek a responzumirodalom gyökereinek a bibliai korba való visszavezetésére, mégis úgy tűnik, hogy jellegzetesen a diaszpórához kötődő, posztaltmudi műfajról van szó.² Épp a diaszpórán belüli nagy távolságok váltak a műfaj kialakulásának egyik meghatározó körülményévé. A másik meghatározó elem a vallási keretek megtartásának fontossága volt. A legkorábbi responzumok az i. sz. 8. századból, az ún. *gaoni* korszak közepéből maradtak ránk, ekkor a babiloni szellemi központ vezetői adtak válaszokat a diaszpóra más

¹ Készült az OTKA D46040 ösztöndíj támogatásával az MTA Judaisztikai Kutatócsoportban zajló kutatás keretében.

² Például MÜLLER 1886.

pontjairól érkező kérdésekre.³ A 12. századtól kezdve Európa és Észak-Afrika helyi rabbijai is adtak már ki ilyen állásfoglalásokat; és a responzum a középkoron és az újkoron át máig termékeny műfaj maradt a zsidóság minden irányzatában. A több mint egy évezredet átívelő, számos országból származó hatalmas szöveganyag áttekintésére vállalkozott Boaz Cohen 1930-ban megjelent klasszikus bibliográfiai munkája, a *Kuntresz ha-tesuvot*, amely közel kétezer, nyomtatásban megjelent responzumgyűjtemény (a gaoni kortól a 19. századig), illetve jó néhány responzumokkal foglalkozó szakirodalom (1930-ig) adatait közli.⁴

A responzumok tudományos tanulmányozása a *Wissenschaft des Judentums* mozgalomban kezdődött a 19. század első felében: Leopold Zunz (1794–1886) tette meg az első lépéseket ebbe az irányba. A század második felében Zecharia Frankelnek (1801–1875), a breslaui Jüdisch Theologisches Seminar vezetőjének oktatói, kutatói tevékenysége iskolateremtő hatású volt ezen a területen. Egykori diákjai közül olyan kutatók kerültek ki, mint Kaufmann Dávid (1852–1899), Joseph Perles (1835–1894), vagy Moritz Güdemann (1835–1918); de említésre érdemesek ugyanebből a korszakból Abraham Berliner (1833–1915), vagy Israel Abrahams (1858–1924) munkái is. A társadalomtörténet iránti érdeklődés erősödésével, illetve a zsidóság „belső” története felé forduló figyelem növekedésével a 20. században intenzívebbé vált a responzumok történeti forrásként való kiaknázása, több szerzőt is ismerünk, aki munkáinak többségét erre a forrásanyagra alapozta. A teljesség igénye nélkül, csupán a különféle megközelítési lehetőségek illusztrálására említünk néhányat az ekkor napvilágot látott tanulmányokból, monográfiákból, három főbb csoportba sorolva azokat: a) egyes szerzők döntvénytárát a szerző belső és külső világának tükréként feldolgozó munkák,⁵ b) egy választott korszakot, illetve területet több szerző responzumai alapján bemutató művek,⁶ c) egyes témák vizsgálata, a téma szempontjából releváns responzumok feldolgozása akár jogtörténeti, akár társadalomtörténeti hangsúllyal.⁷ Továbbá

³ A babiloni gaonok általunk ismert responzumainak legnagyobb része a kairói Geniza anyagában őrződött meg. A legkorábbi szerzőnek Jehudaj gaont tartják (750/760 körül), legtermékenyebb szerzők pedig Serira gaon (906 körül–1006) és fia, Haj gaon (939–1038) voltak.

⁴ Cohen ¹1930, ²1970. Kiegészítések későbbi anyagból: Solomon FREEHOF, Hoszafot lekuntresz ha-tesuvot le-Boaz Kohen, *Studies in Bibliography and Booklore*, 6. évf., 30–41.

⁵ Klasszikus példái Isidor Epstein monográfiái: Epstein 1925; Epstein 1930. A század második feléből: Goldman 1970; Agus 1970; Fuchs 1974. Említsünk még egy, témánk szempontjából releváns munkát: Wind 1961.

⁶ Mann 1917–1924; Rabinowitz 1938; Eidelberg 1962; Goitein 1967–1988; Shmuelovitz 1984.

⁷ Hoffmann 1910; Zimmels 1958. Jacob Katz több munkája is, például Katz 1961; Katz 1995. Shohet 1974; Kahana 1973.

természetesen módszertani írások is jelentek meg a responzumok történeti forrásként való használatáról.⁸

A rabbik levelezései nem csupán a történészek számára jelentettek, jelenthetnek értékes forrást, hanem a nyelvészek, folkloristák és más területek kutatói számára is. Nyelvtörténeti forrásként hasznosítva egyfelől a tanúvallomások nyelveként megőrződött zsidó nyelvekre (jiddis, ladino stb.) nézve nyerhetünk adatokat, másfelől magára a héberre. A középkori és újkori héber helyi és egyéni változatai, helytől és időtől függő változásai, és ebben a helyi köznyelv hatása, illetve az új fogalmakra, jelenségekre használt újító terminológiák története egyaránt kutatható a responzumirodalom szöveganyaga alapján.⁹ Ugyanitt említhetjük Peter J. Haas irodalomtörténeti megközelítésű munkáját is, amely a responzumokat, mint irodalmi termékeket, retorikai jegyek alapján törekszik rendszerezni.¹⁰

Valamennyi érintett tudományág számára hasznos, sőt elengedhetetlenül szükséges ennek a hatalmas szöveganyagnak a szisztematikus gyűjtése és rendszerezése (indexálása). Csak így lehetséges átfogó képet alkotni, áttekinteni a műfaji jellegzetességeket, nyomon követni a nyelvhasználat változásait, figyelni a kérdezőket foglalkoztató témák változásaira stb. Egyedi gyűjtemények feldolgozásakor – a megfelelő kitekintés, összehasonlítási lehetőség hiányában – nehéz elkerülni a kevés adatból való általánosítás veszélyét. Több félbemaradt kezdeményezés után, illetve néhány folyamatban levő program mellett,¹¹ a Bar Ilan Egyetem (Izrael) Responsa Projectje vállalta fel a szövegek digitalizását és indexálását.

A responzumok történeti forrásként való használata a magyar zsidó történetírásban sem újdonság, inkább csak egy évtizedek óta elhagyott szál újrafelvétele. A történész-rabbik nagy generációi ismerték ezeket a forrásokat, és merítették is belőlük. Úttörő munkának számított Kohn Sámuel (1841–1920) *Héber kútförások* című kötete,¹² de bőséggel használta – ismét csak néhány példát említve – Krausz Sámuel (1866–1948), Büchler Sándor (1870–1944), Richtmann Mózes (1880–1972) vagy a már említett Kaufmann Dávid is.¹³ Az utóbbi évtizedekben azonban a magyarországi szakirodalom elhanyagolta ezeket az értékes forrás-

⁸ Soloveitchik 1990 – héber nyelvű egyetemi tankönyv; Katz 1960/61: 62–68; Weinryb 1967: 399–417.

⁹ Jelen tanulmánynak nem célja a nyelvtörténeti szakirodalom számbavétele, csak megjegyezzük, hogy sokkal szegényesebb, mint a történeti szempontú feldolgozásoké. Főképp az átfogó, összehasonlító jellegű munkák hiányoznak.

¹⁰ Haas 1996.

¹¹ Például a jeruzsálemi Makhon le-heker ha-mispat ha-ivri (Héber Jogi Kutatóintézet) sorozatai *Mafteah ha-seelot ve-ha-tesuvot...* címmel.

¹² Kohn 1990.

¹³ Kohn 1884; Krausz 1932: 137–156; Büchler 1901; Richtmann 1905; Schwarcz 1887.

kat, érdemben csak a magyar származású izraeli kutatók hasznosították. Legkiemelkedőbb Jacob Katznak (1904–1998) a zsidó történetírás egészére ható munkássága, neki több munkája magyarul is megjelent.¹⁴ A responzumirodalom történeti forrásként való értékesítésének természetesen elsősorban nyelvi akadályai voltak, vannak: ennek áthidalására, a hazai judaisztika évtizedes adósságának törlesztésére vállalkozott az MTA Judaisztikai Kutatócsoportja jelenleg is zajló kutatási programjában, amelyben összegyűjti és megfelelő apparátussal ellátva magyarul is hozzáférhetővé teszi a kiválasztott szöveganyagot.¹⁵

A forrástípus lehetőségei és korlátai

Az alábbiakban idézett példáinkat két 18. századi szerzőtől válogattuk. Egyikőjük – a század első feléből – Meir ben Jichak (1670–1744), aki működési helye alapján a Meir Eisenstadt (röviden Meir AS, vagy MAHARAM AS) néven ismert. A Lengyelországból származó rabbi korábban Wormsban, majd Prosnitzban (Morvaország) működött, és 1714-ben Samson Wertheimer támogatásával lett – az 1670-es kiűzetés és a század eleji kuructámadások után talpra álló – Eisenstadt (Kismarton, Burgenland) rabbija, ahol harminc éven át, egészen haláláig volt a közösség vallási vezetője. Itt alapított jesivájába közelről és távolabbról egyaránt gyülekeztek tanulni vágyó fiatalok. Döntvényei *Panim meirot* (Fénylő arcok) címmel jelentek meg három kötetben, még a szerző életében. Az első kötet (Amszterdam, 1715) anyaga még az Eisenstadtba érkezése előtti időszak döntvényeit tartalmazza, míg a második (Sulzbach, 1733) és harmadik kötet (Sulzbach, 1738) anyaga már Eisenstadtban gyűlt össze saját községe ügyeiből és magyarországi rabbik kérdéseire adott feleletekből, sőt néhány meszszebről érkező kérdést is találunk köztük.

Másik szerzőnk – a század második feléből – Ezekiel ben Jehuda Landau (1713–1793), közel négy évtizeden át (1754-től) Prága és egész Csehország fő-rabbija, korának egyik legnagyobb halakhikus tekintélye. Épp ezért rabbik tucatjai fordultak hozzá kérdéseikkel, nemritkán már egyfajta feljebbviteli fórumként, a helyi rabbik döntéseinek megerősítése vagy korrigálása céljából. Responzumgyűjteményének címe *Noda bi-Jehuda* (Ismert Júdában, Zsolt 76,2), két kötete (Prag, 1776 és 1811) 855 responzumot tartalmaz, amelyeknek körülbelül nyolcada

¹⁴ Kifejezetten magyar témákkal foglalkozik például Katz 1992: 80–112; Katz 1999.

¹⁵ A kutatási programban megjelent első kötet: Spitzer–Komoróczy 2003. Jelenleg két korszak anyagának gyűjtése és előkészítése zajlik: az 1686 és 1806 közötti időszak forrásaié, valamint a magyarországi holokausztal foglalkozó responzumoké (az utóbbi Frojimovics Kinga vezetésével).

Magyarországról érkezett kérdésekkel foglalkozik.¹⁶ Landau több helyütt is hangsúlyozza, hogy a helyi (magyarországi) viszonyokkal nincs tökéletesen tisztában, és válaszaiban inkább a számára jól ismert lengyel, valamint cseh–morva viszonyokra, szokásokra tud hivatkozni, viszont maguk a kérdések, illetve az idézett tanúvallomások elsőrendű magyarországi források.

A responzum formailag általában három fő részre tagolódik: 1) a kérdés idézése vagy összefoglalása, 2) a probléma tárgyalása a vonatkozó szöveghelyek fényében, 3) a döntés. Peter J. Haas szerint a (kora) újkori döntvények jellegzetessége a *pilpul* (aprólékos érvelés, vitatás) mint stílus vagy módszer. Korábban sokkal rövidebb, tömörebb válaszok is születtek, de ebben az időszakban az érvelés a szellemi virtuozitás bemutatásának terepévé vált.¹⁷ A három fő egységhez csatlakoznak még a levél nyitásakor és zárásakor a levéljelleget adó üdvözlések, levelezési formulák (megszólítás, keltezés, aláírás stb.), de ezek terjedelme és rendszeressége szerzőnként változó. Ezekiel Landaunál szokásosak a hosszú, magasztaló megszólítások, amelyek – a történész számára szerencsés esetben – a responzum keltét, a címzett nevét, státusát és lakhelyét is tartalmazzák.

„Az Örökkévaló segítségével. *Prag*, 539. a kis időszámítás szerint, Av hó kezdetének »előestéje«, harmadik nap.

Válasz. A böjtök szavai és a gyász napjai gyorsan forduljanak citera és hárfa dalává, és méltó a felmenetelre és az ország mérőszalaggal való felosztásának megtekintésére. Szeretett jóbarátomnak a nagy és csodálatos rabbinak, aki gazdag a cselekedetekben és a jó tulajdonságokban, tisztelt tanítónk és rabbink R. Johanan – őrizze és áldja meg őt a Könyörületes – a rabbinikus bíróság feje *Temesvar* szent községében.”¹⁸

Meir Eisenstadtnál hiányoznak az ilyen jellegű levélkezdekések. Feltételezhető, hogy ezeket a „járulékos részeket” a kiadásra való előkészítéskor hagyták el. Ezt támasztja alá, hogy a kérdések idézésénél viszont találunk nagyon hasonló megszólítást, természetesen Meir AS-hoz intézve.¹⁹ Az elhagyás valószínű oka – mint erről alább még lesz szó –, hogy a hagyományos érdeklődés személyek-

¹⁶ Sok válasz esetében bizonytalanok a címzett adatai, így pontos számot nehéz megállapítani. Ezekiel Landau magyarországi levelezőit Richtmann Mózes vette számba fentebb már említett tanulmányában. Jelen kutatásban az ő jegyzékét használtuk kiindulásként, de azt egyfelől a gyűjtemény új (tudományos) kiadásának apparátusából vett adatokkal, másrészt a Bar Ilan University – Responsa Project digitális szövegváltozatának keresési lehetőségeit kihasználva pontosítottuk, bővítettük. Eszerint 33 település és 47 személynév szerepel, természetesen sokuk többszöri előfordulással.

¹⁷ Lásd Haas 1996, a *Classical Rabbinism* fejezetben: 177 skk.

¹⁸ *Noda bi-Jehuda* (a továbbiakban: NbJ) II. Even ha-ezer. 46. A keltezés polgári időszámítás szerint: 1779. július 13., kedd. A címzett, R. Johanan ben Jichak 1760 és 1780 között volt Temesvárott rabbi. Lásd Singer 1928: 12–14.

¹⁹ Például *Panim meiot*, II, 2. R. Aharon rohnici rabbi levelében.

től, helytől és időtől függetlenül magára a problémára irányult. Ugyanakkor a veszteség is nyilvánvaló – ha a kérdésben szereplő eset helyszíne és időpontja esetleg a szöveg más részeiből azonosítható is – a megszólításból kiolvasható információk (rokoni, baráti, tanítványi kapcsolatok, ismertség vagy ismeretlenség, tekintélybeni alá-fölé rendeltség) nem pótolhatók. Ezekből az információkból kapcsolati rendszerek egész hálózata rajzolódik ki földrajzi értelemben is: a tekintélyek hatósugara, az egy-egy rabbi befolyása alatt álló terület térképen is nyomon követhető.²⁰ Minél jelentősebb egy rabbi tekintélye, annál távolabbról is megkeresték kérdésekkel. Másfelől a válaszadónak illeti tiszteletben tartania azt, ha a település egy másik tekintélyes rabbi hatáskörébe tartozott. Emiatt mentegődzik Landau – hivatkozva földrajzi járatlanságára –, amikor a szintén jelentős tekintélyű pozsonyi rabbi, Meir Barby (1729–1789) számon kéri tőle, hogy miért hozott döntést egy Pozsonyhoz közeli település ügyében.²¹

Landaunál a responzumok levéljellegét erősítik a témához nem tartozó személyes megjegyzések is, illetve a levelezés mint tevékenység megjelenése a szövegekben:

„Levele megérkezett hozzám. Mivel azonban sok az elfoglaltságom, beleértve a tanítványok terhéét és azt, ami a község tagjaival van, továbbá más helyekről is sokan tesznek fel kérdést, így nem kesergek azon, hogy egyes napokon képtelenség időt találni mindegyik megválaszolására: időnként félre kell tenni az írásokat. Ez történt a maga levelével is, amíg eszembe nem jutott, és megkerestem a papírok közt, és most válaszolok a kérdésére.”²²

„Levelét megkaptam. Már több, mint kilenc hónapja, hogy nem vagyok egészséges, és a látásom nem olyan, mint volt, és főleg mivel nagyon apró betűkkel írt, nem tudtam elolvasni egész tegnapig, amikor kiadtam az írását nagyobb betűkkel való átmásolásra. Abból láttam, hogy egy hozzá került ügyről kérdez egy nagy-lengyelországi (*Polin gadol*) férfiről...”²³

Társadalom-, illetve szűkebben életmód-történeti forrásként tekintve, a responzumirodalom bőséges anyagot szolgáltat olyan témákhoz, mint a zsidó közösségek öngazgatása, tisztségviselők, jótékonyági ügyek, a vallási élet intézményei és eseményei (zsinagóga, mikve, Hevra Kadisa, szombati törvények, ünnepek), a családok élete (eljegyzés, házasság, válás, halálesetek), viselet, nép-

²⁰ Például Meir Eisenstadt magyarországi kérdezői között jól látható szűkebb (nyugat-magyarországi) régiójának túlsúlya. Responzumaiban a következő településekkel találkozunk: Rohonc, Lakompak, Stomfa, Göncz, Mattersdorf, Komárom, Pozsony, Buda, Temesvár. Külföldről pedig: Belgrád, Bécs, Nikolsburg, Broda, Kremsier, Leipnik, Frankfurt am Main, Trier, Bamberg, Krakkó, Ostrowiec. (Cohen 1995: 200–202.)

²¹ NbJ II. Jore déa, 70.

²² NbJ II. Even ha-ezer, 113. Mose Ariéhez, Nagykárolyba.

²³ NbJ II. Even ha-ezer, 144. Avraham Gottesmanhoz, Munkácsra, 1792.

szokások, orvoslás. Találhatunk gazdaságtörténeti adalékokat is (kereskedelmi útvonalak és szállított áruk, pénzügyi tranzakciók, társulási formák, könyvelési technikák), valamint zsidók és nem-zsidók sokrétű kapcsolatrendszerére vonatkozó adatokat. Keletkeztek továbbá olyan ügyekben is állásfoglalások, amelyekről „külső” forrásokkal is rendelkezünk, így a köztörténet részei voltak eddig is, például a türelmi adó felosztásának kérdése, vagy a kuruc portyázások következményei.²⁴ Mégis egyet kell értenünk B. D. Weinryb megfigyelésével: igen fontos témák, események reflektálatlanok ebben a forrástípusban. Weinryb 17–18. századi responzumokat tanulmányozva (főképp lengyel területekre koncentrálván) azt találta, hogy alig foglalkoznak olyan, a zsidó történelemben meghatározó témákkal, mint a Hmelnickij-felkelés, a Négy Ország Tanácsa, Sabbatai Cvi mozgalma, vagy a haszidizmus terjedése.²⁵ Tegyük hozzá ugyanakkor, hogy más, ugyancsak „belső” források (emlékiratok, vitairatok, krónika jellegű feljegyzések stb.) viszont bőségesen tárgyalják ezeket.

A kérdésekben felvetett témák sokszínűek és szerteágazók, de a mai kutatónak sokszor nem is maga a felvetett (és megválaszolt) rituális, szervezeti, etikai vagy jogi probléma a legérdekesebb, hanem a járulékos információk, mert ezekből tudhat meg új részleteket, mint jelen munka címe is jelzi: „adalékokat”. Egy szombati törvények betartására vonatkozó kérdés kapcsán például a településen élő zsidók által működtetett műhelyekről, üzemekről;²⁶ egy *aguna* ügyében a férj élettörténetéről, ruházataról, a kereskedőket fenyegető veszélyekről;²⁷ vagy a válólevélben szereplő településnevek írásmódja kapcsán a helybeliek, zsidók és nem-zsidók nyelvhasználatáról.

„Kérdés: Hogyan kell válólevélben [*get*] leírni *Oven* város nevét, mert *askenáz* [német] nyelven Ovennek neveztetik, de *Hagar* nyelvén [magyarul] *Buda*, és néhányan *Bud harnak* hívják, és kétségtávol, amikor a község *togar* [török] uralom alatt volt, akkor minden *Jismael* tartományaiban élő szefárdi zsidó *Budun*-nak hívta, mint említve van sok döntvényben, valamint a szerződésekben és válólevelekben is *Budunt* írtak.

Válasz: Természetesen nem szabad elfeledkezni arról, ami írva van a *Sulhan arukh* [Even ha-ezer] 128. szakaszában: ha egy városnak két neve van, az az alapvető, ahogy Izrael hívja. Így annak ellenére, hogy kezdetben azt írták »Budun,

²⁴ Türelmi adóhoz: NbJ I. Hosen mispat, 22. A kuruc portyázások rabbinikus forrásaihoz lásd Büchler 1894: 87–102.

²⁵ Weinryb 1967: 413–414.

²⁶ *Panim meiroi*, I, 38.

²⁷ NbJ II. Even ha-ezer, 46. *Aguna*: olyan férjes asszony, akinek a férje válólevelével nélkül eltávozott vagy eltűnt. Mindaddig, amíg a férj nem küld válólevelet (például kitért férj esetében), vagy tanúvallomások alapján meg nem bizonyosodnak a haláláról (például meggyilkolt kereskedő esetén), az asszony nem mehet újból férjhez.

ami neveztetik Ovennek...«, most azonban, hogy a várost és környékét elfoglalta *askenáz* népe, és a benne lakók *askenáz* nyelven beszélnek, most a zsidók is Ovennek nevezik. És mivel ez az alapvető név, ezt követjük, tehát azt írjuk »Oven, ami neveztetik Budunnak...«.”²⁸

A responzumokban őrződtek meg a legteljesebben a rabbinikus bírósági eljárások dokumentumai. Főképp a szó szerint idézett tanúvallomások nyelvén (a mi eseteinkben jiddisül), illetve nyelvhasználatán világosan érződik a szóbeliség lazább fogalmazásmódja, az első kézből való közlés hitelessége. Ezek a szövegek csakis ebben a formában maradtak ránk, mert a rabbinikus bíróságok jegyzőkönyvei (*pinkasz ha-dajjanim*), ha egyáltalán fennmaradtak, akkor is csak rövid, a döntésre összpontosító bejegyzéseket tartalmaznak, teljes tanúvallomások nem. Példaként egy Dunába fulladt férfi ügyének a vizsgálatakor felvett vallomások egyikét idézzük:

„Amikor egybegyűlt a háromtagú bíróság [*bet din*], megjelent előttünk a tiszteletreméltó Volf samesz Karlburg²⁹ szent közösségéből, Jichak úrnak – emléke legyen áldott – a fia, és kikérdeztük őt, a hamis tanúskodás büntetésének terhe mellett. Így felelt nekünk, ezekkel a szavakkal: »Öt vagy hat nappal azután, hogy eltűnt a tiszteletreméltó Slomo [...], ugyanis³⁰ a tiszteletreméltó Slomo fürdött a *Tunában* [Duna], és eltűnt. Akkor a *Halter* Karlburgból öt vagy hat nappal ezután odament, és azt mondta, hogy hallotta, hogy megfulladt onnan egy zsidó, és ha adnak neki valamit, akkor megmutatja, hogy hol fekszik. Megígérték, hogy adnak neki egy dukátot, és erre megmondta, hogy melyik az a hely, ahol keresni kell. Odamentek az emberek, de nem találták. Ezután odament maga a *Halter* is, de ő sem találta. Így én éjfél után felkeltem és végigmentem a *Tunaj* [Duna] mellett, de nem találtam én sem. Láttam pár nem-zsidót [*nokhri*] az ő faluja közelében, és megkérdeztem őket: »Nem láttatok egy zsidót errefele feküdni? Egy megfulladt zsidót?« Erre az egyik azt válaszolta: »Ha tegnap jött volna, megtalálhatta volna. Mert találtam egy megfulladt embert itt feküdni, felemeltem a fejét, és láttam, hogy zsidó. Fekete szakállá volt, és fekete haja, ebből tudtam, hogy zsidó. És szóltam a *Halternak*. Ha tudtam volna, hogy *Karlburgból* fulladt meg valaki, akkor odamentem volna szólani maguknak.« Miután a nem-zsidó ezt mondta, azt mondtam neki: »Mutasd meg nekem a helyet, ahol megtalálta őt.« Ő meg odavezetett, és mutatott nekem fekete haját egy ágon lógni, és azt mondta a nem-zsidó, hogy a víz azóta nőtt, és a vízbe fültat tovább sodorta.”

²⁸ *Panim meiroi*, II, 45. Településnevek írásmódjával Landau is több responzumban foglalkozik, például Körmend (II. Even ha-ezer, 105–106), Bonyhád (II. Even ha-ezer, 118), Mád (II. Even ha-ezer, 115) esetében.

²⁹ Kadelburg, Oroszvár (Moson vármegye). A szövegben rövidítve: KB.

³⁰ Innentől az idézet jiddisül van.

A fentieket mind tanúskodta a fent említett tiszteletreméltó Volf úr. Pressburg, Menahem [Av] hó 27-én, 495-ben a kis időszámítás szerint.”³¹

Az egyes ügyek kivizsgálásakor felvett tanúvallomások Ezekiel Landau döntvényeiben is bőségesen megtalálhatók, ugyanakkor gyűjteménye második kötetében visszatérő téma a belső bíraskodás autonómiájának II. József idején bekövetkezett csorbulása. Első idézetünkben egy olyan asszonyról van szó, aki nem tartotta be a nők számára előírt rituális tisztaságot, illetve a havi ciklusokra előírt elkülönülést, ezért a rabbinikus bíróság arra ítélte, hogy a férje kergesse el. Landau azonban óvatosságra int az ügyben.

„Így a legjobb út az ottani uraság [*mosel*] által kényszeríteni őt minden kényszerrel, amíg a válólevelet el nem fogadja. Ugyanis a hatalom [*szerara*] engedélye nélkül – növekedjék a dicsősége – egyébként sem vagyunk jogosultak azokban az országokban ilyen nagy dolgot tenni az ország szokásai ellen, olyanban, ami nem kisebbíti a vallásunkat [*dat toratenu*]. Én sem adok engedélyt maguknak a hatalom – növekedjék a dicsősége – engedélyének megszerzése nélkül cselekedni.”³²

A második eset egy hagyatéki ügy, ahol a kiskorú örökösöktől követelik az elhunyt apa üzleti tartozásának kiegyenlítését. Véleményének összegzésekor Landau annak a reményének ad hangot, hogy már a közeljövőben helyreállhat a Tóra előírásait követő belső bíraskodás lehetősége.

„Ezért szerény véleményem szerint, ha az üzleti könyvet megvizsgálja úgy, ahogy leírtam, akkor igazolódik a követelő szigorú eskü által, hogy nincs kiegyenlítve [a követelése]. Azonban ha így is gondoljuk, ne siessünk döntést hozni és behajtani az árváktól! Jobb megegyezést találni köztük! Ez épp az árvák érdeke, mert úgy tűnik, hogy a törvény őket kötelezi, főképp, ha a követelő nemzsidó bíróság [*arkaot*] által hajtja be az árváktól. Ugyanis annak ellenére, hogy nem nevezik a királyság törvényének (*dina de-malkhuta*), és néhány törvényük eltér a mi törvényünktől, és emiatt törölték el – Isten ne adja – a törvényeinket; minden nap reméljük, hogy urunk, a jóságos császár³³ – növekedjék a dicsősége – engedélyt ad a zsidóknak, hogy egymás között Izrael törvényei szerint ítékezzenek.”³⁴

A responzumok történeti forrásként való használata során felmerülő módszertani problémák részben megegyeznek bármely más szöveges forrással, részben azonban specifikusak; következő megjegyzéseink az utóbbiakra összpontosítanak. Speciális nehézség a nyelvi értelmezés helyessége, ami leginkább a közép-

³¹ *Panim meiroi*, III, 2. A vallomás kelte: Pozsony, 1735. augusztus 15. A fordítást jiddisből Komoróczy Szonja Ráhel készítette.

³² NbJ II. Even ha-ezer, 26. Joszef Jehielnek Paksra, 1780.

³³ II. József (1780–1790).

³⁴ NbJ II. Hosen mispat, 25. Wahrman Izraelnek Bodrogkeresztúrra, 1787.

kori latinhoz hasonlítható problémákat vet fel, vagyis hogy a nyelvhasználat korszakonként és területenként erősen változó. Egyes szavak jelentése időben és térben elmozdulva változott, egyes szerzők környezetük nyelve által befolyásolva eltérően fejeztek ki azonos fogalmakat, neveztek meg intézményeket, tisztségeket (tükörfordítások). Új társadalmi vagy technikai jelenségek megnevezése szükségszerűen ad hoc jellegű: vagy a meglevő szókincs egy elemének tulajdonítottak önkényesen új jelentést, vagy homályos körülírással éltek, esetleg egyszerűen beemelték a beszélt nyelv megfelelő szavát. Ezek pontos értelmezése mindenképpen komoly kihívás. Mint ahogy a nyelvi értelmezésen túl, az érvelések sajátos logikájának, asszociációs rendszerének követése is az.

Az általános bírósági iratokkal ellentétben a responzumok hajlanak az esetek valós személyektől, tényleges helyszínektől és időpontoktól elszakított bemutatására. A responzumgyűjtemények egy részénél bibliai nevek (Reuven, Simon, Lea, Ráhel) helyettesítik a valós személyneveket, illetve – ritkábban – a Talmudból vett városnevek a földrajzi neveket is. Más esetekben pedig csak „egy közeli városka”, „az a bizonyos férfi” stb. kifejezéseket találunk, és nemcsak a nyomtatott változatban, hanem már a kéziratban is. A személytelen, helytől és időtől függetlenített esetleírások csak a halakhikus problémára összpontosítanak, hisz közreadásuk eredeti célja nem is volt más, mint hasonló, de másutt, másokkal előadódó helyzetek megoldására mintát adni. Így azonban történeti forrásként való használatuk aggályos: ha a forrás nem közli, akkor aligha tudható, hogy honnan érkezett a kérdés, és az időpontot is legfeljebb hozzávetőleg lehet meghatározni.³⁵ Mégis gyakran találkozunk olyan kérdésekkel, olyan ügyekkel, amelyek a helyszín és a szereplők pontos ismerete nélkül is sokatmondóak, a korszak jellemzésére konkrétumok nélkül is alkalmasak. A példánkban idézett kérdést Landau Dunaszerdahelyről kapta Szender Meisels rabbtól 1787-ben. Az eset helyszíne és szereplői azonban nincsenek megnevezve.

„...láttam levelét és kérdését a községe közelében lévő város zsinagógájának ügyében, amelynek falaiban több hasadék van, és javítása hatalmas kiadást igényel. Azonban a zsinagóga fennmaradása jelenlegi helyén és területén kétséges, ugyanis vizsályt szítók támadtak, mivel egy nem-zsidó templom szomszédságában van, és a *pirfekt* úr³⁶ már fellépett, és le akarta bontani a zsinagógát, de a település lakói ellenálltak. A gróf úrnál – növekedjék a dicsősége – sikert értek el, és engedélyt kaptak. De a vizsályt szítónak még kinyújtva a karja, hogy a botlás

³⁵ Kivételes szerencse, ha rendelkezésünkre áll az eredeti kérdésfeltevés szövege, mivel az még rendszerint tartalmazza a válasz szempontjából már lényegtelennek tartott, így ott nem részletezett körülményeket. Landau responzumgyűjteménye új kiadásának (Landau 1994) egyik fő érdeme épp az, hogy a megjegyzések részben közlik a kérdések szövegét is, amennyiben azt a rabbi kézirati hagyatékában fellelték.

³⁶ Pirfekt: prefektus, előljáró; alább prefektil alakban is.

kövéré legyen ebben: ő befolyásos a gróf minden ügyében és nem minden nap esik meg, hogy (az ott lakók) sikert érnek el a döntésben. A vizályt szító igyekszik akadályokat teremteni a zsinagógának, és a zsinagóga mellett iskolát akar építeni nem-zsidó gyerekeknek, ami nagy kárt okoz, mivel a zsidók a zsinagógából kijövet a nem-zsidó suhancokkal találkoznak, és a suhancok beléjük kötnek. Most a *prefektil* a zsidókért küldött, és beszélt velük, és azt mondta: Tudjátok meg, hogy keserűség lesz a vége, mivel a zsinagóga a nem-zsidók templomának szomszédságában van, és ha valami vita támadna ezek és azok kijövelekor, akkor végül elveszik a zsinagógát tőlük, és nem lesz nekik semmilyen zsinagógájuk. Ezért ő építeni kíván számukra egy zsinagógát más, tágas helyen, díszes épületet, a mostani zsinagógánál nagyobbat. Hisz valóban a félelmetes napokkor,³⁷ amikor a környező falvak lakói eljönnek oda, a hely szűk a befogadásukra, és az épület maga is öreg, ő pedig újat épít, és mindezt a gróf költségén, amit majd apránként, hosszabb idő alatt fizetnek vissza. A (jelenlegi) zsinagógát eladhatják zsidók számára lakóépületül, és nyugalomban lakhatnak benne. De ha nem hallgatnak a tanácsára, akkor keserű vége lesz. [...]"³⁸

További fontos szempont a rabbik tájékozottságának a kérdése. Egy részüket a világi dolgoktól teljesen elforduló, csak a könyvek tanulmányozásának szentelt életet élőknél, a világ dolgaiban anekdotákba illően tájékozatlannak jellemzi környezete. Bár ezek a – dicsőretnek szánt – jellemzések bizonyára túlzók, mégis elgondolkodtató, hogy ilyen esetekben mennyire megbízhatók a mindennapi életre vonatkozó információik. A kérdés másik fele – amely már választott szerzőinket is érinti –, hogy mennyire lehettek tájékozottak más országok szokásai, életmódja felől. Közép-Kelet-Európa rabbijai földrajzilag meglehetősen mobilak voltak, gyakran vándoroltak tanulmányaik céljából vagy működési helyeik változásai miatt német, cseh, morva, lengyel, ukrán, magyar stb. települések között, így rendszerint több terület nyelvi, földrajzi és kulturális viszonyaiban is járatosak voltak. Azonban ha nincs ilyenfajta életrajzi alátámasztása, akkor kétséges, hogy a távoli városokból érkező kérdések helyi viszonyaival mennyire lehetett a válaszadó tisztában. Landau Magyarország vonatkozásában többször is elismeri tájékozatlanságát; például Eliezer Londonnak Bodrogkeresztúrról feltett kérdésére válaszolva az aszalt gyümölcsökből készített pálinkával kapcsolatban levélét így zárja:

„Mivel ez új dolog az országban, nem adom tényleges beleegyezésem, amíg a híres gaon, a pressburgi [*P''B*] szent község rabbinikus bíróságának feje nem adja velem együtt. Ő ott él az országban, és átlátja, hogy kell-e tartani ebben valamilyen romlástól; ha ő egyetért velem az engedélyezésben, támaszkodhatom rá.”³⁹

³⁷ Félelmetes napok (*jamim noraim*): az őszi nagy ünnepek időszaka, újévtől jom kipurig (tisri hó 1–10.).

³⁸ NbJ II. Orah hajim, 19.

³⁹ NbJ II. Orah hajim, 71.

A responzumokban feltett kérdéseknek csak egy része gyakorlati, vagyis konkrét eset kezelésével kapcsolatos, másik része elméleti kérdés, leggyakrabban valamely szöveghely értelmezésében kérnek segítséget a nagyobb tudású rabbitól. Ez utóbbiakból nem vagy legfeljebb áttételesen lehet kortörténeti információkat nyerni: adott terület vagy korszak kultúrájához való adaptáció tükröződhet klasszikus szöveghelyek újfajta értelmezésében. Az elméleti kérdések közé sorolhatjuk az olyan, csupán elvi eseteket taglaló responzumokat is, mint hogy Illés próféta felesége újraraházasodhat-e, vagy egy gólem beleszámít-e a közös imához szükséges létszámba (*minjan*). A szétválasztás ugyanakkor nem mindig ennyire egyértelmű, vannak kérdések, amelyek esetében nehéz eldönteni, hogy valós helyzetről van-e szó, vagy csupán egy elvi lehetőségről. A konkrétumok hiánya – mint láttuk – önmagában nem bizonyíték arra, hogy fikcióval van dolgunk. A teoretikus kérdések forrásértéke leginkább a szintén fikcióra épülő szépirodalomhoz hasonlítható, bizonyos kortörténeti elemeket természetesen azok is hordoznak, de ezek elkülönítése a hagyomány állandó elemeitől igen nehéz feladat.

Utolsó megjegyzésünk akár a tanulmányt indító definíciónak is része lehetne, annyira szoros és állandó jellegzetessége a responzumirodalomnak. Bár a szakirodalom hajlamos a „mindennapi” élet forrásaként emlegetni a döntvényeket, valójában az ezekben szereplő esetek épp a rendkívüliek, a mindennapitól eltérők, amelyek éppenséggel a rendkívüliségük miatt követelnek állásfoglalást. Kitértek, házasságszédelgők, gyilkosságok áldozatai, üzleti partnereikkel vagy házastársukkal viszálykodók, hamisan tanúskodók, az örökségen marakodók, a külső hatalommal konfliktusba kerülők stb. a legtöbb eset „főszereplői”. Ezek az esetek nyilvánvalóan nem általánosíthatók, ebben az értelemben nem a mindennapok forrásai. Hasonlóképpen a válaszokban megfogalmazott viselkedési normák (ideálok) sem mindig általánosíthatók, nem feltétlenül tükrözik a mindennapok gyakorlatát. A válaszadó rabbik a hagyomány folytonosságát törekedtek fenntartani az új körülményekhez szükségszerűen alkalmazkodva, de a változások kontrollálásának igényével. A zsidó közösségek, és még inkább egyes tagjai azonban időről időre átléptek ezeken a korlátokon. Itt ismét csak a „járulékos” információk értékét hangsúlyozhatjuk, amelyeket a legkevésbé torzít a tendenciózus szándék.

Irodalom

- AGUS, Irving A. 1970. *Rabbi Meir of Rothenburg*, New York, Ktav
- BÜCHLER Sándor 1894. Kurucz idők, *Magyar Zsidó Szemle*, 87–102.
- BÜCHLER Sándor 1901. *A zsidók története Budapesten. A legrégibb időktől 1867-ig*, Bp., Franklin
- COHEN, Boaz ¹1930, ²1970. *Kuntresz ha-tesuvot*. Eredetileg *Ha-cofe le-hokhmat Jisrael* különkiadásaként (Bp., 1930); 2. kiadása: Jerusalem, 1970.
- COHEN, J. J. 1995. *Hakhmé Hungaria*, Jerusalem, Machon Yerushalayim
- EIDELBERG, Shlomo 1962. *Jewish Life in Austria in the XVth century: as reflected in the legal writings of Rabbi Israel Isserlein and his contemporaries*, Philadelphia, Dropsie College
- EPSTEIN, Isidor 1925. *The „Responsa” of Rabbi Solomon ben Adreth of Barcelona (1235–1310) as a source of the history of Spain*, London
- EPSTEIN, Isidor 1930. *The responsa of Rabbi Simon B. Zemah Duran as a source of the history of the Jews in North Africa*, London, Oxford University Press
- FUCHS, Abraham 1974. *Historical Material in the Responsa of Rabbi Israel Bruna*, Diss., Yeshiva University
- GOITEIN, Shlomo 1967–1988. *A Mediterrean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, Berkeley, University of California Press
- GOLDMAN, Israel M. 1970. *The Life and Times of Rabbi David Ibn Zimra. A social, economic and cultural study of Jewish life in the Ottoman Empire in the 15th and 16th centuries, as reflected in the Responsa of the RDBZ.*, New York, The Jewish Theological Seminary of America
- HAAS, Peter J. 1996. *Responsa: Literary History of a Rabbinic Genre*, Atlanta, GA, Scholars Press
- HOFFMANN, M. 1910. *Der Geldhandel der Deutschen Juden waehrend des Mittelalters*, Leipzig
- KAHANA, Jichak Zeev 1973. *Mehkarim be-szifrut ha-tesuvot*, Jerusalem
- KATZ, Jacob 1960/61. Al halakha ve-derus ke-makor hisztori, *Tarbiz*, 30. évf., 62–68.
- KATZ, Jacob 1961. *Exclusiveness and Tolerance*, New York, Schonken
- KATZ, Jacob 1992. Chátám Szófér életrajzához, *Századok*, 126. évf., 1. sz.
- KATZ, Jacob 1995. *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870*, Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport
- KATZ, Jacob 1999. *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*, Bp., Múlt és Jövő Könyvek
- KOHN Sámuel 1884. *A zsidók története Magyarországon a legrégibb időktől a mohácsi vészig*, Bp., Athenaeum
- KOHN Sámuel 1990. *Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez*, Bp., Athenaeum & Zilahy Sámuel, 1881; reprint: Bp., Akadémiai Kiadó, 1990.
- KRAUSZ Sámuel 1932. *Magyar zsidók a Balkánon*, in *IMIT Évkönyv*
- LANDAU, Jehezkiel Szegal ha-Levi 1994. *Seelot ve-tesuvot noda bi-Jehuda ha-salem. Even ha-ezer*, Jerusalem–Askelon, Machon Yerushalayim

- MANN, Jacob 1917–1921. *The Response of the Babilonian Geonim as a Source of Jewish History I–II*, Philadelphia, Dropsie College
- MÜLLER, Joel 1886. *Briefe und Responsen in der vorgeonischen jüdischen Literatur*, in *Bericht über die Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums*, IV, Berlin
- RABINOWITZ, L. 1938. *The Social Life of the Jews of Northern France in the XII–XIV. centuries as reflected in the Rabbinical Literature of the Period*, London
- RICHTMANN Mózes 1905. *Landau Ezeziel prágai rabbi (1713–1793) és a magyar zsidók. Adalék a magyar zsidó községek és rabbijaik történetéhez a XVIII. században*, Bp., Athenaeum
- SCHWARCZ Miksa 1887. *Kohen Efrájim ó-budai rabbi élete és responsumai*, Bp., Márkus Samu
- SHMUELEVITZ, Aryeh 1984. *The Jews of the Ottoman Empire in the late XVth and the XVIth centuries: administrative, economic, legal and social relations as reflected in the responsa*, Leiden, Brill
- SHOHET, David M. 1974. *The Jewish Court in the Middle Ages. Studies in Jewish Jurisprudence according to the Talmud, Geonic and Medieval Responsa*, New York, Hermon Press
- SINGER Jakab 1928. *Temesvári rabbik a XVIII. és XIX-ik században*, Seini, Wieder Jakab Könyvnyomdája
- SOLOVEITCHIK, Hayim 1990. *The Use of Responsa as Historical Source. A Methodological Introduction*, Jerusalem, Hebrew University
- SPITZER, Shlomo J.–KOMORÓCZY Géza 2003. *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*, Bp., MTA Judaisztikai Kutatócsoport–Osiris Kiadó
- WEINRYB, B. D. 1967. *Responsa as a source for History*, in *Essays Presented to Chief Rabbi Israel Brodie*, eds. H. J. ZIMMELS, J. RABINOWITZ, I. FINESTEIN, London
- WIND, Slomo 1961. *Rabbi Jehezkel Landau, toldot hajav u-peulotav*, Jerusalem
- ZIMMELS, H. J., 1958. *Ashkenazim and Sephardim: their relations, differences and problems as reflected in the rabbinical responsa*, London, Oxford University Press

MLECSENKOV LÁSZLÓ

A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek Kronológia, 2004

2004. január 6.

Berki Judit, a MEH-től január 1-jével Romaügyi Igazgatóság (RI) néven az Esélyegyenlőségi Kormányhivatalba integrált Romaügyi Hivatal volt vezetője bejelentette, hogy nem fogadja el a számára felajánlott RI főigazgatói posztját.

2004. január 7.

„Kisebbségek Európában” címmel nyílt kiállítás az OIK-ban Budapesten. A „Határtalan Európa” rendezvénysorozat részeként látható, a kontinensünk minoritásait bemutatni hivatott programhoz kapcsolódó tárlatot az EB képviselőjében Thomas Martin Gläser tanácsos, Kovács Péter egyetemi professzor, valamint Heizer Antal, a NEKH elnöke nyitották meg.

2004. január 10.

Magyarországon első ízben jelent meg beás nyelven Jókai Mór *Cigánybáró* című regénye Kalányos Terézia szociálpedagógus fordításában, a nagykanizsai Czupi Kiadó gondozásában. A kötet bemutatására a nagykanizsai Halis István Városi Könyvtárban került sor.

2004. január 12.

Bejelentette távozási szándékát Kerényi György, a Rádió C főszerkesztője, aki az adót működtető társaság ügyvezetői posztjáról is leköszönt. Kerényi a médium tulajdonosi közgyűlésén azzal indokolta döntését, hogy „elfáradt”. Annak érdekében, hogy „szép nyugodt legyen az átmenet”, akkor távozik, amikor megtalálják az utódját – mondta.

2004. január 13.

A Kövesi Vilmos vezette CSZOSZ közgyűlésén úgy döntött, hogy azonnali hatállyal felmondja az együttműködést a Kolompár Orbán vezette MCF-fel, egyúttal felfüggesztette mindennemű tevékenységét az OCÖ is.

2004. január 14.

Rendkívüli ülést tartott az FLKÖ, amelyen elfogadták dr. Wołkowski Bogdan elnök írásban benyújtott lemondását. Az új elnökválasztásig az önkormányzatot az alelnök, Marianné Halina Wesołek vezeti.

2004. január 15.

Dógi János, a CSZOSZ elnöke levélben tájékoztatta Kolompár Orbánt, az OCÖ vezetőjét arról, hogy felfüggesztik a 2003 nyarán kötött együttműködési megállapodást. A legfőbb kifogás az MCF-fel és Kolompár Orbánnal szemben, hogy az OCÖ-n belül ez a szervezet kizorít minden más frakcióhoz tartozó képviselőt a döntéshozatalból és az érdemi munkából, az elnök pedig nem hajtja végre a közgyűlési határozatokat.

2004. január 15.

Az MTV „Rondó” című programjának tízéves jubileuma alkalmából kulturális műsort rendeztek, az ünnepségen Heizer Antal, a NEKH elnöke is részt vett.

2004. január 16.

Együttműködési megállapodást írtak alá a szekszárdi települési önkormányzat képviselőjében Kocsis Imre Antal és az öt kisebbségi önkormányzat (német, cigány, horvát, szlovák, görög) képviselői. A megállapodás tartalmazza a költségvetés elkészítésének, elfogadásának, a gazdálkodás rendjének, valamint a belső ellenőrzésnek a kérdéseit, figyelembe véve az elmúlt tíz esztendő alatt kialakult gyakorlatot.

2004. január 16.

A kilencvenes évek közepén elhunyt neves szociológusról, szociálpolitikusról elnevezett Solt Otília-díjat vehetett át harmadmagával Budapesten a békéscsabai óvodapedagógus, Kovácsné Mikoly Anna. A Szent László Utcai Általános Iskola igazgatóhelyettese állami kitüntetését a cigány és menekült gyermekek integrált oktatásában végzett kiemelkedő munkájáért kapta.

2004. január 17.

Az MRK gyulai ülésén megvitatta a kisebbségi és választójogi törvények tervezetét. Amint azt dr. Ruzsa György, a koalíció szóvivője elmondta, a jelenlegi kisebbségi önkormányzati rendszer nem képviseli teljes mértékben a nemzetiségi

jogokat és közösségi érdekeket. A már elkészült törvénytervezetek több olyan, vitára okot adó elemet tartalmaznak, amelyek megosztják a magyarországi kisebbségeket, köztük a románságot is. A választási regisztrálás kérdésében a koalíció álláspontja jelentősen eltér az országos román önkormányzatétól, azaz támogatják a névjegyzék bevezetéséhez fűződő kormányzati szándékot.

2004. január 20.

Közös állásfoglalást fogadott el Budapesten a bolgár, a görög, a lengyel, az örmény, a román, a szerb és az ukrán országos kisebbségi önkormányzat a kisebbségek jogaival, illetve a választójoggal kapcsolatos jogszabályok tervezett módosításával kapcsolatosan. A hat országos kisebbségi önkormányzati vezető által szignált kommunikében bíralták mind az IM, mind pedig a BM december 5-i dátummal ellátott törvénytervezetét, s kezdeményezték, hogy a kormány folytassa az egyeztetést a kisebbségi joganyag módosítását illetően. Az érintett hét kisebbségi vezető abban is egyetértett, hogy a továbbiakban a törvénymódosítás kérdésében szorosan együttműködnek és egységesen lépnek fel.

2004. január 20.

A koalíciós együttműködést felfüggesztő CSZOSZ frakcióvezetője, Kövesi Vilmos előzetes tárgyalásokat követően szóbeli szövetséget kötött a Horváth Aladár nevével fémjelvezhető RPM-mel, illetve a Farkas Flórián által vezetett LD-vel.

2004. január 21.

„Magyarországnak fontos nemzeti érdeke, hogy a kisebbségi jogi szabályozás nagyobb normatív bázist kapjon az EU-ban” – mondta az AB elnöki főtanácsadója a „Kisebbségek Európában” című konferencián, Budapesten. „Az EU a kisebbségvédelmet külpolitikájában kifejezetten az új tagállamokkal szembeni revolve-rezésre használja fel” – jelentette ki Kondorosi Ferenc az OIK tanácskozásán.

2004. január 22.

A BJLKE-t Kölcsey Ferenc-díjjal tüntette ki az V. Kerületi Önkormányzat, elismerve az egyesület kulturális tevékenységét.

2004. január 23.

Négy országos kisebbségi önkormányzat nyilvánította ki támogatását a kormányzat (IM, BM) törvénytervezeteivel kapcsolatosan, amelyek a kisebbségi, illetve a választójogi kódex módosítására irányulnak. Az erről tanúskodó ellenállásfoglalást a január 20-án hét országos nemzetiségi testület delegáltja által kibocsátott deklarációra válaszul adták ki a német, a szlovák, a cigány és a horvát országos önkormányzat elnökei.

2004. január 23.

A hatvani kistérségben élő romák társadalmi integrálását elősegítő megállapodást kötött Hatvan Város Önkormányzata és a hatvani CKÖ. A négy évre szóló együttműködési megállapodást az USAID finanszírozza pályázatok alapján.

2004. január 24.

Harmincöt kisebbségi önkormányzat és Kisvaszar települési önkormányzata megalakította a Cigányképviselek Baranya Megyei Kistérségi Társulását, de több település is jelezte, hogy érdemi munka esetén csatlakozik a szervezethez. Elnökévé Várnai Mártont, a pécsi Etnikai Fórum elnökét, helyettesének Kovács Mónikát, Kisvaszar polgármesterét választották meg.

2004. január 31.

A GOÖ testülete megválasztotta a Magyarországi Görögök Kutatóintézetének igazgatóját. A meghívásos pályázat nyertese dr. Fokasz Nikosz egyetemi docens lett. A grémium tagjai emellett tájékoztatót hallhattak a SAE 2003. decemberi kongresszusán történetekkel kapcsolatban. Szkevisz Theodorosz, a GOÖ elnöke beszámolt arról, hogy a SAE elé terjesztette a görög kulturális központ és egy magyarországi görög nyugdíjasotthon létrehozásának a tervét.

2004. február 1.

Hivatalába lépett Kállai Katalin, az NKÖM romaügyi miniszteri biztosa, aki korábban a NEKH főtanácsosaként dolgozott. A roma kulturális ügyek koordinációjáért felelős biztos legfontosabb feladatának a társmínisztériumok és a szakmai szervezetek összefogásának megteremtését tekinti.

2004. február 3.

Végérvényesen felbomlott az OCÖ-t irányító baloldali koalíció, miután a CSZOSZ frakciója kivonult a kisebbségi szervezet elnökségi üléséről. Az elnökségi ülésen az OCÖ 2004. évi költségvetéséről, valamint az országos intézményhálózat felállításáról is tárgyaltak volna. Napirend előtti felszólalásában azonban Dógi János, a CSZOSZ elnöke azt javasolta, hogy először a két koalíciós partner nézeteltéréseiről tanácskozzanak. Mivel ez meghiúsult, frakciója kivonult az ülés helyszínéről. Az elnökségi ülést követő sajtótájékoztatóján Kövesi Vilmos, a CSZOSZ frakcióvezetője bejelentette: szervezete felbontottnak tekinti a Kolompár Orbánnal kötött koalíciós megállapodást.

2004. február 4–17.

Zamárdin megrendezték az Országos Roma Filmakadémia szakmai továbbképzését fiatalok számára. Mint azt Duló Károly filmrendező – a Filmművészek és Filmalkalmazottak Szakszervezetének elnöke, a program oktatója – elmondta,

mindannyiuk álma egy olyan kisebbségi televízió, amely saját eszközökkel és folyamatos, megbízható műsoridővel rendelkezik.

2004. február 9.

A NEKH kétnapos, bentlakásos szemináriumot szervezett a magyarországi nemzetiségek országos önkormányzati vezetői számára, amelyen a 2004. év feladatait, a költségvetési pénzek felosztási elveit, a közalapítványban (MNEKK) kiírandó pályázatokat, a BM anyakönyvezésre vonatkozó rendelettervezetét és más kérdéseket tekintettek át. A keszthelyi tanácskozáson – ahol a ruszin önkormányzat kivételével mindegyik képviseltette magát – kétségkívül a legkurrensebb napirendi pont a kisebbségi törvény és a választási jogszabályok módosításának kérdése volt.

2004. február 11.

Az FLKÖ Marianné Halina Wesołeket választotta meg elnökévé.

2004. február 13.

Várhatóan már ebben az évben megkezdődik az ország 463 romatelepének rehabilitációja. A házak felújítására, építésére, valamint az infrastruktúra kiépítésére a kormány a ciklus végéig 10,5 milliárd forintot fordít – mondta Kolompár Orbán, az OCÖ elnöke Ózdon, a hetési cigánytelepen. Az OCÖ a borsodi városban tartotta évi rendes közgyűlését, amelyen szó volt a szervezet költségvetéséről, a cigányság életkörülményeinek javításáról, a roma népfőiskola létrehozásáról. Kolompár Orbán szerint a teleprehabilitációs programot csak akkor érdemes végigvinni, ha az párosul más – például foglalkoztatási, egészségügyi és szociális – programokkal is.

2004. február 13.

Együttműködési megállapodást írt alá az FCÖ és a BRFK, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségek jogegyenlőségét az esélyegyenlőtlenségek kiküszöbölését célzó intézkedésekkel is segítse.

2004. február 14.

Az UOÖ és a Magyarországi Ukrán Kulturális Egyesület beköltözött új székházába, a Hajós utca 1. szám alatti irodaházba.

2004. február 14.

Budapesten tartott közgyűlésén a BJLKE elnökségének élére Karina Wesołowskit választották meg.

2004. február 15.

Budapesten átadták az MR lengyel szerkesztősége által adományozott a „2003. év magyarországi lengyelje” és a reményteljes fiatalság számára a „2003. év magyarországi lengyel egyénisége” kitüntető címeket. A díjakban Cséby Géza és Asztalos András részesült.

2004. február 16.

Egészségügyi műszereket kapott Németországtól a magyarországi német közösség. A budapesti német nagykövetség diplomatájának jelenlétében Heinek Ottó, az MNOÖ elnöke adta át a német kisebbségi önkormányzatok képviselőinek azt a 12 „prevenciós csomagot”, amelynek a beszerzését a berlini szövetségi belügy-minisztérium finanszírozta.

2004. február 16.

Az OCÖ közgyűlésén hozott döntésnek megfelelően létrejött az a bizottság, amely közreműködik az Osztrák Megbékélési Alap által bonyolított kárpótlás körüli visszaélések kivizsgálásában. A háromtagú grémium ezt követően kapcsolatba lépett a Farkas Flórián által vezetett parlamenti vizsgálóbizottsággal, valamint találkozót kezdeményezett a roma holokauszt túlélőinek járó Kárpótlást Koordináló Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvánnyal.

2004. február 17.

Az országos kisebbségi önkormányzatok delegáltjaiból és a kulturális tárca képviselőiből megalakult a Nemzetiségi Kulturális Tanács. A testület a kisebbségeket érintő kulturális ügyekben döntés-előkészítő, tanácsadó, javaslattevő, véleményező és munkaközi kapcsolatokat segítő szerepkör ellátására hivatott. Elnöke az NKÖM mindenkori politikai államtitkára. Társelnökei az országos kisebbségi önkormányzatok által választott képviselő, valamint a tárcánál a kisebbségi ügyek felügyeletével megbízott mindenkori helyettes államtitkár. A kisebbségi oldal társelnökké Fuzik Jánost, az OSZÖ elnökét választotta.

2004. február 17.

Négypárti egyeztetést tartottak a kisebbségi törvény és a választójogi szabályozás módosításaként kidolgozott törvénytervezetek tárgyában az Országgyűlés emberi jogi szakbizottságának ülésén. A parlamenti pártok képviselői egyetértettek a változtatások szükségességében, a módosítások irányában és – legfőképpen – a kisebbségi választói névjegyzék bevezetésében. Az egyeztetésen a pártok részéről az MDF-et képviselő bizottsági elnök Szászfalvy Lászlón kívül Kósáné Kovács Magda (MSZP), Hargitai János (Fidesz – MPSZ) és Fodor Gábor (SZDSZ) vett részt.

2004. február 17.

A Rákosligeti Művészeti Szalon szervezésében nyílt meg Siekierszki Zenobia „Lengyel–magyar tájakon” című kiállítása. A tárlatot Puskás Zoltán, a XVII. Kerületi LKÖ elnökhelyettese nyitotta meg. Ezt követően adták át a Kerületi Lengyelekért díjat Puskás Máriának, az MLBK vezetőjének, valamint helyettesének, Csekovszky Árpádnénak.

2004. február 18.

Kaltenbach Jenő, a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosa találkozott a kisebbségi média munkatársaival és az országos kisebbségi önkormányzatok vezetőivel. A kisebbségi vezetők üdvözölték azon kezdeményezését, hogy vizsgálatot indítson a kisebbségi jogok médiában való érvényesüléséről.

2004. február 19.

Kétnyelvű kötetben – magyarul és szlovákul – jelentette meg Benedek István Gábor *A komlói tóra* című elbeszélésgyűjteményét a békéscsabai Tevan Kiadó és a Csabai Szlovákok Szervezete.

2004. február 19.

Részben európai hitelből finanszírozná a romatelepek felszámolására irányuló programot az EK, ezért mintegy 10,5 milliárd hitelkérelemmel fordult az ET fejlesztési bankjához – közölte Teleki László, a MEH roma ügyekért felelős politikai államtitkára. A pénzt a romatelepek felszámolására indított programra költik. A hitelt a PM veszi fel, míg a program lebonyolításáért az EK felel. Teleki László arról is beszámolt, hogy a CTB elfogadta a 2004. évi munkatervét, valamint az ülésen szó esett a romák integrációját elősegítő középtávú intézkedési csomagról is. A kormány február 18-án első olvasatban tárgyalta a programot, de nem döntött róla.

2004. február 19.

Megnyílt a Magyarországi Roma Galéria Egyesület tagjainak alkotásaiból válogatott tárlat az EK ügyfélszolgálati helyiségében, ezzel kezdetét vette a március 2-ig tartó „Romahetek” című rendezvénysorozat.

2004. február 20.

Német napokat rendezett a Pataky Művelődési Ház és a Kőbányai Német Önkormányzat „Együtt Európában” címmel. A négynapos programot Andó Sándor polgármester nyitotta meg, majd a Magyarországi Német Írók és Művészek Szövetségének Képzőművészeti Szekciója által rendezett kiállítást tekinthették meg az érdeklődők.

2004. február 20.

A katowicei Sziléziai Egyetem Lengyel Nyelv és Kultúra Iskolája szervezésében kétszemeszteres posztgraduális képzés indult a lengyel nyelv tanítása tárgyában húsz magyarországi pedagógus számára, akik az OLKÖ mellett működő vasárnapi iskolahálózatban dolgoznak.

2004. február 22.

A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek tiltakozásukat fejezték ki a kisebbségi kulturális autonómia letéteményeseinek tekinthető kisebbségi lapok támogatásának radikális lefaragása ellen. Már a kisebbségi lapok támogatását egyedülként biztosító MNEKK 2004. évi költségvetésének 25%-os csökkentését is elfogadhatatlannak tartottuk – volt olvasható a hazai kisebbségi vezetők által Medgyessy Péter miniszterelnökhöz és Draskovics Tibor pénzügyminiszterhez intézett levelében.

2004. február 24.

A romák egészségi állapota anyagi helyzetüknél is rosszabb – mondta Falus Ferenc főigazgató a fővárosi Nyíró Gyula Kórházban a „Tolerancia az egészségért” program beharangozó rendezvényén. Az egyéves modellprogram 15 millió forintos állami támogatással kezdődött meg a Nyíró Gyula Kórházban, valamint Diósgyőrben, Fehérgyarmaton, Hódmezővásárhelyen és Komlón. Célja, hogy a hátrányos helyzetű csoportok tagjai – különös tekintettel a romákra – ugyanolyan egészségügyi ellátásban részesüljenek, mint bárki más – hangzott el a programismertető sajtótájékoztatón.

2004. február 24.

Új független frakciót hozott létre a CSZOSZ frakciójából kivált nyolc országos cigány önkormányzati képviselő. Megalakulását Kövesi Vilmos, az új frakció vezetője jelentette be budapesti sajtótájékoztatóján.

2004. február 29.

Együttműködési megállapodást írtak alá a Fejér Megyei Rendőr-főkapitányság, valamint a megyei Cigány Önkormányzatok Szövetségének képviselői. A két fél feladatait tartalmazó, illetve az együttműködés területeit részletesen taglaló megállapodás aláírására a megyei főkapitányság székesfehérvári székhelyén került sor.

2004. március 1.

Demonstráción fejezte ki szolidaritását a kelet-szlovákiai romákkal a Szlovák Köztársaság budapesti nagykövetsége előtt az OCÖ. Petíciót nyújtottak át a külképviselet egyik munkatársának, amelyben egyebek mellett azt kérik, hogy

„szüntessék meg a romákkal szembeni brutális fellépést, dolgozzák ki az” éhség-lázadásban részt vevők jogi rehabilitációját.

2004. március 2.

A bűnmegelőzésben való együttműködést és a negatív diszkrimináció megelőzését rögzíti egyebek mellett az a megállapodás, amelyet Kecskeméten írt alá a Bács-Kiskun megyei rendőrfőkapitány és a megyei cigány érdekképviselői szervezet vezetője.

2004. március 3.

A romák társadalmi integrációját elősegítő kormányzati program célja a jog-egyenlőség érvényesítése, az előítéletek csökkentése, az oktatás minőségének javítása, az oktatási szegregáció csökkentése – mondta kormányzóvivői tájékoztatóján Gál J. Zoltán. Kiemelte továbbá, hogy a PM és az esélyegyenlőségi tárca nélküli miniszter kezdeményezése nyomán 2004-ben független pénzügyi és szakmai monitoring bizottság követi nyomon a kabinet intézkedéseinek végrehajtását. A kormány emellett megtárgyalta és elfogadta a kisebbségi joganyag megújítására kidolgozott törvénytervezeteket is.

2004. március 4.

A NEKH székházában ülésezett MNEKK. A tanácskozás napirendjén szerepelt többek között a szervezet 2004. évi költségvetése, amelynek állami támogatása az előző heti kormánydöntés értelmében jelentősen csökkent. Heizer Antal, a kuratórium elnöke elmondta: nem 120, hanem „csak” 109 millióval. Mivel a 2003. évről maradt még 80 millió forint, így a források szűkössége mellett épphogy ki lehetett gazdálkodni a pályázatok anyagi háttérét, biztonsági tartalék azonban nem maradt.

2004. március 6.

Mivel a kormányváltás óta nem lett hatékonyabb a magyarországi cigányok érdekképviselője, ezen kíván változtatni a Független Cigány Kerekasztal – tudatta közleményében Kövesi Vilmos, az OCÖ Független Frakciójának vezetője.

2003. március 8.

285 igen és egy ellenszavazat mellett döntött az Országgyűlés a holokauszt roma áldozatainak nemzetközi és hazai kárpótlását vizsgáló bizottság tisztségviselőinek és tagjainak megválasztásáról szóló H/9183. számú határozati javaslatról. Ezzel a bizottság megkezdhetette tevékenységét.

2004. március 9.

A budapesti XII. kerület Művelődési Központjában megnyílt az „Örmény kódex-művészet” című kiállítás, a kerületi örmény KÖ március 15-i ünnepségével egybekötve.

2004. március 11.

Ukrajna magyarországi nagykövetének, Jurij Muskának, a magyarországi ukránok képviselőinek, valamint az UOÖ tagjainak találkozására került sor az Ukrán Kulturális Központban, Budapesten. A nagykövet pianínót adományozott a MUKE-nek.

2004. március 15.

Teleki László politikai államtitkár avatta fel a dombóvári CKÖ közösségi házát, amelyet a kisebbségi és a települési képviselő-testület 3,5 millió forintos költséggel közösen alakított ki.

2004. március 15.

Mádl Ferenc köztársasági elnök a magyarországi horvátok érdekében több évtizeden át kifejtett kiemelkedő munkássága elismeréseként dr. Karagics Mihálynak, a horvát országos önkormányzat elnökének a Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztje kitüntetését adományozta.

2004. március 17.

Ljubljana nehezményezi, hogy Budapest nem támogatja a kívánatos mértékben a magyarországi szlovén kisebbség iskoláit és tömegtájékoztatási eszközeit. Szlovénia szerint Magyarország mindezzel megszegi egyes nemzetközi kötelezettségeit. A kritikai észrevételeket Franc Puksic ismertette budapesti látogatásán, amelyen tárgyalt Szabó Vilmossal, a MEH kisebbségi ügyekért felelős politikai államtitkárával és Bálint-Pataki Józseffel, a HTMH elnökével. A ljubljana-i parlament határon túli szlovénekkal foglalkozó bizottságának elnöke jelezte: Szlovénia azt szeretné, ha Budapest elegendő anyagi támogatást nyújtana a szentgotthárdi szlovén rádió működtetéséhez, kétnyelvűvé alakítaná az apát-istvánfalvi általános iskolát, és tartósan rendezné a magyarországi szlovének lapjának, a *Porabjénak* az anyagi gondjait.

2004. március 18.

A Rádió C tulajdonosi közgyűlésének döntése értelmében Mark West, a Juventus Rádió volt vezetője lett a roma közmédium ügyvezető igazgatója.

2004. március 19.

Az OCÖ vezetése a Kulturális és Foglalkoztatási Módszertani Intézményhálózatának 127 leendő munkatársa számára rendezett szakmai tájékoztató megbeszélést Budapesten. A 286 pályázóból kiválasztott 127 fő szakmai képzése március 22-én indult 40 órában, hat alkalommal. A tanfolyamot elvégzett pályázók az OM-mel együttműködve OKJ-s végzettséget szerezhettek térség- és településfejlesztési menedzser szakon.

2004. március 19.

A Hriszto Botev Bolgár–Magyar Általános Iskola és Gimnázium épületében találkoztak, amelyen részt vett a bolgár Oktatási és Tudományos Minisztérium képviselőjében Nalban asszony, a Középfokú Oktatási Koordinációs és Ellenőrző Osztály munkatársa, valamint Rumjana Taskova, a külföldi bolgár iskolák referense is.

2004. március 19–20.

„Ezeréves ruszin–magyar együttélés a történelem tükrében” címmel konferenciát rendeztek a Belváros-Lipótvárosi Kisebbségek Házában a helyi ruszin KÖ szervezésében.

2004. március 20.

A Magyarországi Szlovákok Szövetsége, az OSZÖ, a Tótkomlói Szlovák Önkormányzat és a Komlói Szlovákok Szervezete a nem sokkal korábban Tótkomlóson átadott Szlovák Regionális Kulturális Központban látta vendégül Heizer Antalt, a NEKH elnökét, aki a kisebbségi önkormányzati képviselők megválasztásáról, valamint a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény módosításáról tartott előadást. A rendezvény után több Békés, Csongrád és Bács-Kiskun megyei szlovák szervezet megalakította a dél-alföldi régió szlovák konföderációját, Dél-alföldi Szlovák Szervezetek néven.

2004. március 21.

A fővárosi Lengyel Intézet kiállítótermében, a Budapesti Tavaszi Fesztivál keretében, megnyílt Szyksznian Wanda, a Magyarországi Lengyel Alkotók Fóruma tagjának alkotásait bemutató „Lengyel örökség” című kiállítása.

2004. március 22.

Immár kilencedik alkalommal adták át az RPA által alapított Polgárjogi díjakat, a rasszizmus elleni világnap, március 21. alkalmából. A romák emberi jogainak érvényesülése érdekében kifejtett tevékenységéért elismerésben részesült: Szegedi Dezső Jászai Mari-díjas színművész, Balogh Attila költő, újságíró, Szikinger István alkotmányjogász, az RPA ügyvédje, Boós Tibor ügyvéd, jogi sza-

kértő, Máté Sándor, az opályi CKÖ elnöke, Kóczé Angéla szociológus, az Európa Tanács mellett ERIO igazgatója, valamint Varró Szilvia újságíró, a *Népszabadság* munkatársa.

2004. március 23.

Az Országgyűlés Emberi Jogi, Kisebbségi és Vallásügyi Bizottsága ülésén a T/9126. számú törvényjavaslat általános vitára való alkalmasságáról tanácskoztott a testület, és végül egyhangú szavazással a plenáris ülés elé ajánlotta a kisebbségi joganyag módosításáról szóló előterjesztést. A német, horvát, szlovák és cigány önkormányzat fenntartások nélkül támogatta a választói névjegyzéket, míg mások azt vagy kategorikusan ellenezték, vagy módosításokkal, kiegészítésekkel tudták csak elfogadni.

2004. március 24.

Március végétől roma származású kisebbségi referensek fogják segíteni a rendőr-főkapitányságok munkáját az ország valamennyi megyéjében – mondta Lázár János, az ORFK bűnügyi főigazgató-helyettese Kaposvárott tartott sajtótájékoztatóján, miután a Somogy Megyei Rendőr-főkapitányság együttműködési megállapodást írt alá a megyei roma szervezetekkel.

2004. március 24.

Elindította vizsgálatát a kisebbségi jogok médiában való érvényesülése tárgyában Kaltenbach Jenő kisebbségi ombudsman. „A vizsgálati terv elkészült, várhatóan a hónap folyamán látogatásokat teszünk fővárosi, pécsi, szegedi, miskolci és szombathelyi intézmények szerkesztőségében” – mondta.

2004. március 26.

Az ET Tarja Halonen finn köztársasági elnök javaslata alapján megkezdte a 75 fős Európai Roma Fórum létrehozására irányuló egyeztetéseket. A tervek szerint a Fórumban az Európa Tanács tagországainak roma esernyőszervezetei delegálnák a jövőben a képviselőket. A testület ellenőrzi majd az emberi jogok védelmét, a romák integrálódását az európai társadalmakba, és javaslatokat tesz majd az európai törvényhozó intézményeknek. Magyarországot – az RPA nevében – Daróczi Ágnes, az OCÖ-t Kolompár Orbán képviseli majd a szervezetben.

2004. március 26.

A budai várban lévő Litea Könyvszalonban mutatták be az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület (EÖGYKE) Kiadó gondozásában megjelenő Erdélyi Örmény Múzeum sorozat nyolcadik köteteként Dinnyés László *Ismeretlen 1848/49-es dokumentumok* című könyvét.

2004. március 27.

A fővárosban élő ukránok megünnepelték a neves ukrán költő, Tarasz Sevcsenko születésének 190. évfordulóját. Az UOÖ és az Ukrán Nagykövetség által szervezett ünnepségen felléptek a Vasárnapi Iskola tanulói, a MUKE előadóművészei, a Veszélka Táncsoport és a Lvivből érkezett Horicvit néptáncgyűttes. Hasonló rendezvényekre került sor a helyi ukrán önkormányzatok rendezésében Várpalotán és Miskolcon is.

2004. március 28.

Rudolf Schuster rövid munkalátogatásra érkezett Magyarországra. A Szlovák Köztársaság elnöke Csiekáné Tóth Lenke polgármesterrel megtekintette a nagytarcsai evangélikus templomot és a Helytörténeti Múzeumot, majd Bátovszki György, Csömör polgármestere díszvacsorán látta vendégül, a nap végén pedig Budapesten találkozott Mádl Ferenc államfővel.

2004. március 30.

Az Országgyűlés emberi jogi szakbizottsága benyújtotta a parlament plénumának a nemzeti és etnikai kisebbségi szervezetek költségvetési támogatásáról szóló H/9630. számú önálló bizottsági indítványát. A 2004. évi költségvetési törvényben – már harmadik éve változatlanul – előírányzott 110 millió forint kormányzati támogatás felosztására a bizottság pályázatot írt ki.

2004. március 30.

Mircea Geoana román és Kovács László magyar külügyminiszter budapesti találkozásán megbeszélésre kerültek a bilaterális kapcsolatok nyitott kérdései. Mircea Geoana közölte: szeretnék, ha a következő hónapokban a közös magyar–román Gozsdu Alapítvány megkezdhetné működését Budapesten. Kovács László a sajtótájékoztatón erre reflektálva kifejtette, hogy Magyarország kész hozzájárulni egy Emanuil Gojdu- (Gozsdu Manó-) emléktábla felállításához, valamint felajánlja, hogy az alapítvány helyiséget béreljen a budapesti Gozsdu-udvarban. A román igény, vagyis, hogy az alapítvány fizikailag is kapcsolódjon a Gozsdu-udvar épületkomplexumához, nem teljesíthető, hiszen nincs állami tulajdonban. Kovács László megjegyezte, hogy a magyar kormány egy XII. kerületi ingatlant biztosított az alapítvány működéséhez. Mircea Geoana az emléktábla felállítása mellett az ortodox kápolna restaurálását is szorgalmazta a Gozsdu-udvarban.

2004. március 31.

Fiatal romák számára készült információs és találkozőközpontot adtak át Pécsen, a Német Szintik és Romák Központi Tanácsának elnöke, valamint a Budapesti Német Nagykövetség képviselőjének jelenlétében. A Goethe Intézet, a Stuttgarti

Médiafőiskola, a Gandhi Alapítvány és a budapesti Pedagógiai Intézet támogatásával, szponzorok segítségével berendezett modern könyvtár segít majd a fiatal romáknak, hogy könnyebben hozzáférjenek a tudományos forrásokhoz.

2004. március 31.

„Magyar Évtized Roma Civil Egyesületeinek (MÉRCE) Fóruma” címmel rendezték meg Budapesten a cigány civil szervezetek országos találkozóját. Várallyai Gyula a 2005-ben induló Roma Integráció Évtizede Programot kezdeményező Világbank képviselőjében elmondta: a kormányok nem képesek egyedül megoldani egy kisebbségi csoport vagy akár „egy szegénységi góc” problémáit.

2004. március 31.

Az Országgyűlés plenáris ülése Kiss Péter kancelláriaminiszter expozéjával megkezdte a kisebbségi joganyag, valamint a választójogi kódex vonatkozó szakaszainak módosításáról szóló T/9126. számú törvényjavaslat általános vitáját. Az Emberi Jogi, az Alkotmányügyi és az Oktatási Bizottság egyaránt támogatta a kormányzati indítvány vitára bocsátását. Markánsabb fenntartások csak a külügyi szakbizottság kisebbségi véleményében fogalmazódtak meg.

2004. április 1.

Második alkalommal találkoztak Budapesten a 2005-től induló Roma Integráció Évtizede Programban részt vevő kilenc országban szerveződött munkacsoportok. A konferencián a partnerállamok delegátusai a romák társadalmi helyzetén javító saját cselekvési programjaikról számoltak be.

2004. április 1.

A VIII. kerületi bolgár önkormányzat meghívásra és a BKI támogatásával a Somogyi Béla Utcai Általános Iskola kiállítótermében megnyílt a sumeni Kossuth Lajos Múzeum anyagából a kormányzóelnök halálának 110. évfordulója alkalmából rendezett kiállítás. Jelen volt Margarita Sztiljanova, a sumeni múzeum igazgatója is.

2004. április 1.

Daróczi Dávid, a Rádió C új főszerkesztője átvette posztját a kisebbségi médiumot a megalakulásától (2001. október 8.) irányító Kerényi Györgytől. „Új műsorokat fogok indítani, ezért néhányat meg is kell szüntetnem” – közölte a gazdasági újságíróként ismertté vált Daróczi, majd így folytatta: „Alapvetően jó irányba halad a Rádió C, de véleményem szerint több közszolgálati műsort kell sugározni.”

2004. április 2.

Beszüntette tevékenységét az OCÖ holokausztbizottsága, amely az Osztrák Megbékélési Alap által bonyolított roma kárpótlással kapcsolatban felmerült kérdésekre kívánt választ kapni. A bizottság úgy ítélte meg, hogy nincs további feladata, hiszen a MEH romaügyi politikai államtitkára a MAZSÖK-kel együtt koordinálja az ügyet.

2004. április 3.

Az RPM szakmai tanácskozást és vitanapot tartott az OCIMK-ben, amelyen közel száz kisebbségi önkormányzati képviselő és civil szervezetek vezetői vettek részt. A jelenlévő képviselők éles vitát folytattak a kisebbségi névregiszterrel kapcsolatban. Állásfoglalásuk szerint „minden törvényes eszközzel megakadályozzák a névjegyzék elfogadtatását”.

2004. április 3.

Ismeretlen tettes ellen tett feljelentést az ÁSZ, miután megvizsgálta az OCÖ gazdálkodását az 1999. január 1. és 2003. június 30. közötti időintervallumban. Az OCÖ gazdálkodásában nem érvényesült a szabályszerűség, a célszerű és takarékos gazdálkodás követelménye – állapítja meg a számvevőszék.

2004. április 5.

Az Országgyűlés plénuma határozatot fogadott el a holokauszt emléknapja alkalmából Áder János (Fidesz – MPSZ), Herényi Károly (MDF), Lendvai Ildikó (SZDSZ) és Kuncze Gábor (SZDSZ) frakcióvezetők kezdeményezése alapján. A négypartii konszenzussal megszületett dokumentum emlékeztet arra, hogy 1944. április 16-án vette kezdetét a magyarországi zsidóság és cigányság módszeres deportálása és gettókba szállítása.

2004. április 6.

2004. évi első ülését tartotta a Romaügyi Tanács a MEH konferenciatermében. Az elhangzott tájékoztatókon kívül a testület tagjai megvitatták a kisebbségi törvény és a választójogi jogszabály módosítására benyújtott törvényjavaslatot is.

2004. április 6.

Diákok játékos vetélkedőivel megkezdődtek a Gandhi Napok Pécsen. A programsorozattal az ország egyetlen roma nemzetiségi középfokú oktatási intézménye, a Gandhi Gimnázium ünnepelte fennállásának 10. évfordulóját.

2004. április 7.

Titus Corlăţean, a Határon Túli Románok Hivatalának vezetője Méhkerékre látogatott Andrei Oancea szegedi főkonzul és Fretyán István, a NEKH osztályveze-

tőjének társaságában. A honi románság fellegvárában, a nemrégiben átadott, megnyitott Román Nemzetiségi Gondozási Központban Corlăţean szépirodalmi könyvcsomagot nyújtott át Ruzsa Zoltánnak, a helyi általános iskola igazgatójának. Ezt megelőzően a hivatalba lépése óta hazánkba először érkező államtitkár Gyulán, az MROÖ-nél, majd a püspöki hivatalban járt.

2004. április 8.

A Nemzetközi Roma Nap alkalmából nyílt kiállítás a Romaversitas Láthatatlan Kollégium egykori és jelenlegi hallgatóinak alkotásaiból a Kossuth Klubban. Erős Emese verset mondott, majd Balogh Tibor énekelt. A Balogh Tibor, Kállai András, Kállai Henrik, Pelsőczy Sándor és Sörös István munkáit bemutató kiállítást Daróczy Ágnes nyitotta meg.

2004. április 8.

Tiltakozunk az ellen, hogy 60 évvel a holokauszt után újra nyilvántartásba akarják venni a kisebbségeket, ezzel is erősítve az előítéleteket – mondta Kövesi Vilmos a Komáromban tartott Nemzetközi Roma Napon. Az FCKOSZ vezetője elmondta: nem véletlen, hogy a Duna menti települést választották demonstrációjuk helyszínéül, ugyanis hat évtizeddel ezelőtt a Csillag erődből hurcolták el szüleiket, nagyszüleiket a koncentrációs táborokba.

2004. április 8.

A 2003-ban támogatott roma lapok 2004-ben több mint harmadával kevesebb pénzt kapnak a MNEKK-től, mint az azt megelőző évben – döntött soros ülésén a közalapítvány kuratóriuma. A négy roma lapra (*Kethano Drom*, *Lungo Drom*, *Világunk*, *Amaro Drom*) 27 millió forintot fordítottak a korábbi 36 millió után. A többi nemzetiségi lap anyagi támogatása is csökkent a 2003. esztendőhöz képest, egyöntetűen 25%-kal. Ez évben ugyanakkor az NKA-nál is lehetett pályázni nemzetiségi lapok megjelentetésére.

2004. április 9.

A Szarvasi Regionális Színház Kht. Szlovák Színháza nagypénteken bemutatkozott a nagyközönségnek szlovák nyelven előadott első darabjával, a *Passió*val.

2004. április 14.

Alakuló ülését tartotta Kaposvárott az Országos Horvát–Magyar Baráti Társaság. A Somogyi megyeszékhelyen megtartott rendezvényen Ivan Brandić, a Horvát Köztársaság főkonzulja is az alapító tagok sorába lépett. Kovács Márkot elnökké, Kárász Lászlót főtítkárrá választották.

2004. április 14.

Kolompár Orbán, az OCÖ elnöke olasz és spanyol roma szervezetek vezetőivel folytatott megbeszélést a magyarországi önkormányzati rendszer működésének tapasztalatairól Budapesten. Elhangzott, hogy helye lehetne az európai uniós tagállamok közjogi struktúrájában a magyarországihoz hasonló kisebbségi önkormányzati rendszernek.

2004. április 15.

Fáklyás, élő láncot alkotva emlékeztek fiatalok és idősebbek a zsidó és roma áldozatokra a holokauszt magyarországi emléknapjának előestéjén Budapesten, az egykori nagy gettó körül. A Fővárosi Önkormányzat, a HÖÖK, az FDSZ, zsidó ifjúsági szervezetek és az FCÖ által szervezett megemlékezésen közel három-ezren vettek részt.

2004. április 15.

Az EK Roma Integrációs Igazgatósága vezetői posztjára kiírt pályázat eredményeképpen dr. Ürmös Andort, az ESZCSM főosztályvezető-helyettesét választotta ki Teleki László, a MEH roma ügyekért felelős politikai államtitkára és Kiss Róbert, az EK elnöke. Az új vezető helyettese Solymosi Imre lett. Az eddigi megbízott vezető, Bognárné Várfalvi Marianna, a volt Romaügyi Hivatal köztitviselője a PHARE Twinning Monitoring vezetője lett.

2004. április 15.

A Fővárosi Örmény Klubban megemlékeztek az örmény genocídiumról. Szabó László „Musza Dag, Kilikia, Kapadókia” című előadását követően dr. Issekutz Sarolta, az EÖGYKE elnöke emlékbeszédében ismertette az örmény népet ért tragédiát. A közel 3 millió, diaszpórában élő örmény minden év április 24-én meggyújtja az emlékezés lángját.

2004. április 16.

Frigyesi András programmenedzser és Szabó Vilmos politikai államtitkár ünnepi beszédét követően az *Örmény legenda* című tánckantátával nyílt meg az április 22-ig tartó Nemzetiségi Színházi Találkozó. A „nyelvében él a nemzet” mottó szellemében megrendezett eseményen a 2003-as első seregszemléhez képest nyolcra tizenkettőre bővült a részt vevő nemzetiségek száma 17 produkció bemutatásával. A színházi találkozó – amely hivatalosan a Duende Színházi Társulás *Balladák földjén* című előadásával vette kezdetét – a Thália Színház három helyszínén zajlott.

2004. április 16.

Tizenkét hallgató kezdte meg tanulmányait az OAI roma védőnőképzési programján a Szabolcs megyei Nyírbátorban. Az egy hónapos tanfolyam során első-sorban arra készítették fel a jelentkezőket, hogyan hívják fel a figyelmet a betegségek megelőzésére.

2004. április 16.

Tatán tartotta alakuló ülését az MLBK, amelynek létrehozását a helyi LKÖ kezdeményezte.

2004. április 17.

A magyarországi cigány holokauszt 580 települést érintett – mondta Bársony János, az RPA kutatója. A magyarországi holokauszt 60. évfordulójának alkalmából megrendezett, „A holokauszt Magyarországon – 60 év után európai perspektívában” című konferencián előadást tartott Michael Zimmermann német kutató, a Ruhr Egyetem professzora is.

2004. április 19.

Cigány nyelven, lovári nyelvjárásban is megjelent az irodalmi Nobel-díjas Kertész Imre *Sorstalanság* című regénye Rostás Farkas György roma író, költő fordításában, amelyet Budapesten mutattak be. A kötet az Aranygolyó Kiadó gondozásában jelent meg, háromezer példányban.

2004. április 19.

Az Országgyűlés lefolytatta és lezárta az általános vitát az emberi jogi szakbizottság által a plénum elé terjesztett H/9630. határozati javaslatról, amelynek melléklete szerint kaphatnak 2004-ben költségvetési támogatást a pályázatot benyújtott kisebbségi szervezetek.

2004. április 20.

A különböző okok miatt kirekesztett emberek: a szegények, a származásuk miatt diszkrimináltak, a fogyatékkal élők, a romák segítésére, beilleszkedésük előmozdítására úgynevezett esély házat adott át Miskolcon Lévai Katalin esélyegyenlőségi miniszter.

2004. április 21.

Közel ötszáz hátrányos helyzetű, főként roma jutott munkaerő-piaci képzéshez, állandó vagy időszakos munkahelyhez a tíz hónapos magyar–osztrák foglalkoztatási, képzési program keretében Nagykanizsán. Folytatásként roma forrásközpontot hoznak létre 20 ezer eurós osztrák támogatással – hangzott el a zalai város programzáró konferenciáján.

2004. április 24.

Tótkomlós város lakossága testületi ülés és kulturális műsor keretében emlékezett meg arról, hogy 1746-ban 80 szlovák család telepedett le, megteremtve ezáltal a város alapjait.

2004. április 25.

Az Ortodox Keresztény Egyházi Napok folytatásaképpen Gyulán, a Magyarországi Román Ortodox Egyház székhelyén főpapi misét mutattak be a Szent Miklós-templomban. Az egyházi napok világi résztvevőit dr. Perjési Klára polgármester, az MROÖ székházában Kreszta Traján fogadta. Az MROÖ székházában Heizer Antal, a NEKH elnöke bejelentette, hogy mintegy 30 millió forintból megnyílhat a magyarországi románság új intézménye, a dokumentációs és információs központ.

2004. április 26.

Debrecen, Miskolc és Budapest után negyedikként nyitotta meg kapuit Esztergomban a Komárom megyei esélyegyenlőségi koordinációs iroda.

2004. április 27.

Chlebniczki János, a Magyarországi Szlovákok Kutatóintézetének tudományos titkára és Miroslav Kmet, a békéscsabai szlovák gimnázium volt vendégtanára, a beszercebányai Bél Mátyás Egyetem oktatója mutatta be Zsilinszky Mihály *Szarvas város történelme és a jelene viszonyainak leírása* című, három nyelven megjelent kiadványát Szarvason, a Szlovák Közösségi Házban.

2004. április 27.

Esélyek Háza néven esélyegyenlőségi koordinációs iroda nyílt meg Kaposvárott. Az országban ötödikként átadott megyei illetékességi körrel rendelkező intézményt Lévai Katalin tárca nélküli miniszter adta át.

2004. április 28.

Gusztos Péter (SZDSZ) és Rubovszky György (Fidesz – MPSZ) társelnökletével megkezdte munkáját a Parlament cigány holokauszt áldozatainak kárpótlását vizsgáló bizottsága.

2004. április 30.

A pécsi Magyar–Német Nyelvű Iskolaközpont alsó tagozatos munkaközössége kórustalálkozót szervezett, amelyen a vendéglátók csoportjai mellett a dél-magyarországi megyék német nemzetiségi iskoláinak (Bonyhád, Bóly, Lánycsók, Somberek, Véménd és a pécsi Belvárosi Általános Iskola) kórusai is felléptek. A zenei kíséretet az iskolaközpont partneriskolája, a berchtesgadeneri Christophorus-schule fúvószenekara, valamint a Bólyi Ifjúsági Fúvószenekar adta.

2004. május 4.

Alig egy hónap után lemondott a Rádió C, az ország első roma rádiójának újonnan megválasztott vezérkara. Daróczi Dávid főszerkesztő és Mark West ügyvezető igazgató szakmai okokra hivatkozva nyújtották be felmondásukat az adó tulajdonosi testületének.

2004. május 4.

Ognyan Gerdzsikov, a bolgár parlament elnöke Szili Katalin, az Országgyűlés elnöke meghívására négynapos hivatalos látogatásra érkezett Magyarországra. A küldöttség először a BKI-t kereste fel, ahol az elnök megnyitotta Kraszimir Trendafilov szobrászművész kiállítását. Ezt követően megtekintették a budapesti Szent Cirill és Metód bolgár pravoszláv templomot és a Bolgár Művelődési Házat, ahol találkoztak a magyarországi bolgárok képviselőivel.

2004. május 5.

Teleki László, a MEH roma ügyekért felelős politikai államtitkára Anne-Marie Nyroos, Finnország ET mellett működő állandó képviselte vezetőjének meghívására Strasbourgba utazott. A delegációval tartott Heizer Antal, a NEKH, valamint Kolompár Orbán, az OCÖ elnöke is. A találkozó célja az volt, hogy a finn államfő által kezdeményezett Európai Roma Fórum aktuális helyzetéről tájékoztassanak a magyar, valamint a román kormányzat képviselői.

2004. május 7.

Regionális szlovák népdalénekes-találkozónak adott otthont a Nógrád megyei Vanyarc. Az immár tizedik alkalommal megrendezett eseményen négy korcsoportban (az első osztályostól az egyetemistáig) léptek színpadra a versenyző tanulók. A verseny főszervezője a Magyarországi Szlovákok Szervezete volt, együttműködve a Nógrád–Heves Megyei Szlovákok Egyesületével, Vanyarc község önkormányzatával és a helyi szlovák kisebbségi önkormányzattal.

2004. május 7.

A BIE és a GIE bolgár–görög estet rendezett a Bolgár Művelődési Házban. A műsorban fellépett a Jantra és a Helidonaki táncegyüttes, valamint a Taverna és a Falkafolk zenekar.

2004. május 10.

„Kisebbségvédelem és ombudsmanvalóság” címmel közel húsz ország részvételével rendeztek konferenciát Budapesten, az Országház Felsőházi Termében. A tanácskozás célja a kisebbségekkel foglalkozó parlamenti biztosok szerepének, feladatainak és hatáskörének, valamint a magyar kisebbségvédelmi hivatal gyakorlatának megismertetése és megvitatása volt.

2004. május 11.

Az Országgyűlés Emberi Jogi, Kisebbségi és Vallásügyi Bizottsága egyhangúlag általános vitára alkalmasnak találta a Kaltenbach Jenő kisebbségi és Péterfalvi Attila adatvédelmi biztos 2003. évi munkájáról szóló beszámolókat.

2004. május 13.

Megtartotta projektindító rendezvényét a „Küzdelem a munka világából történő kirekesztés ellen” elnevezésű PHARE-program. Az FMM és az EU támogatásával létrejött projekt célja, hogy olyan kezdeményezéseket karoljon fel, amelyek a tartós munkanélküliek, a többszörösen hátrányos helyzetben lévők munkaerőpiacra történő visszajuttatását, bejutását segítik elő, elsősorban képzéssel egybekötött foglalkoztatás által.

2004. május 14.

Ötödik alkalommal rendezték meg a kerecsendi Magyar Károly Általános Iskolában a Podo-Híd Roma–Magyar Kulturális Diákfesztivált. A roma gyermekek szocializációjának sajátosságait, a rendszerváltás utáni roma oktatáspolitikai kérdéseit és a pedagógusok két kultúra közötti közvetítő szerepét vitatták meg. A következő napon kulturális fesztivál vette kezdetét.

2004. május 15.

A csobánkai Petőfi Sándor Általános Iskola Integrációs Bázisintézmény, valamint a Magyar Pedagógiai Társaság Segítő Műhelye és Nemzetiségi Szakosztálya rendezésében a helyi Községi Házban sor került az I. Roma Értelmiségi Találkozóra.

2004. május 17.

A budapesti Havanna-lakótelepen adta át ünnepélyes keretek között Csepeli György, az IHM politikai államtitkára a XVIII. Kerületi Szlovén Kisebbségi Önkormányzatnak a pályázati úton elnyert számítógépet. Az eseményen Heizer Antal, a NEKH, Ropos Antal, a Szlovén Országos Önkormányzat elnöke, valamint a kerületben működő többi kisebbségi önkormányzat képviselői is részt vettek.

2004. május 18.

A „Befogadó társadalom megteremtése” című PHARE-projekt májusban indult el abból a célból, hogy a romák társadalmi elfogadottságát erősítse, s a velük szembeni negatív diszkriminációt csökkentse. A projekt lebonyolítására közel 650 millió forint áll rendelkezésre, amelyből kommunikációs kampányt, általános iskolai oktatási programot és szociológiai kutatássorozatot valósítanak meg – mondta Teleki László politikai államtitkár budapesti sajtótájékoztatóján, amelyen részt vett Lévai Katalin esélyegyenlőségi miniszter és Jürgen Köppen, az EB magyarországi képviselőjének vezetője is.

2004. május 19.

„A magyarországi szlovákok könyvtári ellátásának helyzete” címmel rendezett szakmai konferenciát az OSZÖ Kulturális Bizottsága a magyarországi szlovákok könyvtárakban dolgozó könyvtárak, könyvtárosok számára. Lukács Zsuzsanna, az OIK osztályvezetője általános ismertetőt adott a nemzetiségi könyvtári ellátás helyzetéről. A Békés Megyei Könyvtár ellátó szerepéről Lonovics Lászlóné, a könyvtár munkatársa beszélt, Ferik Ibolya a Nógrád megyei helyzetet vázolta fel.

2004. május 20.

Több roma párt és civil szervezet nyílt levélben követelte az OCÖ feloszlását, a kormányt pedig jóléti és felzárkóztatási intézkedések foganatosítására szólította fel.

2004. május 20.

A magyarországi cigányság integrációját elősegítendő, új országos roma rádió létrehozását nevezte szükségesnek Kolompár Orbán, az OCÖ elnöke a „Romák a médiában – Jövőképek az uniós csatlakozás után” című konferencián.

2004. május 20.

A Rádió C közgyűlésén hivatalosan is elfogadták a május elején lemondott ügyvezető igazgató, Mark West és a főszerkesztő, Daróczi Dávid döntését. A budapesti roma rádiónál takarékosági intézkedéseket vezettek be, amelynek értelmében a médium több munkatársát az új menedzsment kinevezéséig szabadsággalják – mondta Csongor Andrea, a rádióadó tulajdonosi grémiumának egyik tagja.

2004. május 24–25.

Az OSZÖ kihelyezett ülést tartott Pilisszentkereszten, az IM továbbképző központjában. A közgyűlés első napjának napirendjén egyebek mellett a Szarvasi Általános Iskola és Diákotthon alapidokumentumainak elfogadása, a július 3-i békéscsabai Szlovák Nap előkészítéséről szóló tájékoztató meghallgatása és a Nemzetiségünkért díj kitüntetettjeiről szóló döntés szerepelt. A továbbiakban aktuális nemzetiségpolitikai és oktatáspolitikai kérdésekről rendeztek fórumot. A tanácskozás első napján fellépett a Vertigo Színház is.

2004. május 25.

Az MROÖ által létrehozott és fenntartandó Dokumentációs és Információs Központ székházának megvásárlásához és a működési költségek biztosításához 27 millió forintos támogatást nyújtott a magyar állam. A támogatási szerződést Heizer Antal, a NEKH és Kreszta Traján, az MROÖ elnöke írta alá. A jelentős eseményen jelen volt Calin Fabian, Románia budapesti nagykövete, Sofronie Drincec, a Magyarországi Ortodox Román Egyház püspöke, valamint az új

intézmény igazgatója, Bányainé Ruzsa Éva. Az országos önkormányzat új intézménye a megállapodás értelmében Gyulán, a Román Gimnázium közvetlen szomszédságában kerül kialakításra.

2004. május 26.

A kormányzat az oktatásban eredményesen lépett fel a romák diszkriminációjával szemben, a rendőrségnél továbbra is erősek a romaellenes előítéletek – állította az AI 2003-as jelentésének Magyarországról szóló fejezetében. A szervezet jelentése több esetet említ, amikor a romákat hátrányos megkülönböztetés érte – mondta Fodor Márk, az AI magyarországi irodavezetője. Garamvölgyi László, az ORFK szóvivője cáfolta a jelentésben foglaltakat, és elmondta: a rendőrség kilenc éve együttműködik az OCÖ-vel.

2004. május 27.

Heizer Antal, a NEKH és Sutarski Konrád, az OLKÖ elnöke megkötötték a Magyarországi Lengyelség Múzeuma és Levéltára 2004. évi támogatási szerződését.

2004. május 28.

Kreszta Traján, az MROÖ elnöke aláírta a gyulai volt Otthon Kávéház tulajdonosával azt az adásvételi szerződést, amellyel a kétszintes ingatlan az országos önkormányzat tulajdonába került. Az épületben kerül kialakításra a Magyarországi Román Információs és Dokumentációs Központ. Könyvtárát abból az anyagból nyitják meg, amelyet Ion Iliescu román államfő 2003. évi magyarországi látogatásakor helyezett kilátásba.

2004. május 28.

Gorna Orjahovica város ünnepén került aláírásra a testvérvárosi szerződés Szigetszentmiklós és a bolgár település között. A magyar küldöttséget Prunner József Szigetszentmiklós alpolgármestere vezette, és tagja volt Kirov Milán, a Szigetszentmiklósi Bolgár Önkormányzat, valamint dr. Muszev Dancsó, a BOÖ elnöke is.

2004. május 31.

Az ország legnagyobb hazai roma búcsújáróhelyén – a Komárom-Esztergom megyei Csátka templomában – felállították azt a keresztet, amelyet II. János Pál pápa Rómában megáldott. A magyar és lovári nyelven celebrált szentmisén Keresztes Szilárd püspök emlékeztetett arra: a pápa áldását azért kérték a keresztre, hogy segítse a magyarság és a cigányság boldogulását.

2004. június 1.

Az OÖÖ ünnepi megemlékezést tartott az I. Örmény Köztársaság függetlensége kikiáltásának tiszteletére. Az Újpesti Gyerme- és Ifjúsági Házban megrendezett eseményen Szárkiszján Ádám mondott ünnepi beszédet, majd ezt követően a dorogi Guszán együttes előadását hallgathatták meg az érdeklődők. A megemlékezéssel egy időben nyílt meg Balabanjan Hartioun „Örményország” című fotókiállítása.

2004. június 6.

Tartsák életben és becsüljék őseik kultúráját, ápolják a román nyelvet – mondta Hiller István, az NKÖM minisztere, miután átadta Körösszegapátiban a helyi művelődési házban kialakított Bihari Román Kulturális és Módszertani Központot. A 15 millió forintos állami támogatással megvalósult fejlesztés a munkának csak az első lépése, hiszen ezután kell az intézményt szakmai anyagokkal ellátni, tartalommal megtölteni – jelentette ki Lukovics András, a Kölcsey Ferenc Megyei Közművelődési Intézet igazgatója.

2004. június 6.

Autóbalesetben elhunyt Wolfart János, a NEKH első elnöke (1990–1995). Újságíróként kezdte pályáját, többek között a pécsi körzeti stúdió német kisebbségi műsorait szerkesztette. Az elmúlt években Berlinben és Bonnban teljesített diplomáciai szolgálatot. 1995-ben megkapta a Német Szövetségi Köztársaság Érdemrendjének nagykeresztje kitüntetését. Haláláig az NKÖM berlini Collegium Hungaricum új épületének felépítéséért felelős miniszteri biztosaként dolgozott.

2004. június 8.

„A magyarországi roma kisebbség az élet legtöbb területén továbbra is súlyosan hátrányos helyzetben van, a rasszizmus elleni országos kezdeményezések nem mindig jutnak el a legalsóbb szintekre” – állapítja meg egyebek között jelentésében az ECRI.

2004. június 8.

A budapesti Lengyel Házban az LKSZAE megtartotta beszámoló és tisztújító közgyűlését. Az egyesület elnökévé újra Molnárné Ciešlewicz Elzbiétát választották meg.

2004. június 9.

A magyarországi romák életkörülményeinek javításáért tüntettek mintegy kétszázötvenen az Országház előtt, nyolc roma párt és civil szervezet felhívására.

2004. június 10.

Az OCÖ közgyűlése módosította az országos önkormányzat SZMSZ-ét. Ennek értelmében a testület szankciókkal sújthatja az üléseiről rendszeresen távol maradókat – mondta Balogh József, az OCÖ elnökhelyettese.

2004. június 15.

Felmondott az OCÖ sajtófőnöke, mert szakmailag nem értett egyet a szervezet működésével és a vezetőség politikai megnyilvánulásaival. Fodor Ferenc közölte: „szakmaiatlannak és felkészületlennek tartja az OCÖ-t, hogy a romák érdek-képviselét ellássa”.

2004. június 26.

Megtartotta első munkakonferenciáját Veregyháza a Magyarországon is bejegyzett nemzetközi szervezet, a Roma Lovagok Ortodox Világszövetsége. A roma lovagok létre kívánnak hozni egy gimnáziumot és egy nemzetközi kereskedelmi irodát – mondta Oláh József, a szervezőbizottság elnöke.

2004. június 28.

Négy generáció életét mutatja be az a helytörténeti gyűjtemény, amely a többségében szlovákok lakta Felsőpetényben nyílt meg. A településen működik Magyarország négy szlovák települési önkormányzatának egyike.

2004. június 29.

Az 1900-as évek első évtizedeit idéző szlovák tájházat adtak át a Nógrád megyei Vanyarcon. A helyi kisebbségi önkormányzat két éve vásárolta meg az 1890 körül épült parasztházat, amelyben pályázati forrásokat felhasználva alakította ki a tájházat.

2004. július 1.

A hazai roma mikro-, kis- és középvállalkozások piaci esélyeit javító fejlesztések támogatására 200 millió forint keretösszeggel pályázatot írt ki a GKM. A pályázóknak rendelkezniük kellett a helyi CKÖ vagy más roma érdek-képviselői szervezet ajánlásával.

2004. július 1.

A pilisvörösvári Német Nemzetiségi Gimnázium és Külkereskedelmi Középiskola a helyi települési önkormányzat jóváhagyása mellett megkötött szerződés értelmében határozatlan ideig, de legalább tíz évig az MNOÖ fenntartásába került, úgy, hogy a tulajdonosi jogokat továbbra is a városi önkormányzat gyakorolja.

2004. július 3.

Békéscsabán az OSZÖ szervezésében megrendezték a Magyarországi Szlovákok Napját. Előbb a helyi szlovákság által épített, Közép-Európa legnagyobb evangélikus templomában tartottak istentiszteletet, majd Fuzik János, az országos önkormányzat elnöke Milan Gasparovics köztársasági elnök üdvözlő szavait tolmácsolta. Ezt követően került sor a Nemzetiségünkért kitüntetés átadására, amelyet ebben az évben Gyivicsán Anna, az ELTE oktatója, Danis József oroszlan yi önkormányzati képviselő, és kollektív elismerésként a vanyarci Rozmaring hagyományörző együttes vehetett át. A kiállításokkal, színházi előadással és más kulturális programokkal színesített rendezvényen részt vett Štefan Daňo főkonzul, Ladislav Tischler konzul, Milan Kurucz nagykövet, valamint Szabó Vilmos, a MEH politikai államtitkára.

2004. július 5.

Az OCÖ szakértői testülete megvitatta a minisztériumokban elkészített 2004. évi akcióterveket, amelyekben a tárcák a középtávú kormányzati programot konkretizálták. Kolompár Orbán, a testület vezetője Hága Mária (oktatási kabinet) és Láng József (foglalkoztatási kabinet) társaságában tartott sajtótájékoztatón kijelentette, hogy a tárcák programterveiben sok hasznos kezdeményezés van, ám nem elég konkrétan fogalmazták meg az integráció feladatait. Közölte továbbá, hogy tizennégy miniszternek írt levelet, hatuktól kapott is időpontot személyes találkozóra.

2004. július 8.

Az OCÖ elnökségének soros ülésén részt vett Csillag István gazdasági miniszter is. A szaktárca vezetője és Kolompár Orbán, az OCÖ elnöke a tanácskozást megelőzően négy szemközti megbeszélést folytatott. Az elnökségi ülésen Csillag István jelezte: a gazdasági tárca kész együttműködési megállapodást kötni az országos önkormányzattal, amely dokumentum a szaktárca által, a roma kis- és közép vállalkozók számára kidolgozott programokat, valamint a hozzárendelt pénzügyi kereteket is tartalmazza.

2004. július 13.

93 millió forintot osztottak szét nemzetiségi szervezetek között abból a 100 millió forintos pályázati keretből, amelyet a kulturális miniszter saját keretéből különített el erre a célra. A fennmaradó 7 millió forintot kisebbségi kalendáriumok kiadásának támogatására tartották fenn – mondta Csasztvan András, az NKA ideiglenes szakmai kollégiumának vezetője. A 633 beérkezett pályázatból a testület 341-et támogatott.

2004. július 20.

Csaknem nyolcvan államigazgatási, emberi jogi, humánerőforrás-fejlesztési és kommunikációs ismeretekkel rendelkező munkatárssal gyarapodik 2004. augusztus 1-jével az OCÖ megyei intézményrendszere; alkalmazásukat az FMM támogatja – hangzott el Burány Sándor miniszter és Kolompár Orbán OCÖ-elnök megbeszélésén.

2004. július 21.

Az EP egyetlen cigány képviselőjeként mutatták be Strasbourgban Járóka Líviát, aki a Fidesz – MPSZ listájáról jutott be a testületbe. Ugyanezen a sajtóértekezleten Gál Kinga európai parlamenti képviselő (Fidesz – MPSZ) elmondta: képviselőcsoportjuk kisebbségi munkacsoportot hozott létre, amelynek az a feladata, hogy koordinálja és minél sikeresebbé tegye fellépésüket e téren.

2004. július 28.

Nyilatkozatot fogadott el a kormány a roma holokausztra, a vészkorszak több mint félmillió roma áldozatára emlékezve – közölte sajtótájékoztatóján Göncz Kinga esélyegyenlőségért felelős tárca nélküli miniszter.

2004. július 30.

1944. augusztus 2-ről 3-ára virradóra több ezer romát gyilkoltak meg a nácik Auschwitzban. E tragédiára emlékeztek Nagykanizsán, az országban egyedülként minden magyarországi roma áldozat emlékét őrző nagykanizsai Cigány holokauszt-emlékmű előtt a hazai cigányság képviselői. A megemlékezésen részt vett és beszédet mondott Göncz Kinga esélyegyenlőségért felelős tárca nélküli miniszter, Teleki László, a MEH roma ügyekért felelős politikai államtitkára és a helyi CKÖ elnöke, valamint Litter Nándor, Nagykanizsa polgármestere.

2004. augusztus 1.

A budapesti Lengyel Perszonális Plébánia templomában Leszek Kryza atya celebrált misét a varsói felkelés résztvevőinek tiszteletére, a felkelés kitörésének 60. évfordulója alkalmából.

2004. augusztus 2.

Több százan rótták le kegyeletüket a 60 éve meggyilkolt roma áldozatok előtt Auschwitzban. Az évforduló tiszteletére Magyarországon is országsszerte megemlékezéseket tartottak – Egerben kopjafát, Hódmezővásárhelyen emlékoszlopot állítottak, Győrben gyertyát gyújtottak. Medgyessy Péter miniszterelnök a budapesti IX. kerületi Nehru-parton, az RPA rendezvényén elmondott beszédében tisztelgett a roma áldozatok emléke előtt.

2004. augusztus 8.

Elhunyt Farkas Kálmán roma származású újságíró, a *Cigány Hírlap* alapítója.

2004. augusztus 18.

Kolompár Orbán, az OCÖ elnöke sajtótájékoztatón jelentette be, hogy az önkormányzat töretlenül síkra száll a kisebbségi joganyag módosítása mellett, mivel annak választójogi része – bár a törvényjavaslatnak nem a legfontosabb eleme – teremtheti meg kizárólag a 2006-os kisebbségi önkormányzati választások megtartásának feltételeit. Bírálta ugyanakkor azt a tervezett módosítást, amely megszüntetné a települési önkormányzatokban a kedvezményes mandátumszerzés lehetőségét. A kisebbségi szervezet elnöke egyúttal egyeztetést kezdeményezett a négy parlamenti párt elnökével, hogy felhívja a döntéshozók figyelmét a kisebbségi kódex mielőbbi módosításának fontosságára.

2004. augusztus 31.

Magyar Bálint oktatási miniszter aláírta azt az okmányt, amellyel a tavasszal megalapított Országos Lengyel Nyelvoktató Iskolát kiegészítő kisebbségi iskolának ismerte el, s ezzel lehetővé vált, hogy a magyar állami oktatási rendszer integráns részeként működjen a továbbiakban. Hasonló aktussal erősítette meg a szaktárca vezetője a bolgár és görög analóg oktatási intézmények státusát is.

2004. szeptember 1.

Tanácskozást hívott össze Kolompár Orbán, az OCÖ elnöke a roma ügyek kormányzati kezelésének megvitatása tárgyában. Az ülésen képviseltette magát több országos és megyei szervezet, így többek között a CSZOSZ, az MCF, az RPM, a Közéleti Roma Nők, valamint a Tolna és Zala megyei cigány érdekvédelmi szervezetek. A vélemények koncepcionálisan is eltértek egymástól, ám mégis felrajzolható volt két alapvető álláspont a kormányzati struktúrát illetően. Az egyik szerint a 2000 óta kialakított intézményrendszer nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, míg a másik szerint a jelenlegi intézményi felépítményt kellene megerősíteni a Romaügyi Hivatal visszaállítással.

2004. szeptember 1.

Horvát és magyar két tanítási nyelvű általános iskola kezdte meg működését a Vas megyei Szentpéterfán. Az eseménynek az adott különleges jelentőséget, hogy 1962 óta ez az első olyan intézmény, amely a magyarországi horvát nemzetiségi iskolák közül a korábbi nyelvoktató program helyett a magasabb oktatási szintet jelentő két tannyelvűségere tért át. Ugyanezen a napon szintén kétnyelvű, horvát és magyar nyelvű oktatás bevezetésével kezdődött meg az új tanév a Baranya megyei Felsőszentmárton iskolájában is.

2004. szeptember 1.

Elfoglalta hivatalát Zsiga Alfonz, a Rádió C új ügyvezető igazgatója. Zsiga több közéleti, tematikus programot, és – a romákat megtartva – további hallgatókat ígért. Elődei, Mark West és Daróczi Dávid főszerkesztő májusban mondtak le, mert nem tudtak megegyezni a tulajdonosokkal a rádió megújításának módját illetően. A főszerkesztői teendők ellátásával Ignác Józsefet bízta meg a tulajdonosi testület.

2004. szeptember 2.

Az országos kisebbségi önkormányzatok elnökeivel találkozott Szabó Vilmos, a MEH kisebbségi ügyekért felelős politikai államtitkára a NEKH-ben.

2004. szeptember 3.

A romákról alkotott kép megváltoztatása, a roma lakosság EU-s integrációjának segítése, illetve a magyar társadalomba való beilleszkedésének előmozdítása a célja a Kiskunmajsán elindult több héten át tartó EU-Roma Karavánnak. A Kalyi Jag Roma Művészeti Egyesület, a Romassist Közhasznú Egyesület és a Régiók Fejlesztéséért Egyesület együttműködésével létrehozott toleranciaerősítő projekt azokat a megyéket célozta meg, ahol az átlagosnál magasabb a roma lakosság aránya.

2004. szeptember 5.

A tradicionális éves búcsú keretében szentelték fel a rekordidő – 36 nap – alatt felépített Magyarországi Cigányság Zarándok Kápolnáját a Komárom-Esztergom megyei Csatkán. A szabadtéri oltár köré gyülekező hívek számára Márfi Gyula veszprémi érsek celebrált ünnepi szentmisét, majd Kolompár Orbán, az OCÖ elnöke és Pulay Gyula, a MEH közigazgatási államtitkára méltatta az esemény jelentőségét. Ezt követően együtt helyezték el a II. János Pál pápa által megáldott fakeresztet az új kápolnában.

2004. szeptember 6.

Az Országgyűlés emberi jogi szakbizottság alakuló ülésén első alkalommal vehetett részt az MSZP budapesti listájáról a párt Cigány tagozatának támogatásával Kósáné Kovács Magda helyére megválasztott Bán Imre. A bizottság általános vitára alkalmasnak tartotta a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól szóló T/10527. számú törvényjavaslatot, amely érintette a hazai népcsoportok nyelvhasználati jogait is.

2004. szeptember 9.

Az OKB tagjai tájékoztatást kaptak a nemzetiségi tankönyvellátás aktuális helyzetéről. Frank Gábor, az OKB elnöke az ülést követő sajtótájékoztatón elmond-

ta, hogy az utánnnyomások tankönyvek mind elkészültek, a kiszállítás azonban nem volt problémamentes. Ígéret hangzott el azzal kapcsolatban, hogy az OKB által már korábban jóváhagyott 11 új fejlesztésű tankönyv legyártásáról a Tankönyv- és taneszköz Iroda még ebben a félévben gondoskodik. A horvátok számára külföldről kellett nyelvkönyveket behozni, míg a hazai szerbek az anyaországtól kaptak tankönyveket térítésmentesen.

2004. szeptember 10.

Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Cigány Kisebbségi Önkormányzatának képviselő-testülete hivatalosan is átvette a Cigány Kisebbségi Irodát. A megjelenteket Sztojka László, a helyi CKÖ elnöke köszöntötte.

2004. szeptember 11.

Göncz Kinga esélyegyenlőségért felelős tárca nélküli miniszter felavatta a PHARE-forrásból támogatott gyomaendrődi Roma Közösségi Ház új épület-részét. Ezt követően – immár ötödik alkalommal – rendezték meg a Nemzetközi Cigányzenész- és Tánctalálkozót.

2004. szeptember 13.

Antidiszkriminációs és Válságkezelő Bizottságot hozott létre az OCÖ elnöksége. A bizottság feladata egyebek mellett, hogy a romákat (is) érintő jogsértő, diszkriminációs, kirekesztő jelenségekkel kapcsolatban lépéseket kezdeményezzen. A bizottság tagjai: Farkas Antal (CSZOSZ), az OCÖ alelnöke, Balogh Gyula, az OCÖ főkoordinátora, dr. Újszászi András jogász és Fodor Ferenc, az OCÖ volt sajtófőnöke. A testület elnöke Oláh József, a Roma Diplomások Országos Szervezetének vezetője lett.

2004. szeptember 14.

A cigány, a német, a szlovák és a román országos kisebbségi önkormányzatok vezetői levélben keresték meg a pártokat olyan egységes vélemény kialakítására, amely zökkenőmentessé teszi a kisebbségi törvény módosítását – jelentette be Kolompár Orbán, az OCÖ elnöke.

2004. szeptember 15.

A kormány döntött arról, hogy az Országgyűlés elé terjeszti a magyar–szerb kétoldalú kisebbségvédelmi egyezmény megerősítését célzó indítványát. A Magyarországon élő szerb kisebbség, valamint a Szerbia és Montenegróban élő magyar kisebbség jogait védő megállapodást – amelyet 2003. október 21-én írtak alá – a szerb parlament már jóváhagyta, így életbe lépése a magyar országgyűlés jóváhagyásától függött.

2004. szeptember 18.

A Vas megyei Sárvárott a lengyel háborús menekültek táborának 65 évvel ezelőtti megnyitására emlékezve emléktáblát avattak fel a helyi Szent László-templom falán. Az ünnepségen Teresa Notz tanácsos, a Lengyel Köztársaság magyarországi konzulja, dr. Dénes Tibor polgármester, dr. Sutarski Konrád, az OLKÖ elnöke, a Dunántúli Lengyel Kisebbségi Önkormányzatok Szövetségének képviselői, valamint a tábor korábbi lakói és a családtagok voltak jelen.

2004. szeptember 20.

Magyarország népessége az 1980-as évektől kezdve csökken, ugyanakkor a cigányság aránya emelkedő tendenciát mutat – mondta Kemény István szociológus, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének munkatársa, a „Demográfiai folyamatok napjainkban” című ötnapos konferencia nyitónapjának egyik előadójaként.

2004. szeptember 21.

Az Országgyűlés Emberi Jogi, Kisebbségi és Vallásügyi Bizottsága egyhangúlag általános vitára alkalmasnak tartotta a Magyar Köztársaság és Szerbia és Montenegró között a Magyar Köztársaságban élő szerb kisebbség és a Szerbia és Montenegróban élő magyar kisebbség jogainak védelméről szóló, 2003. október 21-én aláírt egyezmény megerősítéséről szóló határozati javaslatot. Hargitai János (Fidesz – MPSZ) kezdeményezésére a testület meghallgatta dr. Pavlov Milica asszonyt, az SZOÖ elnökét a magyarországi szerb közösséghez eljuttatott röpiratokkal és postai küldeményekkel kapcsolatban.

2004. szeptember 24.

A strasbourgi székhelyű EFRT megtartotta alakuló ülését. Magyarországot Kolompár Orbán, az OCÖ elnöke, Teleki László, a MEH politikai államtitkára és Daróczi Ágnes, az RPA küldötte képviselte.

2004. szeptember 26.

Ünnepélyes keretek között nyitották meg a Veszprém megyei Várpalota Ukrán Kisebbségi Önkormányzata által létrehozott vasárnapi iskola első tanítási napját. A Hartyányi Jaroslava elnök által vezetett MUKE-küldöttség tagjai ukrán nyelvű tankönyveket ajándékoztak az újonnan alapított kisebbségi oktatási intézménynek.

2004. szeptember 28.

Rudi Zoltán, az MTV elnöke és a nemzetiségi vezetők évi rendszeres találkozóján – amelyen részt vett Heizer Antal, a NEKH elnöke is – főleg a nemzetiségi műsorok adásba kerüléséről, az ismétlések időpontjáról és a köztelevízió költség-

vetési helyzetéről esett szó. A fő probléma Rudi Zoltán szerint abban van, hogy főműsoridőben kis nézettségű műsorokkal nem lehet rentábilis a médium; ha közszolgálati feladataikat a kormányzat nem támogatja célzott módon, nem tehetnek mást, mint hogy kevésbé frekvenciált időszávban helyezik el ezeket a műsorokat.

2004. október 1.

Két és fél éves szünetet követően foglalta el állomáshelyét a Szlovák Köztársaság Budapesten akkreditált nagykövete, Juraj Migas.

2004. október 2.

A két országban élő nemzeti kisebbségek identitásának megőrzése csupán akarat kérdése – mondta Heizer Antal, a NEKH elnöke, amikor felavatta a Magyarországi Románok Országos Önkormányzata Dokumentációs és Információs Központját Gyulán. Az intézményben román ortodox egyházi kiállítás is nyílt.

2004. október 2.

A bolgár és a görög intézménnyel közösen a budapesti Duna Palotában ünnepélyesen megnyitotta kapuit az OLKÖ mellett működő Országos Lengyel Nyelv-oktató Iskola.

2004. október 4.

Alapító közgyűlését tartotta az Érdi Lengyel–Magyar Közhasznú Egyesület. A civil szervezet céljaként tűzte ki, hogy a lengyel és magyar nép közös történelmének eddig ismeretlen részeit feltárja, szélesebb körben ismerteti, lengyel nyelvű kiskönyvtárat és adatbázist hoz létre és működtet, valamint kulturális előadásokat szervez. Elnöke Rege Władysława, elnökhelyettese Bazsóné Megyes Klára – a városi könyvtár igazgatója –, a titkár Sebestyénne Majchrowska Ewa lett.

2004. október 7.

Kezdetét vette a fővárosban a „Budapest Cigány Fesztivál 2004”, amelynek keretében képzőművészeti és zenei programokat tekinthettek meg az érdeklődők. A rendezvénysorozat egyik legérdekesebb akciója az óriásplakátokon bemutakozó roma festészet volt. A Cigány Ház (Romano Kher) mintegy 1500 darabos roma képzőművészeti kollekciójából válogatták ki azokat az alkotásokat, amelyek Budapest különböző pontjain óriásplakátokon voltak láthatók. Az utcai megjelenéssel azt is demonstrálni akarják – mondta Zsigó Jenő, a rendezvényt szervező Fővárosi Cigány Önkormányzat elnöke, hogy a cigány képzőművészetnek nincs megfelelő otthona Budapesten.

2004. október 9.

A BJLKE rendkívüli közgyűlést tartott, hogy Wesołowski Korrina lemondását követően új elnököt válasszon. A közgyűlésen megjelent 65 küldött által leadott 64 érvényes szavazat többségét Eugeniusz Korek kapta. Az elnökség tagja lett az újonnan megválasztott elnök jelölése alapján Wesołowski Korrina, valamint a közgyűlés bizalmából Felföldi Mária.

2004. október 12.

Az elektronikus média valamennyi közszolgálati szereplőjének felróható, hogy rendszeresen megsérti az alkotmányban és a kisebbségi törvényben lefektetett elveket – állapította meg Kaltenbach Jenő kisebbségi ombudsman. Egyebek mellett azzal fordult a hírközlési miniszterhez, hogy vizsgálja meg: van-e lehetőség önálló, országosan vagy regionálisan fogható kisebbségi rádió és televízió működtetésére, és ha igen, annak milyen anyagi feltételei lennének.

2004. október 13.

Első alkalommal látogatott Gyulára Gheorghe Seculici, az Arad megyei közgyűlés elnöke az MROÖ meghívására, ahol megbeszéléseket folytatott Kreszta Trajánnal, az önkormányzat elnökével az együttműködési megállapodás kiszélesítésének módjáról.

2004. október 14.

A Lengyel Köztársaság Nagykövetségén a lengyel parlament elnöke, Longin Pastusiak ünnepélyes keretek közt átadta a Lengyel Köztársaság elnöke, Aleksander Kwasniewski által adományozott a Lengyel Köztársaság Szolgálatáért Érdemrend lovagkeresztjét Héjj Attilánénak, a magyarországi lengyelek közösségében (polónia) a lengyel kultúra és hagyományok ápolása és a lengyel anyanyelv megőrzése érdekében végzett több évtizedes odaadó munkájáért.

2004. október 18.

Az MTV esélyegyenlőségi „ombudsmanjaként” a kisebbségek hatékonyabb megjelenését, megjelentetését fogja képviselni a közszolgálati médiumban Leipold Péter, a „Rondó” szerkesztőségének vezető szerkesztője – közölte a televízió sajtóosztálya.

2004. október 18–19.

Juraj Migas, a Szlovák Köztársaság újonnan kinevezett budapesti nagykövete kétnapos látogatást tett Békés megyében, ahol megbeszéléseket folytatott a békéscsabai és a megyei önkormányzati vezetőkkel, szlovák kisebbségi vezetőkkel, majd Tótkomlóásra és Szarvasra látogatott.

2004. október 19.

A szlovák, a horvát és a cigány országos kisebbségi önkormányzatok elnökeinek felhatalmazását is bírva Heinek Ottó, az MNOÖ elnöke levelet írt Áder Jánosnak, a Fidesz – MPSZ parlamenti frakciója elnökének, amelyben a négy önkormányzat nevében személyes megbeszélést kezdeményezett. A kisebbségi törvény és a kisebbségi önkormányzatok választási szabályainak módosításáról folytatott négypárti egyeztetésen a nagyobb ellenzéki párt képviselője bejelentette, hogy pártja nem támogatja a kisebbségi választói névjegyzék bevezetését és a kisebbségi önkormányzatok megyei szintjének létrehozását.

2004. október 22.

Tudományos konferenciával vette kezdetét a Magyarországi Bolgárok Egyesülete megalakulásának 90. évfordulója tiszteletére szervezett rendezvénysorozat. A konferenciára olyan bulgáriai tudósok kaptak meghívást, akik évek óta foglalkoznak a Bulgárián kívül élő bolgárok problémáival. Az ünnepségen bemutatásra került a *Bolgárok Magyarországon* című CD is, amelyen a magyarországi bolgár közösség történelmével és intézményeivel kapcsolatos anyagok kerültek digitalizálásra. Ezt követően Szimeon nyugat- és közép-európai érsek-metropolita hálaadó liturgiát celebrált a Szent Cirill és Metód bolgár pravoszláv templomban. A liturgiát követően a Bolgár Művelődési Házban Heizer Antal, a NEKH elnöke átadta az épület felújított és átalakított előterét.

2004. október 25.

A Fővárosi Közgyűlés Dísztermében rendezett műhelybeszélgetést a NEKH a kisebbségi nyelvhasználat tapasztalatait összegző – 2004 tavaszán indult – felmérés eredményeinek bemutatására. A hivatal munkatársai által megszervezett empirikus adatgyűjtés célja az volt, hogy a kormányzat pontos képet kapjon a nemzetiségek anyanyelv-használati igényeiről és lehetőségeiről a közigazgatás, a kultúra és a hitélet szférájában.

2004. október 26.

Általános vitára alkalmasnak ítélték a 2005. évi költségvetésről szóló törvényjavaslatot az Országgyűlés emberi jogi szakbizottságának kormánypárti tagjai. Az ellenzéki képviselők hozzászólásaikban megemlítették, hogy a bizottság hatáskörébe tartozó területeken – egyházak és nemzetiségek – még az infláció mértékével sem emelkedett a költségvetési támogatás mértéke, amely így reálértékét tekintve csökkent.

2004. október 27.

Holokauszt-emlékművet állítottak Pécsen a második világháborúban elhurcolt romák tiszteletére. Horváth Zoltán Jenő mohácsi szobrászművész carrarai már-

ványból készült alkotását Göncz Kinga ifjúsági, családügyi, szociális és esélyegyenlőségi miniszter leplezte le.

2004. október 28–31.

A FÜEN Német Kisebbségi Munkacsoportja Pécsen, a Koch Valéria Kollégiumban tartotta 14. szemináriumát. A Magyarországon első ízben – az MNOÖ által – megrendezett tanácskozás központi témája a német kisebbségek határokon átvíelő regionális együttműködési lehetőségeinek kidolgozása volt.

2004. október 29.

Magyarország eddigi legnagyobb roma jogvédelmi fóruma nyílt meg a NEKI szervezésében a Benczúr Szálloda konferenciatermében. A rendezvény célja az volt, hogy a romák társadalmi megkülönböztetése ellen fellépő szervezetek ismertessék tevékenységüket, kicseréljék tapasztalataikat, illetve megfogalmazzák javaslatukat és ajánlásukat a kormányzati szervek és a jogalkotó számára.

2004. november 8–11.

Lévai Katalin EP-képviselő meghívására háromnapos látogatásra Brüsszelbe érkezett az OCÖ 24 fős delegációja, amelyben az LD nem képviseltette magát. A találkozó során kiderült: az OCÖ szerint a bonyolult pályázati rendszer nehezíti a támogatások elnyerését.

2004. november 12.

„Program az összetartó társadalomért” címmel országos kampány indult a romákkal szembeni türelem erősítése érdekében. A hároméves programra 580 millió forintot különítettek el a PHARE-alapból.

2004. november 13.

Az anyaországon kívül élő horvátok a hidat jelentik Horvátország számára az EU-s csatlakozás folyamatában – jelentette ki Stjepan Mesić horvát államfő az ötödik alkalommal megrendezett Magyarországi Horvátok Napján, ahol találkozott a magyarországi horvátok képviselőivel, illetve a dél-zalai térség horvát nemzetiségű településeinek polgármestereivel. Ezt megelőzően megbeszéléseket folytatott Nagykanizsán Mádl Ferencel, a Magyar Köztársaság elnökével.

2004. november 13.

Az SZDSZ országos tanácsa Mohácsi Viktóriának, az OM addigi miniszteri biztosának jelölését egyhangúlag támogatta a Domszky Gábor főpolgármester lemondásával megüresedett EP képviselői helyre.

2004. november 14.

Kricskovics Antal, *Lucidum Intervallum – Út a világosságba* című táncdrámájának premierjével ünnepelte negyvenöt éves jubileumát a Fáklya horvát művészegyüttes a Pesti Magyar Színházban.

2004. november 16.

Két és félezer név kapott helyet a kisebbségek utónévjegyzékében, amely az MNOÖ gondozásában jelent meg. A Heizer Antal NEKH-elnök és Szabó Vilmos politikai államtitkár jelenlétében Heinek Ottó elnök által bemutatott *A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek utónévkönyve* című kiadvány minden fejezetében történeti áttekintést nyújt az adott magyarországi kisebbségről.

2004. november 19.

Heizer Antal NEKH-elnök és Szabó Vilmos politikai államtitkár, továbbá Ukrajna budapesti nagykövete jelenlétében Hartyányi Jaroszlava, az UOÖ elnöke ünnepélyesen átvette a kisebbségi szervezet új székházát Budapesten.

2004. november 20.

Budapesten a *Lengyelek magyar földön II. – Polonikák magyarországi közgyűteményekben* című nemzetközi konferencián lengyel és magyar tudósok tartottak előadást a levéltárakban, múzeumokban és könyvtárakban található lengyel vonatkozású dokumentumokról, illetve tárgyakról, bemutatva a lengyel és magyar egyetemeken folytatott kutatások eredményeit.

2004. november 22.

A költségvetési megszorítások miatt több tervezett romaprogram végrehajtása elmaradt az idén a minisztériumoknál – mondta Balog József, az OCÖ elnökhelyettese, miután e témában konzultációt folytatott több tárca roma referensével.

2004. november 23.

Nem alakult ki konszenzus a négy parlamenti párt egyeztetésén a kisebbségek jogállásáról és a kisebbségi önkormányzati képviselők megválasztásáról szóló törvény módosítása kapcsán. A szakértői szintű tárgyalások azonban tovább folytatódtak.

2004. november 29.

Az államfővel folytatott több mint kétórás megbeszélésen az országos kisebbségi önkormányzatok vezetői arra kérték Mádl Ferencet, hogy segítse kimozdítani a holtpontról a kisebbségi joganyag módosítását. A tanácskozást követően Heinek Ottó, az MNOÖ elnöke megjegyezte: „március óta a pártok [...] egymással tárgyalgatnak, de más nem történik”.

2004. december 1.

Elfoglalta hivatalát Daróczi Dávid, az OM hátrányos helyzetű és roma gyermekek integrációjáért felelős miniszteri biztosa, aki Mohácsi Viktóriát váltotta ezen a poszton. A miniszteri biztosi tisztségre pályázati úton kiválasztott Daróczi korábban az EK, majd az Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium PHARE-program projektmenedzsere volt.

2004. december 2.

Ösztöndíjalapot hoz létre a Békés Megyei Romaügyi Tanács a megyében élő és középiskolákban, illetve felsőoktatási intézményekben jól tanuló roma származású fiatalok számára – jelentette be Dógi János elnök a szervezet békéscsabai sajtótájékoztatóján.

2004. december 7.

Orbán Viktor, a Fidesz – MPSZ elnöke vezetésével Brüsszelben megtartotta alakuló ülését a romák integrációjával foglalkozó európai néppárti munkacsoport.

2004. december 7.

A romák ügyének, mindenekelőtt oktatásának segítésére szeretne összpontosítani – mondta Mohácsi Viktória, az EP új képviselője, aki 2004. december 1-jén lett hivatalosan is tagja az EU képviselő-testületének.

2004. december 8.

Megalakult az EP nemzeti kisebbségek ügyeivel foglalkozó frakcióközi csoportja. A testület – amelynek munkájába 17 ország 42 képviselője kapcsolódott be – a történelmi nemzeti kisebbségek problémáinak kezelését követi figyelemmel, végső céljaként az uniós kisebbségi jog kidolgozását és a kisebbségvédelmi rendszer kiépítését jelölte meg. A csoport az EP három legnagyobb politikai tömörülésének támogatásával alakult, elnöke az Európai Szocialista Párt színeiben politizáló Tabajdi Csaba lett.

2004. december 12.

Hiányzik az alternatív és autonóm nemzetiségi média, elégtelenek ezen tájékoztatási eszközök személyi és tárgyi feltételei, de az anyanyelvi tájékoztatás is – többek között ezt állapította meg a kisebbségi ombudsman vizsgálata, amelyet Kaltenbach Jenő ismertetett a Magyar Rádió budapesti székházában rendezett konferencián.

2004. december 14.

Eduard Kukan szlovák külügyminiszter budapesti látogatása keretében felkereste az OSZÖ-t, ahová Juraj Migas nagykövet is elkísérte. A politikus tájékoztatást

adott arról, hogy miért nem teljesítette Szlovákia a nemzetiségek kulturális-oktatási támogatásáról 2003-ban aláírt megállapodás első részét, és ígéretet tett arra, hogy tárgyalópartnereinek felveti a kisebbségi törvény módosításának és a parlamenti képviselő megválasztásának szükségességét.

2004. december 15.

Az OCÖ második alkalommal rendezte meg az Országos Roma Napot, ezúttal az Országház Kupolatermében. Kolompár Orbán, az OCÖ elnöke és Gyurcsány Ferenc miniszterelnök a köszöntő beszédek követően átadták a Roma Közéleti Díjakat. Az ünnepség keretében Kovács Kálmán informatikai miniszter Cinka Panna-díjat nyújtott át az iskolák képviselőinek.

2004. december 16.

A Kisebbségek Napja (december 18.) alkalmából Gyurcsány Ferenc miniszterelnök adta át a Kisebbségekért díjat. Debre Istvánné pedagógus, Kricskovics Antal táncművész, Krupa András etnográfus, Manherz Károly, az ELTE BTK dékánja, Rostás-Farkas György költő, író és Várnai Márton roma közéleti szereplő részvételével ebben az elismerésben a magyarországi kisebbségek érdekében kifejtett tevékenységéért.

Rövidítések

AB	Alkotmánybíróság
AI	Amnesty International
ÁNTSZ	Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat
BIE	Bolgár Ifjúsági Egyesület
BJLKE	Bem József Lengyel Kulturális Egyesület
BKI	Bolgár Kulturális Intézet
BM	Belügyminisztérium
BOÖ	Bolgár Országos Önkormányzat
BRFK	Budapesti Rendőr-főkapitányság
CKÖ	Cigány Kisebbségi Önkormányzat
CSZOSZ	Cigányszervezetek Országos Szövetsége
CTB	Cigányügyi Tárcaközi Bizottság
DRK	Demokratikus Roma Koalíció
EB	Európai Bizottság
ECRI	Rasszizmus és Intolerancia Elleni Európai Bizottság
EFRT	Európai Romák és Utazók Fóruma
EK	Esélyegyenlőségi Kormányhivatal
ELTE BTK	Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
EÖGYKE (ÖGYKE)	Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület

EP	Európai Parlament
ERIO	Európai Roma Információs Iroda
ESZCSM	Egészségügyi Szociális és Családügyi Minisztérium
ET	Európai Tanács
EU	Európai Unió
FCKOSZ	Független Cigány Kerekasztal Országos Szövetsége
FCÖ	Fővárosi Cigány Önkormányzat
FDSZ	Fővárosi Diákönkormányzatok Szövetsége
Fidesz – MPSZ	Fidesz – Magyar Polgári Szövetség
FLKÖ	Fővárosi Lengyel Kisebbségi Önkormányzat
FMM	Foglalkoztatási és Munkaügyi Minisztérium
FRKÖ	Fővárosi Ruszin Kisebbségi Önkormányzat
GIE	Görög Ifjúsági Egyesület
GKM	Gazdasági és Közlekedési Minisztérium
GOÖ	Görög Országos Önkormányzat
HÖÖK	Hallgatói Önkormányzatok Országos Központja
HTMH	Határon Túli Magyarok Hivatala
IHM	Informatikai és Hírközlési Minisztérium
IM	Igazságügyi Minisztérium
Kht.	Közhasznú társaság
KÖ	Kisebbségi Önkormányzat
KÜM	Külügyminisztérium
LD	Lungo Drom
LKÖ	Lengyel Kisebbségi Önkormányzat
LKSZAE	Lengyel Katolikusok Szent Adalbert Egyesülete
MARUKI	Magyarországi Ruszinok Kutató Intézete
MAZSÖK	Magyar Zsidó Örökség Közalapítvány
MBE	Magyarországi Bolgárok Egyesülete
MCF	Magyarországi Cigány Szervezetek Fóruma
MDF	Magyar Demokrata Fórum
MEH	Miniszterelnöki Hivatal
MÉRCE	Magyar Évtized Roma Civil Egyesületeinek Fóruma
MLBK	Magyar–Lengyel Baráti Kör
MNEKK	Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány
MNOÖ	Magyarországi Németek Országos Önkormányzata
MR	Magyar Rádió Rt.
MRK	Magyarországi Románok Koalíciója
MROÖ	Magyarországi Románok Országos Önkormányzat
MSZP	Magyar Szocialista Párt
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
MTV	Magyar Televízió Rt.
MUKE	Magyarországi Ukrán Kulturális Egyesület
NKA	Nemzeti Kulturális Alapprogram

NEKH	Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal
NEKI	Nemzeti és Etnikai Jogvédő Iroda
NKÖM	Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
OAI	Országos Alapellátási Intézet
OCIMK	Országos Cigány Információs és Művelődési Központ
OCÖ	Országos Cigány Önkormányzat
OFA	Országos Foglalkoztatási Közalapítvány
OIK	Országos Idegennyelvű Könyvtár
OKB	Országos Kisebbségi Bizottság
OKJ	Országos Képzési Jegyzék
OLKÖ	Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat
OM	Oktatási Minisztérium
OÖÖ	Országos Örmény Önkormányzat
ORFK	Országos Rendőr-főkapitányság
ORKÖ	Országos Ruszin Kisebbségi Önkormányzat
OSZÖ	Országos Szlovák Önkormányzat
OVB	Országos Választási Bizottság
PHARE-program	Lengyelország–Magyarország: gazdasági szerkezetváltási segélyprogram
RI	Az Esélyegyenlőségi Kormányhivatal Romaügyi Igazgatósága
RPA	Roma Polgárjogi Alapítvány
RPM	Roma Polgárjogi Mozgalom
RSK	Roma Sajtóközpont
SAE	Görögök Világtanácsa
SZDSZ	Szabad Demokraták Szövetsége
SZMSZ	Szervezeti és működési szabályzat
SZÖO	Szerb Országos Önkormányzat
USAID	Az Amerikai Egyesült Államok Nemzetközi Fejlesztési Ügynöksége
UOÖ	Ukrán Országos Önkormányzat

Források

Armenia	örmény kulturális, közéleti folyóirat. Kiadja az Örmény Kultúráért Közalapítvány
ÁSZ Online	Az Állami Számvevőszék hivatalos honlapja: http://asz.gov.hu/ASZ/www.nsf
Barátság	a magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek kulturális és közéleti folyóirata: http://www.nemzetisegek.hu
BMH Online	Békés Megyei Hírlap Online: http://www.bmhirlap.hu
Bolgár Hírek	a magyarországi bolgárok kétnyelvű havilapja. A Bolgár Országos Önkormányzat kiadványa

DN Online	Dunántúli Napló Online: http://www.dunantulinaplo.hu
Erdélyi Örmény Gyökerek	az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület havonta megjelenő kiadványa
Etnonet nemzetiségi napilap	http://www.etnonet.hu
A Görög Országos Önkormányzat honlapja	http://www.ellines.hu
haon.hu	Hajdú Online: http://www.haon.hu
hirado.hu	A Magyar Televízió Rt. honlapja: http://www.hirado.hu
HMH Online	Heves Megyei Hírlap Online: http://hevesmegyeihirlap.hu
Hromada	a Magyarországi Ukrán Kulturális Egyesület havilapja http://kisebbseg.lap.hu
Kisalföld Online	http://www.kisalfold.hu
Kossuth rádió	A Magyar Rádió Rt. hivatalos honlapja: http://www.radio.hu
KüM Online	A Külügyminisztérium hivatalos honlapja: http://www.mfa.gov.hu/Kulugyminiszterium
Magyarország.hu	http://www.magyarország.hu
A Magyarországi Országos Ukrán Önkormányzat honlapja	http://www.ukrajinci.hu
Magyar Távirati Iroda	http://hirek.mti.hu/
MHO	Magyar Hírlap Online: http://www.magyarhirlap.hu
A Miniszterelnöki Hivatal honlapja	http://www.meh.hu
MN	Magyar Nemzet
MNO	Magyar Nemzet Online: http://www.mno.hu
A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma honlapja	http://www.kultura.hu/nkom
NMH Online	Nógrád Megyei Hírlap Online: http://nmedia.hu
NOL	Népszabadság Online: http://www.nepszabadsag.hu
NSZ	Népszabadság
OBH Online	Az Országgyűlési Biztosok Hivatalának hivatalos honlapja: http://www.informacio-szabadsag.hu
origo.hu	http://www.origo.hu
Az Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat honlapja	http://www.polonia.hu
Országos Ruszin Hírlap	a Fővárosi Ruszin Kisebbségi Önkormányzat havilapja
Az Országos Szlovák Önkormányzat honlapja	http://www.slovaci.hu
PN Online	Petőfi Népe Online: http://www.petofinepe.hu

Polonia Wegierska	a magyarországi lengyelek havilapja. Kiadja az Országos Lengyel Kisebbségi Önkormányzat
Romacentrum	a Mediátor Alapítvány honlapja: http://www.romacentrum.hu
RomaPage	a Kurt Lewin Alapítvány honlapja: http://www.romapage.hu
Romaweb.hu, Roma Portál	a Miniszterelnöki Hivatal Romaügyi Politikai Államtitkárságának honlapja: http://www.romaweb.hu
RomNet, a RomNet-Média Alapítvány honlapja	http://www.romnet.hu
RSK Online	A Roma Sajtóközpont (Romano Medijako Centro) honlapja: http://www.rroma.hu
SH Online	Somogyi Hírlap Online: http://www.somogyihirlap.hu
TN Online	Tolnai Népújság Online: http://www.tolnainepujasag.hu

VÉKÁS JÁNOS

Magyarország és a határon túli magyarok Kronológia, 2004

2004. január 5.

A HTMH együttműködési megállapodást írt alá a romániai Iskola Alapítvánnyal a státustörvény által biztosított oktatási-nevelési támogatás továbbításáról.

2004. január 8.

A G17 Plus nyilvánosságra hozta a szerbiai parlamenti választásokon mandátumhoz jutott képviselőinek névsorát, amelyből kiderült, hogy – bár egy magyar párt sem tudott képviselői helyet szerezni – a G17 Plus listájáról mégis bejutott Ispánovics István, a VMSZ egykori vezetőségi tagja és Takács István, a G17 Plus zentai helyi szervezetének elnöke.

2004. január 9.

Kasza József VMSZ-elnök úgy nyilatkozott, hogy eddig kötelessége volt a kormánynon és az állami intézményrendszeren belül törekedni a kisebbségeket érintő gondok megoldására, de „miután a pártot kiszorították a parlamentből, nem marad más hátra, a nemzetközi szintésre kell vinni a problémát”.

2004. január 9.

Eckstein-Kovács Péter sajtóértekezleten kijelentette: „nálunk, ha nem létezne az RMDSZ, a kormánypárt kénytelen lett volna vagy a Nagy-Románia Párttal, vagy a Nemzeti Liberális Párttal szövetkezni. Az előbbi katasztrófához vezetett volna, az utóbbi szintén nem jelentett volna életképes alternatívát.” Ezért „több mint felelőtlenségnek” tartja, ha a polgári körök polgármesterjelöltet állítanak Marosvásárhelyen és több más erdélyi városban.

2004. január 12.

Markó Béla RMDSZ-elnök közölte: „már csak a magyar kormány választától függ az erdélyi televízió beindítása”.

2004. január 12.

Kovács Miklós KMKSZ-elnök provokációnak nevezte, hogy a HTMH nem hosszabbította meg a kárpátaljai státusirodák szerződését. „Ennyire átlátszóan diszkriminálni Kárpátalját még a jelenlegi magyarországi kvázi polgárháborús belpolitikai viszonyok között is egy kicsit erős. Itt valamiféle irracionális rosszindulatról lehet szó” – mondta. Szabó Vilmos államtitkár szerint az irodák sehol nem szűnnek meg, viszont a tevékenységüket át kell alakítani. Jelezte: az UMDSZ is be akar kapcsolódni a munkába, amely egyrészt kevesebb lesz, mert a magyarigazolványt már több mint 70%-ban kiváltották Kárpátalján, másrészt lehetséges, hogy az irodahálózat besegít majd a vízumigénylésbe.

2004. január 16.

A megyei önkormányzati választások kapcsán Pélmonostoron a HDZ és a HMDK sajtótájékoztatón jelentette be a választások utáni együttműködésről szóló megállapodást. Damir Bubalović, Pélmonostor új HDZ-s polgármestere, egyben a párt városi elnöke kiemelte: a magyarok és a horvátok századokra visszatekintő együttélése a politikában is kiteljesedhet.

2004. január 26.

A Beregszászi Járási Tanács épületében Bálint-Pataki József, a HTMH elnöke és Gajdos István parlamenti képviselő, az UMDSZ elnöke aláírták azt a szerződést, amely „A szomszédos államokban élő magyarokról szóló törvény” ukraini végrehajtásának mechanizmusát, a státustörvényben foglalt kedvezmények realizálását, ezen belül a magyarigazolványok kiadásával foglalkozó irodák működtetését szabályozza.

2004. február 5.

Dr. Ribár Béla akadémikus az MNT elnökéhez és tagjaihoz intézett nyílt levélben közölte: mivel „nemzetellenes elemek is tagjai a Tanácsnak, nem óhajtok annak tiszteletbeli tagja lenni, és arról ezennel lemondok”.

2004. február 12.

A HTMH-ban Bálint-Pataki József, a Hivatal elnöke, Pomogáts Béla, az IKA kuratóriumának elnöke és négy határon túli magyar szervezet, a Horvátországi Magyar Pedagógusok Fóruma, a vajdasági CMH, a lendvai MNMI és a KAMOT képviselője aláírták az oktatási és nevelési támogatások továbbításáról szóló szerződést.

2004. február 13.

Hatályba lépett az a magyar–szlovák kétoldalú kormányközi megállapodás, amelynek értelmében a felek oktatási-nevelési támogatást nyújthatnak a másik ország területén élő nemzeti kisebbségeknek. Szlovákiában a Pázmány Péter Alapítvány, Magyarországon a Magyarországi Szlovákok Szövetsége Alapítvány kapott jogosítványt arra, hogy a támogatásokat a célintézményekhez és célszemélyekhez eljuttassa.

2004. február 15.

Az RMDSZ sajtóirodája közölte: öt alapító (Csép Sándor író, szerkesztő, Gálfalvi Zolt író, szerkesztő, a Román Televízió Igazgató Tanácsának tagja, a Romániai Magyar PEN Club elnöke, Gáspárik Attila színművész, az Országos Audiovizuális Tanács alelnöke, Markó Béla író, szenátor, az RMDSZ szövetségi elnöke, Takács Csaba mérnök, az RMDSZ ügyvezető elnöke) Janovics Jenőről elnevezett alapítványt hoz létre a magyar kormány segítségével felállítandó Erdélyi Magyar Televízió elindítására. A 13 tagú kuratórium elnöki tisztségével Nagy Zsoltot, az RMDSZ ügyvezető alelnökét bízták meg.

2004. február 17.

Tőkés László kijelentette: beigazolódni látszanak az aggodalmak, hogy a leendő erdélyi magyar televízió valójában RMDSZ-televízió lesz, mert a Janovics Jenő Alapítvány kuratóriumának legtöbb tagja közel áll az RMDSZ-hez.

2004. február 19.

Józsa László elnök közölte, hogy a szerbiai oktatási minisztérium megadta az engedélyt az MNT által javasolt magyarországi tankönyvek behozatalára, ami „az első jelentős eredménye az MNT-nek az oktatásügy területén”.

2004. február 20.

Dragan Maršićanin (DSS), a Szerbia elnökének teendőit ellátó parlamenti elnök a parlamenti pártok képviselőivel folytatott konzultációk után Vojislav Koštunicát bízta meg kormányalakítással, aki közölte, hogy a kormányt a DSS, a G17 Plus, az SPO és az Új Szerbia nevű párt fogja alkotni, s az ellenzékéből az SPS fogja támogatni. Kasza József VMSZ-elnök a történeteket a szocialisták teljes rehabilitációjának nevezte.

2004. február 21.

Az SZKT és a SZET marosvásárhelyi ülésén elfogadták az RMDSZ önkormányzati választási programjának alapelveit. Markó Béla kifejtette: továbbra is a román–magyar viszony jelenti az igazi törésvonalat, vagyis a magyar közösség-

nek mindaddig egységesnek kell maradnia, amíg helyzetét nem lesz képes megnyugtatóan rendezni Romániában.

2004. február 25.

Szerbia parlamentje módosította a választójogi törvényt, lehetővé téve, hogy az etnikai alapon szerveződő kisebbségi pártok akkor is részt vehessenek a parlamenti helyek elosztásában, ha nem gyűjtöttek össze 5%-nyi szavazatot. A köztársasági választási bizottság fogja meghatározni, hogy mely pártok számítanak kisebbségieknek. A törvénymódosítás lehetővé tette a külföldön élő szerbia-montenegrói állampolgárok szavazását is.

2004. február 27.

Bombariadó miatt egyórás késéssel kezdődött meg az újvidéki városháza üléstermében a vajdasági parlament ülése, amelyen a tartomány címeréről, zászlajáról és himnuszáról kezdtek vitát a képviselők. A beterjesztett javaslat szerint a lobogó – akárcsak Szerbiáé – piros, kék és fehér sávokból állna, azzal a különbséggel, hogy a középső, kék sáv jóval szélesebb, és rajta három sárga csillag jelképezné Bácskát, Nyugat-Bánátot és Szerémséget, illetve a tartomány európaiságát.

2004. február 27.

Az RMDSZ Szabadelvű Köre román és magyar értelmiségiek részvételével Kolozsváron autonómiakonferenciát szervezett. Salat Levente szerint a romániai magyarság történelmi lehetőséget hagyott ki azáltal, hogy a romániai rendszerváltást követően nem tűzte napirendre az autonómia kérdését.

2004. február 28.

Az MKP Pozsonyban ülésező Országos Tanácsa Bauer Edit parlamenti képviselőt, Berényi József külügyi államtitkárt és Duka Zólyomi Árpádot, az MKP első alelnökét jelölte a brüsszeli küldetésért induló szlovákiai jelöltek listájára.

2004. február 28.

Szabadkán a VMSZ szervezésében 15 vajdasági civil szervezet, kisebbségi nemzeti tanács és párt elfogadta a Szabadkai Kezdeményezés nevű dokumentumot, amelyben a nemzetközi közösségtől kértek segítséget a vajdasági autonómiával kapcsolatos gondok rendezéséhez. A dokumentum javasolta, hogy Szerbiában alkotmányozó nemzetgyűlés fogadja el az új köztársasági alkotmányt és Vajdaság készülő alaptörvényét. A fórum résztvevői tartományi szintű választási koalíció mellett szálltak síkra. A konvencióra minden tartományi párt kapott meghívót, kivéve a Vajdasági Reformpártot, a VMDP-t és a VMDK-t.

2004. március 2.

Salat Levente, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem újonnan megválasztott rektorhelyettese a *Szabadságnak* kijelentette: nem támogatja az önálló magyar karok ötletét. Úgy vélte, hogy az RMDSZ és a PSD egyezsége nyomán napvilágot látott politikai elgondolás a szakértők és az érintettek feje fölött jött létre, nem gondolták végig minden következményét. Az önálló magyar struktúrát csak abban az esetben lehet megteremteni a közeljövőben, ha megvalósíthatósági tanulmány alapján kiderül, hogy ez a leghatékonyabb megoldás a BBTE-n zajló magyar oktatás intézményi struktúrájának korszerűsítésére.

2004. március 2.

A szabadkai önkormányzat elfogadta az észak-bácskai városban létesítendő egyetem tervét. Szerb, magyar, horvát, angol és német nyelven oktatnának human tudományokat és közgazdaságtant, s ezen felül mérnökképzés, valamint ügyviteli és műszaki menedzserképzés is folyna. A tervet a Kasza József VMSZ-elnök vezette bizottság dolgozta ki. A testület egyik tagja, Gabrityné Molnár Irén, indoklásában hangsúlyozta, hogy a szabadkai egyetem a szerbiai és külföldi felsőoktatási intézményekkel működne együtt, s az oktatás már szeptemberben megkezdődne.

2004. március 4.

Borbély László, az RMDSZ kormánykapcsolatokért felelős ügyvezető alelnöke bírálta Salat Levente újonnan megválasztott rektorhelyettes nyilatkozatát, amely szerint „nem támogatja” a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem önálló magyar karainak létrehozását. A karokat nem politikai okokból kell létrehozni, hanem azért, mert a romániai magyar civil társadalom és az intézmény magyar oktatógárdája kérte azt – mondta Borbély.

2004. március 9.

Markó Béla, az RMDSZ elnöke, valamint Adrian Nastase miniszterelnök, a kormányzó PSD elnöke együttműködési megállapodást írt alá Bukarestben. Markó bejelentette: a megállapodás értelmében elkezdik az önálló magyar karok létrehozását a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen.

2004. március 15.

Mádl Ferenc államfő a nemzeti ünnep alkalmából a miniszterelnök előterjesztésére a Magyar Köztársasági Érdemrend nagykeresztjével (polgári tagozat) tüntette ki Kasza Józsefet, a VMSZ elnökét, Markó Bélát, az RMDSZ elnökét, valamint Bugár Bélát, az MKP elnökét. Bugár Béla nem vette át a kitüntetést, közölve, hogy elutasítása a magyar kormány utóbbi időben tanúsított magatartásának szól.

2004. március 18.

A kétkamarás román parlament „alsóháza” 284 szavazattal 3 ellenében, 6 tartózkodás mellett elfogadta a választási törvény módosítását, amely 5%-os küszöböt ír elő és megnehezíti a parlamenti képvisellel nem rendelkező kisebbségi szervezetek számára az indulás lehetőségét a választásokon. Egy kisebbségi szervezet csak akkor állíthat jelölteket a helyhatósági választásokon, ha az illető kisebbséghez tartozók 15%-a vagy 25 ezer polgár támogatja az adott szervezetet úgy, hogy az aláírások legkevesebb 15 megyéből származzanak, és mindegyikből legkevesebb 300 aláíró legyen. A szabály nem vonatkozik azokra a kisebbségi szervezetekre, amelyek parlamenti képvisellel rendelkeztek vagy rendelkeznek, így az RMDSZ-re sem.

2004. március 23.

Nagyváradon megkezdte adását a Transilvania TV, amely naponta egy óra magyar adást sugároz. Tulajdonosai a multimilliomos Micula fivérek, akik szerint nagyváradi médiabirodalmuk a második legnagyobb Romániában. Ennek része a Crisana és a Realitatea bihoreana, valamint a hónap elején indult *Reggeli Újság* című napilap, a National FM rádióadó és a National TV.

2004. március 24.

Maurer Oszkár, az EMI elnöke budapesti sajtótájékoztatóján azt állította, hogy „a koszovói események által felszított hangulatban a Délvidéken élő szerbség indulatait az albánok helyett a magyarságon vezeti le”. Mind Korhecz Tamás vajdasági kisebbségügyi miniszter, mind Józsa László, az MNT elnöke úgy nyilatkozott, hogy az EMI elnökének megállapításai nem helytállóak, Huzsvár László nagybecskereki római katolikus püspök pedig ostobaságnak nevezte Maurer állítását, hogy Nagybecskereken a katolikus püspöki hivatal egy időre felfüggesztette a misézést, mert attól tartottak, hogy felgyújtják a templomot a magyar hívőkkel együtt.

2004. március 29.

Az ukrán parlament megszavazta az arányos képviseleti rendszeren alapuló választási törvényt, amely a leadott voksok 3%-ában határozta meg a parlamentbe jutás küszöbét a pártok és pártszövetségek számára, gyakorlatilag megszüntetve a nemzetiségek képviseletét a törvényhozásban és a helyhatóságokban. Gajdos István UMDSZ-elnök, az ukrán parlament egyetlen magyar képviselője ezzel kapcsolatban közölte: két törvénytervezetet is benyújtott: az egyiket a kisebbségi nyelvű szavazócédulák érdekében, a másikat azért, hogy az országosan bejegyzett kisebbségi szervezetek bekerülési küszöb nélkül állíthassanak listát.

2004. március 30.

A Vajdasági Képviselőház nyilatkozatban ítélte el a tartományban elharapódzott sovinizta kilengéseket, követelve a szerb belügyi szervektől, hogy haladéktalanul derítsenek fényt a nacionalista indíttatású bűncselekmények tetteseire. „A vajdasági események arra utalnak, hogy terjed a tartományban a nacionalizmus és a vandalizmus. A vajdasági parlament a legélesebben elítéli az esztelen cselekményeket, és határozott intézkedések megtételét, illetve a tettesek bíróság elé állítását követeli a szerb belügyminisztériumtól” – áll a nyilatkozatban.

2004. április 1.

Az EMNT szervezésében, a Pro Minoritate Alapítvány támogatásával nemzetközi autonómiaértekezlet kezdődött Szovátán, amelyen előadást tartott Andreas Gross, az ET politikai bizottságának raportőre, Komlóssy József, a svájci SENCE alelnöke, Cristoph Pan, a dél-tiroli Etnikai Csoportok Intézetének elnöke, Ignasi Guardans, az Európai Parlament katalóniai képviselője, Gunnar Jansson finn képviselő, az ET volt romániai jelentéstevője. „Az autonómiának számunkra nincs életképes alternatívája. Az erdélyi, illetve a székelyföldi magyarság az autonómia ügyében többé nem alkudhat” – jelentette ki megnyitó beszédében Tőkés László püspök, az EMNT elnöke.

2004. április 2.

Kasza József VMSZ-elnök a Szabadkán megjelent magyarellenes feliratok kapcsán kijelentette: hasonló graffitik jelentek meg Szabadkán a kilencvenes évek elején, majd kiderült, hogy a miloševići titkosszolgálat szervezte meg a gyűlölködő feliratok felfestését. „A rendőrség és az igazságszolgáltatás akkor is, ma is elnéző a tettesekkel szemben [...] Ha a nyomozó szervek, a hírszerzés, a Biztonsági Információs Ügynökség nem tud fényt deríteni az elkövetőkre, akkor ők maguk az elkövetők. A szakszolgálat a múltban is végzett ilyen munkát” – mondta. A szabadkai városháza dísztermében közösen ülésezett a szabadkai és a szegedi önkormányzat, elfogadták a két város együttműködéséről szóló megállapodást. Kucsera Géza szabadkai polgármester ezzel az eseménnyel hozta kapcsolatba a városban megjelent magyarellenes feliratokat.

2004. április 3.

Szlovákiában az elnökválasztás első fordulóján a legtöbb szavazó (32,7%) támogatását az ellenzéki Vladimír Mečiar volt kormányfő, az LS-HZDS elnöke szerezte meg. Mögötte 22,3%-kal egykori leghűbb embere, de a később tőle elszakadt Ivan Gašparovič volt házelnök végzett, így ők kerültek be a választás második fordulójába.

2004. április 4.

Szlovéniában népszavazást tartottak a függetlenség deklarálása során állampolgárságuktól megfosztott kisebbségek jogainak helyreállításáról. A több mint 18 ezer embert 1992-ben egyszerűen törölték a lakossági nyilvántartásból, miután a szlovén származásúak automatikusan szlovén állampolgársághoz jutottak, a kisebbségieknek viszont egy éven belül hivatalos kérvényt kellett benyújtaniuk. 2003-ban az alkotmánybíróság elrendelte az állampolgárság, valamint az ezzel járó jogok helyreállítását, de semmi nem történt a bürokrácia és a nacionalista erők hátráltató akciói miatt, akik a népszavazást is attól tartva kezdeményezték, hogy a jogfosztottak kártalanítása túl nagy anyagi terhet ró az országra. Több vezető politikus szégyenletesnek nevezte a kezdeményezést, és a polgárokat a referendum bojkottjára szólította fel.

2004. április 7.

Kovács László külügyminiszter a Vojislav Koštunicával folytatott telefonbeszélgetésben arra kérte a szerb miniszterelnököt, hogy lépjen fel határozottan a magyar kisebbség elleni agresszív megnyilvánulásokkal szemben. A külügyminiszter úgy nyilatkozott, azt tapasztalta, hogy a szerb kormányfő érti az aggodalmakat.

2004. április 8.

A vajdasági kisebbségek elleni atrocitások megszorodásáról és a kisebbségeket érintő problémákról tárgyaltak Belgrádban Vojislav Koštunica szerb kormányfővel a VMSZ vezetői. Kasza tájékoztatta a miniszterelnököt arról, hogy a Vajdaságban nő a kisebbségek elleni atrocitások száma és súlyossága, s hogy vannak olyan „elemek”, amelyek a szélsőjobb politikai színtérről vagy akár egyes állami intézményeken keresztül gerjesztik a feszültségeket. Szerinte a társadalom erkölcsi züllése vezet az ilyen jelenségekhez, s ez a folyamat a miloševići korszakból eredeztethető.

2004. április 17.

A szlovákiai elnökválasztások második fordulójában Ivan Gašparovič nagy fölényrel győzte le ellenlábasát, Vladimír Mečiar: 43,5%-os részvétel mellett megkapta az érvényes szavazatok majdnem 60%-át. A magyarlakta járásokban rendkívül alacsony volt a részvételi arány, miután az MKP nem tett konkrét ajánlást választóinak, azt hangoztatva, hogy Gašparovič és Mečiar közül nem lehet a kisebbik rosszat választani.

2004. április 21.

Kasza József közölte: levélben emlékeztette Vojislav Koštunica szerb kormányfőt, hogy az nem tartotta magát április 8-i megállapodásukhoz, mert néhány nap-

pal később leváltottak minden rendőrfőnököt a magyarlakta településeken minden magyarázat és konzultáció nélkül, nem értesítve erről a helyi önkormányzatokat sem, holott egyetértés született arról, hogy ilyen személycserék esetén figyelembe veszik a helyi lakosság véleményét. Példaként hozta fel, hogy Szabadkán leváltották Svetisav Rajsic rendőrparancsnokot, aki az egyik legeredményesebb rendőrkapitányságot vezette Szerbiában, több évtized után az első szabadkai rendőrfőnök volt, aki beszélt a helyi közösségek nyelvét is.

2004. április 23.

A romániai központi választási iroda helyt adott az MPSZ és a Székely Demokrata Szövetség bejegyzésével kapcsolatban az RMDSZ képviselője által megfogalmazott (formai okokra hivatkozó) kifogásoknak. A székely szövetséget azért nem jegyezte be, mert Romániában a székelyek nem képeznek elismert kisebbséget, az MPSZ esetében pedig az elutasítást azzal indokolta, hogy a szervezet nem a kormány által meghatározott nyomtatványokon nyújtotta be az aláírásokat. A szabvány szerinti aláírási ívek késedelmes közzététele miatt ugyanis az MPSZ a maga által nyomtatott ívekre gyűjtötte össze az aláírásokat.

2004. április 24.

Hiller István kulturális miniszter és Mircea Geoana román külügyminiszter közösen felavatta Gozsdu Manónak a budapesti Gozsdu-udvar bejáratánál elhelyezett emléktábláját.

2004. április 25.

Aradon mintegy hatezer ember részvételével, az RMDSZ, valamint a román és magyar kormány képviselőinek jelenlétében avatták fel a román–magyar Megbékélési Parkot és a nyolcvan év után visszaállított Szabadság-szobrot.

2004. április 26.

Az Országgyűlés elfogadta az EU-hoz történő csatlakozásról szóló szerződés kihirdetésére vonatkozó törvényjavaslatot, valamint a Magyarország csatlakozása alkalmából született négy párti politikai nyilatkozatot. Jelen voltak a határon túli magyar szervezetek képviselői is.

2004. április 27.

Dr. Aleksandar Tolnauer elnökletével megtartotta ülését a horvátországi Nemzeti Kisebbségi Tanács. Megtárgyalták a költségvetési eszközök felhasználását, illetve döntés született az újabb támogatások elosztásáról. A 22 horvátországi nemzeti kisebbség közül 19 nyújtotta be programját a Tanácshoz, amely 2004-ben 10%-kal több pénzzel gazdálkodhatott, mint 2003-ban. A Tanács konszenzussal döntött az pénzelosztásról.

2004. április 29.

Kasza József VMSZ-elnök kijelentette: Szerbiában a miloševići múlt rehabilitálása abban a pillanatban megkezdődött, hogy Vojislav Koštunica a szerbiai szocialisták nyílt támogatásával alakította meg kormányát, és háttérben egyeztetett a szélsőjobboldali radikálisokkal. Kifogásolta, hogy – noha több ízben szóvá tette – Magyarország továbbra is a G17 Plus szekerét tolja. „Szerbiában meggyilkolták a miniszterelnököt. Erőt kell méríteni a gyilkosok felelősségre vonásához. Ha ez az államvezetés erre képtelen, akkor le kell mondania” – mondta.

2004. május 1.

Magyarország, Szlovénia, Szlovákia, Csehország, Lengyelország, Litvánia, Lettország, Észtország, Málta és Ciprus az EU tagja lett.

2004. május 5.

Živan Berisavljević, a Szocialisták Vajdasági Uniójának elnöke sajtótájékoztatón bejelentette, hogy a VMSZ kilépett a Vajdasági Szövetség nevű koalícióból. Kasza József, a VMSZ elnöke ezzel kapcsolatban azt nyilatkozta, hogy pártja nem lépett ki a koalícióból, hanem csak teszi a dolgát, amit végső soron kilépésnek is lehet tekinteni, mert a koalíció többi tagjai csak „üres fecsegéssel vesztegetik az időt”.

2004. május 14.

Kasza József és Boris Tadić Belgrádban aláírta a VMSZ és a DS stratégiai együttműködéséről szóló megállapodást. A két párt hosszú távú együttműködésre kötelezte el magát, közös jelöltlistákat, illetve jelölteket állít a köztársasági, vajdasági tartományi és helyhatósági választásokon, és együtt küzd a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalommal rendelkező, pénzügyi tekintetben is autonóm Vajdaságért. A VMSZ támogatni fogja Tadićot a június 13-i elnökválasztáson.

2004. május 17.

Radu Moldovan, a Hargita megyei rendőrség parancsnoka Csíkszeredán újságírók előtt elmondta, hogy bár az NDF központi vezetősége nem tett panaszt, a rendőrség az NDF Hargita megyei jelöltlistáit érvénytelenítő jogerős bírósági döntések nyomán hivatalból eljárást indított okirathamisítás és hamis okiratok felhasználására tett kísérlet gyanújával. Miután ugyanis az RMDSZ ellenében létrejött MPSZ bejegyeztetését a központi választási iroda formai okokra hivatkozva elutasította, az MPSZ-jelöltek Hargita megye több településén az NDF listáin indultak.

2004. május 24.

Orbán Viktor a *Krónikában* erkölcsi züllésnek minősítette, hogy magyar segédlettel akadályozták meg az MPSZ választási részvételét. „Aki az autonómiát támogatja, és tesz is érte, aki nem gyengíti az autonómiáért kiálló erőket, közel áll a szívünkhöz.” A választásokkal kapcsolatban elmondta: „Az EU ezt a kérdést nem magyar ügyként, hanem a demokrácia kérdéseként kezeli. Azt a megbízást kaptam az EPP-től, hogy alakítsak egy megfigyelő bizottságot, amely nyomon követi az itteni választások előzményeit és a választások lefolyását.”

2004. május 24.

A KMKSZ elnöksége tiltakozott amiatt, hogy a beregszászi városi tanács visszaveszi a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola épületének tulajdonjogát, emlékeztetve: „Az épület átadására Mádl Ferenc köztársasági elnök és Anatolij Kinah ukrán miniszterelnök jelenlétében került sor [...] Ez ellen a tulajdonjog ellen indult most támadás Gajdos István szociáldemokrata parlamenti képviselő, az UMDSZ elnöke részéről, aki azt próbálja elérni, hogy az épületet vegyék el a főiskolától [...] Politikai bosszúhadjáratról van szó, amely a főiskola függetlenségének aláásását, a képviselő politikai befolyásának növelését, pártjának érdekeit szolgálja.”

2004. május 29.

A csíksomlyói Mária-kegyhelyen lezajlott pünkösdi szombati búcsún – helyi becslések szerint – 350 ezren gyűltek egybe. Erdő Péter bíboros, prímás, budapest-esztergomi érsek celebrálta a szentmisét és mondott ünnepi beszédet. Az egyházi tanításban szereplő emberi jogok tiszteletben tartásának szükségességéről szólva emlékeztetett XXIII. János pápa *Pacem in terris* enciklikájára, amely ezen alapvető jogok közé sorolta „a közösség alkotásának jogát is”. Erdő Péter hangsúlyozta: ez a jog az egyes nemzeti csoportokat is megilleti, s ezért tulajdonít a Szentatya olyan nagy fontosságot a nemzeti kisebbségek kérdésének.

2004. május 29.

Rimaszombat főterén több ezer ember jelenlétében felavatták Petőfi Sándor életnagyságú szobrát, Izsó Miklós alkotását.

2004. május 29.

Az EMNT, az SZNT, a VMDP és a KMKSZ Szegeden együttműködési megállapodást írt alá „a különböző közösségi autonómiaformák iránti igény kinyilvánítására és demokratikus eszközökkel való képviselésére”.

2004. május 31.

Felavatták a nagyváradi Ady Endre Kulturális Központot, amelyet a Mecénás Alapítvány által 320 millió forintos magyarországi költségvetési támogatással hoztak létre.

2004. június 1.

Megkezdték Romániában a kedvezménytörvény alapján megítélt oktatási-nevelési támogatás kiutalását. Összesen mintegy 130 ezer magyarul tanuló iskoláskorú gyermek esetében kérvényezték a szülők a 22 400 forintos támogatást. A kérvényeket elbíráló és a támogatás eljuttatását lebonyolító romániai Iskola Alapítvány elnöke, Kelemen Hunor, az RMDSZ képviselője elmondta: az oktatási-nevelési támogatásra jogosultak mintegy 90%-a élt a kedvezménytörvény által biztosított lehetőséggel.

2004. június 13.

A EP szlovákiai választásain az MKP a 14 mandátumból kettőt szerzett: Bauer Edit és Duka Zólyomi Árpád az EPP frakciójának tagja lett.

2004. június 17.

Orbán Viktor Brüsszelben bejelentette: vezetésével megkezdte munkáját az EPP megbízásából a romániai demokrácia helyzetét vizsgáló bizottság, Rajta kívül három tagja van, akik közé nem került be az RMDSZ egyetlen képviselője sem, miközben az RMDSZ is az EPP tagja. A bizottságot azt követően hozták létre, hogy fideszes képviselők nemzetközi fórumokon felpanaszolták: Romániában egy törvénymódosítással megakadályozták a Szász Jenő vezette MPSZ indulását a helyhatósági választásokon.

2004. június 19.

A VMSZ a szabadkai sportszernokban ünnepelte meg fennállásának tizedik évfordulóját. A vendégek között megjelent Boris Tadić, a DS elnöke, köztársasági elnökjelölt, aki kijelentette: „A Vajdaság az egyetértés hídja lesz Magyarország és Szerbia-Montenegró között.” Szerbia jelenleg a demokratikus erők összefogásának, a demokratikus értékrend védelmének idejét éli, s ő azért fog győzni, hogy „Szerbia ne legyen Európa problémája”. A VMSZ jubileumi közgyűlésén elfogadták a párt új programját és alapszabályát.

2004. június 20.

Tőkés László, az EMNT elnöke és Csapó József, az SZNT elnöke kezdeményezésére Nagyváradon öt ország hét magyar kisebbségi szervezete megalakította a Kárpát-medencei Magyar Nemzeti Tanácsot. Tagja az EMNT, a HMDK, a KMKSZ, az erdélyi MPSZ, az MMÖNK, az SZNT és a VMDP. A testület fő cél-

jaként a magyar közösségek autonómiájának kivívását jelölte meg, amelynek érdekében lobbitevékenységet folytatnak a nemzetközi fórumoknál. Eldöntötték: a testület megalakít egy Szegeden működő végrehajtó bizottságot, egy volt diplomatákból álló diplomáciai munkaközösséget, és Brüsszelben létrehoz egy állandó képviselőt.

2004. június 21.

Nenad Čanak vajdasági parlamenti elnök, a VSZL elnöke megengedhetetlennek nevezte, hogy a magyar belügyminiszter a szerb hatóságok hatáskörébe tartozó dolgokkal foglalkozik. Kijelentette: „ezzel megnyitjuk a kaput egy teljesen eszelős koncepció előtt, miszerint a polgárainkról a szomszédos államoknak kell gondoskodniuk. Ha a vajdasági magyarok gondját Budapest fogja viselni, a szerbiai albánokét Tirana, a bosnyákokét Sarajevó, a horvátokét pedig Zágráb, akkor ez az ország egyszerűen a legrövidebb időn belül darabjaira hullik szét.” Hozzátette: Lamperth Mónika kijelentése ugyanakkor nagyon komoly figyelmeztetés, elsősorban Szerbiának, mert a hatóságoknak törődniük kell azzal, hogy mi történik az ország területén.

2004. június 22.

Markó Béla RMDSZ-elnök budapesti sajtótájékoztatón sikeresnek értékelte pártja szereplését a helyhatósági választásokon, közölve, hogy 186, RMDSZ-listán megválasztott polgármester van, negyvennel több, mint négy évvel azelőtt. Kiemelte: „több helyütt áttörni látszik az etnikai szembenállás”, és kiemelkedő eredménynek nevezte, hogy az RMDSZ jelöltje nyert Szatmárnémetiben, ahol a magyarság aránya 38-39% között mozog, akárcsak Szászrégenben és Margittán, ahol 30, illetve 43%-os a magyarság aránya. Ugyanakkor a helyhatósági választásokat egyfajta bizalmi szavazásként is értelmezte, annak támogatásaként, hogy „egyetlen érdekvédelmi szövetség ernyője alatt politizáljanak a továbbiakban az erdélyi magyarok”.

2004. június 23.

Bugár Béla MKP-elnök bírálta a magyar kormányt és Medgyessy Péter miniszterelnököt. Úgy értékelte, hogy „megfeneklettek a magyar–magyar kapcsolatok”, hónapok óta időszerű a MÁÉRT összehívása, az ősztől már hallgatókat fogadó révkomáromi Selye János Egyetem a magyar kormánytól az ígéret ellenére „egy árva forintot sem kapott”. Elmondta: nem lenne jó, ha a határon túli magyar szervezetek elkezdenének a mindenkori magyar kormány ellenében politizálni: „A véleményem az, hogy mindig a magyar kormánnyal kell együttműködni, de együttműködni azzal lehet, aki akar.”

2004. június 24.

Bácskai Tamás, a Budapesti Közgazdasági és Államigazgatási Egyetem tanára az Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány tanulmánykötetének budapesti bemutatóján a szabad költözködéshez való jog és a szülőföldhöz való ragaszkodás kapcsán kifejtette: „Magyarországnak előbb vagy utóbb befogadó országnak kell lennie, mert ha nem leszünk azok, akkor nem lesz elegendő ember, aki előállítsa a nyugdíjak fedezetét. Figyelembe kell venni a lakosság csökkenését, a korösszetétel romlását.”

2004. június 27.

A szerbiai köztársasági elnökválasztások második fordulójában Boris Tadić, a DS jelöltje győzött 53,24%-kal, míg Tomislav Nikolić, az SRS jelöltje a szavazatok 45,40%-át szerezte meg.

2004. június 29.

A Vajdasági Képviselőház határozatot hozott arról, hogy az általa alapított kisebbségi nyelvű lapok – köztük a *Magyar Szó* és a *Hét Nap* – alapítói jogát átruházza az adott közösség nemzeti tanácsára.

2004. július 2.

Az MVSZ átadta az OVB-nak a kettős állampolgársági népszavazást támogató 320 858 magyar állampolgár aláírását.

2004. július 6.

Szájer József az EPP magyar delegációjának ülése után közölte: a magyar delegáció az EP valamennyi képviselőjét tájékoztatja a Vajdaságban zajló magyar-ellenes atrocitásokról. Az ülést történelmi jelentőségűnek nevezte, mert azon nemcsak a Fidesz és az MDF EP-képviselői, hanem Bauer Edit és Duka Zólyomi Árpád személyében a Szlovákiában az MKP színeiben megválasztott képviselők is jelen voltak. „A jövőben minden olyan ügyben együtt fogunk működni, ami a magyarok számára fontos” – jelentette ki a fideszes képviselő.

2004. július 6.

Egy közös alapítvány létrehozására kérte fel a három magyar történelmi egyház és a KMKSZ vezetőjét levelében Gajdos István parlamenti képviselő, az UMDSZ elnöke. A Horkay László református, Majnek Antal római katolikus püspöknek, Bendász Dániel görög katolikus esperesnek és Kovács Miklós KMKSZ-elnöknek címzett levelében kitér arra, hogy a XII. ukrán–magyar kormányközi vegyes bizottság jegyzőkönyvében megfogalmazott ajánlásokból kiindulva, az UMDSZ elnökeként és parlamenti képviselőként az Ungvári Nemzeti Egyetem rektori hivatalával közös beadvánnyal fordult Ukrajna Köznevelési és

Tudományügyi Minisztériumához, amelynek eredményeként a felsőfokú tanintézmény Történelem Karán magyar csoportot hoznak létre.

2004. július 12.

A KMKSZ Elnöksége nyilatkozatban foglalt állást azzal a Gajdos István által előterjesztett javaslatl kapcsolatban, amellyel az Ungvári Nemzeti Egyetem Történelem Karán egy magyar csoport létrehozását kezdeményezte. Rámutatott: a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán már van történelem kar, ahol magyar nyelvű oktatás folyik, s a karok száma fokozatosan bővül, tehát az elnökség a javaslatot úgy értelmezi, hogy az a magyarországi források egy részének a főiskolától való elvonását, s az állami egyetemre történő átirányítását szolgálja, aminek végső célja a Rákóczi Főiskola ellehetetlenítése.

2004. július 14.

A vajdasági magyarok elleni kilengések megelőzésével és a súlyosabb atrocitások kivizsgálásával foglalkozó két bizottság megalakításáról született megállapodás a VMSZ vezetői és Vojislav Koštunica szerb miniszterelnök belgrádi megbeszélésén.

2004. július 14.

Salat Levente, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem rektorhelyettese kijelentette: „Az, hogy mindeddig nem realizálódhatott az önálló magyar állami egyetem Kolozsváron, a romániai magyarság alacsony teljesítőképességének egyik szomorú bizonyítéka. Most egy sokkal bonyolultabb realitással kell számolni, és ennek egyik lényeges összetevője a Sapientia Egyetem, az általa elszívott és a fenntartásához elengedhetetlen szellemi kapacitás. A nem elég körültekintő nemzetpolitikai tervezés gyakorlatilag elesélytelenítette a Bolyai Egyetem visszaállítására irányuló, elvileg jogos követeléseket. Ami annál is sajnálatosabb, mert megítélésem szerint nagyobb eséllyel lehetne ezt a kérdést napirendre tűzni a közeljövőben, mint ahogyan erre a korábbiakban lehetőség volt. A román–magyar viszony ugyanis sok tekintetben mentesült a feszültségektől, sajátos konjunktúrát teremtett az anyaország uniós tagsága, és fölhalmozódóban van egy bizalmi tőke, amelyet ebben a kérdésben is lehetne kamatoztatni.”

2004. július 14.

A bíróság megsemmisítette a tulajdonjog átadásáról szóló korábbi önkormányzati határozatot, amellyel a beregszászi városi tanács a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola tulajdonába adta a magyarországi forrásokból felújított volt törvényszéki palotát.

2004. július 22.

Szabó Vilmos politikai államtitkár Kárpátalján a megye kormányzójával és magyar szervezetek vezetőivel tárgyalva hangsúlyozta: elsőrendű fontosságú, hogy a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola abban az épületben működjön, amelyet a tanintézet tulajdonába adott Beregszász önkormányzata.

2004. július 24.

Orbán Viktor Tusnáfürdőn kifejtette: Romániában a demokrácia jelenleg nincs olyan szinten, hogy beléphessen az EU-ba. „Abban az országban, ahol nincsenek fair választások, ott nincs demokrácia” – mondta. Úgy vélte, az autonómia megadása lesz a román demokrácia igazi fokmérője, ám azt is hozzátette, az autonómiát nem lehet az RMDSZ kiegyezésre törekvő politikájával elérni. „Akik pedig attól félnek, hogy az autonómia megadásával szétesik a román állam, azok nem értik az EU lényegét, ahol a nyelvi határok szerepe rohamosan nő a politikai határokkal szemben” – mondta.

2004. július 28.

Az IHM meghirdette meghívásos pályázatát a határon túli tévészés fejlesztésére, amelyen az RMDSZ Janovics Jenő filmrendezőről elnevezett alapítványa, az UMDSZ és a vajdasági Mozaik Alapítvány indulhatott a 330 millió forintos keretösszegért.

2004. július 31.

Duka Zólyomi Árpád, az MKP EP-i képviselője kijelentette: „Nem utasítunk el semmilyen autonómiát. Számunkra a legfontosabb, hogy a kultúra és oktatás területén legyen meg az önkormányzatiság, ugyanis ez az alapja identitásunk megőrzésének. De nincs okunk lemondani a területi autonómiáról sem.” Egyetértett Bugár Béla kijelentésével, amely szerint a szlovák társadalom nem érett az autonómia kérdésének feldolgozására, ezért az MKP egyelőre nem vetheti fel ezt a témát.

2004. július 31.

Ivan Gašparovič szlovák államfő bántónak találta, hogy Bauer Edit, az EP MKP-s tagja Brüsszelben olyan megállapítást tett, miszerint míg az EP-ben bárki felszólalhat a saját anyanyelvén, addig ez a szlovák törvényhozásban nem lehetséges. Mint mondta: a Szlovák Köztársaság alkotmánya egyértelműen rendelkezik arról, hogy az állam köteles minden eszközét és feltételét megteremteni annak, hogy a „nemzetiségi kisebbségekhez” tartozók megtanulhassák az államnyelvet.

2004. augusztus 6.

Rasim Ljajić Szerbia és Montenegró-i kisebbségi és emberjogügyi miniszter nyilatkozatban utasította vissza Kovács László magyar külügyminiszter állítását, amely szerint Belgrád nem teremtette meg a vajdasági magyar kisebbség elleni atrocitások ügyét vizsgálni hivatott kétoldalú vegyesbizottság munkájához szükséges feltételeket. Utalt arra, hogy a szerbia-montenegrói államközösség parlamentje gyorsított eljárással ratifikálta a kétoldalú kisebbségvédelmi egyezményt, a magyar országgyűlés viszont még adós ezzel. Emlékeztetett, hogy Budapesten átadták a magyar illetékeseknek a szerb rendőrség által a vajdasági incidensekről készített hivatalos jelentést, amelyből kiderül, hogy „nem minden olyan fekete-fehér, mint ahogyan az a magyar közvélemény előtt megjelent”.

2004. augusztus 9.

Szabadkán megbeszélést folytatott Miroslav Milošević belügyminiszter, Zoran Prčić észak-bácskai rendőrfőnök, Korhecz Tamás tartományi kisebbségügyi titkár és Kucsera Géza polgármester. Milošević értékelése szerint a találkozón „egyetértés volt abban, hogy a Vajdaságban az etnikumközi kapcsolatok jók, és ezt egyes elszigetelt esetek nem tehetik tönkre”.

2004. augusztus 16.

Az ukrán államügyészség szóvivője bejelentette: büntetőeljárást indítottak a munkácsi polgármester-választáson történt hamisítások ügyében. A 2004. április 18-án lezajlott munkácsi polgármester-választáson Nuszer Ernő, az Ukrajnai Egyesült Szociáldemokrata Párt képviselője győzött, de a Mi Ukrajnánk elnevezésű ukrán ellenzéki tömörülés nyilatkozatot tett közzé, amely szerint a voksolás az ukrán elnökválasztás meghamisításának főpróbája volt. Időközben eltulajdonították a teljes választási dokumentációt több mint két és fél ezer szavazólappal, valamint az összes választási jegyzőkönyvvel együtt.

2004. augusztus 22.

A csókai rendőrállomáson felpofozták Komáromi László padéi polgármestert, a VMSZ padéi helyi szervezetének elnökét. Miközben a csókai belügyi titkárságon arra várt, hogy átvegye a vajdasági parlamenti választási részvételhez szükséges lakóhely-igazolást, az ügyeletes rendőr megkérte, hogy menjen vele, mivel hívta a parancsnok, aki ráripakodott, azzal vádolva, hogy rontja az emberek közötti kapcsolatokat. Miután a politikus tiltakozott, a rendőrpáncsnok az ügyeletes rendőr és másik két belügyi dolgozó jelenlétében megpofozta, majd kilökte a folyosóra.

2004. augusztus 23.

Lendván megnyílt a Bánffy-Központ, a szlovéniai magyarok új közösségi háza. Kepe Lili, a MNMI igazgatóhelyettese a megnyitón azt mondta: „Az intézmény legfontosabb célja, hogy közvetítő szerepet játsszon a többségi nemzet, valamint a kisebbség és annak anyaországa között”, hogy továbbítsa az egyetemes magyar kultúrát, mégpedig „ne csak az itteni többségi – vagyis a szlovén – nemzet felé, hanem Horvátország, Ausztria és Olaszország felé is”.

2004. augusztus 27.

Bunyik Zoltán, a Mozaik Alapítvány kuratóriumának elnöke Újvidéken megnyitotta a Mozaik Televízió stúdióját, amelynek adása Dél-Bácskában, Szerémságban, Közép- és Dél-Bánátban lesz fogható, és szeptember 1-jén kezdi sugározni napi félórás adását.

2004. augusztus 27.

Szabó Vilmos politikai államtitkár közölte: a belpolitikai helyzet miatt elmarad a MÁÉRT szeptember 11-ére tervezett ülése.

2004. augusztus 31.

Németh Zsolt kétnapos vajdasági látogatása kezdetén Szabadkán a Kasza József VMSZ-elnökkel folytatott megbeszélést követő sajtótájékoztatón kijelentette: „a választások közeledtével véletlenül nem vernek meg több tucat vagy több száz magyar embert [...] Arra a feltételezésre kell jutnunk, hogy e jelenségek háttérében politika, politikai koncepció van, és ez a miloševići idők etnikai tisztogatását idézi. Több száz áldozatról tudunk, de vétkesről egyről sem, az esetekről is tudunk, de bírósági ítélet nem született. A rendőrségen belül túlkapások történtek, de felelősségre vonás nem történt.”

2004. szeptember 1.

Toró T. Tibor közölte: miután a készülő választási törvény szenátus által elfogadott változata leszögezi, hogy függetlenként csak azok a képviselőjelöltek szerezhetnek parlamenti mandátumot, akik az országosan leadott érvényes szavazatszám 5%-át megszerzik, Bukarest az egyedüli olyan szavazóközter, amelyben független képviselő mandátumhoz juthat, mert csak ott szavazhat az ország szavazópolgárainak több mint 5%-a.

2004. szeptember 2.

Németh Zsolt Budapesten sajtótájékoztatón közölte: a Fidesz szerint nemzetbiztonsági kockázatot jelenthet, hogy az UMDSZ és annak vezetője, Gajdos István a jelenlegi magyar kormánynak, illetve az MSZP bizonyos köreinek kizárólagos támogatását élvez.

2004. szeptember 4.

Markó Bélát választotta az RMDSZ államfőjelöltjévé Marosvásárhelyen az SZKT, amelynek tagjai egyhangúlag elfogadták a szövetség választási programját is.

2004. szeptember 7.

Az Országgyűlés Külügyi Bizottsága nyilatkozatban kérte fel a magyar kormányt, hogy mielőbb terjessze a Parlament elé a magyar–szerb kisebbségvédelmi egyezményt annak mielőbbi ratifikálása érdekében, hangsúlyozva, hogy a Vajdaságban élő magyarság és más etnikai közösségek elleni megnyilvánulások „joggal nyugtalanítják a Szerbiában élő kisebbségeket, valamint az etnikai tolerancia és jogállamiság iránt elkötelezett magyar és szerb közvéleményt”.

2004. szeptember 7.

Románia parlamentje úgy módosította a választási törvényt, hogy a parlamenti képvisellel nem rendelkező nemzetiségi szervezetek közül csak azok vehetnek részt a választásokon, amelyek az adott kisebbség legalább 15%-ának, vagy legalább 25 ezer választópolgárnak a támogatását szerzik meg. Viorel Hrebenciuc, a PSD képviselőházi frakciójának vezetője megállapította: az alsóház 314 képviselői helyéből a nemzetiségeknek biztosított 12% „meglehetősen nagy”, és a módosítás célja annak megakadályozása, hogy „a nem hagyományos nemzetiségek” bejussanak a parlamentbe. A jogszabály tervezetét egy különbizottság dolgozta ki, amelyben az RMDSZ-t Márton Árpád Kovászna megyei képviselő és Seres Dénes Szilágy megyei szenátor képviselte.

2004. szeptember 7.

Az EP néppárti, valamint szocialista frakciója Brüsszelben magyar kezdeményezésre határozati javaslatokat fogadott el a vajdasági atrocitások ügyében. Gál Kinga, a Fidesz képviselője, a néppárti kezdeményezés előterjesztője elmondta: a javaslat alapján a frakció a strasbourgi plenáris ülésre olyan javaslatot visz, amely felhívja a szerb hatóságokat a vajdasági atrocitások kivizsgálására és megelőzésére, és kilátásba helyezi akár vizsgálóbizottság felállítását is. A szocialista frakció támogatását elnyert határozati javaslat tervezetében Tabajdi Csaba javasolta, hogy az EP küldjön monitoring csoportot a helyszínre.

2004. szeptember 10.

Szili Katalin, az Országgyűlés elnöke közölte: a kárpát-medencei országok magyar képviselői és az EP-ben mandátummal rendelkező magyarok Budapesten egyeztető fórumot hoztak létre, amely „fontos kiegészítése a magyar közösségek legfőbb egyeztető fórumának, a MÁÉRT-nek”. A Kárpát-medencei Magyar Képviselők Fóruma nyilatkozatban ítélte el a vajdasági magyarellenes atrocitásokat.

2004. szeptember 11.

Vojislav Koštunica szerb miniszterelnök brüsszeli látogatásán tájékoztatta Javier Solanát, az EU kül- és biztonságpolitikai főképviselőjét azokról a lépésekről, amelyeket Belgrád tesz a Vajdaságban tapasztalható kisebbségellenes kilengések megfékezése érdekében. „Nem gondolom, hogy ezek a vajdasági esetek bármi módon is veszélyeztethetnék a térség stabilitását, de néha a megfontolatlan, túlhangsúlyozott nyilatkozatok – amelyek a magyar féltől, Budapestről érkeztek – hozzájárulhatnak a régió instabillá tételéhez” – mondta.

2004. szeptember 13.

Terényi János új bukaresti magyar nagykövet átadta megbízólevelét Ion Iliescu román államfőnek.

2004. szeptember 14.

Révkomáromban a Selye János Egyetem megnyitóján Martin Fronc szlovák oktatási miniszter annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az első szlovákiai magyar egyetem hasznosan hozzájárul majd a térségben élő nemzetek együttéléséhez. Magyar Bálint magyar oktatási miniszter kijelentette: „Erkölcsei kötelességünk, hogy magyar honfitársainkat – éljenek azok bárhol – hozzásegítsük ahhoz, hogy anyanyelvükön tanulhassanak [...] Ez a demokratikus államok értékrendje szerint a demokrácia egyik ismérve.”

2004. szeptember 14.

Az Információs Hivatal munkatársai az Országgyűlés Nemzetbiztonsági Bizottságának zárt ülésén tartottak beszámolót a Vajdaságban és Ukrajnában élő magyarság helyzetéről. Az ülés után a fideszes Demeter Ervin kijelentette: „Az a filozófia szülte ezt a beszámolót, hogy úgy gondoljuk, a magyar nemzet része a határon túl élő magyarság, ezért az ő biztonságuk is [...] a nemzetbiztonság részét képezi.”

2004. szeptember 16.

Az EP sürgősségi eljárással úgy döntött, tényfeltáró bizottságot küld a Vajdaságba az ottani magyarok elleni atrocitások ügyében.

2004. szeptember 17.

A szabadkai Sötét család Röszkénél átlépte a határt, és menedékjogot kért Magyarországon. A magyar belügyminiszter arra utasította a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatalt, hogy gyorsan hozza meg a döntést a család ügyében.

2004. szeptember 17.

Vizi E. Szilveszter, az MTA elnöke a Román Tudományos Akadémia által szervezett bukaresti nemzetközi tudományos konferencián előadást tartott Európa kisebbségei címmel. Különös hangsúlyt helyezett a területi autonómiára, mint a nemzeti közösségek közötti konfliktus megelőzésének eszközére.

2004. szeptember 18.

Szlovénia és Magyarország együttműködése példa értékű, igazi nagy megoldatlan problémák nincsenek – hangsúlyozta Gyurcsány Ferenc, a miniszterelnököt helyettesítő miniszter, miután Anton Rop szlovén miniszterelnökkel Lendván megnyitották a Makovecz Imre terve alapján 125 millió forintos magyar állami támogatással épített új művelődési központot.

2004. szeptember 19.

Szerbiában lezajlott a helyhatósági és vajdasági parlamenti választások első fordulója.

2004. szeptember 20.

Orbán Viktor a zilahligeti református templom felszentelése alkalmából mondott beszédében kifejtette: „Mintha a romániai magyar politika is beszorult volna Budapest és Bukarest közé, s mi több, néha e két város szinte összekeveredik. A felszínen az látszik, hogy a státustörvényt ellehetetlenítették, a magyar egyetem támogatását megkurtítják, az autonómia ügyében hímeznek-hámoznak. De a felszín alatt készülöben van egy egységesülő magyar nemzetstratégia, amely valóban áthidal a határok felett [...] Lesz majd még Magyarországnak olyan kormánya, amely a határon kívüli magyarokat nem tehertételnek, hanem erőforrásnak tekinti.”

2004. szeptember 24.

Varga Kálmán, a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal elnöke Békésen a XIV. Népi Építészeti Tanácskozás megnyitóján bejelentette: a Hivatal külön szervezeti egység létrehozását tervezi, amely a határokon túli magyar kulturális örökség feltárásával és megmentésével foglalkozik, koordinálja a meglévő értékek számbavételét és kidolgozza azok megvédésének eszközrendszerét, törvényi hátterét.

2004. szeptember 29.

Milorad Mirčić, a szerb parlament nemzetbiztonsági bizottságának radikális párti elnöke kijelentette: „a külföldi hírszerző szolgálatok a vajdasági szecesszionistákkal együttműködve mélyen beszivárogtak a Vajdaságba”, és közvetítőkön keresztül nagyban vásárolják a tartomány földjeit. A szerb titkosszolgálat is felhívta erre a figyelmet, s azóta az aukciókon már fiktív, szerb állampolgársággal ren-

delkező vásárlók jelennek meg. Főként „taktikai jelentőségű” határ menti földekről van szó, s a tartományban nagyon aktív horvát és magyar hírszerzés közvetítőkön keresztül lassan átveszi az ellenőrzést a határ térségében.

2004. október 3.

Megtartották a szerbiai önkormányzati és a vajdasági tartományi választások második fordulóját. Polgármesteri helyet a magyar pártok közül csak a VMSZ-nek sikerült szereznie, de a korábbi 7 helyett csak 4 községben (Szabadkán, Zentán, Topolyán és Kishegyesen). A VMSZ 104, a VMDK 18, a VMDP 15 emberrel képviselteti magát a helyi önkormányzatokban, továbbá 1-1 önkormányzati tanácsnoka lett a VMPM-nek és a Kereszténydemokrata Európa-mozgalomnak. A Vajdasági Képviselőházban a VMSZ a korábbi 17 helyett 11 mandátumhoz jutott, és még a VMDP-nek sikerült egy képviselőjét bejuttatnia.

2004. október 6.

Az aradi vértanúk kivégzésének 155. évfordulóján, közel nyolcvan év után először az újra felállított Szabadság-szobornál is leróhatta kegyeletét a helybeli és a Kárpát-medence minden tájáról összesereglett több mint ezer magyar. Markó Béla RMDSZ-elnök és Tőkés László református püspök sok év után először vettek részt együtt az aradi megemlékezéseken.

2004. október 6.

Juraj Migas, Szlovákia új budapesti nagykövete átadta megbízólevelét Mádl Ferenc köztársasági elnöknek.

2004. október 8.

Megalakult a Szerbiai Kisebbségi Nemzeti Tanács, amely egyik első intézkedéseként jóváhagyta a magyarországi tankönyvek behozatalát. A testületben 11 szerbiai kisebbségi nemzeti tanács vezetői mellett helyet foglalnak az államigazgatási, oktatási- és sport, kulturális, igazságügyi, vallási és belügyi tárca vezetői, illetve képviselői. A magyar közösséget Józsa László, az MNT elnöke képviseli a testületben, amelynek alakuló ülésén részt vett Vojislav Koštunica szerb miniszterelnök is.

2004. október 18.

Brüsszelben, az EPP Politikai Bűrójának és Tanácsának összevont ülésén az EPP vezetősége határozatban biztosította további támogatásáról az RMDSZ-t, amelyben többek között ez állt: „Tekintettel a november végén esedékes romániai parlamenti választások jelentőségére, valamint arra, hogy az RMDSZ hosszú évek óta tagja az EPP-nek, az EPP határozottan támogatja az RMDSZ-t az erős parla-

menti képviseletre való törekvésében, amely hozzájárul a kereszténydemokrata értékek terjesztéséhez Romániában, akárcsak az EPP megerősítéséhez.”

2004. október 20.

A pozsonyi parlament elutasította az MKP indítványát, hogy a törvényhozásban a magyar nemzetiségű képviselők anyanyelvükön is felszólalhassanak. A házszabály ilyen értelmű módosítására az MKP húsz képviselője mellett mindössze négy szlovák képviselő szavazott.

2004. október 20.

Az MPSZ benyújtotta a Központi Választási Irodának a 25 ezer tagot igazoló aláírásokat a parlamenti választásokon való részvétel érdekében. Szilágyi Zsolt kijelentette, amennyiben az MPSZ nem indulhat a választásokon, fontolóra veszik a román pártokkal való együttműködés lehetőségét.

2004. október 21.

Markó Béla benyújtotta az államelnök-jelöltségét támogató 268 ezer aláírást az Országos Választási Irodához. A sajtó képviselőinek elmondta: az aláírások nagy száma arról tanúskodik, hogy Romániában sokan bíznak egy olyan ország majdani felépítésében, ahol bárki lehet az ország elnöke, ha megvannak a megfelelő képességei.

2004. október 21.

A romániai Országos Választási Bizottság a legfőbb ügyészséghez küldte át az MPSZ által leadott aláírási listákat, mert – Victor Pasca-Camenita, a BEC szóvivője szerint – „számos gyanút keltő aláírást fedeztek fel az aláírási íveken”, amelyek „nagy számban voltak román nevű személyek”.

2004. október 21.

A Fidesz közleményben fejezte ki megdöbbenését amiatt, hogy a bukaresti központi választási iroda átadta az MPSZ aláíróíveit az ügyészségnek, és hogy azok „másoknak – konkrétan az RMDSZ-nek – is birtokába kerültek”.

2004. október 21.

Az újvidéki rendőrségen kihallgatták Kókai Pétert, a *Magyar Szó* főszerkesztőjét és Matuska Márton publicistát a május 7-én a Forum épületében rendezett vajdasági honvédtalálkozó miatt. Sava Grujić, az Össz-szerb Nemzeti Mozgalom elnöke még májusban tett feljelentést, aki szerint „fasiszta katonák, az 1942-es délvidéki razziák végrehajtói” tartottak gyűlést a *Magyar Szó* szerkesztőségében.

2004. október 23.

A szerb belügyminisztérium hivatali visszaélés miatt bűnvádi feljelentést tett Kassa József VMSZ-elnök ellen. Azzal gyanúsították, hogy szabadkai polgármesterként, visszaélve hivatali helyzetével, közel 5,5 millió dinárral károsította meg az államot két magánvállalat javára. Okirathamisítás miatt bűnvádi feljelentést tettek Ágoston Gabriella ellen, aki a szabadkai önkormányzat titkára volt a történetek idején.

2004. október 25.

Victor Pasca-Camenita BEC-szóvivő közölte: az MPSZ nem vehet részt a november végi romániai választásokon, mivel a román Országos Választási Iroda elutasította a szervezet támogatóinak aláírását tartalmazó listákat. Az aláírások hitelességének megvizsgálása céljából Temes, Arad, Brassó és Szilágy megyében, valamint Bukarestben folytattak rendőrségi nyomozást, és az érvénytelenné vált aláírások kiiktatása után Arad és Temes megyében a támogatók száma már nem érte el a törvény által megszabott 300-300-at.

2004. október 26.

A Magyarországi Református Egyház püspökei közös nyilatkozatban foglaltak állást a kettős állampolgárság megszavazása mellett.

2004. október 26.

Tőkés László közvetítőként Kolozsváron előbb Szász Jenővel, majd Markó Bélával tárgyalt. Közös párbeszédet kezdeményezett a két vezető között, de Markó azt az MPSZ-t támogató aláírások körül kialakult vita tisztázásától tette függővé. „A továbbiakban is szorgalmazni fogom, hogy kerüljön sor tárgyalásra a két elnök között, és szülessen egyetértés a választások dolgában. Javasoltam, hogy az MPSZ legyen kompromisszumkész, és egy esetleges megállapodás értelmében induljon az RMDSZ listáján. Amennyiben a tárgyalás nem jön létre, megértéssel kell kezelni még a Népi Akció listáin való indulást is” – jelentette ki a két beszélgetés szünetében. Markó a közös listák állítását elkésettnek, illetve nemkívánatosnak tartotta: „Az RMDSZ listáit nem a vezetőség állította össze, hanem a magyar közösség tagjai. Mi ezeken egyáltalán nem változtatunk, azok szerepelnek bejutó helyen, akiket a magyar közösség tagjai az előválasztásokon oda juttattak.”

2004. október 27.

Ivan Gašparovič szlovák államfő Túrócszentmártonban a Matica Slovenská vendégeként kijelentette: Csáky Pál, az MKP-hoz tartozó miniszterelnök-helyettes információkat szolgáltat ki Budapestnek a pozsonyi kormány tanácskozásairól. A *Sme* szerint Gašparovič azt mondta: „Nem tetszik nekem, hogy a kormány egyik alelnöke három órával a kormányülés után már Budapesten számol be az

ülésen elhangzottokról, de hát erről mi magunk tehetünk, amiért bevásztottuk őket a kormányba.” Miután Csáky rádiónyilatkozatban utasította vissza a vádaskodást, Gašparovič a Sita jelentése szerint „újságíróknak cáfolta” a *Smeben* leírt idézetek hitelességét, mert hogy valójában nem Csákyt gyanúsítva, mindössze az általánosság síkján, és nem úgy szólt az esetről, „mint megtörténtről vagy megtörténőről”, hanem csak mint olyanról, aminek „fennáll a lehetősége”.

2004. október 28.

Mádl Ferenc köztársasági elnök december 5-re tűzte ki a kettős állampolgársággal kapcsolatos népszavazást. Korábban szintén erre az időpontra írta ki az egészségügyi privatizációról szóló, ugyancsak ügydöntő népszavazást.

2004. november 4.

A *Népszabadság* kiszivárogtatta annak a hatástanulmánynak a fontosabb becsléseit, amelyet a kormány készített a kettős állampolgárságról. A tanulmány szerint mintegy 750 ezren rendelkeznek magyarigazolvánnyal, e személyek áttelepülése 95 milliárd forintos szociális többletköltséget okozna. Ez az összeg félmillió személy esetén 63 milliárd, százezer ember esetén pedig 12 milliárd lenne.

2004. november 5.

Toró T. Tibor – az RMDSZ hírlevele szerint – temesvári lakossági fórumán „elítélt minden olyan törekvést, amely megosztja a romániai magyar közösséget és veszélyezteti az egységes parlamenti képviselet biztosítását”. Ugyanott Markó Béla kifejtette: az ermyőszervezet fogalma sajátos és eredeti RMDSZ-es fogalom, majd átadta Torónak „az egységes érdekképviselet szimbolikus ernyőjét”. „Az RMDSZ ernyője ép, és bárkit megvéd, aki beáll alája” – mondta.

2004. november 6.

Ungváron a KMKSZ alapszervezeti elnökeinek konferenciája és választmányi ülése „KMKSZ” Ukrajnai Magyar Párt néven pártot alapított és Viktor Juscsenko ellenzéki elnökjelölt támogatása mellett döntött.

2004. november 9.

Kordás László, a Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium politikai államtitkára sajtótájékoztatón kijelentette: „A kettős állampolgárság hatásai számításaink szerint – és ezek minimális számítások – 35-40 milliárdos terhet jelenthetnek a Munkaerőpiaci Alapnak.” Kórózs Lajos, az Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium politikai államtitkára elmondta: már néhány ezer fő megjelenése milliárdos nagyságrendű kiadást eredményez a szociális szférában. „Ha már valaki egynapos munkaviszonnyal rendelkezik, min-

den olyan jogosultságot meg fog kapni, amely a társadalombiztosítás alrendszeréből finanszírozott” – tette hozzá. Nyolcszázezer ember áttelepülésével számolva ezek a kiadások 161 milliárd forintot tennének ki – mondta.

2004. november 12.

Budapesten hivatalos zárónyilatkozat elfogadása nélkül ért véget a MÁÉRT VIII. ülése. Ezzel szemben a kettős állampolgárságot támogató nyilatkozatot csak a két magyarországi kormánypárt, az MSZP és az SZDSZ nem írta alá. A nyilatkozatban a 14 szervezet felkérte a magyar kormányt, a magyarországi pártokat és társadalmi szervezeteket, hogy a népszavazási kampányban tartózkodjanak a túlzó kijelentésektől, a demagógiától és minden olyan megnyilvánulástól, amely vizsályt próbál szítani a határon túli magyarsággal szemben. „Sikeres népszavazás esetén felkérjük a magyar Országgyűlést, hogy a nemzetközi példákat követve és a magyar költségvetés realitárait figyelembe véve, olyan állampolgársági jogszabályt alkosson, amely egyszerre garantálja a határon túli magyarság szülőföldön való megmaradását és az akadálytalan kapcsolattartást az anyaországgal” – állt a nyilatkozatban.

2004. november 16.

Vadai Ágnes, az MSZP elnökségi tagja Duray Miklós nyilatkozata kapcsán kijelentette: „Az MSZP elutasítja azt a megosztó politikát, amely magyart és magyart egymással szembeállít.” Duray a Magyar Rádió „Határok nélkül” című műsorában azt mondta, csak látszólag kudarc, hogy nem született olyan nyilatkozat a MÁÉRT-en, amelyet az összes résztvevő aláírt volna, „a nemzetpolitika szempontjából én végül is ezt a helyzetet egy sikeres helyzetnek tekintem, mert végre elvált a szar a víztől”.

2004. november 16.

A Magyar Katolikus Püspöki Konferencia felhívással fordult a katolikus hívőkhöz, kérve őket: vegyenek részt a december 5-i népszavazáson, és szavazzanak igennel.

2004. november 16.

Az OVB jóváhagyta a december 5-i referendum szavazólapjainak adattartalmát. Az ügydöntő népszavazáson a választópolgárok a következő két kérdésre válaszolhattak: 1. „Egyetért-e ön azzal, hogy az egészségügyi közszolgáltató intézmények, kórházak maradjanak állami, önkormányzati tulajdonban, ezért az országgyűlés semmisítse meg az ezzel ellentétes törvényt?”; 2. „Akarja-e, hogy az országgyűlés törvényt alkosson arról, hogy kedvezményes honosítással – kérelmére – magyar állampolgárságot kapjon az a magát magyar nemzetiségűnek valló, nem Magyarországon lakó, nem magyar állampolgár, aki magyar nemzetisé-

gét a 2001. évi LXII. törvény 19. paragrafusa szerinti »magyar igazolvánnyal« vagy a megalkotandó törvényben meghatározott egyéb módon igazolja?”

2004. november 17.

A Kárpát-medencei Református Generális Konvent Elnöksége úgy döntött, mintegy ötszáz határon túli magyar református lelkész hirdet ígét november 28-án és december 5-én a magyarországi templomokban a kettős állampolgárság megszavazására buzdítva.

2004. november 18.

Az RMDSZ Markó Béla elnök és Takács Csaba ügyvezető elnök aláírásával közölt közleményben kérte a magyar állampolgárokat, hogy igennel szavazzanak a december 5-i népszavazáson, a magyar kormánypártokat pedig felszólította arra, hogy vizsgálják felül a kettős állampolgársággal kapcsolatos álláspontjukat.

2004. november 19.

Szabó Vilmos politikai államtitkár közleményben hangsúlyozta: a magyar kormány a Szülőföld Alap létrehozásával újabb egymilliárd forinttal növeli a határon túli magyaroknak nyújtott költségvetési támogatások összegét, amelynek forrásai a későbbiekben jelentősen bővíülhetnek a közhasznú befizetések és adományok, illetve az ezekkel azonos összegű költségvetési támogatás révén, amelyre a kormány törvényi kötelezettséget vállal. Ezért minden alapot nélkülöznek azok a sajtóhíradások, amelyek szerint csupán a jelenlegi támogatások átcsoportosításáról lenne szó.

2004. november 19.

Barát Gábor, az Országos Nyugdíjbiztosítási Főigazgatóság vezetője kijelentette: „Várhatóan megemelkedik a nyugdíjigénylések száma, ha a népszavazás a kettős állampolgárság mellett dönt, ugyanis a volt szocialista országokkal kötött, még érvényben lévő szociálpolitikai egyezmények alapján az áttelepülők számára megállapított nyugdíjak esetenként meghaladhatják a magyar nyugdíjátlagot.”

2004. november 21.

Kárpátalján Viktor Jusczenko ellenzéki jelölt nyerte meg az ukrán elnökválasztás második fordulóját. Ő szerezte meg a legtöbb szavazatot a magyar többségű beregszászi választókerületben is, ahol a voksok több mint 54%-át kapta Janukovics közel 41%-ával szemben. Az elnökválasztás október 31-i első fordulójában Kárpátalja öt választókerülete közül csak a beregszásziban győzött az oroszbarát Viktor Janukovics, akit az UMDSZ támogatott. A két voksolás között azonban a KMKSZ választási megállapodást kötött Jusczenkóval, vállalva, hogy az elnökválasztás második fordulójában az ellenzéki jelölt javára fordítja a vok-

solás eredményét a magyar többségű választóköri körzetben, ha az, elnökké választása esetén, támogatja egyebek mellett a Tisza melléki járás és egy önálló magyar tankerület létrehozását.

2004. november 23.

Wilfried Martens, az EPP elnöke Bukarestben Markó Bélával, az RMDSZ elnökével folytatott megbeszélései után kijelentette: „Ha az RMDSZ a november 28-i választások eredményeként bekerül a román parlamentbe, az erős biztosítékot jelent majd arra, hogy Románia az EU tagja lesz.”

2004. november 23.

A kormány határozati javaslatot nyújtott be a parlamenthez, kérvén, alkossa meg a nemzetpolgárság intézményét, és hatalmazza meg a kormányt a Szülőföld Alap létrehozásáról szóló jogszabálytervezet elkészítésére. A Szülőföld Alapról szóló törvényjavaslat szerint az állam először a 2006. évi költségvetésben irányoz elő támogatást.

2004. november 29.

Gyurcsány Ferenc miniszterelnök rendkívüli sajtótájékoztatóján azt javasolta a magyar állampolgároknak, hogy ne szavazzanak igennel a december 5-i népszavazáson feltett egyik kérdésre sem. Kijelentette: „Elmegyek a népszavazásra, és nemmel szavazok, [...] nemmel az egészségügy tönkretételére [...], nemmel szavazok a kettős állampolgárságra, a nemzetegyesítésre hivatkozó nemzetmegosztásra.”

2004. november 30.

A román Munkaügyi Minisztérium illetékesei közölték: szakértői egyeztetések folynak az új magyar–román szociális megállapodásról, a bukaresti külügyi tárca szóvivőjének tájékoztatása szerint pedig a kétoldali nyugdíjkegyezmény szövegéről december 6-án, Budapesten tárgyal a bukaresti küldöttség. Camelia Hristea, az országos nyugdíjpénztár osztályvezetője elmondta, a dokumentum véglegesíthető formában van, a felek a jövőben annak függvényében folyósítják a másik országba áttelepedett személy nyugdíját, illetve nyugdíjrészét, hogy hány évet dolgozott az előző lakhelyén. Németh Zsolt, a parlament külügyi bizottságának fideszes elnöke rendkívüli ülésre hívta össze a testületet, választ várva arra, igaz-e, hogy a kormány azért titkolta el a tervezet létét, mert az nem illett bele a kettős állampolgársággal kapcsolatos „szocialista riogatásba”.

2004. november 30.

Kordás László politikai államtitkár sajtótájékoztatóján kijelentette: „A munkaügyi tárca elemzése szerint a bérek csökkenését, a munkanélküliség növekedését,

a határ menti megyéknél pedig munkaerő-piaci feszültséget okozna az állampolgárság kiterjesztése [...] A felmérések szerint a határon túlról érkezők a magyar bér felével, kétharmadával beérnék azonos munka esetében, vagyis kizorító hatás érvényesülne a munkaerőpiacon.”

2004. december 1.

Az oroszbarát Viktor Janukovics kormányfőt törvényesen megválasztott államfőnek tekintő UMDSZ elnöksége közleményben bírálta Viktor Juscsenko ellenzéki államfőjelöltet és táborát, amely „populista eszközöket alkalmazva a jogi kérdések megoldását az utcára vitt tömegekkel akarja elérni”. Felszólított mindenkit, hogy őrizze meg a nyugalma, tanúsítson toleranciát, jogkövető magatartást, támogassa a törvényességet, az alkotmányosságot és ezek letéteményeseit. Az elnökválasztási viszály tovább mélyítette a kárpátaljai magyar szervezetek közötti ellentéteket, mert a KMKSZ úgy ítélte meg, hogy a hatalom csalással vette el az európai orientációjú Juscsenko győzelmét.

2004. december 1.

Somogyi Ferenc külügyminiszter közölte: Mircea Geoana egy hatályon kívül helyezett kétoldalú megállapodásra hivatkozott, amikor azt írta november 9-i levelében, hogy a romániai magyarok csak akkor igényelhetik a magyar állampolgárságot, ha lemondanak a románról. Ezért válaszlevelében emlékeztette román partnerét, hogy a kettős állampolgárság kérdését szabályozó magyar–román megállapodást Magyarország hatályon kívül helyezte, azt törvényben kihirdette, és erről 1990-ben hivatalosan is tájékoztatta a román felet.

2004. december 3.

A kampánycsend előtt néhány órával Tőkés László, az EMNT elnöke, Duray Miklós, az MKP ügyvezető elnöke, valamint Ágoston András, a VMDP elnöke a magyarországi köztelevízióban Gyurcsány Ferencsel vitázva arra kérte a magyar állampolgárokat, hogy vasárnap igennel szavazzanak. Gyurcsány kijelentette: „nem a szavazásra, nem az igen szavazására, hanem az attól való távolmaradásra biztatok, hogy ne erőszakkal próbáljuk megoldani azt, amire nincsen még kész a magyar nemzet”.

2004. december 5.

Gyurcsány Ferenc miniszterelnök kijelentette: a népszavazás elbukott, a kezdeményezők és a támogatók kudarca világos. Hiller István MSZP-elnök szerint „az MSZP felelős, hazafias politikát folytat. A népszavazáson ez a felelősség győzött”. Orbán Viktor Fidesz-elnök a MÁÉRT összehívását kezdeményezte, ahol szerinte fel kell állítani a kettős állampolgárságról szóló törvényt előkészítő bizottságot. Dávid Ibolya, az MDF elnöke szerint a választók megerősítették, hogy

ezekben a kérdésekben a parlament és a kormány nem háríthatja át a felelősséget a népre. Markó Béla RMDSZ-elnök szerint a kormánypártok miatt messze került a megoldás, de folytatni kell az egyeztetéseket. Kasza József VMSZ-elnök kijelentette: a kettős állampolgárság kérdését az igenek győzelme után nem lehet megkerülni. Patrubány Miklós a Parlament előtti téren elmondta: a 40%-ot megközelítő részvételi arány óriási, hiszen a kormányoldal a nemleges szavazásra, illetve a távolmaradásra biztatott.

2004. december 5.

Eredménytelen volt a kettős állampolgárságról szóló népszavazás. Az urnákhoz járuló szavazók 51,55%-a szavazott igennel, és 48,45%-a nemmel, azonban az igen szavazatok aránya alig 18,9% körüli volt, és a szavazás csak akkor eredményes, ha a szavazók fele, de az összes választópolgár legalább 25%-a azonos módon szavaz.

2004. december 6.

A Vatikáni Rádió „Európa falak nélkül” című olasz nyelvű műsora adását a kettős állampolgárság kérdésének szentelte. Harsányi Pál Ottó ferences atya, a Római Antonianum Pápai Egyetem morálteológia-oktatója elmondta: megdöbbenéssel vette tudomásul, hogy a lakosság jelentős része távol maradt a szavazástól, mert az erőteljes ellenkampány során rémképeket festettek a lakosság elé, azt állítva, hogy a határon túli magyarok tömegesen el fogják árasztani Magyarországot, és anyagilag meg fogják károsítani az anyaországban élőket. Az egyházak küldetése, hogy teológiai és spirituális értelemben is aláhúzzák: a magyar kisebbségek nem súlyként nehezednek az anyaországra, hanem fontos erőforrást jelentenek számára.

2004. december 6.

Markó Béla, az RMDSZ és Adrian Nastase, a PSD elnöke Bukarestben a kormánykoalíció megalakításának lehetőségéről tárgyalt. Markó közölte, megállapodtak abban, hogy első lépésként közös kormányprogramot kell létrehozni, csak azután lehet eldönteni, hogy miként akarja elosztani a kormánypozíciókat a PSD, a PUR és az RMDSZ. Arra biztatta híveit, hogy a második fordulóban Nastaséra adják szavazatukat.

2004. december 11.

Tabajdi Csaba szocialista EP-képviselő Budapesten kijelentette: az EP-ben komoly előrelépés, hogy megalakult a kisebbségi normarendszer kidolgozásáért felelős frakcióközi csoport, mert az EU-nak nincs működő kisebbségvédelmi rendszere, és „most kezdjük el kiépíteni egy kisebbségvédelmi rendszer alapjait”.

2004. december 13.

A romániai Központi Választási Iroda közzétette az elnökválasztás eredményeit, miszerint Traian Basescu, a PNL és a PD koalíciója által létrejött D. A. szövetség jelöltje szerezte meg a voksok 51,23%-át, míg Adrian Nastasănak, a PSD-PUR szövetség jelöltjének 48,77% jutott. Basescu a választási eredmények birtokában hadat üzent a korrupciónak és a szegénységnek, hitet tett az európai integráció és a sajtószabadság ügye mellett, és bejelentette, hogy biztos parlamenti többség kialakítására törekszik.

2004. december 13.

Szabó Vilmos politikai államtitkár Budapesten sajtótájékoztatón közölte: a magyarországi szerb, illetve a szerbiai magyar kisebbség jogainak védelméről szóló egyezmény alapján megalakult a magyar–szerb kormányközi kisebbségi vegyes bizottság.

2004. december 14.

A magyarországi Legfelsőbb Bíróság megsemmisítette az OVB népszavazási eredménymegállapító határozatát, és – helyt adva az MVSZ és egy magánszemély kérésének – 1154 szavazóköriben elrendelte a jegyzőkönyvek ellenőrzését.

2004. december 15.

Markó Béla az RMDSZ Operatív Tanácsa ülésének szünetében újságírókkal közölte: nem adottak a feltételek egy megfelelő parlamenti többség létrehozására, „ezért a magyarok szervezete folytatja ugyan a tárgyalásokat a szociáldemokrata-humanista szövetséggel, ugyanakkor tárgyal Traian Basescu államelnökkel és a liberális-demokrata szövetséggel is [...] Próbálunk aktívan hozzájárulni a helyzet megoldásához. Az RMDSZ-nek ugyanis nem érdeke, hogy ingataggá váljék a politikai helyzet, és az sem, hogy előrehozott választások legyenek az országban.”

2004. december 16.

Gyurcsány Ferenc miniszterelnök a Parlamentben átadta a Kisebbségekért díjakat. A díjazottak: Debre Istvánné, Kricskovics Antal, Krupa András, Manherz Károly, Rostás-Farkas György, Várnai Márton (Magyarország), Rácz Katalin, Gizella nővér (Vajdaság), Wurst Erzsébet (Ausztria), valamint az Erdélyi Múzeum Egyesület.

2004. december 16.

Ion Iliescu leköszönő román államfő kegyelemben részesítette Miron Cozma egykori Zsilvölgyi bányászvezért, aki az 1990–1991. évi bukaresti „bányászjárásokat” vezette, és akit az 1999. évi megghiúsult „bányászjárás” nyomán letartózt

tatva a Román Demokratikus Konvenció kormányzása idején a román igazságszolgáltatás 18 évi börtönbüntetésre ítélte a nemzetgazdaság aláaknázásáért és az államhatalom elleni merényletért.

2004. december 18.

Kövér László kijelentette: a népszavazási kezdeményezésben, különösen a nemleges válaszban a határon túli utódállamok sovinszta politikai elitjei és titkoszolgálatok láttak óriási lehetőséget. Elmondta, a Fidesz egyebek között azért állt a népszavazás ügye mellé, mert „nehezen tudtuk volna megmagyarázni az erdélyi magyaroknak, a délvidékieknek, hogy miért is nem támogatjuk ezt a kezdeményezést”.

2004. december 18.

Az RMDSZ Szövetségi Képviselők Tanácsa megbízta Markó Béla szövetségi elnököt, hogy a kormánykoalíció kialakításával kapcsolatos tárgyalásokat csupán a PNL–PD szövetséggel folytassa.

2004. december 18.

II. János Pál pápa és Angelo Sodano bíboros kihallgatáson fogadta Gyurcsány Ferenc miniszterelnököt, aki szóvá tette a magyar katolikus egyház kettős állampolgárságra vonatkozó határozott állásfoglalását is.

2004. december 19.

Orbán Viktor a „Vasárnapi Újság” című rádióműsorban a kettős állampolgársággal kapcsolatban kifejtette: a határon túli magyar vezetőknek január 6-án és 7-én tervezett szabadkai tanácskozásukon kellene kidolgozniuk a törvény vázlatát, részleteit, és egy magyar közéleti szervezetet kellene felkérniük, hogy azt terjesszék az Országgyűlés elé: „Szép csendben meg kellene alkotnunk ezt a törvényt, immáron népszavazási dobpergés nélkül.”

2004. december 20.

Hiller István MSZP-elnök kijelentette: „Én továbbra is egy olyan megoldás híve vagyok, amelyben a határon túli magyarok útlevelet kapnak, olyan útlevelet, amely nemcsak Magyarországra való belépésre jogosít, hanem olyat, amit mi is birtokolunk.”

2004. december 20.

Bugar Béla (MKP), Markó Béla (RMDSZ), Kasza József (VMSZ), Kovács Miklós (KMKSZ), Jakab Sándor (HMDK), Juhász Sándor (MESZ), Tomka György (MMÖNK) és Hámos László (HHRF) közös nyilatkozatban foglalt állást a kettős állampolgárság kérdésében, hangoztatva: „A határon túli magyar szervezetek

megdöbbenéssel értesültek a határon túli magyarok kedvezményes honosításáról szóló népszavazás eredményéről. Úgy véljük, hogy a nagyarányú távolmaradás többek közt annak következménye, hogy a kormánypártok a nem szavazatra buzdítással elbizonytalanították a választókat. Bebizonyosodott, hogy az egész magyar nemzetet érintő kérdésekben meg kell keresni az egyetértést a politikai pártok között, ami ebben az esetben nem történt meg, sőt teljesen előkészítetlenül került sor a népszavazásra.”

2004. december 20.

Az Országgyűlés a határon túli magyarok nemzetpolgárságáról és a szülőföld programcsomag létrehozásáról szóló határozati javaslatról, valamint a Szülőföld Alapról szóló törvényjavaslathoz benyújtott módosító indítványokról tárgyalva elfogadta azt az indítványt, amely lehetővé teszi, hogy a személyi jövedelemadó 1%-áról az adózó a Szülőföld Alap javára is rendelkezhesen.

2004. december 22.

Traian Basescu román államfő Calin Popescu Tariceanut bízta meg az új román kormány megalakításával. Sajtóértekezletén úgy nyilatkozott, hogy a PNL–PD Igazság és igazságosság (D.A.) szövetség vezető politikusának kormányalakítással való megbízását az indokolja, hogy ez a szövetség rendelkezik a legtöbb mandátummal az új román parlamentben, emellett egyedül a D.A. szövetség programja szavatolhatja azoknak a választási ígéretnek a teljesítését, amelyek alapján őt Románia elnökének megválasztották.

2004. december 28.

A román Szenátus és a Képviselőház együttes ülésén 265 „igen” és 200 „nem” szavazattal megszavazta a PNL, a PD, az RMDSZ és a PUR szövetségével létrejött kormányt. Négy magyar tagja: Markó Béla (államminiszter, oktatás, művelődés, integráció), Nagy Zsolt (távközlés, informatika), Borbély László (területrendezés, infrastruktúra és középítkezés), Winkler Gyula (kereskedelem). Tariceanu új kormányfő hangsúlyozta: véget ért az átmeneti korszak, és kezdetét veszi az ország modernizálása. Az RMDSZ bevonását azzal indokolta, hogy „évek óta az ország belső stabilitását szavatoló, az európai integrációs törekvéseket támogató alakulatnak bizonyult”. Kijelentette: olyan modern Romániát akar, amelyben nem szégyen többé gazdagnak lenni. A főleg fiatalokból és üzletemberekből álló kormány három miniszterelnök-helyettese közül kettő szerepelt a leggazdagabb románok listáján.

Rövidítések

BBTE	Babeş-Bolyai Tudományegyetem
BEC	Központi Választási Iroda (Románia)
CEU	Central-European University (Közép-Európa Egyetem, Budapest)
CMH	Concordia Minoritatis Hungaricae (Vajdaság)
DS	Demokratska stranka (Demokrata Párt, Szerbia)
DSHV	Demokratski savez Hrvata u Vojvodini (Vajdasági Horvátok Demokratikus Szövetsége)
DSS	Demokratska stranka Srbije (Szerbiai Demokrata Párt)
EBESZ	Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet
EMI	Egyesült Magyar Ifjúság
EMNT	Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács
EP	Európai Parlament
EPP	Európai Néppárt
ET	Európa Tanács
EU	Európai Unió
Fidesz	Fidesz – Magyar Polgári Szövetség
HDZ	Hrvatska demokratska zajednica (Horvát Demokrata Közösség, Horvátország)
HHRF	Hungarian Human Rights Foundation (Magyar Emberi Jogok Alapítvány, USA)
HMDK	Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége
HTMH	Határon Túli Magyarok Hivatala
HVIM	Hatvannégy Vármegye Ifjúsági Mozgalom
IHM	Informatikai és Hírközlési Minisztérium
IKA	Illyés Közalapítvány
KAMOT	Kárpátaljai Magyar Oktatásért Szülői és Pedagógus Tanács
KMAT	Kárpát-medencei Magyar Autonómia-Tanács
KMKSZ	Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség
KREK	Királyhágó-melléki Református Egyházkerület
LS-HZDS	Ludová strana – Hnutie za demokratické Slovensko (Néppárt – Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom)
MÁÉRT	Magyar Állandó Értekezlet
MDF	Magyar Demokrata Fórum
MESZ	Magyar Egyesületek Szövetsége (Horvátország)
MKP	Magyar Koalíció Pártja
MMÖNK	Muravidéki Magyar Önkormányzati Nemzeti Közösség
MNMI	lendvai Magyar Nemzeti Művelődési Intézet
MNT	Magyar Nemzeti Tanács
MPSZ	Magyar Polgári Szövetség (Románia)
MSZP	Magyar Szocialista Párt
MTA	Magyar Tudományos Akadémia

MÚRE	Magyar Újságírók Romániai Egyesülete
MVSZ	Magyarok Világszövetsége
NDF	Német Demokrata Fórum (Románia)
OVb	Országos Választási Bizottság (Magyarország)
PD	Demokrata Párt (Románia)
PNL	Nemzeti Liberális Párt (Románia)
PRM	Nagy-Románia Párt
PSD	Szociáldemokrata Párt (Románia)
PUR	Román Humanista Párt
RMDSZ	Romániai Magyar Demokrata Szövetség
RMSZP	Romániai Magyar Szabaddemokrata Párt
RSZSZ	Romániai Székelyek Szövetsége
SNS	Szlovák Nemzeti Párt
SPO	Srpski pokret obnove (Szerb Megújódási Mozgalom, Szerbia)
SRS	Srpska radikalna stranka (Szerb Radikális Párt)
SZDSZ	Szabad Demokraták Szövetsége
SZET	Szövetségi Egyeztető Tanács (az RMDSZ testülete)
SZKT	Szövetségi Képviselők Tanácsa (az RMDSZ testülete)
SZNT	Székely Nemzeti Tanács
UMDSZ	Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség
VMDK	Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége
VMDP	Vajdasági Magyar Demokrata Párt
VMPP	Vajdasági Magyar Polgári Mozgalom
VMSZ	Vajdasági Magyar Szövetség
VSZL	Vajdasági Szociáldemokrata Liga (= Liga socijaldemokrata Vojvodine)

Források

B92 rádió honlapja	http://www.b92.net/magyar/
Duna Televízió, Budapest	http://www.dunatv.hu
HTMH Observer	http://www.htmh.hu
Kossuth rádió	http://www.radio.hu
Magyar Hírlap Online	http://www.magyarhirlap.hu
Magyar Nemzet Online	http://www.mno.hu
Magyar Szó Online	http://www.magyar-szo.co.yu
Magyar Távirati Iroda	http://hirek.mti.hu/
MTV Online	http://www.mtv.hu/
Népszabadság Online	http://www.nepszabadsag.hu
Népújság, Marosvásárhely	http://www.hhrf.org/nepujzag/

Romániai Magyar
Demokrata Szövetség
honlapja

<http://www.rmdsz.ro/>

Romániai Magyar Szó
napilap, Bukarest

<http://www.hhrf.org/rmsz/>

Szabadság, Kolozsvár

<http://www.hhrf.org/szabadsag/szamok.htm>

Új Szó, Pozsony

<http://www.ujso.com/>

Vjesnik, Zágráb

<http://www.vjesnik.hr>

VMSZ-honlap

<http://www.vmsz.org.yu>

Summary

A. GERGELY, ANDRÁS

National or ethno-cultural minority?

National minorities are conceived as forming one, virtual and real entity. The ethno-cultural definition of national minorities reflects a complexity of role- and regional consciousness, and a mental, genealogical determination. This pre-determination, however, is challenged by a number of different factors, like migration, the existence of diasporas and immigrant societies, and a diversity of multicultural identities. Isolation and conflict-potentials, which provide internal tensions for national minority communities, do not necessarily represent open cleavages. Nevertheless on the outside, the lack of internal cohesion is often apparent and in many cases it is nothing more, than a construction. In the meantime the “nice and traditional” community is decomposing, the different communities living next to each other influence each other and change themselves as well. In this context, “locality” becomes “neighbourliness” and the homogeneous “ethnos” gives place to multiple identities of the actors in different processes.

BAKÓ, BOGLÁRKA

On the border of power — a Transylvanian Roma community's loyal attachments

The study analyses the relationships of a South-Transylvanian Gypsy community with the local Romanian and Hungarian authorities. The municipal elections in 2004 changed the administrative structure of the village. The former Romanian village mayor has been replaced by a Hungarian one, thus the interest groups connected to the centre have also been transformed. The Hungarian leadership took over the organization of administrative life and the relationships with other localities have been modified as well. The changes in the power structure

entailed the modification of everyday power relationships concerning the Gypsies, since after the elections the Roma community became dependent on the local Hungarians both in terms of economy and administration. In connection with this case, the study analyses the extent to which these changes affect the inter-ethnic relations of the Roma. Through the investigation of the loyalty of the Roma, it becomes possible to analyse the place and attitude of the gypsy community towards the local power system and its place in the hierarchical social structure. The study demonstrates that living in between the two ethnic groups fighting for power, the everyday survival of the Roma is secured if they live according to the rules of contemporary power. By this, however, they will neither become Hungarians nor Romanians, but can appear in both ethnic groups as 'invisible'. Thus, adjusting to the contemporary leading ethnic group they can secure everyday existence for themselves, without conflicts.

BÁNYAI, VIKTÓRIA

Historical data from rabbinical responsa

Some cases from 18th century Hungary

Rabbinical responsa are written answers to questions asked by and of learned men (rabbis) or legal authorities. They not only answer questions of legal, ritual, ethical or exegetical character, but offer a wealth of material on the social, political, economic and cultural situation of the Jews in many countries and at various times, and often deal also with matters pertaining to geography, linguistics and the like. The paper discusses the methodological problems of using the rabbinical responsa as a source material for historical research. The author summarises the role and history of the rabbinical responsa, and the history of their research from the dawn of modern Jewish historiography. The second part of the paper concentrates on the methodological questions posed by the study of this source material. The problems are in part similar to those of other historical documents (i.e. authenticity, credibility, the problem of meaning), but some fundamental characteristics of the responsa literature have a special bearing upon methodology. These points are illustrated with text examples quoted from two rabbis of the 18th century, R. Meir Eisenstadt (1670—1744), the author of *Panim meïrot* and R. Ezekiel Landau (1713—1793) the author of *Noda bi-Jehuda*.

BINDORFFER, GYÖRGYI

Migration, identity and loyalty.

The changes in the identity structures of Germans living in Hungary.

Migration, the regional movement of peoples, nations and individuals is not a recent phenomenon. Originally, the Germans living in Hungary voluntarily migrated from their homeland to Hungary, though under severe economic constraints, in the 17—18th centuries. But they were forced to migrate from their chosen homeland (Hungary) back to the West after WWII. Between these two periods, migration was not a characteristic feature in German communities living in Hungary; they lived closely attached to their land, to their village. The first generation of migrants brought internalised identity patterns from their homeland. The question of changing identity emerges only in the second and third generations, who are socialised in their new country. This is the period of the development of a dual identity, which needs the positive influence of a number of different internal and external developments. Where do Germans in Hungary migrate nowadays? How does migration influence their dual identity structure? The study, besides giving an historical overview of the issue, addresses these questions, based on data collected in fieldwork in four villages, Csolnok, Dunabogdány, Somberek and Véménd.

DOBOS, FERENC

*Additional data on the social stratification of the applicants
for Hungarian Certificates*

From the perspective of Hungarian minorities living in neighbouring countries, of the national strategic initiatives in the past years, the adoption of the so-called preferential or Status Law can be considered as a successful symbolic and material initiative. The present analysis — building on the database of the applicants for the Hungarian Certificate — gives an overview of the socio-demographic stratification of those applying for a Hungarian Certificate. In general, the Sub-Carpathian population showed the greatest interest in obtaining the Hungarian Certificate, since more than three-quarters of all Hungarians living in the region applied for it. In contrast, only 17% of the persons belonging to the Hungarian minority in Slovakia submitted their application. The other Hungarian minority communities affected by the law reflected a medium interest in this opportunity: in Romania, Serbia and Croatia, roughly one-third of the local Hungarian population submitted an application, while in Slovenia, 25% of the smallest Hungarian minority community applied for the Certificate. The present study attempted to shed light on the individual and communitarian motivations of applicants and to explore the influence of specific identity elements on the decision.

EILER, FERENC

National minorities and their loyalty to the state between the two World Wars (Principles and practice in the European Congress of Nationalities 1925—1938)

The European Congress of Nationalities defined itself as a supranational political organisation, formed by national minorities, which are loyal to their host states. The present study makes an attempt to explore the background and the hidden meaning of “loyalty” in this context, analysing the resolutions, discussions of the Congress and the activities and thoughts of its leaders. It concludes that the Congress, despite its public credo, did not consider loyalty as a self-evident, positive value.

ILYÉS, ZOLTÁN

“Spiš is Zipsers’ land.” Movements for autonomy and the force of loyalty of the Germans of the Spiš between the two World Wars

In historical Hungary the Germans of the Spiš, unlike other German settlement-regions in Slovakia, received privileges, various forms of autonomy and independence (*universitas saxonum*) deriving from the feudal legal system, which despite their dialectological, social and administrative diversity, contributed to the development and long-term maintenance of their regional land-consciousness and coherence-consciousness. Their Hungarian feeling, which appeared in the political articulation of interests between the two World Wars, was a significant part of this regional consciousness. This historically created pro-Hungarian coherence-consciousness was expressed in 1918, when the claim of *Republica Scepusia* was articulated and the related legal struggle for the autonomy of Spiš in Czechoslovakia, in cooperation with the parties of the Hungarian minority, lasted for two decades.

KÁLLAI, ERNŐ

A first attempt to create a conflict model in Roma – non-Roma coexistence

The main goal of the author is to model the typical features and characteristics of the conflicts aroused between the Roma community and the majority population in the past centuries. It seems to be unavoidable that, for various social and economic reasons, every society recurrently experiences crisis situations in its own development. This presupposition is probably even more applicable for minority communities, which, living in a socially marginalized situation, are even more vulnerable to the negative effects of these social changes. The author defines these crisis situations, in regard to the Roma community in Hungary, as “modernization-living [cost-of-living] crises” which, time-to-time, break the more-or-

less peaceful, harmonious coexistence with the majority society. Such a crisis usually follows a typical scenario: crisis is usually induced by a landslide historical event, which is also confirmed by the fact that the overwhelming majority of the Roma remain without jobs and a living. This provokes political intervention, which is usually mistargeted, thus the intervention remains unsuccessful, which leads to the result that the socially marginalized community is usually seen as the cause of their own misery. Following this logic, majority political elites almost regularly conclude that the only possible solution of the social problem is the assimilation and integration of the Roma into the majority population. In this paper three historical examples are analysed to underline the adaptability of the author's model.

KÁNTOR, ZOLTÁN

Nation and legitimacy — in relation to the Status Law and the question of dual citizenship

Although public debates over the Status Law and the extension of Hungarian citizenship to Hungarian minorities living abroad was dominated by questions related to the future of Hungarian communities in neighbouring states, migration, financial matters, etc., in reality the core issue of these initiatives is the legitimate relationship between the Hungarian State and individuals belonging to Hungarian minorities living abroad. At the same time, as this relationship is also influenced by the self-definition of the Hungarian State, political debates on the matter — presuming that political actors express theoretically coherent opinions — focus on the Hungarian State's official definition of "nation". Two fundamental concepts of "nation" collided in the debates over who should define the "nation" in Hungary, and how. The Status Law reinforced parliamentary legitimacy, while the extension of Hungarian citizenship was aimed at obtaining a popular legitimacy. In scientific terms, the debate is open and the political clashes over the matter are likely to supply researchers with data for a long time.

KOVÁCS, ANDRÁS

Identities and loyalties

In this paper, the author addresses the dangers, which may emerge in using the expressions identity and loyalty in an analytical, simplified way. This study builds on the analysis of an interview, which reflects a life full of identity crises and changes. In this respect, the author calls attention to the interactions, which define identity and loyalty norms in constantly changing social and personal structures. So the conflict of norms and disloyalty are often ostensible, like a person who is able to move freely between identity structures and is constrained

to face new interpretative efforts in defining her/his social self every day, is not necessarily a person with a weak identity.

MAJTÉNYI, BALÁZS

An ostrich policy?

(The definition of minority and Hungarian legal regulation)

The Hungarian law on minorities, besides offering a definition of “national” and “ethnic” minorities, enlists all the autochthonous minorities living in the country. Nevertheless it is not easy to find a close relationship between the definition provided and the list of minorities. Besides this problem, in the light of recent migratory developments, the extent to which the differentiation between autochthonous and immigrant minorities can be maintained is rather doubtful. Today, Hungarian minority policy addresses even very small minority communities, while disregarding the problems of much more numerous immigrant minority communities. In this regard it is likely that Art. 68 of the Hungarian Constitution needs to be revised in order to detach from or limit to citizenship holders, the right to the different special minority rights.

NIEDERMÜLLER, PÉTER

Transnationalism: theories, myths and realities

This study sums up the results of different researches in social sciences and anthropology, analysing the new, transnational forms of migration. The analysis departs from the theoretical presumptions, which view migration in the context of nation-states, i.e. as a movement between nation-states. Cultural assimilation and social integration are essential issues in these presumptions. In contrast to them, transnational studies stress new features of migration. Transnational theories focus on developing new interpretative structures and models, which may better explain the new interrelations between culture, territory and social groups. This paper, indeed, outlines the main theoretical categories of transnational anthropology.

PAPP, RICHÁRD

The “people of the southern frontiers”.

National consciousness and multiple attachments among the Hungarians living in Vojvodina in the light of 5 December

The referendum held in Hungary on 5 December 2004 on the extension of Hungarian citizenship to Hungarians living abroad has also provoked strong reactions in the Hungarian community living in Vojvodina (Serbia). The referen-

dum was not valid, because of the great number of absentees (less than 25% of the electorate participated at the vote), thus, despite the slight majority in favour of the extension of Hungarian citizenship, the final result greatly disappointed the Hungarians living in Vojvodina. The study analyses the effects of the referendum on the identity structures of the Hungarian minority in Serbia. As a matter of fact, the result of the referendum was largely conceived by the Hungarian community as a refusal, as a “no” from the Hungarian state and the Hungarian population. The Hungarians living in Vojvodina have a specific, inclusive mentality, which can be explained by the century-long co-existence with the Serbs and by the multiethnic, multicultural reality they experience everyday. The author argues that it is not a dual or multiple identity, but a complex identity, which is influenced by various different factors, including the related political developments in Hungary. The study concludes that the referendum held on 5 December 2004, in fact reinforced the specific character, the “southern particularities” of this specific, complex Hungarian identity.

SALAT, LEVENTE

*The Tension between Fundamental Concepts of Political Theory
and the Ruling Identity Structures in Divided Societies*

The world we live in is marked by a deep gap between the ethno-political order and the facts related to the rapidly growing recognition of its cultural diversity. Consequences of the discrepancy between *facts* — the linguistic, ethnic and cultural heterogeneity of our world — and political *constructs* aimed at tackling the outcomes of this diversity — nation states and the international system — have been pointed out not only by experts and influential intergovernmental organizations like UNESCO or the UNDP, but also by a growing list of violent acts, and the disquieting spread of terrorism in all regions of the world. A significant part of the political institutions widely utilized in the organization of human cohabitation gradually prove to be inadequate for the efficient management of consequences that result from cultural diversity, and stability in the case of multicultural polities can often be only ensured at the expense of serious deficits of democracy, or measures infringing on freedom and/or equality.

The present paper attempts to formulate a hypothesis regarding one aspect of this composite of symptoms and to illustrate the consequences of the hypothesis by using the concrete example of the *Hungarians in Romania*.

The hypothesis is as follows: essential concepts of political theory, which represent the foundations of our most important political institutions, as well as those that offer an analytical framework for the evaluation of their activity, remain inadequate within the frames of *ethnic diversity*, to maintain the sustainable, institutional preconditions necessary for the revitalization of identity struc-

tures characteristic in non-dominant communities. Illustrating the consequences of this hypothesis with the case of the Hungarian community in Romania leads to a new, inferred hypothesis: the institutional preconditions for the survival of the Hungarian community in Romania requires that *either* the meanings of concepts forming the basis for current political institutions, *or* ruling identity structures in the two communities *will have to change*.

The underlying arguments for the hypothesis and its application to the mentioned case are being offered according to the following methodology: the author briefly looks into the intellectual origins and the main impact mechanisms of the concepts which produce, with respect to the described phenomena, the most attractive consequences; some relevant data is offered about the global dimensions of cultural diversity; the consequences of the inadequacies between cultural heterogeneity and the ethnopolitical arrangement of the world are pointed out; and finally, the situation of the Hungarian community in Romania is analysed. The latter analysis is built on conclusions drawn from studies interpreting the results of public opinion surveys carried out between 1994—1996, and 2000—2002 respectively, on representative samples for the Romanian population.

SZARKA, LÁSZLÓ

Conflict situations of identity and loyalty in nation(al) states

For the national minorities and majority nations of Central and Eastern Europe, the content and meaning of loyalty and national identity from the 20th century have largely varied along with the ideology of nation-state, the specific concept of state and the ethnopolitics followed in their state. The present study analyses the structures and practices of the triadic (home-state; kin-state; national minority) identity and loyalty system of minorities. Migration, assimilation, acculturation, adaptation, dual-language use, multiple bonds, and the change of language and identity are all different phenomena, observed in this structure. The cultural and political factors of national identity can be better balanced for the national majority than for the minorities living in the state. Potential conflicts are more likely to emerge for minorities in the context of loyalty to their language and culture in the “old” and “new” state, in their “old” and “new” social community, in legal or constitutional loyalty (i.e. respect for the laws of the state), etc. In this respect, patriotism, regionalism, and national commitment can all form potential threats to the cohesion of the state, in national states, which follow a discriminatory minority policy. The more-or-less tolerant minority policy followed by Czechoslovakia between the two World Wars and the high request for dual citizenship among Hungarian minorities may both confirm these trends.

SZARVAS, ZSUZSA

Bonds

The problems of multiple identities in Hungarian Jewish communities today

The study attempts to explore the geographical, historical components of Jewish identity, and the background of similarities and differences they display. The constantly changing community of a Jewish school offered a good example to present one of the main particularities of Jewish identity, the opportunity for personal freedom and free interpretation. Today, the question is not so much the discovery of Jewish identity, but much more the way that this identity can be presented and expressed. The possible answers and options are clearly visible in a school with declared Jewish orientation.

These days, the fragmented Jewish identity requires from each person an individual path to finding her/his own identity, which obviously does not exclude other, different definitions of Jewish identity.

TÓTH, ÁGNES—VÉKÁS, JÁNOS

Loyalty and solidarity

The authors of the study analyse the effects of the reinforcement of minority identities on social cohesion, existing social structures, solidarity and loyalty, based on the results of the 2001 national census held in Hungary. They argue that a strong minority identity can limit social cohesion and solidarity only if it is related to the general social-economic conditions of the minority. Based on recent research, the authors arrived at the following conclusions in this respect: the social structure in Hungary is pluralized by many different factors, which leads to an enrichment of identity characters, and not to their plurality; the identity characters of national, ethnic minorities are reinforced; stronger national bonds are usually coupled with a stronger need for group-cohesion, for a more stable religious identity and a closer attachment to family, though these phenomena do not necessarily overlap; cross-linkages are reinforced, which is a prerequisite of social cohesion, this also implies that it is probably better to use the term solidarity than social cohesion; if general social categorization is coupled with a determined social-economic situation, a strong identity may limit both loyalty and solidarity.